

СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САРСЕНА АМАНЖОЛОВА

AMANZHOLOV
UNIVERSITY

Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған
БІЛІМ-ҒЫЛЫМ-БИЗНЕС ИНТЕГРАЦИЯСЫ:
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ тақырыбында
студенттер, магистранттар, докторанттар және
жас ғалымдардың X Халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
II бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
X Международной научно-практической конференции
студентов, магистрантов, докторантов и
молодых ученых на тему
ИНТЕГРАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ-НАУКИ-БИЗНЕСА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ,
посвященной 125-летию Каныша Сатпаева
Часть II

COLLECTION OF MATERIAL
X International Scientific and Practical Conference of students,
undergraduates, doctoral students and young scientists
INTEGRATION OF EDUCATION-SCIENCE-BUSINESS:
PROBLEMS AND PROSPECTS
dedicated to the 125th anniversary of Kanysha Satpaeva
Part II

Өскемен - Усть-Каменогорск, 2024

**СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН
УНИВЕРСИТЕТІ**

**ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ САРСЕНА
АМАНЖОЛОВА**

**Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған
БІЛІМ-ҒЫЛЫМ-БИЗНЕС ИНТЕГРАЦИЯСЫ:
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ тақырыбында
студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың X
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
*II бөлім***

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
X Международной научно-практической конференции студентов,
магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему
ИНТЕГРАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ-НАУКИ-БИЗНЕСА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ,
посвященной 125-летию Каныша Сатпаева
*Часть II***

**COLLECTION OF MATERIAL
X International Scientific and Practical Conference of students,
undergraduates, doctoral students and young scientists INTEGRATION
OF EDUCATION-SCIENCE-BUSINESS: PROBLEMS AND
PROSPECTS
dedicated to the 125th anniversary of Kanysha Satpaeva
*Part II***

Бас редактор:

Төлеген Мұхтар Әділбекұлы,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, профессор, PhD

Бас редактордың орынбасары:

Ровнякова Ирина Владимировна,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма төрағасының орынбасары - стратегиялық даму және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректор, п.ғ.к.

Редакция алқасы:

Рахадиллов Бауыржан Корабаевич, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - ғылыми жұмыс жөніндегі проректор, PhD;

Алимбекова Нурлана Бауржановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - академиялық мәселелер жөніндегі проректор, PhD;

Мукажанов Еркрат Бигалиевич, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - экономикалық мәселелер және цифрландыру бойынша проректор, ф.-м.ғ.к.; *Қалимолдина Жаннета*

Амангелдіқызы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - тәрбие және әлеуметтік жұмыс жөніндегі проректор;

Шарипиева Гульнур Даулетхановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ғылым және ғылыми жобаларды коммерциализациялау бөлімі жетекшісі;

Адиқанова Салтанат, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ІТ және жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебінің деканы, PhD;

Оразалин Слямбек Калибекович, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің деканы, т.ғ.к.;

Куленова Гульнара Борисовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің педагогика жоғары мектебінің деканы, мед.ғ.к.;

Апышева Асель Ануарбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің экономика және құқық жоғары мектебінің деканы, э.ғ.к.;

Ислямова Сараи Аскаровна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті «Берел» баспасының директоры

4 «Білім-ғылым-бизнес интеграциясы: өзекті мәселелері мен болашағы» тақырыбында студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың X Халық ғыл.-тәжір. конф. матер. жинағ. = Сб. матер. IX Междун. науч.-практ. конф. студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему «Интеграция образования-науки-бизнеса: проблемы и перспективы». – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы, 2024. – 357 б. – II бөлім.

ISBN 978-601-314-745-1

«Білім-ғылым-бизнес интеграциясы: өзекті мәселелері мен болашағы» тақырыбында студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың X Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жинақталған. Мақалалар математика, физика және ақпараттық технологиялар саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; жаратылыстану ғылымдары және экология саласындағы зерттеулер; психология және педагогика саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер, STE(A)M-білім беру; тарих, философия, саясаттану және халықаралық қатынастар саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; экономика, мемлекеттік басқару және құқық саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; филология, журналистика және музыка саласындағы инновациялар; ғылымның әртүрлі салаларындағы зерттеу қызметіндегі алғашқы қадамдар саласындағы зерттеулерге арналған.

В сборник включены материалы X Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему «Интеграция образования-науки-бизнеса: проблемы и перспективы». Статьи посвящены исследованиям научные и прикладные аспекты в области математики, физики и информационных технологий; исследования в области естественных наук и экологии; научные и прикладные аспекты в области психологии и педагогики, STE(A)M – образование; научные и прикладные аспекты в области истории, философии, политологии и международных отношений; научные и прикладные аспекты в области экономики, государственного управления и права; инновации в области филологии, журналистики и музыки; первые шаги в исследовательской деятельности в различных областях науки.

ISBN 978-601-314-745-1

ӘОЖ 001

КБЖ 72

© С. Аманжолов атындағы ШҚУ, 2024

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ В ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ

Кирисова.И.В.

Научный руководитель: Краснобаева.Н.Л, кандидат исторических
наук

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, г. Усть-
Каменогорск, Казахстан
Университет, город, страна
e-mail: ira.kirisova.79@mail.ru

В современном обществе большое внимание уделяется инновациям. Знания даются только заинтересованному в них человеку, но сегодня в школе у учащихся среднего и старшего звена, к сожалению, слабая мотивация к учёбе и задача учителя – обеспечить положительную мотивацию обучения, активизировать познавательную деятельность различными приёмами и методами.

В процессе дистанционного обучения все большее распространение получают ИТ технологии. Важно отметить, что в современном обществе обновление содержания обучения в школах и вузах становится возможным только через разработку новых педагогических методов и соответствующую подготовку преподавателей. Поэтому на данный момент внедрение инновационных технологий и активное использование персональных компьютеров в преподавании гуманитарных дисциплин, включая историю, играют значительную роль. Новые информационные технологии не замещают традиционные методы обучения, а дополняют их, открывая новые возможности для развития образовательной системы.

Целью модернизации образования и создания единой образовательной информационной среды является улучшение качества обучения за счет внедрения современных педагогических методик через информационные технологии. Это позволит интегрировать традиционные и современные подходы к образованию. Образовательная информационная среда включает в

себя информатизацию образования, информационные технологии обучения, а также традиционные и инновационные педагогические методы.

Информатизация обеспечивает создание базы, которая включает в себя универсальные средства обработки информации, методы решения информационных задач и использование информационных и коммуникационных технологий в образовании. Материально-техническая база включает в себя компьютеризацию, а также другие средства, такие как аудио-, видео- и мультимедийные средства, и средства телекоммуникаций.

Научно-методологическая база рассматривается в двух аспектах: использование информационно-коммуникационных технологий в образовательной деятельности и создание информационных и образовательных ресурсов. Информатизация образования должна представлять собой комплекс мероприятий, направленных на устойчивое развитие образовательно-информационной системы и повышение ее эффективности. Результатом информатизации будет создание образовательной информационной среды, способной обеспечить расширение спектра образовательных услуг, возможность выбора индивидуальной образовательной траектории и повышение качества образования. Именно образование должно давать ответы на «вызовы» времени, меняться, реагируя на изменения в обществе. На современном этапе получение знаний и применение их на практике дополнено новой целью – развивать самостоятельность учащихся, учить их приобретать и творчески применять новые знания.

В связи с реализацией ФГОС ООО, ситуация в образовании принципиально изменилась. Вместе с организационными преобразованиями, целевым отбором содержания исторического образования, она включила экспериментальную проверку новых технологий обучения и новых методик, которые дают возможность получить объективную информацию о различных сторонах педагогического процесса и его результатах.

Метод – это способ достижения цели. В процессе обучения метод – способ взаимодействия учителя и ученика в достижении учебно – воспитательных целей. Поэтому, каждый метод включает в себя обучающую работу учителя (объяснение нового) и организацию активной учебно- познавательной деятельности учащихся.

Сегодня сам учитель должен не объяснять новый материал, а определять его тему, провести вступительную беседу, проинструктировать учащихся к предстоящей учебной деятельности, предложить им самим осмыслить и усвоить материал по учебнику, по иным источникам.

Приведённые мною приёмы и методы обучения истории и обществознанию, формируют у моих учеников навыки поиска ответа, помогают активному усвоению новых знаний и успешному их закреплению. Это даёт возможность организовать эффективное занятие, целью которого будет не простое усвоение и закрепление материала, а формирование всестороннего представления учащихся о фактах прошлого, критического отношения к источникам и их интерпретации, развитие умения самостоятельно анализировать и оценивать факты, вырабатывать собственный взгляд на события и их последствия.

Использование современных технологий в обучении не решает всех проблем и не должно стать самоцелью. Необходимо учитывать цели и задачи конкретного урока, характер материала, возможности учащихся. Наибольшего успеха можно достичь, сочетая традиционные и современные технологии обучения, в их взаимосвязи и дополнении друг друга.

В дидактике распространённым является термин «приёмы обучения». Приём – составная часть метода. В процессе обучения приёмы и методы применяются в различных сочетаниях, один и тот же способ деятельности в одних случаях выступает как самостоятельный метод, а в других- как приём обучения. Совокупность приёмов и методов составляет технологии обучения. Я выбрала те, что хорошо зарекомендовали себя на моих уроках.

Технологии критического мышления.

1. Критическое мышление – способность ставить смысловые вопросы, выработать аргументы, принимать продуманные решения. Учащиеся включаются в активную и эффективную учебно- познавательную деятельность. Обучение становится субъективным, осознанным. Учитель уделяет большое внимание выработке качеств, необходимых для продуктивного обмена мнениями: терпимости, умению слышать других, отстаивать собственную точку зрения. Основа данной методики включает три стадии, которые должны присутствовать на уроке:

Вызов

Осмысление

Рефлексия.

Технология предполагает разнообразный набор приёмов:

Верные и неверные утверждения

Опорные слова

Мозговой штурм

Знаем. Узнали. Хотим узнать.

Закончи предложение.

Найдите альтернативу.

Проанализируйте причину.

2. Смысловое чтение. Для лучшего понимания прочитанного большое значение имеет так называемое «предчтение»: актуализация предшествующих знаний, смысловые догадки о возможном содержании нового текста на основе анализа его названия, поиск связи между понятиями и определениями, датами и событиями. Как результат – работа на проверочных листах с заранее подготовленными вопросами.

3. Групповые технологии я широко применяю в своей работе. Эта форма позволяет реализовать основные условия коллективности: осознание общей цели, распределение обязанностей, взаимозависимость и контроль. Ценность технологии- взаимное обогащение знаниями, организация совместных действий, ведущая к активизации учебно – познавательных процессов, распределение действий, коммуникация, обмен и взаимопонимание. Последним этапом

является рефлексия, через которую устанавливается отношение участника группы к собственному действию и обеспечивается коррекция этого действия. При групповой форме работы возрастает индивидуальная помощь каждому нуждающемуся со стороны учителя и товарищей. К групповым технологиям можно отнести многие технологии нетрадиционных уроков, где есть разделение класса: урок-конференция, урок-путешествие, урок-суд, интегрированный урок. При групповой работе использую различные приёмы:

- Исправление ошибок в тексте

- решение проблемы с точки зрения участников события

- решение группами одной проблемы и выявление преимущества каждого решения

- разбивка нового материала на смысловые отрезки по количеству групп и его подача каждой группой по плану.

- ассоциативный ряд (каждой группе даётся своё понятие, к которому подбираются слова- ассоциации, из которых впоследствии составляются определения).

- смысловой ряд. Данный приём более востребован на уроках обществознания, его я применяю в двух вариантах: дать общее понятие к определённым ряду терминов, или убрать из ряда лишнее понятие.

- эссе. Его написание полезно после изучения знаменательных событий в жизни исторических личностей, для определения отношения самих учащихся к ним.

- кто это? По заданным датам, портретным характеристикам, жизненным ситуациям, значении в истории определить исторического персонажа.

4. Метод проектов. Цель- овладение определёнными практическими и теоретическими знаниями; достижение дидактической цели через детальную разработку проблемы с обязательным получением оформленного результата. По виду деятельности проекты бывают: прикладные, исследовательские, информационные, игровые. Первые два чаще использую в старших классах, игровой и информационный- в 5-7 классах. При

проектировании использую моделирование ситуации, эксперимент, социологический опрос. Возрастную группу для опроса определяют учащиеся, или сам учитель (на первоначальном этапе).

5. Метод свободных ассоциаций – способствует развитию творческой активности и логического мышления, совершенствует механизмы запоминания, обогащает словарный запас. Соответственно, этот метод повышает интерес к учебному процессу, усиливает мотивацию в обучении. Эффективность данного метода во многом зависит от эмоциональности учителя; делает урок увлекательным, способствует лучшему запоминанию материала.

Как известно, главный враг успеха – однообразие и монотонность, рождающие скуку. Благодаря внедрению в учебный процесс активных методов обучения, разнообразию средств и приёмов, можно развить познавательный интерес учеников, результатом которой станет активная творческая самостоятельная познавательная деятельность.

Список литературы:

1. Ефремов О.Ю. Педагогика. - СПб., 2009. - С.27.

- 2.. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. - М., 2010. - С 53.
3. Брэгдон А., Геймон Д. Бодибилдинг для ума / Пер с англ. - М., 2005. - С. 45.
4. Информационные технологии / Под ред. В. В. Трофимова. - М., 2009. - С. 108.
5. Пралиев С.Ж., Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В. Теоретико-методологические основы (концепция) формирования информационной образовательной среды КазНПУ им. Абая. – Алматы, 2010. - С. 76.
6. Молдахметов З.М., Газалиев А.М. Цифровизация казахстанского образования. Основные направления и перспективы развития // Человеческий капитал. - 2020. - № 54. - С.104.
7. Суслов А.Ю. Инновационные методы преподавания истории в современном вузе // Образование и наука. - 2017. - № 2. - С.32.

УДК 821.161.3:808.1

ЛИТЕРАТУРНОЕ ТВОРЧЕСТВО И СТИЛЬ ЛЮБОВИ ШАШКОВОЙ

Дубаева.К.А.

Научный руководитель: Ананьева.С.В, к.ф.н., ассоциированный
профессор

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
Университет, город, страна
e-mail: Kimakai_81@mail.ru

Любовь Константиновна Шашкова родилась в 1951 году в Беларуси - в деревне Василевке Парического района Гомельской области, где и училась первые два года в школе. Затем семья переехала в город Тавда Свердловской области, где окончила среднюю школу. Два года училась в Свердловском институте инженеров железнодорожного транспорта, вышла замуж, после переезда с мужем в 1971 году в Казахстан, в город Темиртау –

окончила Темиртауский строительный техникум. Здесь же на Казахстанской Магнитке в радиогазете и многотиражке «Строитель» началась трудовая деятельность.

С 1975 года работала заведующей отделом культуры в газете «Темиртауский рабочий». В 1975 году участвовала в Первом совещании молодых писателей Казахстана в городе Алма-Ате. В 1981 году окончила заочно факультет журналистики Казахского государственного университета. В том же году стала лауреатом фестиваля «Жигер» и начала работать в Алма-Ате в литературно-художественной редакции Казахского радио.

С 1987 по 1991 год была редактором переводной, а затем русской редакции издательства «Жазушы». Затем снова занялась журналистикой: два с половиной года работала в газете «Вечерняя Алма-Ата», десять лет – в отделе культуры газеты «Казахстанская правда». С 2003 года – редактор отдела поэзии, критики и литературоведения журнала «Простор», сотрудничает по договору с газетой «Мегаполис».

Первая большая подборка стихов опубликована в коллективном сборнике «Жар души своей» литобъединения «Магнит» в издательстве «Жалын» в 1978 году. Первая книга стихов «Пора подсолнухов» вышла в издательстве «Жалын» в 1984 году. Затем вышли книги «Ты есть я» (издательство «Жазушы», 1988 г.), «Диалоги с надеждой» (издательство «Жазушы», 1991 г.), «Из трёх книг» (издательство «Елорда», 2000 г.), книга очерков и эссе «Хранители огня» (издательство «Сага», 2006 г.), книга стихов «Луг золотой» (издательство «Жазушы», 2006 г.)

Ее имя встречается в нашей центральной прессе едва ли не каждый день, особенно в «Казахстанской правде» и «Ниве». Ее репортажи, статьи, интервью не читаются, а проглатываются, как самые вкусные вещи, потому что написаны замечательно ясно, увлеченно и всегда по стоящему поводу. Самые разные представители творческой интеллигенции РК-писатели, художники, артисты и режиссеры, ученые-гуманитарии-благодарны ей не просто за

внимание, но прежде всего за живой глубокий интерес к их творчеству.

Но о самой Любви Шашковой -прекрасном и многогранном поэте написано так несравненно и несправедливо мало, что кажется, главное ее-художественное дарование как бы отодвинули на второй план, оставили за кадром ее публицистики. Помимо дежурных рецензий и юбилейных поздравлений, остались разве что глубокие статьи ее литературной «мамы», наставника Руфи Тамариной и некоторых друзей, соратников по поэтическому цеху. И это за тридцать лет ее жизни и творчества в Казахстане! Каюсь, давно собирался писать о ней уже без всяких поводов, накапливал впечатления от нечастых ее сборников, пока не пришло сознание того, что поэзия Шашковой, - это тоже несомненный литературный факт переходного времени, без всяких скидок на так называемую «женскую лирику».

В своей художественной этнокультурной сути Л.Шашкова очень своеобразный поэт. Даже у нас в многонациональной литературе Казахстана, где этнокультурная маргинальность так тесно и часто пересекалась с катастрофами судорогами 20 века, что стала уже привычным способом бытия и быта-на скрещении и перепутье, на обочине, но бок о бок, «узнаваясь в другом».

Как выше сказано, Родина Шашковой-Беларусь, где прошли ее детство и гность, с трагическим наследием войны в судьбе родных и близ-ких, с неизбывной кровной тягой к этому болотно-суглинистому краю. Ее поэзия начинается с благоговейного преклонения перед этой землей («Ах трава-мурава Моего деревенского детства», «Маме», «Примета», «На Березине»). Этот главный запев и лирический кровоток, определяющий изысканную непо-средственность и внятность ее стихотворной речи, открытость ее белорусско-русской духовности. Колдовские мотивы славянского язычества и, может быть, рискованное погружение в историю Киевской древней Руси, причем в двух художественных вариантах - русском (поэма «Рогнеда») и белорусском (перевод поэмы Янки Купалы «На кутью»).

Душа велит писать - неутоленный порыв к постижению смысла общерусской истории. Напоминание о нашем многовековом родстве, которое в новые времена стало все более односторонне попирается. Не на это ли на-мекает святочная поэма Я. Купалы: «Нет, не погибнет тот на-род, Что жаждет солнца, славы, песни./ Час пробуждения пробьет,/ И к новой жизни он воспрянет». И не о том же говорится в скорбно-патетическом эпилоге «Рогнеды»: «Но где, Рогнеда, ты сейчас?/ Пусть Гориславою вернется./ Пусть подивится горькой славе/ Земли своей.../ Чтобы сказать: воскресни, человеческий дух/.

Литературная и гражданская маргинальность Л. Шашковой не обезличивает ее как представителя своей национальной культуры, а как раз напротив - усиливает ее художественную самобытность.

Что из того, что Шашкова у нас в Казахстане считается русским поэтом? Это, наверно, для простоты дела или, может быть, по ее собственному желанию, не знаю. Василь Быков писал в основном на русском, хотя назывался белорусским писателем, проживавшим под конец жизни в эмиграции.

У Л. Шашковой язык творчества (безукоризненно русский) все равно получил и предметно-словарную и внутреннюю духовную прививку исторической «батькивщины». И это только украсило и обогатило как ее русский язык, так и ее художественный мир. Посмотрите, с какой любовью, ностальгией и органичностью живут в ее лирике белорусские тононимы: Василёвка, Хатынь, Брест, Буг, как обыгрывается образ Бусела-аиста в стихотворении «Ванька-Бусел», предваряемом эпитафией «Побачь, побачь,- узнов буслы Лятять...», в стихотворении о трагической судьбе дядьки Ваньки по кличке Бусел.

«Влюбленная в культуру, в народ Казахстана, Любовь Шашкова помнит свой родной край и с особым душевным трепетом рассказывает о березинских лугах, о криницах и мостках, о запахе земляники», - пишет А. Карлюкевич.

Л. Шашкова наполняет самым земным гражданским содержанием - исторические и нравственные уроки войны, объединяющие все народы бывшего СССР - «И у могил родных и дальних плакать // Во век нам разучиться не дано», Вот так, - резюмирует В. Бадиков, - от лирики малой родины, своей деревни Василевки к эпосу расколотого современного мира...».

И если Березина «своим простором входит в очи», то Брожку «душой не перепрыгнешь», «куда бежать от собственной судьбы?» Да и с природой Л. Шашкова общается по-своему, удивляя и очаровывая своих читателей яркими пейзажами: приветным зовом прибрежных куш, дубов столетних, лопотуньи ивы...Июльская дорога «вся в солнечных замысловатых бликах -Березы, сосны, запах земляники, / Грибов, дождя и Беларуси летом». Лирическая героиня прячется в «лес да поле, с подсол-нухами вдоль межи» от городской суеты, телефонных звонков, визитов, кутежей. В стихотворении «Листопад» обыгрывается название осеннего месяца. «Листопад» - по-белорусски - ноябрь:«Ах, какая удача, / Явиться на свет в листопад, / Будто новый листочек / На смену погибшим явиться».

Особый талант поэтессы, по мнению В. Михайлова, рассказывать про казахскую степь мелодией белорусской речи, про восторг «пред лоскутком огня, упавшим с неба», пред маком, мерцающим в зелени, «как свечечки манящие вдали». Она пишет о целинном долгом лете, когда фары встречной машины выхватывают «степной мошкары хоровод, пока мой водитель усталый знакомое что-то поет. Негромко, протяжно и ладно, как в нашем умеют краю». О далекой песне крылатых степных табунов.

Новая книга Л. Шашковой «Расскажи мне о себе» включает документальные повести в монологах, героями которых выступают Г. Исмаилова, А. Молодов, М. Бушмакина-Титова, Д. Тналина. Развернутые аналитические материалы, статьи-обзоры к юбилейным датам известных мастеров культуры Казахстана, интервью с писателями и поэтами, художниками и искусствоведами, рецензии на новые книги, сообщения о выставках — это все поле литературной

деятельности Л. Шашковой. Впервые казахстанские писатели приняли участие в праздновании Дней белорусской письменности и в работе Международной конференции «Художественный текст как средство общения народов» в Сморгони осенью 2009 года. «Урок любви к родному языку» - так назвала свой материал о состоявшейся поездке Л. Шашкова. «Общие для стран постсоветского пространства составляющие современного культурного процесса заставляли и на празднование Дня белорусской письменности смотреть с точки зрения полезного опыта. Ведь задача сохранения и развития национального языка в Казахстане, как и в Беларуси, - одна из приоритетных в государственной политике». Заботой о языках и письменности (а письменность, как подчеркивают организаторы Дней..., может развиваться на белорусском, русском, польском, литовском, немецком и других языках) проникается сам народ - носитель и хранитель языка. «Более того, в сферу всеобщего внимания вовлекается не только Слово, родная речь, но вся историко-культурная уникальность той местности, где проходит праздник».

Праздничные мероприятия включали открытие памятника Ф. Богушевичу, выставки, презентации книг и многое-многое другое. «И подумалось: подобно тому, как Беларусь укрепляет свое положение транзитной державы на эконо-номическом пространстве, так расширению связующих путей, наведению новых мостов служат ее культурные инициативы, утверждающие на все времена приоритет Слова на земле», - завершает свой очерк о пребывании в Минске и Сморгони Л. Шашкова.

В 2011 году по программе «Издание социально-важных видов литературы» Министерством связи и информации Республики Казахстан Комитетом информации и архивов издана книга

Л. Шашковой «Два вольных крыла», в которую включены стихотворения, поэмы и переводы. В аннотации подчеркнуто: «Два вольных крыла - две добрых родины - Казахстан и Беларусь держат своею любовью душу поэта, поднимают ее ввысь над страстями и горечами века, оставляя неизбывными в стихах и жизни - веру,

надежду, любовь. Два вольных крыла - это и две составляющие творчества поэта - стихи и переводы. Впервые автор включает в свою книгу переводы современных казахских, бело-русских, уйгурских, сербских поэтов, а также переводы классиков - А. Байтурсынова, М. Жумабаева, Я. Купалы, Х. Бекхожина, К. Шангитбаева, У. Турманжанова».

Список литературы:

1. Литература народа Казахстана / Отв. редактор С. В. Ананьева - А.: КАЗАКПАРАТ, 2014. - 380 с.
2. Бадиков В. «Ты есть я». Любовь Шашкова // Бадиков В. Новые ветры. - А.: Жибек жолы, 2005. - С. 156-163.
3. Шашкова Л. Луг золотой. - А.: Жазушы, 2006. - 176 с.
4. Фроловская Т. Золотая свеча любви // Нива. - 2011. - №11.- С.168-172.
5. Карлюкевич А. Сородичи. Запах земляники // Керуен.

УДК 94(574.42)''1928/1934

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ И В ВОСТОЧНОМ-КАЗАХСТАНЕ

Кирисова.И.В.

Научный руководитель:Краснобаева.Н.Л, кандидат исторических наук

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
Университет, город, страна
e-mail: ira.kirisova.79@mail.ru

Казахстан накануне коллективизации. *Ф.И.Голощекин избрал курс на «советизацию аула», на проведение «новой революции» в Казахстане. В 1926 году был произведен передел пахотных и сенокосных угодий, в ходе которого трудящиеся*

получили в пользование земли, ранее принадлежавшие баям. Это еще больше обострило обстановку в ауле накануне коллективизации. Зимой 1927-1928 годов власти столкнулись с серьезным кризисом хлебозаготовок. По указанию И.В. Сталина в ходе хлебозаготовок было разрешено использовать чрезвычайные меры. Для проведения хлебозаготовок Ф.И. Голощекин направил в села и аулы 4800 уполномоченных. В ходе хлебозаготовок были подвергнуты репрессиям около 31 тысячи крестьян.

В 1928 году силовой нажим на крестьянство определил Декрет ЦИК и СНК Казахстана «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов». По Декрету от 1928 года было выселено 657 баев-полуфеодалов, у которых было изъято 145 тысяч голов скота.

Насильственная коллективизация. *В декабре 1927 года XV съезд ВКП (б) провозгласил курс на коллективизацию сельского хозяйства.* Коллективизация - процесс объединения мелких единоличных крестьянских хозяйств в коллективные сельскохозяйственные предприятия путем кооперирования. В развитии кооперации на селе провозглашались принципы добровольности, материальной заинтересованности, поэтапного перехода от низших форм кооперации к высшим.

Коллективизацию в Казахстане намечалось закончить к весне 1932 года. В зерновых районах основной формой колхозного строительства должна была стать сельскохозяйственная артель, в животноводческих районах - товарищество по совместной обработке земли и косьбе (ТОЗ). Колхозное движение в республике со второй половины 1929 года стало развиваться форсированными темпами. Для проведения коллективизации и оседания наряду с местными «коллективизаторами» Казкрайком партии привлек 8 тысяч рабочих. Из внутренних районов России в республику было направлено 1 204 рабочих. Посланцы партии из «далеких краев» насаждали в Степи тип расселения, в точности повторявший планировку российской деревни. *С 1929 года в Казахстане создаются первые машинно-тракторные станции (МТС), которые обеспечивали техническую и организационную*

помощь колхозам сельскохозяйственной техникой. Коллективизация и одновременное оседание разрушали вековой уклад жизни казахского аула. Процесс оседания предполагалось завершить в 1933 году. В ходе коллективизации в условиях жесткого администрирования особенно преуспевали лжебелсенды (лжеактивисты).

Коллективизация в Казахстане проводилась без учета местных условий. К октябрю 1931 года в Казахстане было коллективизировано 65% всех хозяйств. Тогда как в 1928 году - всего 2%. Девиз: «*Перегибов не допускать - парнокопытных не оставлять!*» принадлежал тургайским перегибщикам. В ходе их деятельности от 1 миллиона голов скота осталось всего 98 тысяч голов. В 1931-1932 годах в Шубартауском районе сдали государству на мясо 80% всего поголовья скота. *На 1 января 1933 года в республике насчитывалось всего 4,5 млн голов скота.*

В ходе коллективизации, наряду с эксплуататорскими элементами, раскулачивались зажиточные и середняцкие хозяйства. Беднякам и середнякам, не желавшим вступать в колхоз, угрожали высылкой за пределы Казахстана или зачислением в кулаки. За 1933 год органы ОПТУ Казахстана арестовали свыше 21 тыс. человек

Голод в республике. В 1930-1932 годах в Казахстане разразился голод, потери от которого составили 40% населения республики. За годы коллективизации из пределов республики мигрировали свыше 1 млн казахов, из них 616 тыс. безвозвратно и 414 тыс. впоследствии вернулись в Казахстан.

В 1931-1933 годах из 6,2 млн жителей республики погибли от голода около 2,1 млн, из них потери некоренного населения составили 400 тысяч. Численность казахского населения после коллективизации была восстановлена спустя почти 40 лет - в 1969 году. Казахский голодомор 1931-1933 годов получил в народе название «ашаршылык». Голод 1930-1932 годов в Казахстане вошел в историю как годы «великого джута», как величайшая трагедия казахского народа. Огромные потери при проведении коллективизации понесло животноводство. С 1928 по 1932 год

численность крупного рогатого скота сократилась с 6 млн 509 тысяч до 965 тысяч; овец - с 18 млн 566 тысяч до 1 млн 386 тысяч; лошадей - с 3 млн 616 тысяч до 416; верблюдов - с 1 млн 42 тысяч до 63 тысячи.

В июле 1932 года группа деятелей республики: Г. Мусрепов, М. Гатауллин, М. Давлетгалиев, Е. Алтынбеков, К. Куанышев написали лично Ф. Голощекину о голоде, причинах катастрофы («Письмо пяти»). В марте 1933 года о голоде в казахской Степи в письме И.В. Сталину сообщил Т. Рыскулов. О голоде и эпидемиях в Актюбинской области, Тургайском и Балхашском районах в 1932 году имеются данные в докладе московского отряда «Красного креста».

Сопrotивление коллективизации. Сталинская модель коллективизации сельского хозяйства вызвала ожесточенное сопротивление крестьян. Волна вооруженных выступлений в Казахстане прошла в 1929-1931 годах. *Крупным очагом народного недовольства в Восточном Казахстане стал Семипалатинский округ. Огромный резонанс по всему Казахстану имело Батпакаринское восстание в Тургайской области, начавшееся 1 ноября 1929 года. Оно было квалифицировано Казкрайкомом как проявление бандитско-басмаческого движения.*

Упорством и умелой организацией отличалось восстание в Сузакском районе, начавшееся 2 февраля 1930 года. *Восставшие заняли районный центр Сузак, убили руководителей района. Наряду с осуждением беззакония властей, в своих требованиях они затрагивали и религиозные вопросы. Большие массы людей Южного, Центрального и Западного Казахстана, недовольных политикой коллективизации, стекались в Каракумы. Численность восставших достигла 5 тысяч человек. Каракумское восстание 1930 года было подавлено 8-й дивизией, дислоцировавшейся в Оренбурге.*

В ходе насильственной коллективизации в Казахстане имели место 372 массовых волнения и восстания. Руководство Казкрайкома и СНК республики за последствия коллективизации не понесло перед народом никакой ответственности.

Борьба с последствиями коллективизации. В сентябре 1932 года ЦК Компартии Казахстана принял постановление о сельском хозяйстве. Искусственно созданные колхозы были распущены. В зерновых районах *вместо коммун были организованы сельхозартели*. В феврале 1935 года состоялся съезд колхозников-ударников, на котором был принят новый Устав сельскохозяйственной артели. К концу второго года первой пятилетки на колхозных полях республики работало около 9 тысяч тракторов. Особое внимание уделялось подготовке трактористов и комбайнеров. К концу второй пятилетки в Казахстане было создано около 200 совхозов. На полях республики работало свыше 24 тысяч тракторов и 8 тысяч комбайнов. К концу второй пятилетки в основном был завершён переход казахов от кочевого образа жизни к оседлому. На их хозяйственное устройство Советское правительство отпустило 40 млн рублей.

В ноябре 1938 года в Казахстан с Дальнего Востока было переселено более 100 тысяч корейцев. Из корейцев-переселенцев в Кзыл-Ординской и Алма-Атинской областях было создано 57 колхозов. Часть корейцев-переселенцев перебралась в Узбекистан в районы орошаемого земледелия.

В декабре 1927 г. состоялся XV съезд ВКП (б), известный как съезд коллективизации. Согласно его решениям, за короткие сроки, к весне 1932 г. сельское хозяйство страны должно было превратиться из единоличного в коллективное — колхозное.

Коллективизация проводилась насильственными методами, форсированными темпами без учёта особенностей жизни коренного населения. Так, в 1928 г. в Казахстане было коллективизировано 2 % хозяйств, на 1 апреля 1930 г. этот показатель составлял уже 50,5, а в октябре 1931 г. — около 65%. Ряд областей перекрыл даже эти «ударные» темпы, например, в Уральском, Петропавловском округах коллективизировано было более 70 % хозяйств. К осени 1931 г. в республике 78 районов из 122 охватили коллективизацией от 70 до 100 % хозяйств. Жесткие, насильственные меры, которые сопровождали этот процесс, выливались в незаконные аресты, лишение избирательных прав,

выселения, многие были расстреляны. Только в 1933 г. органами ОГПУ Казахстана было арестовано свыше 21 тысячи человек.

Формирование и становление колхозного строя требовало: а) времени; б) крупных финансовых вложений; в) моральной и психологической подготовки крестьянских масс.

Но на практике вновь прибегли к командно-административному силовому методу. Началась трансформация политики «всемерного развития кооперации во всех формах» в «курс на коллективизацию».

ЦК партии намечал закончить коллективизацию в Казахской АССР к весне 1932 г., с учетом: а) экстенсивности животноводства; б) примитивной материально-технической базы; в) отсутствия традиций крестьянской кооперации в прошлом; г) кочевого и полукочевого образа жизни степняков.

Основные формы колхозного строительства в Казахстане:

В зерновых районах — сельскохозяйственная артель;

В животноводческих районах — товарищество по совместной обработке земли и косьбе, где по уставу скот не обобществлялся, использование личного скота и инвентаря оплачивалось.

Со второй половины 1929 г. в республике форсированно развивается колхозное движение. Создаются первые МТС (машинно-тракторные станции). Для проведения коллективизации наряду с местными «коллективизаторами» Казкрайком партии привлечено 8 тыс. рабочих и в республику было направлено 1204 двадцатипятипятитысячника из Москвы, Иваново-Вознесенска, Харькова, Ленинграда. «Посланцы партии» насаждали в степи такой тип расселения аулов, который в точности повторял планировку российской деревни.

Недостатки политики коллективизации:

Идея коллективизации сельского хозяйства с самого начала была дискредитирована жесточайшим тотальным террором;

Коллективизация форсировалась без учета местных условий, необходимой предварительной подготовки, преимущественно административными методами.

В совместной директиве Казкрайкома ВКП (б) и Совнаркома от 25 декабря 1931 г. ставилась задача «охватить плановыми мероприятиями по оседанию» в 1932 г. все оставшиеся кочевые и полукочевые трудовые хозяйства и процесс оседания завершить в 1933 г. Пленум Казкрайкома партии (декабрь 1929 г.) предписывал, чтобы оседание производилось на основе 100% коллективизации всех оседающих бедняцко-средняцких хозяйств. Директивами Казкрайкома ВКП (б) в 6 округах республики создана комиссия по коллективизации, которая определила 20 районов первой очереди, установив процент охвата коллективизации от 60 до 80–100%.

В условиях жесткого администрирования преуспевали лжебелсенды (лжеактивисты), которые приняли на вооружение приемы и методы байских, волостных шабарманов (подпевал), активистов периода «военного коммунизма». Завершив оседание вместо запланированных трех лет в течение трех дней, лжебелсенды тут же начали «преобразовывать» скотоводческие хозяйства в колхозы.

Таким образом было коллективизировано всех хозяйств:

в Абралинском районе — 70%;

в Джамбейтинском районе — 60%;

в Джаныбекском районе — 95 %.

В феврале 1932 г. зимой в Чуйском районе в радиусе 150 км стягивались сотни хозяйств, 400 юрт выстроились в поселок «городского» типа.

Уровень коллективизированных хозяйств постоянно возрастал: в 1928 г. -2%; на 3 апреля 1930 г. — 56,4%; к октябрю 1931 г. — около 65%.

Коллективизация и одновременное оседание стали разрушать вековой уклад жизни аула до основания. Уничтожался не только класс казахского общества, рушились все устои, наработанные тысячелетиями кочевой цивилизацией.

В связи с продовольственными трудностями 1929 г. решению продовольственной программы (заготовке сельскохозяйственной продукции) был придан характер чрезвычайной акции времен «военного коммунизма»:

В 1931–1932 гг. в Шубартауском районе сдали государству на мясо 80% всего поголовья скота;

Балхашскому району, насчитывающему 173 тыс. голов скота, была дана разверстка в 297 тыс. единиц;

«Перегибов не допускать — парнокопытных не оставлять!» — таков был девиз, например, тургайских перегибщиков, где от миллионного поголовья скота осталось всего 98 тыс. голов.

Против насильственной коллективизации и оседания выступили представители казахской интеллигенции — А. Букейханов, который как ученый-агроном обосновал необходимость постепенности перевода казахов на оседлость; М. Дулатов бил тревогу: «Казахский народ кочует не потому, что хочет кочевать, а кочует, учитывая климатические условия»; С. Садуакасов подчеркивал: «Цивилизация не исключает занятия животноводством, наоборот, оно способствует ее подъему». Известно выступление Т. Рыскулова на сессии ВЦИКСССР, где он говорил о губительных последствиях для казахов установленных норм содержания скота 6–7 голов в личной собственности. Даже сам И. Сталин в статье «Головокружение от успехов», опубликованной в марте 1930 г. в газете «Правда», вынужден был признать, что в коллективизации были "допущены большие «перегибы».

17 сентября 1932 г. ЦК КП (б) принял постановление «О сельском хозяйстве, и, в частности, животноводстве Казахстана». В постановлении было указано:

На необходимость учитывать при проведении коллективизации уровень хозяйственного и культурного развития республики;

На необходимость учитывать степень подготовленности широких крестьянских масс;

В животноводческих районах Казахстана предложено создавать ТОЗы (товарищества по совместной обработке земли) как переходную ступень к сельхозартели.

Недостатки Постановления:

Было принято слишком поздно;

Нет ни единого слова о голоде, лишениях народных масс, о катастрофическом падении животноводства и о причинах, их породивших;

Руководство Казкрайкома и СНК республики (Ф. И. Голощекин, У. Исаев, И. Курамысов, Е. Ерназаров, С. Голодов и др.), оказавшееся политическим банкротом, не понесло никакой ответственности перед народом.

Тем не менее, работа по облегчению участи шаруа началась:

Были ликвидированы искусственно созданные колхозы;

В зерновых районах вместо коммун были организованы сельхозартели;

Населению возвращены насильственно обобществленные скот и имущество;

К концу второго года пятилетки на колхозных полях республики работало около 9 тыс. тракторов. К концу второй пятилетки в Казахстане было создано около 200 совхозов. На полях республики работало свыше 24 тыс. тракторов, около 8 тыс. комбайнов. За период второй пятилетки заметно увеличились посевная площадь и поголовье скота. Расширились посевы таких культур, как хлопок и сахарная свекла. В это же время в основном был завершен переход казахов от кочевого образа жизни к оседлому. На их хозяйственное устройство Советское правительство отпустило 40 млн. рублей.

Итоги коллективизации сельского хозяйства в Казахстане:

Внедрение прогрессивных технологий, концентрация техники, более рациональное использование земли, рост производительности труда — все это было по плечу крупным коллективным сельскохозяйственным предприятиям;

Уравнительность, жесткая централизация, слабая личная заинтересованность, постоянное подавление воли и инициативы личности — все эти факторы сковывали динамичное развитие сельскохозяйственного производства;

Создание строя цивилизованных кооператоров, избавление от феодально-байской кабалы и разорения было явлением

прогрессивным. Но оно осуществлялось методом принуждения, без учета специфики кочевой цивилизации.

Осуществление сталинской модели коллективизации сельского хозяйства на деле оказалось советским вариантом великого бедствия в период джунгарского нашествия.

Список литературы:

- . М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов "Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства"; Алматы, 1992 г.
- . "История Казахстана: белые пятна"; Алматы, 1991 г.
- . Б. Аяганов "Государство Казахстан: эволюция общих систем"; Алматы, 1993 г.
- . Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. "Казахстанская трагедия" / "Вопросы истории", 1989 г., №7
- . "Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстана: опыт и проблемы", Алматы, 1991 г.
- . Козыбаев М.К. "История и современность"; Алматы, 1991 г.
- . Абылхожин Ж.Б. "Традиционная структура Казахстана"; Алматы, 1991 г.

ӘОЖ-54:373.5.01/09

**ОРТА МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҮЙ ТАПСЫРМАСЫ АРҚЫЛЫ
«ҚАЙТАЛАУ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРУ» ӘДІСІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ.**

Жанұзақ З.Б., 1-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Даутова З.С., п.ғ.к.

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: zarina.zhanuzak02@icloud.com

Аңдатпа: Бұл мақалада орта мектепте химияны оқыту кезінде оқушыларының үй тапсырмасы арқылы қайталау және салыстыру әдісі қарастырылады...

Кілт сөздер: Химия, фронтальды тексеру, рефлексия, химиялық формулалар, конференция, элементі.

Орта мектептегі химия сабағында үй тапсырмасы оқушылардың білімін, дағдысын, дербестігін дамытуда маңызды рөл атқарады. Міне, үй тапсырмасын тексеру үшін қолдануға болатын әдістер:

Фронтальды тексеру: Сабақтың басында орындалған тапсырмаларды фронтальды тексеруге уақыт бөлуге болады. Үй тапсырмасының мазмұны бойынша бүкіл сыныпқа сұрақтар қою. Оқушылар қысқаша жауап беріп, кездескен қиындықтарын атап өтеді. Бұл қателерді анықтауға, жалпылау жасауға және түсінбеушіліктерді жоюға көмектеседі.

Жеке бағалау: Кейде бір немесе бірнеше оқушымен жеке сұхбат алу пайдалы. Басқа оқушылар жауаптарды қадағалап, қателерді қосып, түзете алады. Егер студент тапсырманы орындамаған болса, оның себептерін анықтаңыз - олар әртүрлі болуы мүмкін, үйде оқудың қолайсыз жағдайларынан жүйелі жұмыс істеуге кұлықсыздығына дейін.

Бірін-бірі тексеру: Оқушыларға бір-бірінің жұмысын тексеруге мүмкіндік беріңіз. Бұл қателерді анықтауға, оларды жою жолдарын талқылауға, тіпті баға қоюға көмектеседі. Қайталау процесіне бүкіл сыныпты қатыстыру белсенділік пен тиімділікке ықпал етеді.

Ұқсас тапсырмалар: Үй тапсырмасын тікелей тексерудің орнына, студенттерге үй тапсырмасына ұқсас тапсырмалар беріңіз. Осы тапсырмалар негізінде орындалу сапасын бағалаңыз

Көмек және қолдау: Егер оқушы қиындықтарға тап болса, оны жеңуге көмектесіңіз. Егер мәселе қиын болса, мәселенің не екенін біліп, шешімін ұсыныңыз.

Рефлексия: Тапсырмаларды тексергеннен кейін қысқаша рефлексия жүргізіңіз. Нені жақсы орындағанын және нені жақсартуға болатынын талқылаңыз.

Мақалада үй тапсырмасы тек бақылау ғана емес, сонымен қатар оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын, жауапкершілігін және ұйымшылдығын дамыту мүмкіндігі екенін есте сақтаңыз.

Оқу процесінде үй тапсырмасының қызметі маңызды рөл атқарады. Оқушылардың білім, білік дағдыларын түзетуге көмектеседі. Орта мектептегі химия сабағында үй тапсырмасын қалай ұйымдастыруға болатынын қарастырайық.

Үй тапсырмасының мақсаты:

- үйренген материалды қайталау;
- тақырып бойынша түсініктерін тереңдету;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын дамыту.

Үй тапсырмасының мазмұны:

- теориялық білімді пысықтауға арналған тапсырмалар (мысалы, химиялық терминдерді, заңдарды анықтау);
- практикалық есептерді шешу (есептеу, химиялық теңдеулерді теңестіру);
- келесі сабаққа дайындық (жаңа тақырыпқа алдын ала кіріспе).

Үй тапсырмасын орындау барысы:

- мұғалім тапсырманы түсіндіріп, қажетті материалдарды береді;
- оқушылар тапсырманы үйде орындайды;
- келесі сабақта мұғалім тапсырманың орындалуын тексеріп, оқушылармен талқылайды.

Үй тапсырмасын тексеру әдістері:

- ауызша тест: оқушылар мұғалімнің сұрақтарына жауап береді;
- жазбаша тест: есептердің шешімін жазу;
- сыныпта талқылау, оқушылар өз жауаптарын айтып, пікір алмасады.

Үй жұмысын сәтті ұйымдастыруға арналған кеңестер:

-оқушылардың дайындық деңгейіне сәйкес тапсырмалар беріңіз;

-тапсырмаларды орындау кезінде тәуелсіздік пен жауапкершілікті мадақтау;

-үй тапсырмасын дер кезінде тексеріп, сабақта талқылау.

Үй тапсырмасы материалды қайталау және бекіту әдісі ғана емес, сонымен қатар оқушылардың оқу дағдылары мен дербестігін дамытудың маңызды элементі болып табылады. Дұрыс ұйымдастырылған үй тапсырмасы оқудың табысты нәтижелеріне қол жеткізуге көмектеседі. Үй тапсырмасы – студенттердің өзіндік жұмысының типтік үлгісі, онсыз оқыту мен оқушылардың өз бетімен білім алуының бірлігін қамтамасыз ету мүмкін емес. Үй тапсырмасынсыз сабақта берілген материалды толық меңгеріп, есте сақтау мүмкін емес. Бұл тапсырмалар оқушылардың еңбексүйгіштігін, дербестігін қалыптастыруға және сабақтан тыс уақытын ұйымдастыруға ықпал ететіндіктен, олардың тәрбиесі үшін де маңызды.

Үй тапсырмасының келесі түрлері қолданылады: жеке, топтық, шығармашылық, сараланған, бір-бірден бүкіл сыныпқа, партада көршісіне үй тапсырмасын дайындау.

Сондықтан, үй тапсырмасын және бақылау тапсырмаларын ұйымдастыруда бұл тәсілді қолдану, менің ойымша, мыналарды қамтамасыз етеді:

-оқушылардың өзіне деген сенімділігін арттыру;

-әрбір жеке тұлғаның танымдық қабілетін барынша пайдалану;

-әр баланың жеке химия тақырыптарын тереңдетіп оқуы;

-үй тапсырмаларының шамадан тыс жүктелуін жою;

-білім алушылардың қорытынды аттестациясына, оның ішінде бірыңғай мемлекеттік емтиханға жақсы дайындықты қамтамасыз ету.

Үй тапсырмасының мақсаты – сабақта өтілген материалды бекіту және түсіну; сапалық және есептік есептерді шешуде жаттығулар, үй тәжірибелері мен бақылаулар орындау, химиялық формулалар мен

теңдеулерді құру жаттығулары арқылы білім мен білік дағдыларын жетілдіру; білімді жалпылау; өз бетінше оқу іс-әрекетіндегі дағдыларды дамыту, алған білімдерін практикалық мәселелер мен есептерді шешуде өз бетінше қолдану. Үй тапсырмасы оқушылардың сабақтағы жұмысының жалғасы, өткен мен алдағы сабақтың байланысын орнататын тұтас оқу процесінің белгілі бір буыны екенін ерекше атап өткен жөн. Сондықтан үй тапсырмасын берудің негізгі мақсаты – келесі сабақта оқушыларды жаңа материалды саналы түрде қабылдауға барынша дайындау. Дегенмен, мұғалімдер тәжірибесінде үй тапсырмасының бұл функциясына үнемі тиісті көңіл бөлінбейді.

Үй тапсырмасын жоспарлау кезінде тапсырмалардың мазмұнын да, түрлерін де ескерген жөн: оқулық мәтінін оқып-үйрену және түсіну, химиялық формулалар мен теңдеулерді құрастыру жаттығуларын орындау, сапалық және есептеу есептерін шешу. Үй тапсырмасын жоспарлау жақсы ұйымдастыруға қол жеткізуге және студенттерге шамадан тыс жүктемені болдырмауға, жұмыс процесінде оқу материалын меңгерудегі қиындықтарды болжауға мүмкіндік береді. Химия жалпы білім беретін пән ретінде оқушылардың дербестігін, бастамасын және соның нәтижесінде шығармашылықты дамыту тұрғысынан өте кең. Ол үшін шығармашылық үй тапсырмасын пайдалануға болады. Шығармашылық үй тапсырмасы оны тексеруге ерекше тәсілді қажет етеді. Мұндай бақылау сыныпта да, сабақтан тыс жұмыстарда да болуы мүмкін. Сабақ барысында шығармашылық тапсырманы орындаған студент (немесе студенттер) оқу кезінде тәлімгер ретінде әрекет еткенде, сынып алдында студенттердің презентациялары, содан кейін талқылау, топта немесе ауыспалы құрамдағы жұптарда жұмыс жасау сияқты бақылау түрлерін қолдануға болады. тақырып. Сыныптан тыс жұмыстарда бақылаудың тестілеу, әңгімелесу, конференцияда баяндама жасау сияқты түрлерін атауға болады.

Үй тапсырмасына оқушыларды қосымша әдебиеттерге жүгінуге, анықтамалықтармен, оқу құралдарымен жұмыс жасауға

ынталандыратын тапсырмаларды қосамыз. Бұл мектеп оқушыларына ғылым мен техника жаңалықтары бойынша шолу есептерін дайындауды, көрнекі құралдарды, жиынтық кестелерді шығаруды, тұрмыстық химияға есептер шығаруды және т.б. тапсырамыз. Дайындығы жоғары оқушылардың жауаптарын талдағанда, жауаптардағы кемшіліктерді міндетті түрде атап өтеміз. Сараланған тапсырмаларды құру кезінде әр сыныпта химия пәніне қызығушылық танытатын оқушылардың көп болуынан шығу керек. Оларға күрделі тапсырмалар беру, есептерді әртүрлі тәсілдермен шешуді ұсыну және неғұрлым ұтымдысын табу пайдалы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Уалибековна Г.И. Химиядан оқулықтар мен оқу құралдарын құрастырудың дидактикалық негіздері. Алматы 2018
2. Бірімжанов Б. Жалпы химия. Алматы: ҚазҰУ, 2001ж.
3. Бірімжанов Б., Нұрахметов Н. Жалпы химия. Алматы: Ана тілі-1992ж.
4. Ахметов Н.С. Общая и неорганическая химия. М.ВШ., 1988г.
5. Усанович М.И. Из истории химии. Алматы: «Қазақ университеті»-2004ж
6. Нұғыманұлы И, Шоқыбаев Ж.Ә, Өнербаева З.О Химияны оқыту әдістемесі: Оқу құралы- Алматы 2005
7. Айтхожаева Е.А., Маканов У.М. Методические указания по общей химии при модульном обучении. – Алматы: КазНТУ, 1994г.

УДК 342.3 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БИЛІКТІҢ БӨЛІНУ ҚАҒИДАСЫ

Ағланова Жұлдыз

Ғылыми жетекші: Садуакасова Л.К. – Заңтану магистрі, сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: L_saduakasova@mail.ru

Билік бөлінісі - мемлекеттік билікті ұйымдастыру қағидаты, оған сәйкес мемлекеттегі билік бір-бірінен тәуелсіз, бірін-бірі тепеңдікте ұстайтын үш тармаққа бөлінеді - атқарушы, заңшығарушы және сот билігі. Билік бөлінісі [теориясы](#) сонау ежелгі дәуірден бастау алады. Мысалы, [Аристотель](#) мемлекеттік құрылымның кез келген түрінің негізі үш бөліктен тұрады дейді: біріншісі - мемлекеттің ісін қарастыратын заң шығарушы-кеңесші орган; екіншісі - қызметтік, яғни мемлекеттік қызметтер және олардың орнын ауыстыру әдістері; үшінші - сот органдары. Билік бөлінісі теориясының классикалық нұсқасын жасауға ерекше үлес қосқан [Ш.Монтескье](#) (1659-1753). Ол мемлекеттік биліктің үш тармаққа: заңшығарушы, атқарушы, сот билігіне бөлді. Бұл тармақтардың әрқайсысы өз өкілеттігі аясында бір-бірінен тәуелсіз болуы керек. Монтескьенің пікірінше, биліктің бір адамның немесе бір органның қолында шоғырлануы жеке тұлға еркіндігін шектеп, қиянатқа апарды. Қазіргі кезде билік бөлінісі - саяси өмірдің түрі ретіндегі құқықтық мемлекет пен [демократияның](#) аса маңызды элементтерінің бірі.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесіндегі билік бөлінісінің алғашқы қадамы 1990 жылдың 24 сәуірінде қабылданған «Қазақ ССР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚазССР-нің заңы негізінде жүзеге асты. Заң бойынша ҚазССР Президентінің қызметі тағайындалды. Мемлекеттік биліктің өзара әрекеттестік тетіктерін жетілдіру мақсатында мемлекеттің жоғары органдарының қатарына Қазақ ССР-інің Президенті лауазымы енгізілді. Нәтижесінде мемлекеттегі кең көлемде билікке үстемдік еткен Жоғарғы Кеңес Президентпен

өкілеттіктерін бөлісетін болды. Бірқатар ғалымдардың пайымдауларына, биліктің бөліну процесі Республика Президенті лауазымын енгізуден басталды. Бұл әрине, заң шығарушы мен атқарушы биліктің бөлінуіне алып келген жоқ, бірақ билік бөлінісі процесінің басталуына алып келді.

Мемлекеттік басқару жүйесіндегі билік тармақтарының ары қарайғы дамуына 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған ҚазССР-нің «Мемлекеттік егемендігі туралы Декларация» әсер етті. Декларацияға сәйкес мемлекетіміз егеменді болып табылады, басқа республикалармен ерікті түрде бірігеді, өзара қатынастарын шарттық негізде құрады, халық егемендіктің бірден-бір бастауы және мемлекеттік биліктің негізі болып табылады. Сонымен қатар аталған құжатта алғаш рет мемлекеттік билік заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу қағидасына сәйкес жүзеге асырылады және заң шығарушы ретінде Жоғарғы Кеңес танылса, атқарушы биліктің басшылығында Президент болды, ал сот билігін Жоғарғы Сот жүргізеді деп атап көрсетілген (Декларацияның 7 тармағы).

Дегенмен, 1991 жылғы Конституциялық Заңның жетістіктерімен қатар, құқықтық реттеу саласында айтарлықтай кемшіліктері де болды. Мәселен, билікті тармақтарға бөлу қағидасы тек декларативтік тұрғыда айтылып өтті, оны жүзеге асыру тетігі, билік тармақтары арасындағы келіспеушіліктерді реттеу әдістері заңмен реттелмеді. Сол себепті 1991 жылғы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңы мен 1990 жылғы «Мемлекеттің егемендігі туралы» Декларациясы Қазақстан Республикасының Конституциясын әзірлеуге негіз болып табылды.

1993 жылы 28 қаңтарда Жоғарғы Кеңес Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясын қабылдады. Осы кезеңде билік тармақтарын бөлу қағидасының алғышарттары конституциялық негізде бекітілді. Конституцияда «Конституциялық құрылыс негіздері» айқындалып, ол тоғыз ережеден тұратын болды. Оның негізгілеріне тоқталып өтсек: Қазақстан – демократиялық, зиялы және біртұтас мемлекет (бірінші ереже), республика халқы

мемлекеттік өкімет билігінің бірден-бір қайнар көзі болып табылады және халық мемлекеттік билікті тікелей және өз өкілдері арқылы жүзеге асырады (төртінші ереже), Қазақстан Республикасында мемлекеттік өкімет билігі оны заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу принципіне негізделеді. Соған сәйкес мемлекеттік органдар өз өкілеттігі ауқымында дербес болады, тепе-теңдік және тежемелік жүйесін пайдалана отырып, өзара ықпалдасып іс-әрекет жасайды (алтыншы ереже). Дегенмен, Конституцияның мемлекет, оның органдары мен институттарына арналған III бөлімінде мемлекеттік билік тармақтарының (заң шығару, атқару және сот билігі) тепе-теңдік және тежемелік қағидасын негізге ала отырып, өзара әрекеттесуі жөнінде, соттардың заңдарды конституциялық емес деп тану бойынша Конституциялық Сотқа өтініш білдіруден басқа, жазылмады және оның тетіктері жасақталмады.

Ғалымдардың пайымдауы бойынша, 1993 жылғы қабылданған Конституция еліміздің дамуына елеулі үлес қосты, өзінің тәжірибесінің негізінде (сыртқы күштердің ықпалынан тыс) мемлекеттік басқару жүйесін, нысанын анықтауға мүмкіндік берді. Аталған құжат кешегі Кеңестік кезеңдегі режимнен бүгінгі дамыған демократиялық, құқықтық, әлеуметтік мемлекетке өтудегі «көпір» іспеттес рөлді атқарды. Дегенмен, аталған Конституция 1995 жылы екінші Конституцияның республикалық референдумда қабылдануының негізінде өзінің әрекет етуін тоқтатты.

1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда халық тәуелсіз Қазақстанның екінші Конституциясын қабылдады. Конституцияға сәйкес Қазақстан бұдан былай президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылады. Қазақстан әуелі парламенттік мемлекеттен аралас, яғни парламенттік-президенттік мемлекетке көшті, соңынан аралас басқару нысанынан президенттік басқару моделіне көшті. М.Әшімбаевтің пікірінше, 1995 жылғы Конституция Қазақстанда түбегейлі президенттік республиканы орнатты. Бұл жерде маңызды мәселе ретінде жаңа Конституцияға сәйкес, Президент атқарушы биліктің басшысы емес, мемлекетте

барлық үш билік тармақтарының келісімді әрекеттесуін қамтамасыз ететін конституциялық өкілеттігін сақтап қалды. Бұл жағдай әртүрлі себептермен ақталды. Өтпелі кезеңдегі мемлекеттер тәжірибесі көрсеткендей, «президенттік институт экономикалық, әлеуметтік-мәдени, әкімшілік-саяси салаларымен күрделі қоғамдық жүйені ұйымдастыру үшін қажет. Биліктің басқа тармақтары өтпелі кезеңде өзгерістердің ерекше динамикасына ие қоғамдық қатынастардың жан-жақтылығын ескере отырып, мұндай функциялардың жиынтығын толық көлемде өзіне ала алмайды». Бұл жағдай Қазақстанның мемлекеттік құрылымын жартылай парламенттік республикадан президенттіке қарай ауысуының бастамасы болды.

Жалпы Конституция бойынша халық – мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі болып табылды. Ғ.Сапарғалиетің пікірінше, шындығында билік бөлінісі қағидаты халықтық егемендік қағидатымен органикалық байланыста болады, сондықтан бір жағынан биліктің бір қолда шоғырлануына жол бермейді, екінші жағынан әрбір билік тармағы өкілеттігінің шегі мен көлемін нақты анықтайды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабының 4-тармағына сәйкес республикадағы мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады. Заң шығарушы билікті - Парламент, атқарушы билікті – Үкімет, сот билігін - соттар жүзеге асырады. Олардың әрқайсысы Конституциямен және заңнамамен ғана белгіленген функцияларды орындауы тиіс. Мемлекеттік биліктің барлық үш тармағы өзінің күнделікті қызметінде өзара тығыз және келісілген түрде әрекет жасаулары тиіс. ҚР Президенті биліктің барлық тармақтарының келісілген қызметін және билік органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Нақ сондықтан да Президент мемлекеттік билік бірлігінің кепілдігі

болып табылады. Президент адам мен азамат құқықтары мен бостандықтарының кепілі болып табылады.

Заң шығарушы билік заң әзірлейді, қарастырады және қабылдайды. Қазақстанда бұл билік қос палаталы парламентке тиесілі. Елдегі барлық заң парламент депутаттарының дауыс беруі арқылы қабылданады. Алдымен Мәжіліс, содан кейін Сенат депутаттары дауыс береді. Мәжіліс конституциялық заңда белгіленген тәртіппен аралас сайлау жүйесі бойынша: біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша пропорционалды өкілдік ету жүйесі бойынша, сондай-ақ бірмандаттық аумақтық сайлау округтері бойынша сайланатын тоқсан сегіз депутаттан тұрады.

Сенат конституциялық заңда белгіленген тәртіппен әр облыстан, республикалық маңызы бар қаладан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан өкілдік ететін депутаттардан құралады. Сенаттың он депутатын, оның ішінде бесеуін Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысы бойынша Республика Президенті тағайындайды.

Парламент сессия бойынша жұмыс істейді. Олар жылына бір рет, қыркүйектің бірінші жұмыс күнінен бастап маусымның соңғы жұмыс күніне дейін өткізіледі. Қажет болған жағдайда кезектен тыс сессиялар өткізіледі. Парламент депутаттарының қалай жұмыс істейтіні және заңның қалай қабылданатыны парламент регламентінде көрсетілген.

Атқарушы билік деп министрліктерге, комитеттерге, агенттіктерге және әкімдіктерге басшылық ететін үкіметті айтамыз. Елдегі парламент, сот және кейбір ұйымнан басқа кез келген мемлекеттік мекеме атқарушы билік жүйесіне жатады. Атқарушы биліктің қызметі көп, оның басты міндеті — мемлекетті басқару. Сол себепті оның биліктің басқа тармағына қарағанда ресурсы көп.

Сот билігі мемлекет, азаматтар және ұйымдар арасындағы дау-дамайды шешіп, заңның Конституцияға сәйкестігін қадағалайды. Оның құрамына тек сот кіреді. Жоғарғы соттың төрағасы мен

судьяларын Президенттің ұсынысы бойынша Сенат сайлайды. Басқа сот төрағаларын президент тағайындайды.

Қазақстанда Жоғарғы сот, облыстық, қалалық, аудандық және мамандандырылған ауданаралық (экономикалық, қаржы, әкімшілік, қылмыстық, жасөспірімдер ісі бойынша және тағы басқа) соттар бар.

Сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі жайлы жеке конституциялық заң бар. Заңда соттың өкілеті мен міндеттерінен бастап сот мантиясына қойылатын талапқа дейін егжей-тегжейлі жазылған.

Қорытындылай келе, әр тармақтың өз қызметі бар. Бірі екіншісін қадағалап, оның алға шығуына жол бермейді, яғни билік бөлінген. Билік адамдарға озбырлық жасау үшін емес, оларды тек тәртіпте ұстау үшін бөлінген. Осындай жүйе адамның еркіндігіне қол сұқпайды.

Әдебиеттер тізімі:

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жыл 30 тамыз, (05.06.2022ж. өзгертулер және толық тырулармен).

Аристотель. Политика. // Пер.с древнегреч. Сочинения в 4 томах. – Т.4. – М., 1983. – 830с.

Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы, 1998 г.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Г.Сапарғалиев. Алматы, 2004 ж.

ӘОЖ 342.34: 321.7](574

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ - ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТ **Икамбаева И.**

Ғылыми жетекші: Садуақасова Л.К. – Заңтану магистрі,
сениор-лектор

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітеді.

Жалпы «Демократия» - сөзі гректің «демос» - халық және «кратос» - билік деген сөздерінен шыққан, яғни «халық билігі» деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз әр түрлі мағынада қолданылады:

1. Мемлекет түрі ретінде;
2. Теңдік, сайлау, көпшілік дауыспен шешім қабылдау принципіне негізделген ұйымның ұйымдастырылу түрі ретінде;
3. Қоғамдық құрылымның мұраты ретінде.

Әр жерде демократия әр түрлі рең алған. Олар мынадай мемлекетті демократиялық деп түсінген:

1. Халықтың заң жүзінде мемлекеттік билікті басқаруы.

Мұнда конституция билік халықтың қолында екендігіне дәлел болды. Халық жоғары билікке өз өкілдерін сайлау арқылы тағайындап, өзгертіп отырады;

2. Демократия теңдік болған жерде ғана болады. Мұнда барлық салада – заң шығару, оны орындауды, т.с.с. теңдік болады;

3. Демократияда әділеттік болуы керек. Әділеттілік қоғамдық қатынастармен, қоғамдағы саяси құрылыспен, оның мемлекеттілігінің тұрпатымен, саяси мәдениеттің дәрежесімен айқындалады;

4. Демократияда сонымен қатар бостандық, еркіндік болуы керек. Қазақ халқы еркіндікке жету үшін ғасырлар бойы күрессе, адамзат қоғамына демократияны шектейтін, теңдік пен әділетті бұзатын, қанаудың, тәуелділіктің барлық түрлерін азат етілу үшін мыңдаған жылдар бойы күресуіне, реформалар, революциялар, өзгерістер жасауына, сан рет жеңілуіне, жеңіске жетуге тура келді. Теңдікке, әділеттілікке, демократияға, олардың принциптеріне сәйкес өмір сүруге үйрету және үйрену керек. Құқық пен заң адамды

күйзелу, қорқыныш, заңсыздықтан құтқаруға міндетті. Сайып келгенде, осының бәрі еркіндік, бостандыққа байланысты.

Қазақстан Республикасы демократиялық мемлекет деп жариялайды.

Жалпы демократиялық мемлекет дегеніміз - бұл билік халыққа тән болатын, биліктің жоғары эшалоны халықпен сайланатын, халыққа есепті болатын, саяси алуандылығы, өзін-өзі басқару танылатын мемлекет.

Негізгі белгілеріне мыналар жатады:

- 1) Халық билігі (сайлау, референдум, демонстрация, митинг т.б.)
- 2) Идеологиялық және саяси алуандылық;
- 3) Жергілікті өзін-өзі басқару;
- 4) Өкілді билік;
- 5) Сөз бостандығы және тағы басқалар.

Демократиялық мемлекетте биліктің бірден-бір бастауы және қорғаушысы халық болады. Бүкіл биліктің қорғаушысы халық деп тану халық егемендігін көрсетеді. Халық егемендігі халықтың толық билігін көрсетеді, яғни қоғам мен мемлекеттің істерін басқаруға халықтың шынайы қатысуы үшін халықтың әлеуметтік-экономикалық және саяси құралдарды иеленуі.

Халық өзінің билігін тікелей республикалық референдум және сайлау арқылы жүзеге асырады. Қазақстан Республикада ешкім билікке иелік ете алмайды. Халық пен мемлекет атынан билік жүргізу құқығы Президентке, сондай-ақ оның конституциялық өкілеттілігі шегінде Республика Парламентіне берілген. Республика Үкіметі мен өзге де мемлекеттік органдар мемлекет атынан оларға берілген өкілеттіктері шегінде ғана билік жүргізеді.

Билікті бөлу принципі - мемлекетті демократиялық жолмен құрудың аса маңызды принциптерінің бірі. Қазақстан Республикасының Конституциясы Республикада мемлекеттік билік тежемелік және тепе – теңдік жүйесін пайдалана отырып, оны заң шығарушы, атқарушы және сот билігі тармақтарына бөлу

принциптеріне сәйкес Конституция мен заңдар негізінде жүзеге асырылатындығын белгілейді.

Тежемелік және тепе-теңдік жүйесі мемлекеттік органдардың өз өкілеттігін жүзеге асыра отырып, оларды бұзғаны үшін, органдар өкілеттігінің зорлық-зомбылығы үшін жазаланбайтындығына үміттенбеушілігін көрсетеді.

Қазақстанның демократиялық мемлекет ретіндегі сипаттамасы Қазақстан Республикасы Конституциясының көптеген бөлімдерінің мазмұнынан туындайды. Сонымен бірге, формальды демократияның да, нақты демократияның да, яғни, мүмкіндігі жан-жақты кепілдіктермен қамтамасыз етілген демократияның да болуы мүмкін. Қазақстан мемлекетінің демократиялық сипаты конституциялық принциптерде белгіленеді. Мемлекет басшысының, Парламенттің, жергілікті өкілетті органдар депутаттарының сайланбалылығы мемлекетті ұйымдастырудың негіз боларлық принциптерінің бірі болып табылады.

Қазақстан мемлекетінің демократиялылығы Конституцияның, тұтас алғанда халықтың, әлеуметтік және ұлттық азшылықтың мүдделерін, жекелеген адамдардың заңды мүдделерін қорғауға тілек білдірген, ынталы және қабілетті өкілдерін өкілетті органдарға ұсынып, сайлауға мүмкіндік беретін демократиялық нормаларды белгілеуімен көрінеді.

Қазақстан мемлекетінің демократиялылығы азаматтар мен олардың бірлестіктері арқылы мемлекеттік органдардың басқарушылық шешімдер шығаруына ықпал ету, сөйтіп, оны өз мүдделері тұрғысынан жүзеге асыру мүмкіндігінен де көрінеді. Ол үшін Конституция белгілі бір жағдайлар қарастырады. Оның ең маңыздыларының бірі демократиялық саяси режим болып табылады.

Саяси режим дегеніміз - қоғамда саяси билікті жүзеге асырудың тәсілдерінің, әдістерінің, нысандарының жүйесі. Саяси режим конституциялық нормалар қызметінің нақты деңгейін айқын көрсетеді. Қазақстан Республикасының Конституциясы демократиялық саяси режимді көздейді.

Біріншіден, ол өкілетті және тікелей демократия институттарының орнықтырылуынан көрінеді. Олар азаматтардың

мемлекеттік органдардың қалыптасуына, мемлекеттің саясатын белгілеуге, оны жүзеге асыруға қатысуын қамтамасыз ету мақсатында қызмет ете алуы тиіс.

Екіншіден, демократиялық саяси режим азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кең ауқымда нығайтылуынан және оны жүзеге асыру кепілдігінің қамтамасыз етілуінен көрінеді.

Үшіншіден, тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарының қалыптасуына кең жол ашады. Тоталитарлық режимнің өте қуатты қаруы болып табылатын саяси бақылау келмеске кетті. Бақылаудың алынуы- демократиялық саяси режимнің өмір сүруінің айқын көрінісі. Бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттік органдардың қызметіндегі келеңсіз жайттерді, лауазымды адамдардың заң бұзушылығын анықтауға және белгілі бір деңгейде заңдылықты нығайтуға игі ықпал етеді.

Төртіншіден, Қазақстан Республикасының Конституциясы таныған саяси пікір алуандығы әр түрлі ұйымдарды, оның ішінде оппозициялық ұйымдарды да құруға мүмкіндік береді. Бұл қоғамды басқарудың демократиялық әдістерінен бұлтармаудың бірден-бір жолы.

Жалпы, демократия тікелей мағынасында халықтың өзі қоғам өмірін ұйымдастыруын білдіреді. Бірақ бүгінгі таңда әлемнің бірде-бір елінде шынайы мағынасындағы демократияның орнамағаны ақиқат. Көпшілік елдерде тек сол халық билігінің мінсіздігіне ұқсастырылып, жақындастырылуы ғана көрініс тапқан. Мұндай қоғамдарда әлі күнге дейін қоғамдық өмірді реттеу қызметін өкілеттік және басқа да билік органдары, яғни, мемлекет атқаруда. Шын мәнінде бүгінгі күнгі демократия - мемлекеттіліктің бір түрі, ол, тіпті, мінсіз деп танылуы мүмкін. Басқа жағынан қарағанда, демократияны дамыту процесі - өз өмірін орнықтыруда халықтың маңызын арттырып, рөлін үнемі күшейту.

Қазақстан Республикасы – демократиялық мемлекет. Біздің Республикамыздың жағдайында демократиялық мемлекет – ең алдымен Конституция қабылдап, тікелей мемлекет басшысын және Парламентті сайлайды, өкілетті мерзімі біткен соң оларды ауыстыруға халықты құрылтайшылар арқылы қатыстырады. Басқару

тәртібінің нысанына (президенттік, парламенттік) қарамастан, мемлекеттің жоғарғы органдары арқылы көпшіліктің еркін анықтауға және барынша жүйелі қорғауға қажетті жағдайлар жасайды.

Мемлекетіміздің Президенті Қ.Токаев өзінің халыққа жолдауында атап көрсеткендей, «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» атты басты бағытты ұстанатын, алға қарай даму жолындамыз. Біздің мақсатымыз айқын. Жалпы ел болашағы – мықты басшы, бірлігі бекем халық, жігерлі жас, білімді ұрпақтың қолында, мемлекет дамуы орныққан реформа арқылы жүзеге асатыны сөзсіз екендігін президентіміз ерекше атап өтті. Себебі, біздің мемлекетіміз - демократиялық мемлекет.

Әдебиеттер тізімі:

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жыл 30 тамыз, (05.06.2022ж. өзгертулер және толық тырулармен).

Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы, 1998 г.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Г.Сапарғалиев. Алматы, 2004 ж.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет, біртұтас ұлт, берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

УДК: 342.41 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ - МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕІЗГІ ЗАҢЫ

Елеуқенова Ш.Е.

Ғылыми жетекші: Садуақасова Л.К. – Заңтану магистрі, сениор-
лектор

Аманжолов Университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: L_saduakasova@mail.ru

Жалпы заң ғылымында Конституция деп жоғарғы заңдық күшке ие және қоғамдық құрылыс пен мемлекеттік құрылым, мемлекет пен тұлға арасындағы өзара байланыс, мемлекеттік орган жүйесінің қызметі мен ұйымдастырылу негізін бекітетін негізгі заң түсіндіріледі.

Сондықтан да Конституция әрбір тәуелсіз елдің Негізгі Заңы. Кез-келген мемлекет осы Негізгі Заңды басшылыққа алып өмір сүреді.

Биыл 1995 жылы 30 тамызда қазақстандықтардың тікелей дауыс беру арқылы бүкілхалықтық референдумда қабылданған Республика Конституциясына жиырма тоғыз жыл толады.

Республика Конституциясының қабылданған күні барлық Қазақстан халқы мерекелейтін жалпы мемлекеттік мейрам. Бұл күні ел азаматтарының мерейі конституциялық дәреженің жаңа сатысына көтерілген болатын. Бұндай тәжірибе, яғни халық пен оның жекелеген мүшелері үшін өте маңызды заң құжатын олардың тікелей қатысуымен қабылдау Қазақстан тарихында алғаш рет жүзеге асырылды. Оған дейінгі Конституциялар болса, өкілді органдар арқылы қабылданған болатын. Осы Конституцияны қабылдай отырып еліміздің халқы өзінің және келер ұрпақтың болашақтарын айқын белгілеп алған еді.

Ата Заңымыздың: «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз» - деп басталуы да тегіннен-тегін емес.

Ең жоғары заңдық күші бар Қазақстан Конституциясы, Республикадағы қолданылатын және қалыптасып жатқан құқық жүйесінің нормативтік бастауы бола тұра, қоғамдық және мемлекеттік құрылыстың маңызды жақтарын реттейді.

Қоғам үшін ерекше маңызға ие Негізгі Заңымызда үш түрлі мәселелерге, бірінші - азаматтардың құқықтық мәртебесі, екінші -

мемлекеттік және қоғамдық құрылыс, үшінші - мемлекеттік органдардың қызмет жүйесіне айрықша назар аударылған.

Барлығы тоғыз бөлім, тоқсан тоғыз баптан тұратын Негізгі Заңның бірінші бөлімінің бірінші бабында өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратын Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітілген. Әділетті өмір орнатуды көздеген ізгі ізденістерден туындаған Конституциямызда заң шығарушы, атқарушы және сот билігін айқындап, олардың құзыретін, өзара іс-қимыл әрекетін белгілеп берді. Конституция барлық мемлекеттік органдардың жоғарыдан төменге дейін ұйымдастырылуы, қызмет істеуінің демократиялық қағидаларын айқындап қана қоймай, олардың құқықтық жағдайларын үздіксіз жетілдіруге мүмкіндік туғызып отыр. Конституция талаптарын орындай отырып және соның негізінде бірнеше конституциялық және басқа да заңдар қабылданып, олар барлық мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесін жан-жақты анықтады.

Республика Президенті халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам мен азамат құқықтары мен бостандықтарының рәмізі әрі кепілі болып қана қоймай, сонымен қатар билік тармақтарының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етіп келеді.

Күн сайын Қазақстанның халықаралық қауымдастықтағы ролі артуда. Халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларын құрметтейтін мемлекетіміз, өз заңнамасын қалыптастыруда халықаралық шарттарды ескеріп, әлемдік стандарттарға жақындауда. Конституцияның 8-бабында белгіленген мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен тату көршілік қарым-қатынас жасау, олардың теңдігі мен бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу саясатын жүргізу, қарулы күшті бірінші болып қолданудан бас тарту принциптері Қазақстанның шет мемлекеттермен қарым-қатынастарында мызғымас бағдарлар болып табылады.

Республиканың көпұлтты халқының достығын нығайту мен қоғамдық келісімді қамтамасыз етуде Конституцияның ролі зор. Әлемнің түкпір-түкпірінде қарулы қақтығыстар өршіп жатқанда, тәуелсіз Қазақстанда ұлтаралық келісім және саяси тұрақтылық орын алуда. Мұның бәрі Конституцияда бекітілген Республика қызметінің түбегейлі принциптерін қоғамдық және саяси өмірде нық ұстанудың нәтижесі.

Сондықтан да Қазақстан Республикасының Конституциясына басқа да нормативтік құқықтық актілерде кездеспейтін сипаттар тән.

1. ҚР Конституциясы халықтық Конституция болып табылады, себебі ол мемлекетпен тағайындалған жоқ, референдумда халықпен қабылданған.

2. Қазақстан халқы Конституцияны қабылдайтын бірден-бір субъект деп танудан, елдегі мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі және егемендікті қолдаушы болып табылатындығынан құрылтайшылық сипат туындайды. Конституция арқылы Қазақстан халқы мемлекетті құрды, оның басқару және құрылым нысандарын, әлеуметтік-экономикалық құрылыс негіздерін, адам мен азаматтың мәртебесін белгілейді. Тек халық, ал халық атынан тек Парламент қана мемлекеттің құрылым негіздеріне өзгерту енгізе алады. Сонымен бірге Конституцияда мемлекеттіліктің мейлінше мәнді кезеңдері тұрақтылық, біртұтастық қағидалары нығайтылған. Ол мемлекеттің құрылымның біртұтас нысаны, басқарудың Президенттік нысаны және аумақтық тұтастық.

ҚР Конституциясының құрылтайшылық сипаты оны қабылдау мен оған өзгерістер енгізудің ерекше тәртібін, ұлттық құқықтық жүйені қалыптастыру мен дамытудағы мейлінше ерекше орын, Парламент, Президент, Үкімет үшін, лауазымды адамдар, сот органдары үшін оның құқықтық қағидаларының еш шүбәсіздігін қамтамасыз етеді.

3. Конституцияның маңызды ерекшелігі бір жағынан, мемлекеттің, екінші жағынан, қоғамның негізгі заңы ретінде қолданылуы болып табылады. Бұл халықтың мемлекеттік биліктің қайнар көзі және қоғамның әлеуметтік базасы ретіндегі мәртебесімен байланысты. Ол оның егемендігін барлық элементтерімен,

аумағымен, жоғарғы билігімен, азаматтығымен, дербес заңдарымен және басқаларымен орнықтырады. Конституция мемлекеттің, мемлекеттік органдардың қоғаммен, қоғамдық институттармен өзара қатынасының негізін қалайды. Конституция қоғамдық, экономикалық, ұйымдық, әлеуметтік, діни құрылыстың негіздерін анықтайды. Сондықтан мемлекет қана емес, оның институттары да Конституцияның құқықтық қағидаларын, идеяларын жинақтайды. Осыған байланысты қоғам, оны құрушылар өз қызметімен Конституцияға негіздеуі тиіс.

Конституцияның мәні оның қызмет ету сипаттамасынан айқын көрінеді. Ол үш негізгі қызметті жүзеге асырады:

- 1) заңдық (құқықтың басты қайнар көзі ретінде);
- 2) саяси (мемлекеттің құрылымын реттейді);
- 3) идеологиялық (қоғамның алтын қазынасын адам және азаматтың өмірін, құқықтары мен бостандықтарын дәріптеуші қызметін атқарады).

Демек, Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық заң салаларының заңдық базасы болып табылады, ал оның нормалары басқалар үшін нормалық принцип болып есептеледі. Қазіргі кездегі Қазақстандағы құқықтық жүйенің қалыптасуы елімізде Жаңа Қазақстанды құру бағытымен ұштастырылуда. Себебі мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Отаншылдық рухы жоғары ел көздеген мақсатына қалайда жетеді. Біздің мұратымыз – Жаңа Қазақстанды құру. Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Өз елінің ертеңіне сенбеген халық мықты мемлекет құра алмайды. Бұған тарихтан талай мысал келтіруге болады. Біз келешегіміз кемел боларына және жарқын болашақты өз қолымызбен жасай алатынымызға сенеміз. Әрбір азаматтың конституциялық құқығы мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз етеміз. Мемлекет пен қоғамның өзара сеніміне және құрметіне негізделген жаңа саяси мәдениетті қалыптастырамыз. Маңызды шешімдер жұртшылықтың қатысуымен ашық қабылданады. Өйткені, мемлекет

әр азаматтың үніне құлақ асады. Адал еңбек, озық білім және үздік тәжірибе әрдайым жоғары бағаланады. Мен жаңа Қазақстанның осындай ел болғанын қалаймын деп атап өтті.

Сондықтан да еліміздің Конституциясының мәні мен оның алатын орны барған сайын жоғарлауда. Халықтың еркі көрініс тапқан бұл құжат өзінің нормалары мен принциптерінің көмегімен ғана емес, бекітілген идеялары арқылы да қоғам мен мемлекетті өркениетті елдердің қатарына жетелейді.

Әдебиеттер тізімі:

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жыл 30 тамыз, (05.06.2022ж. өзгертулер және толық тырулармен).

Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы, 1998 г.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Г.Сапарғалиев. Алматы, 1998 ж.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

УДК: 342.41 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ТҮСІНГІ

Абдрашева А.

Ғылыми жетекші: Садуақасова Л.К. – Заңтану магистрі, сениор-
лектор

Аманжолов Университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: L_saduakasova@mail.ru

Демократиялық мемлекеттің маңызды белгісі - оның азаматтарының лауазымды адамдар мен мемлекеттік билік органдарын, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарын

сайлауға еркін дауыс беру арқылы қатысуы болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабына сәйкес халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді. Қазақстан Республикасында билікті ешкім иемденіп кете алмайды. Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша қудалалады.

Қазіргі заң әдебиеттерінде «сайлау құқығы» екі мағынада қолданылады: субъективтік және объективтік. Мысалы, М.Ю.Тихомировтың пікірі бойынша сайлау құқығы объективтік мағынада азаматтардың биліктің өкілді органдарының сайлауына қатысуларын, сайлауларды өткізу және ұйымдастыру тәртібін, сайлаушылар мен өкілді мекемелердің арасындағы қарым-қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын білдіреді.

В.А.Рыжовтың пікірі бойынша «объективті сайлау құқығы - бұл мемлекеттің сайлау және жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен байланысты қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесін білдіреді». В.Е.Чиркин объективті сайлау құқығына бірнеше басқа анықтама береді. Ол, «объективті сайлау құқығы - бұл сайлау құқығын реттейтін, сондай-ақ қылмыстық құқыққа және әкімшілік құқыққа жататын кейбір сайлау комиссияларын техникалық және материалдық қамтамасыз ету сұрақтары бойынша, сайлауға және тағы басқаларға байланысты әрекеттеріне әкімшілік жазалар қолданумен байланысты жеке нормалардан тұратын конституциялық құқықтың бөлімі» деп түсіндіреді.

Жоғарыда айтылған анықтамалардан объективтік сайлау құқығына мынадай қорытынды жасауға болады, авторлар сайлау құқығын құқықтық категорияға жатқызып және оны құқықтық нормалардың жиынтығы ретінде қарастырады. Атап өту қажет, жоғарыда айтылған ғалымдардың пікірлері арасында сайлау құқығының нормалары қоғамдық қатынастардың қандай нормалар шеңберін реттейтіндігі туралы ортақ пікірлер жоқ. Мысалы, В.А.Рыжов, В.Е.Чиркин сайлау құқығының нормалары басқа құқық

салаларына да жатады (қылмыстық, әкімшілік). М.Ю.Тихомировтың анықтамасынан керісінше сайлау құқығының нормалары азаматтардың сайлауға қатысуын, олардың өткізілуін ұйымдастыру, сайлаушылар мен өкілді мекемелердің арасындағы қарым-қатынастарын, жалпы сайлауммен және сайлау процессімен байланысты құқықтық қатынастар шеңберін реттейді.

Пікірлердің әр түрлі болуы заң әдебиеттерінде көптеген жылдар бойы конституциялық құқықтық нормалардың құқықтық жаратылысы туралы, соның ішінде сайлау құқығының нормалары жайлы пікір-талас жүріп жатыр. Дискуссияның мағынасы конституциялық құқықтың көптеген нормаларында жалпы құқық нормаларының барлық үш элементі болмайтындығында (гипотеза, диспозиция, санкция). Осы нормалар тек диспозиция немесе гипотезадан тұрады. Санкцияға келсек оның нормалары болмайды. Осы үшін кейбір ғалымдар мынадай қорытынды жасайды, кейбір жағдайларда конституциялық құқықтық нормалар заңдардың баптарының құрылымына сәйкес келмейді, тек «кешенді» сипатта, не диспозиция мен гипотезаның нормалары бір заңда берілуі мүмкін, ал санкция басқада қарастырылуы мүмкін. Осы көзқарасқа қарсылар конституциялық құқықтық нормалардың санкциясы басқа заңның баптарында болуы мүмкін емес екендігін атап өтеді.

Осы идеяны дамыта келе, Қазақстандағы сайлау құқығы сұрақтары «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» конституциялық заңымен реттелетіндігін айтуға болады.

Президентті, Парламент Сенаты мен Мәжілісі, Мәслихат депутаттарын және жергілікті өзін-өзі басқару органдары мүшелерін сайлауды ұйымдастыру мен өткізу тәртібі принциптері бекітілген заңдық нормалар жиынтығы Қазақстан Республикасының сайлау құқығы болып табылады.

Сайлаулар азаматтардың мемлекеттік билік органдары және жергілікті өзін-өзі басқару органдарын құруға тікелей қатысуын қамтамасыз ете отырып, тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысу құқығын жүзеге асыруға ықпал етеді.

Жалпы сайлау құқығы екіге бөлінеді: белсенді және бәсең.

Белсенді сайлау құқығы деп – Республиканың 18 жасқа толған азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, сайлауда дауыс беруге қатысу құқығын айтамыз.

Бәсең сайлау құқығы деп – Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасы Президенті, Қазақстан Республикасы Парламентінің, мәслихатының депутаттары немесе өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органына мүше болып сайлану құқығын айтамыз. Бәсеңдіктің мәні мынада, ол сайламайды, оны сайлайды.

Сайлауға іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтар қатыспайды.

Тең сайлау құқығы деп – сайлаушылар Республика Президенті, партиялық тізімдер бойынша сайланатын Парламенті Мәжілісінің депутаттары және мәслихаттарының депутаттары сайлауына тең негіздерде қатысатыны, әрі олардың әрқайсысының бір сайлау бюллетеніне тиісінше бір дауысы болатынын айтамыз.

Қазақстан Республикасында Парламентке депутаттарды төте және жанама сайлау құқығы белгіленген. Төте сайлау құқығы деп – Республика Президентін, Парламенті Мәжілісінің және өзге де мәслихаттарының депутаттарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін азаматтардың тікелей сайлауын айтамыз.

Жанама сайлау құқығы деп – Парламент Сенатының депутаттарын сайлауға таңдаушылардың, яғни мәслихаттардың депутаттары болып табылатын Республика азаматтарының қатысатындығын айтамыз. Таңдаушылар Сенат депутаттарын сайлауға тең негіздерде қатысады және олардың әрқайсысының Сенат депутатын сайлаған кезде бір дауысы болады.

Республика Президентін, Парламентінің және мәслихаттарының депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлауда жасырын дауыс беріледі әрі сайлаушылардың еркін білдіруіне қандай да болсын бақылау жасау мүмкіндігіне жол берілмейді. Дауыс берілетін орындарда

сайлаушылардың өз еріктерін еркін білдіруі үшін арнайы кабинеттер жабдықталады. Жасырын дауыс беруде сайлау бюллетеньдері нөмірленбейді және ешқандай белгі соғылмайды, сөйтіп дауыс берушінің жеке бастарын анықтауға жол берілмейді.

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» конституциялық Заңының 3-бабында сайлау құқығының келесі принциптері бекітілген:

- Республика Президентін, Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттарын, аудандар, облыстық маңызы бар қалалар, аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер, ауылдық округтер әкімдерін, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жағдайында өткізіледі.

- Республика Парламенті Сенатының депутаттарын сайлау жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жағдайында өткізіледі.

- Республика азаматтарының сайлауға қатысуы ерікті болып табылады. Азаматты сайлауға қатысуға немесе қатыспауға мәжбүрлеуге, сондай-ақ оның еркін білдіруді шектеуге ешкімнің де құқығы жоқ.

Сайлау жүйесі дегеніміз – негізінен сайлау ережелерін, жергілікті халықтың сайлауға қатысу құқықтарымен қатар сайлау барысында өз дауыстарын берген азаматтардың алдындағы сол дауыстарды жинаушы сайланушы азаматтың немесе кандидаттың жауаптылығын, сайлау процессінің құрылуы мен жүргізілуінің қамтамасыз етуші нормаларды негіз ететін конституция мен заңнамалы кодекстерге сәйкес ұйымдастырылған сайлауды өткізу тәртібі, сайлауды жүргізу, сонымен қатар өкілетті органдардың билігін және де сайлаушылар мен олардың сайлану процессін жүзеге асыратын лауазымды тұлғалар арасындағы қарым-қатынастарды құру кезіндегі өзара ара-қатынасы болып табылады.

«Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» конституциялық заңының 9-бабына сәйкес:

1. Президентті, Парламент Сенатының депутаттарын сайлау кезінде мынадай:

- дауыс беруге қатысқан сайлаушылар (таңдаушылар) дауысының елу пайызынан астамын жинаған;

- қайта дауыс беру кезінде басқа кандидатпен салыстырғанда дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың (таңдаушылардың) дауыс санының көпшілігін жинаған кандидат сайланды деп есептеледі.

2. Парламент Мәжілісінің депутаттары аралас сайлау жүйесі бойынша: біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша пропорционалды өкілдік ету жүйесі бойынша, сондай-ақ бірмандаттық аумақтық сайлау округтері бойынша сайланады.

Бірмандаттық аумақтық сайлау округтері бойынша Парламент Мәжілісінің депутаттарын сайлау кезінде, егер дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көпшілігі басқа кандидаттарға қарағанда оның кандидатурасын жақтап дауыс берсе, кандидат сайланды деп есептеледі.

3. Облыстар, республикалық маңызы бар қалалар және астана мәслихаттарының депутаттары аралас сайлау жүйесі бойынша сайланады: біртұтас аумақтық сайлау округінің аумағы бойынша пропорционалды өкілдік ету жүйесі бойынша – депутаттардың жартысы, сондай-ақ бірмандаттық аумақтық сайлау округтері бойынша екінші жартысы сайланады.

Бірмандаттық аумақтық сайлау округтері бойынша облыстар, республикалық маңызы бар қалалар және астана мәслихаттарының депутаттарын сайлау кезінде, егер дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көпшілігі басқа кандидаттарға қарағанда оның кандидатурасын жақтап дауыс берсе, кандидат сайланды деп есептеледі.

Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың мәслихаттары депутаттары мандаттарының саны так болған жағдайда, жартысынан асатын мандат бірмандаттық аумақтық сайлау округі бойынша сайланады.

4. Аудандар мен облыстық маңызы бар қалалар мәслихаттарының депутаттары бірмандаттық аумақтық сайлау округтері бойынша сайланады.

Аудандар мен облыстық маңызы бар қалалар мәслихаттарының депутаттарын сайлау кезінде басқа кандидаттармен салыстырғанда дауыс беруге қатысқан сайлаушылар даусының көпшілігін жинаған кандидат сайланды деп есептеледі.

5. Әкімді сайлау кезінде басқа кандидаттармен салыстырғанда дауыс беруге қатысқан сайлаушылар даусының көпшілігін жинаған кандидат сайланды деп есептеледі.

6. Өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау кезінде басқа кандидаттарға қарағанда дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көпшілігі дауыс берген кандидаттар сайланды деп есептеледі.

Осылайша Қазақстан Республикасының сайлау құқығын Президентті, Парламент депутаттарын, мәслихат депутаттарын және жергілікті өзін өзі басқару органдарын сайлаумен байланысты, сондай-ақ Республика азаматтарының жоғарыда айтылған лауазымды тұлғалар немесе мемлекеттік органдар және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының сайлауына қатысу мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы түсіндіріледі.

Әдебиеттер тізімі:

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жыл 30 тамыз, (05.06.2022ж. өзгертулер және толық тырулармен).

«Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі N 2464 Конституциялық заңы.

Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы, 1998 г.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Г.Сапарғалиев. Алматы, 2004 ж.

УДК 639.111

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ КАБАНА (*Sus scrofa*) В ГОСУДАРСТВЕННОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ПРИРОДНОМ ПАРКЕ «КОКШЕТАУ»

Чекунова А.С.

Научный руководитель – канд.биол.наук., ассоциированный

профессор

Бекеева С.А.

НАО «Казахский агротехнический исследовательский университет
им. С.Сейфуллина» Казахстан, г. Астана

E-mail - alima77764@mail.ru

Область распространения кабана в Казахстане довольно обширна, на территории Центрального региона он обитает на подходящих биотопах тростниковых зарослях, лесах, тугаях по берегам рек, в горах и представляет третий вид – Среднеазиатский (*Sus scrofa nigripes* Blanf.), отличающаяся с короткой лицевой частью черепа и широко расставленными скулами, довольно массивный и крупный зверь [1].

Воздействие различных факторов, в том числе и антропогенного (объект любительской охоты), обуславливает периодические спады и подъемы численности кабана в разных регионах страны. Так на 2016 год численность их по республике составила 32722, на 2017 год - 34113 особей. В исследованиях авторов отмечается, что значительная численность кабана наблюдаются в Алматинской, Карагандинской, Костанайской областях, тогда как в Павлодарской, Мангистауской, Жамбылской и Атырауской областях, а также в Северо-Казахстанском регионе их численность значительно ниже [2].

Исходя из вышеизложенного, целью работы явилось изучение состояние численности популяции кабана на территории государственного национального природного парка «Кокшетау».

Учет численности кабана на территории государственного национального природного парка (ГНПП) «Кокшетау» были проведены инспекторами с 2019 по 2023 годы. При учете кабана

использовались маршрутный учет по следам, прогоном, на подкормочных площадках, визуальный учет со смотровых площадок, а также в местах их концентрации по утвержденной инструкции учета животных на территории Республики Казахстан [3].

Расположенный ГНПП «Кокшетау» в Акмолинской и Северо-Казахстанской области страны имеет площадь 182076 гектар и подразделяется на пять филиалов: №1 - (52,7 тыс. гектар); №2 - (46,2 тыс. гектар); №3 - (36,7 тыс. гектар); №4 - (35,5 тыс. гектар); №5 - (10,9 тыс. гектар). Также к парку закреплены три государственных природных заказников (ГПЗ): №1; №2; №3. Парк покрыт лесами на 60%, которые чередуются со степными зонами. Также на территории парка находятся крупные озера и реки.

Для определения оптимальной емкости и плотности животных, было установлено качество угодий, как среда обитания кабана, так и территория, на которой проводятся определенные хозяйственные и охранные мероприятия. Так распределение охотничьих угодий по бонитетам для кабанов в пределах лесничеств филиалов ГНПП «Кокшетау» представлен в таблице 1.

Таблица 1. Распределение охотничьих угодий по бонитетам

Лесничество/ филиалы		Класс бонитета					Итого	Средний класс бонитета
		I	II	III	IV	V		
№1	Всего	-	64	617	6186	-	6234	3,5
	в %	-	,6	2,4	66,6	-	100,0	
№2	Всего	-	91	940	5226	-	2735	3,5
	в %	-	,9	9,7	47,8	-	100,0	
№3	Всего	-	42	317	7006	-	6625	3,5
	в %	-	,1	0,1	46,4	-	100,0	
№4	Всего	-	25	128	3368	-	5542	3,7
	в %	-	,1	5,7	57,3	-	100,0	
№5	Всего	-	86	988	3300	642	6940	3,9
	в %	-	,7	7,3	39,4	3,2	100,0	

Примечание: I- бонитет - лучшие угодья характеризуются высоким уровнем охраны, разнообразием кормов, обилием кормов и высокой плотностью поголовья животных; II- бонитет – хорошие угодья - основной ареал, высокие защитные свойства, хорошая кормовая продуктивность, значительная плотность населения; III - бонитет – средние угодья - менее разнообразная кормовая база, достаточная охрана, редкие и малые урожаи кормов,

неравномерная плотность населения; IV бонитет – плохие угодья - малопитательные, с низким уровнем защиты, временные места обитания в урожайные годы; V бонитет – очень плохие угодья - места, не характерные для данного вида животных.

Как известно, размещение кабанов в различных биотопах зимой зависит от наличия пищи (такие как жёлуди, груши, яблоки и другие). Как видно из таблицы 1, средний бонитет качества угодий в пяти филиалах соответствовал III классу и учитывается как менее разнообразная кормовая база, достаточная охрана, редкие и малые урожаи кормов, неравномерная плотность населения, и тем не менее пригодная для обитания кабана. Среди основных мероприятий парка в области биотехники выделяются улучшение условий для защиты и размножения животных, улучшение кормовой базы, а также уменьшение численности вредных хищников. Целью этих мероприятий является увеличение популяции животных путем улучшения качества пастбищ и устранения негативного воздействия факторов, влияющих на снижение численности. Но имеются исключения, так в №5 филиале уменьшение численности наблюдалось в 2023 г на 10% по сравнению с 2019 годом. Площадь этого филиала составляет 10,9 тыс. гектар, являясь самым маленьким филиалом. Из-за плохих угодий - малопитательных, с низким уровнем защиты, с временными местами обитаниями в урожайные годы этот филиал относится к IV бонитету. Возможно, снижение численности кабана в данном филиале связано с тем, что они мигрируют на более благоприятную территорию, и далее не возвращаются.

Учетные данные по численности кабана за 2019-2023 годы по филиалам ГНПП «Кокшетау» и заказникам отражены в рисунках 1,2. Так по данным рисунка 1, можно сказать, что численность кабана в пяти филиалах парка имела постоянную тенденцию к увеличению на 43,4%, и в целом на период времени 2023г составило 727 голов по сравнению с 2019 годом. Однако увеличение численности наблюдалось не во всех филиалах.

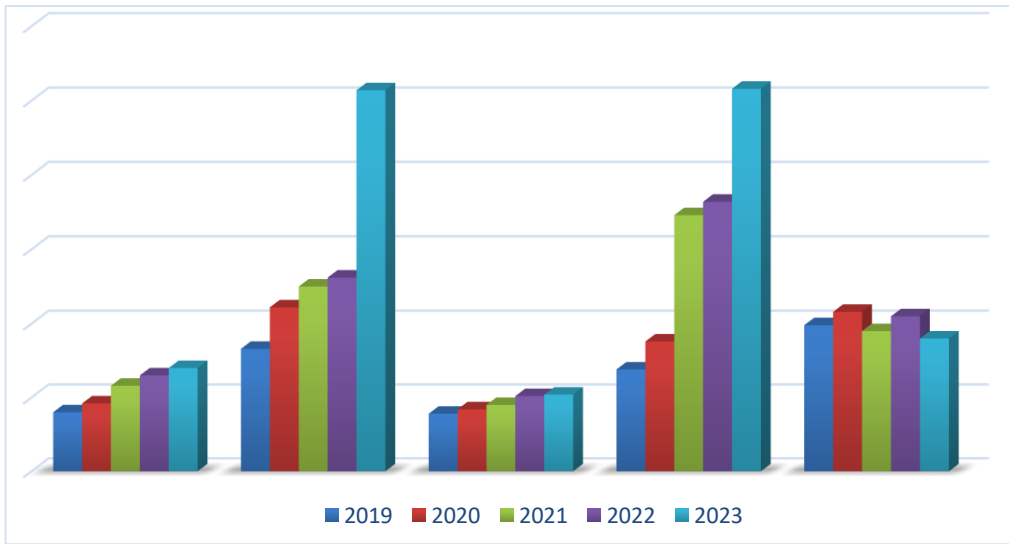

Рисунок 1. Численность кабана в пяти филиалах парка за 2019-2023 годы.

Так в филиалах №2 и №4 значительное увеличение численности наблюдалось в 2023 г на 67% и 73% соответственно, тогда как в филиале №3 наблюдалось не значительное увеличение на 25% по сравнению с 2019 годом. В филиале № 5 численность кабана имела не стабильную значимость, и в 2021 их количество снизилось на 10% по сравнению с 2019 годом. Иная картина наблюдалась в ГПЗ парка. Резких увеличений и снижения численности кабана не наблюдалась. Как показано на рисунке 2, численность кабана с 2019 года постепенно увеличивается во всех трех заказниках в последующие годы.

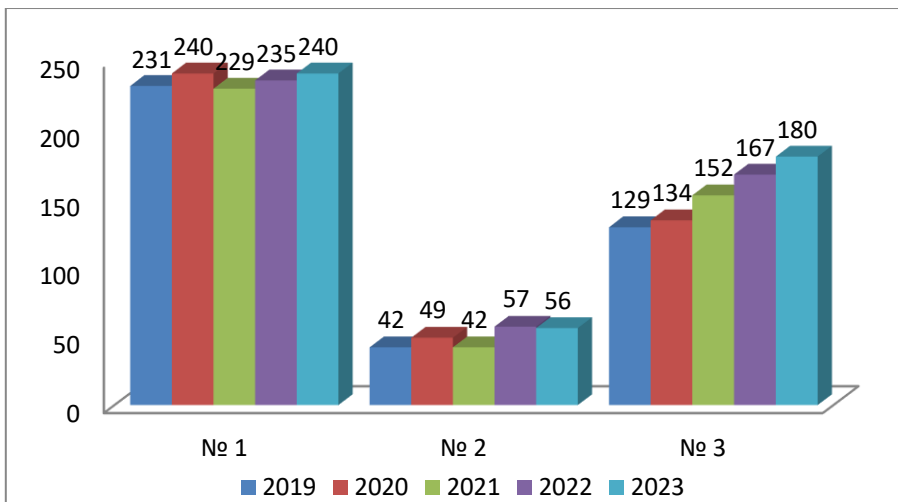

Рисунок 2. Численность кабана в ГПЗ за 2019-2023 годы.

По материалам учета и мониторинга структура популяции кабана в ГНПП «Кокшетау» за 2019-2023 годы представлена в рисунке 3. По данным рисунка 3, можно констатировать, что численность кабана по данным с 2019 по 2023 годы стало увеличиваться, и на период времени (2023г.) количество самок с периодическими изменениями по годам, увеличилось на 48%, самцов - 35%, сеголеток - 36% по сравнению с 2019 годом.

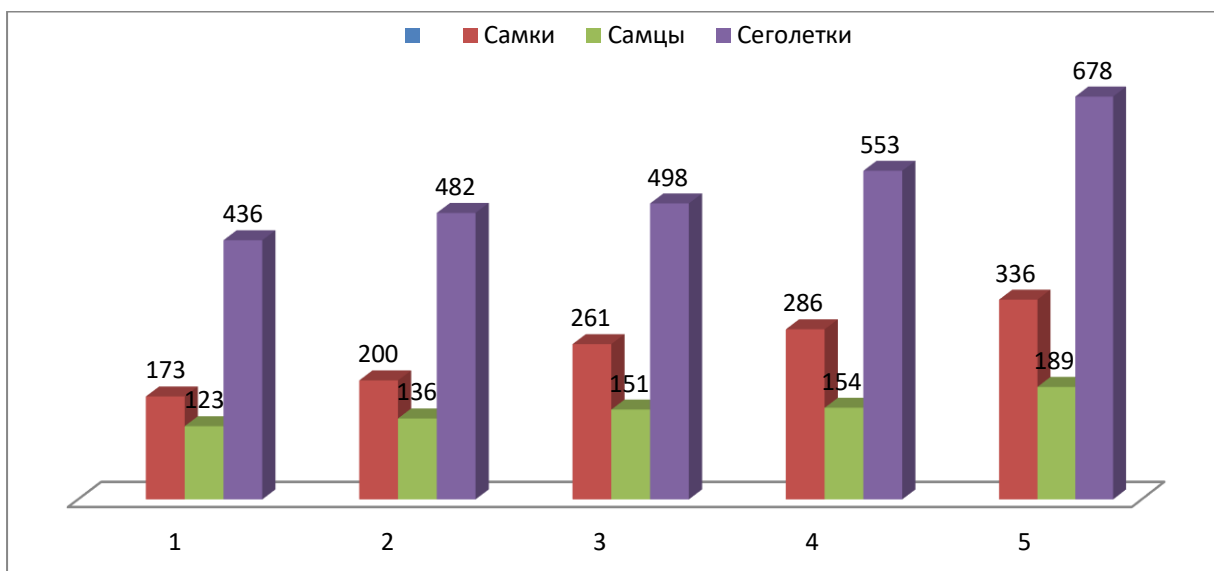

Рисунок 3. Структура популяции кабана в ГНПП «Кокшетау» за 2019-2023 годы.

В целом количество популяции с 2019 года увеличилось на 40 %. При этом рассматривая численность популяции кабана за исследованный период можно отметить постоянную тенденцию к увеличению количества кабана. Так в сравнении в 2019 году от общего количество кабана, самок составляла 23,6 %, самцов – 16,8 %, сеголеток – 59,5%, а уже в 2023 году - самок- 28%, самцов - 15,7, сеголеток – 56%. Так количество самок больше чем самцов в 2 раза, что возможно связано с их высокой репродуктивной способностью. Молодые самки могут иметь от 4 до 6 детенышей, в то время как у старших особей это число может достигать 10 и даже больше поросят. Этот феномен представляет собой эффективную стратегию выживания в переменных и суровых условиях окружающей среды, тем самым сеголеток составляет 56%, а это больше половины количества поголовья.

В среднем количество популяции кабана за последние пять лет (2019-2023гг.) увеличилось на 39%. Исходя из этих данных, можно сделать вывод, что оптимальная плотность популяции для каждого вида животных на различных охотничьих угодьях зависит от их бонитета и способствует увеличению численности животных [4]. Для охотничьих видов животных, полностью зависящих от природных условий, характерна периодическая изменчивость численности, которая определяется путем учета популяции животных и особенностями их территориального распределения. Так таблица 2 содержит показатели, характеризующие емкость охотничьих угодий. Так, по приведенным данным Таблицы 2 следует, что в среднем на территории охотничьего хозяйства пригодной для обитания кабана могут обитать 965 особи и на данный период времени их численность составило 1203 голов, что превышает численность на 19%.

Таблица 2. Средние показатели, характеризующие емкость охотничьих угодий

Вид животного	расчетная площадь обитания (га)	емкость охотничьих угодий по плотности (голов)	фактическая площадь обитания (га)	численность животных (голов)	изменение в результате антропогенных факторов (+- голов)
---------------	---------------------------------	--	-----------------------------------	------------------------------	--

	182076	312	164357	69	- 243
ь	182076	515	168114	195	- 320
ля	182076	1081	131423	920	- 161
н	182076	965	168126	110	- 855
беляк	182076	7220	165221	1632	-5588
русак	182076	4006	153428	1021	- 2985
ев	182076	11331	136343	2953	- 8378
и-куропатка	182076	16259	169536	1438	-14 821
плавающая дичь (летняя)	182076	365	12810,6	-	-

*Примечание: * для водоплавающих показатели приведены только для водных угодий и характеризуют их гнездо-пригодную и выводковую емкость.*

Численность популяции кабана в национальном парке «Кокшетау» имеет тенденцию к возрастанию, что возможно связано с отсутствием естественного врага - волка, который также регулирует их численность. В целом численность кабана по данным ЗМУ за 2019-2023годы в национальном парке возросла от 732 до 1203 особей (Рисунок 4).

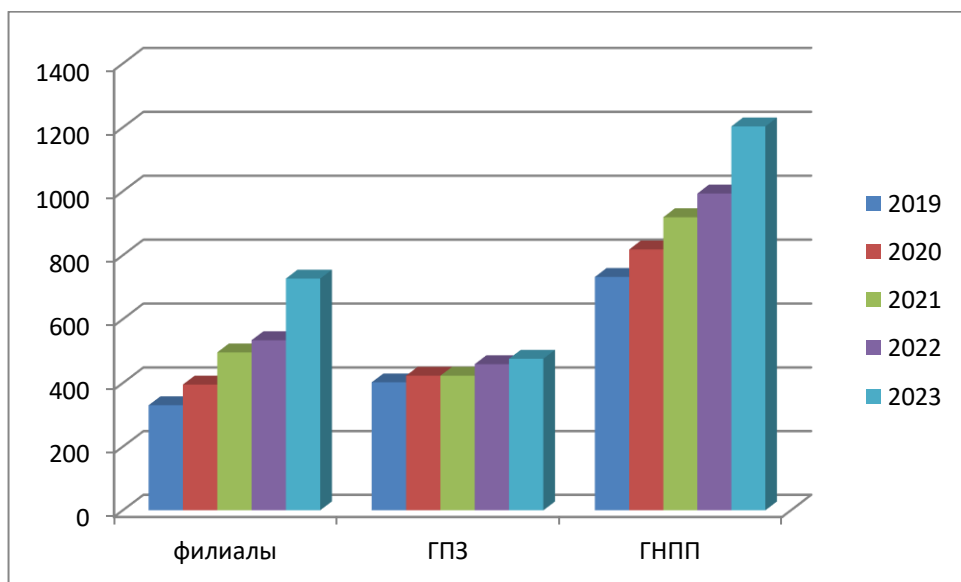

Рисунок 4. Численность кабана в ГНПП «Кокшетау» за 2019-2023 годы.

Зачастую кабаны используют окружающие уголья как кормовые, а национальный парк в качестве убежища. Животные не ограничиваются границами, поэтому невозможно полностью изолировать национальный парк или исключить воздействие парка на соседние территории. В то же время, парк является центром популяции, где кабаны успешно размножаются и вынашивают потомство.

Таким образом, можно констатировать, что кабаны, подобно многим другим видам животных, характеризуются явно выраженным биологическим полиморфизмом, охватывающим различные аспекты их жизни. Поэтому в современных условиях развития охотничьего хозяйства особое внимание уделяется изучению структуры популяций. Простое знание численности животных при планировании норм отстрела уже недостаточно. Необходимо учитывать, из каких структурных групп состоит популяция, какие взаимоотношения являются наиболее продуктивными, каким образом следует осуществлять охоту на животных, чтобы не нарушить естественные баланс полов и возрастных групп. Регулирование численности кабанов для различных целей также требует осуществления целенаправленных изменений в структуре их популяций. Для успешного решения этой задачи было проведено детальное изучение соотношения полов и возрастных групп, животных на разных этапах динамики популяции и в различных эколого-географических условиях. Следовательно, исследования, проводимые в отношении диких кабанов в подобных ситуациях, должны быть сосредоточены на формировании стратегий управления и принятии практических мер для контроля популяции.

Таким образом, состояние численности кабана ГНПП «Кокшетау» за период с 2019 по 2023 годы имеет тенденцию к стабилизации численности и росту поголовья. Увеличение численности животных находятся в прямой зависимости от увеличения затрат на биотехнические мероприятия, так как из-за климатических условий и недостатка кормовой базы (в зимний период) заставляя их скапливаться возле подкормочных площадок и кормушек, где выкладывается заготовленное сено, веники и

приобретенные зерновые отходы и т.д. Значение вопросов плотности популяции кабана важно не только для парка, а также для выявления общих закономерностей, позволяющих разработать мероприятия рационального использования этого ресурса.

Список литературы

1. <https://drive.google.com/file/d/1VfBn8JvgL2lrLnHaTC3jOBkY5jJa6UY3/view> (дата обращения 10.03.2024г.).
2. Мирзараимов, А. К. Особенности экологии кабана (*Sus scrofa*) в Костанайской области / А. К. Мирзараимов // Теория и практика современной науки. – 2018. – № 6(36). – С. 424-429..
3. Об утверждении Инструкции по проведению учета видов животных на территории Республики Казахстан. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007492> (дата обращения 19.03.2024г.).
4. Егоров В. И. Учет охотничьих животных и птиц // Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19, посвященной 110-летию М.А. Гендельмана». - 2023.- Т. I, Ч. IV. Астана. – С. 189-191.

УДК 37

ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДСЕДАТЕЛЕЙ МУСУЛЬМАНСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

Курбонов Бекжон Гайрат угли

Историк, Докторант

Каршинский государственный университет

г. Карши, Узбекистан

ORCID: 0000-0003-4555-6937

uzbkurbonov@gmail.com

В 1941 году, после вступления Советского государства во Вторую мировую войну, на территории союзников изменилось отношение к религии и религиозным людям, особенно к мусульманам. В целом религия стала идеологическим и идеологическим оружием как для нацистской Германии, вторгшейся

в советское государство, так и для советского правительства, которое было полно решимости защитить себя. Ноль, поскольку фашисты хорошо понимали, что одного оружия в этой войне будет недостаточно, они намеревались создать политическую разобщенность среди представителей разных национальностей и религий в союзе, осуждая гегемонию коммунистической системы и атеистическую политику. Советское правительство заняло противоположный подход: оно быстро осознало важность вовлечения людей разных национальностей и вероисповеданий в борьбу с фашистскими силами путем временного прекращения или ослабления гонений на религию. Также такие союзники, как США и Англия, которые претендуют на роль страны, борющейся за демократию в мире, были вынуждены резко смягчить религиозную политику, чтобы привлечь население на фронт в больших масштабах.

Во время Второй мировой войны советскому правительству потребовалось открытие второго фронта странами-союзниками. Но западные страны выдвинули для этого несколько условий. Одним из них было дать людям религиозную свободу. Лидер Советского государства И.В.Сталин на встречах с известным британским религиозным и общественным деятелем, членом Всемирного совета Тинчлик Джульеттой Джонсон учитывал его предложения и рекомендации в Москве, и чтобы использовать силу влияние религиозных людей среди народа в борьбе с фашизмом, которая ведется с беспощадностью в этой области. Не было другого пути, кроме как прекратить политику «уничтожения религиозных деревьев». [1]

В 1940-е годы автономные образования правительства СССР и 6 социалистических республик: Азербайджана, Туркменистана, Узбекистана, Казахстана, Таджикистана и Киргизии позволили создать 4 религиозные организации для контроля и руководства мусульманами:

1. Духовное управление мусульман России и Сибири со штаб-квартирой в Уфе, столице Башкирстана. (1920)

2. Мусульманское религиозное управление Средней Азии и Казахстана со штаб-квартирой в Ташкенте, столице Узбекистана. (1943)

3. Религиозное управление мусульман Северного Кавказа и Догестона со штаб-квартирой в Догистоннинге Буйнаске. (1944)

4. Закавказское мусульманское религиозное управление со штаб-квартирой в Боку, столице Азербайджана (1944 г.)

Причиной, по которой советский лидер И.Сталин пришел к такому решению, стало начало Второй мировой войны и растущая изоляция безбожной системы.[2: 10]

20 октября 1943 года состоявшийся в Ташкенте съезд с участием видных религиозных деятелей региона, объединивший мусульман Узбекистана, Казахстана, Киргизии, Таджикистана и Туркменистана, Средней Азии и Казахстана, принял решение о создании Исламской религиозной организации. Администрация. Председателем правления избран муфтий этиб Эшон Бабахан ибн Абдулмаджидхон. Таким образом, религиозное управление начало свою деятельность, создало козиёты (представительства) в регионах и назначило в них кози (лидеров). На эту должность главы Казахстана будет назначен Абдулгаффор Шамсиддинов, выпускник медресе Козон, имам города Алматы. С 1952 года эту задачу выполнял Саидваккос Гильмоний. В 1972-1979 годах Джакия Байсенбаев работал козиликом. Религиозное образование он получил в медресе Мир Араб в Буксоро, а затем в Дамасском университете в Сирии. Ратбек Нисанбаев был последним членом «Козиет».[3: 44]

Конец 80-х – начало 90-х годов был очень сложным периодом в истории религиозного управления мусульман Средней Азии и Казахстана. До разделения Советского Союза республики начали самостоятельно управлять своими делами. С 1990-х годов они создали свои собственные независимые религиозные учреждения. Когда в 1991 году распалось советское государство, в нем проживало около 50 миллионов мусульман.[4: 249]

Негізгі бөлім (Main part). В период распада СССР Казахстан 12 января 1990 года стал первым духовным управлением мусульман Средней Азии и Казахстана и сменил название на Управление

мусульман Казахстана, а руководителем управления был Ратбек Нисанбаев. избран муфтием. [5:127]

Муфтий Р.Нисанбаев, окончивший Буксорский педагогический институт в 1964 году и Бенгазийский университет в Ливии в 1975 году, после 7 лет обучения в медресе Мир Араб в Буксоре, был самым доверенным лицом президента страны в религиозных вопросах. . За время карьеры муфтия он совершил официальные визиты более чем в 60 стран мира и встретился с главами правительств: Йосиром Арофатом (Палестина), Айюб Ханом (Пакистан), Хусни Мубараком (Египет), Муаммаром Каддафи (Ливия), Мухаммадом Хасаном II (Марокко), Тургут Озель, Сулаймон Демирель (Турция) и Аскар Акаев (Кыргызстан). [6: 166-171]

Муфтий перевел Коран на язык Козок. Минлаб помогал студентам привозить знания за границу. В 1975 году в Казахстане было 25 мечетей, в 1989 году — 59, в 1991 году, когда он стал независимым, — 68, а в 1997 году их число достигло 5500. [7:11]

В 1990-е годы в целях предотвращения распространения волнений, вызванных политическими движениями под прикрытием ислама в соседних с Казахстаном странах, через государственного муфтия осуществлялось сначала членство в религиозных и политических организациях, а затем распространение религиозных книг и религиозной пропаганды. без официального разрешения.запрещено делать.

С 2000 года Абдусаттор Дербисали работает председателем муфтия и аппарата. Муфтий А.Дербисали, начавший свою карьеру в сфере высшего образования, был профессором Академии наук Казахстана, а также работал на ответственных должностях в Посольстве Казахстана в Королевстве Саудовская Аравия. В период муфтия все внимание сосредоточено на повышении научного потенциала народа и религиозных деятелей.

В Университете Нур-Муборака, названном в честь президента Египта Хусни Муборака и президента Казахстана Нурсултана Назарбаева, прорабатывались вопросы ускорения выпуска выпускников, и в 1993 году началось его строительство в сотрудичестве с Египтом, а в 2001 году появились первые студенты

были приняты. В настоящее время выпускники вузов работают на высоких религиозных должностях. В 2002 году при поддержке Исламского банка развития был открыт Институт подготовки имамов. В 2004 году имамы мечетей страны прошли тестирование на основе имтиксона. Он заявил, что мечети должны быть укомплектованы образованными религиозными работниками, которые должным образом выполняют свои обязанности. В этот муфтийский период многие стримы с насилием были официально запрещены. Например, в 2005 году суд в Остине официально запретил «Хизб ут-Тахрир».

В 2007-2012 годах были открыты 9 медресе и 1 центр подготовки учителей: в 2007 году медресе Остона, медресе Чимкента, в 2008 году медресе Шамалгана, медресе Урала, медресе Актюбе, медресе Абу Бакира Сиддика, в 2009 году медресе Абу Ханифы. , в 2010 году медресе Сарыюгоч, Республиканский центр подготовки учителей, медресе Хибатулла Тарозий в 2012 году.

Независимо от количества и масштабов медресе, из-за высокого спроса студенты обучаются в Университете Аль-Азхар в Египте, медресе в Пакистане и Турции.[8]

В 2013 году муфтием был избран Эрджан Маямеров, выпускник египетского университета Аль-Азхар и имеющий двухлетний опыт работы в отделе фетв муфтия Египта.[9] Он также напрямую общается с работниками религиозной сферы, повышая их потенциал, заботится о развитии этики сотрудников ведомства и имиджа имамов. С этой целью в республике несколько раз проводился форум имамов. [6:198]

После того как Эрджан Маямеров стал муфтием, при духовном управлении была сформирована информационно-пропагандистская группа из 30 богословов из разных регионов Казахстана, занимающихся религиозно-просветительской деятельностью. По состоянию на декабрь 2013 года данная группа работала в 62 городах, 122 районах и 1456 селах, примерно в 200 высших и средних специальных учебных заведениях и в 1654 школах по пропаганде и повышению религиозной грамотности населения.[10]

В 2017 году на 8-м съезде, проходившем в городе Олмаота, он попросил передать эту задачу другому кандидату и предложил кандидатуру Серикбая Ораза, которая была единогласно одобрена. Ерджан Маямеров поступил на работу в Университет «Нур-Муборак» в Алматы.

Серикбай Ораз, четвертый муфтий Казахстана, окончил медресе в Ташкенте в 1992 году. С 1992 по 1994 год учился в университете «Аль-Азхар» в Египте. В 1995-1996 годах учился в Исламабадском университете в Пакистане. В 2016 году окончил Университет Нур-Муборак. В разные годы он работал ноиб-имамом, имам-хатибом, ректором института, президентом девонида и руководящими должностями в Управлении мусульман Казахстана.

Серикбай Ораз перевел и опубликовал стихи 27-28-29 Курони Карима на языке Козока. Также по его инициативе была запущена платформа фатво www.Fatua.kz в форме вопросов и ответов. [6:200]

Нынешний председатель Управления мусульман Казахстана муфтий Наврозбай Отпенов был избран на эту должность в 2020 году. В 1997 году окончил Ташкентский Исламский институт, а в 2000 году – Исламский институт при Управлении мусульман Казахстана. В 2009 году он получил высшее образование по исламским наукам в Египте.

В 2010 году окончил магистратуру Казахстанского национального университета имени Абая, а в 2017 году — базовую докторантуру Университета Нур-Мубарака. Н.Отпенов, имеющий многолетний опыт работы имамом, в 2013-2018 годах работал заместителем муфтия.

27 ноября 2023 года в рамках IV встречи глав мусульманских религиозных управлений Организации Тюркских государств Председатель Управления мусульман Узбекистана муфтий Шейх Нуриддин Халикназар провел встречу с председателем Управления мусульман Казахстана муфтий Наврозбай Хаджи. В ходе встречи было отмечено, что сотрудничество между Узбекистаном и Казахстаном последовательно развивается на религиозном и образовательном фронте, братство между нашими народами крепнет, взаимоотношения поднялись на новый уровень благодаря мудрой

политике лидеров две страны, в двух странах есть религиозные. Они также уделили особое внимание добрым делам, проводимым в сотрудничестве с агентствами, удовлетворяющим религиозные потребности верующих мусульман, в частности, совместной разработке глобальных фетв, надлежащему обеспечению религиозных потребностей братские народы.

Қорытындылар мен ұсыныстар (Conclusion/Recommendations): В настоящее время официальный сайт офиса, работающий на казахском, русском и арабском языках www.muftyat.kz и сайт фетв www.fatua.kz, являются важными интернет-ресурсами для информирования населения о религии. По последним данным, 70% населения принадлежит к мусульманской общине, причем 70% этой общины исповедуют ханафитскую секту.[11] В Казахстане действуют около 2800 мечетей.[12] Кроме того, в 12 высших и средних исламских учебных заведениях обучаются более 4000 студентов.[13]

Пайдаланылған дереккөздер:

- . Религиозные организации и Советское государство накануне Великой Отечественной войны. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия». 16.04.2009.
- . Саидкасимов С. Духовность великих людей: Шамсиддинхан Бобоханов - общественный деятель, муфтий, дипломат, исламовед и арабовед (1937-2003). Ташкент: Бактрия Пресс, 2017.
- . Гафуров У. Ўзбекистонда ислом таълим тизими: шонли тарих, истибдод зулмидан омон қолиш ва нурли истиқбол. Тошкент: «Гафур Фулом» НМИУ, 2023.
- . Ю.А.Абрамова, А.В.Абрамов. Новейшая история России (1991-2006 гг). Москва: Практикум, 2007.
- . Преодолевая религиозное влияние ислама. Алма-Ата: «Казахстан».1990.
- . Серікбай қажы Ораз. Ұлы дала төсіндегі ислам. Астана: ДУМ Қазақстана. 2018.
- . К.Смагулов. Современная религиозная ситуация в Казахстане. Религия и общество. 11/3. 2011.

- . Муфтий Ержан Маямеров: Ради благоденствия нашей страны мы должны быть сплоченными // Медина аль-Ислам. Центральная Азия : газета. — 2013. — Вып. №5 (140). 10.11.2014 г.
- . Бас мүфтидің жұмыс уақытынан тыс өмірі. — Muslim.kz, 21.02.2014.
0. Күлпара Жұмағали. Наша сила — в проповеди (казах.) = Біздің күшіміз — уағызда // «Түркістан» : газета. — Рауан, 06.12.2013 г.
1. Polina Viktorova, “How the Number of Believers Changed in Kazakhstan,” Central Asian Bureau for Analytical Reporting, November 30, 2022.
2. Отчёт о религиозных объединениях на территории РК II квартал 2023 года.
3. Отчёт о духовных учебных заведениях в РК II квартал 2023 года.

ӘОЖ 004.8:3701

**ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖОҒАРЫ ОҚУ
ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ОҚУ БАҒДАРЛАРМАЛАРЫНЫҢ
ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

Тайтеева Асель Бейсенбаевна

Ғылыми жетекші: Карменова Мархаба Ахметоллиновна,
phd, қауымдастырылған профессор

С.Аманжолова атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: tayteeva2017@mail.ru

Аннотация. Жұмыста жасанды интеллектті дамытуға байланысты жоғары оқу орындарының білім беру процесіне оқытудың қазіргі заманғы құралдарын енгізудің жаңа құралдары қаралады. Мақалада осы саладағы өзекті ғылыми зерттеулердің нәтижелері талданады. Жоғары білім беру саласы жасанды интеллект өнімдерін енгізу және білім беру кеңістігін цифрлық трансформациялау бойынша эксперименттік алаң ретінде қарастырылады. Жасанды зияткерлік қызмет пен инновациялық технологиялардың нәтижелерін қолдануға байланысты оң жақтары мен ықтимал проблемаларға назар аударылады. Жұмыс барысында

Қазақстандағы жоғары білім беру саласындағы нейрожелілер жұмысының қолданылуына болатын шешімдер мен кері-зиян жақтары қарастырылатын болады. Жоғары оқу орындарының білім беру кеңістігінде жасанды зияткерлік қызметтің кеңеюіне байланысты туындайтын кейбір құқықтық аспектілер мен этикалық мәселелердің проблемасын талқылау ұсынылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, жоғары білім, цифрлық трансформация, білім беру технологиялары, инновациялық технологиялар.

Нейрондық желілер бүгінде жасанды интеллектте бұрын-соңды болмаған нәтижелерді көрсетеді, тіпті дәстүрлі түрде адамдардың эксклюзивті домені болып саналатын салаларда да. Сонымен қатар, жасанды интеллект бүгінде белгілі бір салада мағыналы және үйлесімді мәтіндер, суреттер жасауға және музыка жазуға қабілетті. Яғни, ол қазірдің өзінде барған сайын тез жетіліп келе жатқан шығармашылық салалар да жақсы нәжителерге жетуде. Жасанды интеллектті әртүрлі салаларда қолдану инновацияның жаңа дәуірін басталуына себеп: қазірдің өзінде жасанды интеллект пен білім барған сайын ықтимал «ең жаңа экожүйе» ретінде қарастырылуда. Жасанды интеллект технологиялары үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу мүмкіндігімен білім беру бағытының проблемалық аспектілерін жылдам анықтауға, сонымен қатар оқытылатын материалдың әдістері мен мазмұнын түзетуге көмекші инструмент. Жасанды интеллект – бұл зерттеудің өзектілігін анықтайтын университетте білім беру кеңістігін ұйымдастыру тұжырымдамасына қатысты жиі естілетін ұғым. Соңғы уақытта білім, ғылым және техника салаларында қуатты құралға айналды.

Жасанды интеллектті оқу іс-әрекетінде пайдалану тәжірибесі біздің уақытта белсенді түрде түсіндірілуде. Студенттердің сауалнамалық сауалнамасының материалдары негізінде білім беруде жасанды интеллект технологияларын енгізуден әлеуметтік күтудің қызықты аспектісі олардың жұмыстарында Ю.В. Гаврилова, И.Е. Моторина, Т.Е. Павлова [1]. М.А. Егорова, А.В. Минбалеев шетелдік студенттерді цифрлық инновациялық әдістерді қолдану арқылы

оқытудың ерекшеліктеріне тоқталады [3]. И.Е. Жуковская соңғы цифрлық платформаларды пайдалану тұрғысынан жоғары білімді цифрландырудың маңыздылығы туралы мәселені көтереді [4], цифрлық трансформация жағдайында жоғары оқу орнының қызметін жетілдірудің негізгі тенденцияларын көрсетеді [5]. Цифрландыру, заманауи білім берудің цифрлық трансформациясы көптеген зерттеулердің пәні болып табылады, мысалы, Г.В. Захарова және О.В. Коростелева [6], Т.А. Ивашкина [7], А.Д. Дараған, Г.Л. Ежова, Г.А. Ежова [2] И.С. Синогоев [14] және т.б. Қазіргі білім кеңістігіндегі жасанды интеллект мәселелері мен болашағын зерттеп жүрген Н.А. Коровников [8]. М.В. Кудина, Л.Б. Логунова және Ю.Ю. Петрунин жаһандық цифрлық революция дәуірінде ұлттық білім беруді сақтау мәселелерін зерттейді [9], ал Е.С. жасанды интеллекттің жоғары оқу орнындағы оқу үдерісіне әсер етуінің шетелдік тәжірибесіне анализ жұмыстарын көре аламыз. Павлюк [11]. Жасанды интеллект өнімдерінің жастардың дамуына әсерін Қ.Б. Мұхамадиев [10]. Білім беру ұйымының қызметінде технологиялық тәсілдерді қолдану А.С. Семченко [12]. Сандық платформаларды пайдалана отырып, жасанды интеллект негізінде білім беру процесін жетілдіру мәселелері туралы Е.Г. Светличный, М.М. Хамгоков пен В.В. Шабаев [13]. Шетел тілдерін оқыту бойынша іс-шаралардың кең ауқымы ашылды;

Цифрлық трансформация – адам өмірін түбегейлі өзгерте отырып, адам білімінің өмірлік циклінің барлық спектріне заманауи цифрлық технологияларды қолданатын дамып келе жатқан процестер. Қазіргі уақытта жоғары білім беруде цифрлық трансформация негізгі тренд болып табылады. Жоғары оқу орындарында цифрлық технологияларды қолдану арқылы студенттер білім беру ресурстары мен мүмкіндіктерінің кең спектріне қол жеткізе алады, соның ішінде оқытудың материалдық шығындарын азайтады. 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басында цифрлық технологиялар біздің оқу тәсілін өзгерте бастады. «Цифрлық оқу жоспары» түсінігі компьютерлік технология білім беру саласына енгізілген кезде пайда болды. Білім беру кеңістігін жақсарту үшін цифрлық оқу бағдарламалары мен олардың элементтері кезең-кезеңімен енгізілді. Бүгінгі таңда жасанды

интеллект онлайн білім беру бағдарламалары мен онлайн платформалардың элементі ретінде пайдаланылуы мүмкін. Ол оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға, арнайы интерактивті оқыту ортасын құруға көмектесуге арналған. Бұл жүйенің басты артықшылығы – әр оқушының жеке оқу ерекшеліктерін есепке алуында. Сонымен қатар, жасанды интеллект электронды кітаптар, мультимедиялық оқулықтар, симуляциялар және т.б. сияқты соңғы оқу материалдарын пайдалану кезінде оқушылардың жіберген қателерін анықтап, түзете алады [1, 45].

Жасанды интеллектке негізделген платформа білім беру кеңістігіне студенттермен кері байланыс орнату, оқу үлгерімін бақылау, өзін-өзі жетілдіру және білім беру бағдарын жақсарту сияқты функция қызметін атқарады. Жасанды интеллектті заманауи оқыту құралдарын енгізудің инновациялық құралы ретінде пайдаланудың тағы бір мысалы, студенттерге қосымша оқу материалдарын жасау және беру мүмкіндігі. Оған мысал, жасанды интеллекттің әр түрлі оқу материалдарын мұғалімдерге де, оқушыларға да бірыңғай онлайн ресурстарға біріктіре алу қабілеті. Демек, ол тиісті пәндік салаға қатысты материалдарға жақсырақ қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл тиімдірек оқытуға көмектеседі және мұғалімдерге әртүрлі ресурстардан білім беру мазмұнын біртұтас тұтастыққа жинақтауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект студенттерді бағалауда үлкен көмек көрсете алады (мысалы, дәл есептеу бар жерлерде – сұрақ қою, тестілеу және т.б.). Жасанды интеллектті қолдану арқылы тәрбиешілер баға қоюға кететін уақытты қысқарта алады және сәйкес бағаланатын тапсырмалардың саны мен түрін ұлғайта алады. Педагогикалық эксперименттер жүргізу немесе деректер жинау кезінде жасанды интеллект жұмысы адам факторын жояды және процесті тиімдірек және нақты етеді. Жасанды интеллектпен байланысты заманауи технологиялар, инновациялық әдістемелер мен оқыту әдістері келесі бағыттар бойынша білім беруде келешегі бар: мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды оқыту (оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, бейімделу технологиялары);

жеке білім беру бағыттары (әдістемелік тәсілдерді таңдау және материалды меңгеру жылдамдығы әр оқушының жеке қажеттіліктеріне, оның мүмкіндіктері мен бейімділігіне байланысты);
тәуелсіз бағалау жүйелері;
тестілеу жүйелері және олардың нәтижелерін өңдеу;
жеке кері байланыс;
интервалдық жаттығулар;
қашықтан оқу;
проблемаларды тану және ең қолайлы шешімдерді ұсыну;
емтиханды басқару;
Smart - кампустар және т.б.

Білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларымен жұмыс істеудің артықшылықтарының қатарында білім беру үдерісіне қатысушылар үшін қолайлы уақытта, қолайлы жағдайда білімді меңгеру мен құзыреттіліктерді дамытудың жаңа мүмкіндіктерінің қарастырылуы, бұл білім беруді ізгілендіру мен қолжетімділікке ықпал жасайды. Мұндай жетістіктер жоғары білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарын енгізу аясында студенттердің қабілеттерін арттыруға және білім беру бағыттарын даралауға негіз болады. Студенттердің сауалнамаларының нәтижелері университеттің білім беру кеңістігінде нейрондық желілермен жұмыс істеу формалары мен әдістерінің қолайлылығын көрсетеді. Осылайша, «респонденттердің әрқайсысы жасанды интеллект технологиялары туралы естіген, ал сауалнамаға қатысқан оқушылардың 80%-ы AI технологияларының мәнін дұрыс түсінеді, олардың ерекшеліктерін біледі және жасанды интеллект пен AI технологияларын ажыратады. Барлық респонденттердің 28%-ы AI технологиялары адамның психикалық функцияларына еліктейді деп санайды; Респонденттердің 28%-ы AI технологияларын өздігінен білім алу алгоритмдері деп атайды; Респонденттердің 24%-ы бұл жасанды интеллект қолдануға негізделген технологиялар деп санайды» [1, 25]. Авторлар студенттердің жасанды интеллект технологияларын оқу үдерісіне интеграциялау арқылы университет білімін алуға дайын екендігін көрсетеді.

Жасанды интеллекттің көптеген жағымды жақтары бар. Ол тек білім беру ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәселелердің де шешімін табуға көмектеседі. Технологиялық жетістіктер қолжетімділігі айқын екендігі байқалады. Көптеген аймақтар жасанды интеллект «жұмысының» нәтижелерін көру арқылы технологиялық жетістіктерге мүмкіндігіне көз жеткізуде. Бір жағынан, жасанды интеллект әлеуметтік мәселелерді шешуде көптеген артықшылықтарға ие, оған себеп қоғамдағы көптеген мәселелер адамның қателігінен туындайды және жасанды интеллект жүйелері адамдардың шешім қабылдау дағдыларын жетілдіру арқылы осы мәселелерді шешуге көмектеседі. Университеттер өздерінің оқу кеңістігін жақсарту үшін жасанды интеллектті пайдаланады, тиімдірек және тиімді орталар жасайды. Денсаулық сақтау ұйымдары ауруларды ерте анықтау және емдеу және өмірді сақтау үшін нейрондық желілерді пайдалана алады. Денсаулық сақтау ұйымдары қазір заманауи технологиямен алға үлкен қадам жасауда. Жасанды интеллект шығындарды азайту және технологиялық әзірлемелерді жеңілдету үшін де пайдалы. Адамның ақыл-ойымен жасалған технологиялар қымбатқа түседі және оны әзірлеу үшін көп ресурстар мен уақыт қажет, бірақ жасанды интеллект жүйелері қосымша жұмыс күші мен уақытты қажет етпей-ақ көптеген тапсырмаларды орындай алады. Нейрондық желілер мен жасанды интеллект қолдану перспективалары барған сайын кеңейіп келеді:

- машиналық көру;
- тілді өңдеу;
- машиналық аударма;
- сөйлеуді тану;
- сөйлеу синтезі;
- кеңес беру жүйелері;
- шешімдерді қолдау жүйелері;
- модельдеу;
- нейропротездеу;
- нейрондық интерфейстер;
- нейростимуляция және т.б.

Дегенмен, этикалық емес AI технологияларының даму қаупі бар. Жасанды интеллект барған сайын интеллектуалды болып келеді. Нейрондық желілер адам қызметінің көптеген салаларында кең ауқымды қолданбаларға ие және біздің әлемді әлдеқайда ыңғайлы етсе де, ол көптеген этикалық дилеммаларды тудырды. Жалпы, жасанды интеллект адамзат үшін күрделі мәселелер тудыруы мүмкін. Жасанды интеллект соңғы бірнеше жылда үлкен ғылыми және практикалық қызығушылықтың тақырыбына айналды. Зияткерлік жүйелер парасаттылық пен адамға ұқсас интеллектті қажет ететін тапсырмаларды орындауға қабілетті. Жасанды интеллект тез арада шындыққа айналады; машиналық оқыту, тіл өңдеу (машиналық аударма), компьютерлік талдау, робототехника сияқты ұғымдар заманауи жабдықтардың пайда болуымен университеттерге барған сайын қолжетімді бола түсуде. Білім беру өзгеруде: жаңа әдістер мен тәсілдер әзірленуде. Бүгінгі таңда университеттер білім беру мақсатында қолданылатын қуатты компьютерлерге қол жеткізе алады. Бұл машиналар үлкен көлемдегі деректерді бұрынғыдан әлдеқайда жылдам өңдей алады. Сонымен қатар, бұлттық қызметтер Интернеттегі жоғары өнімді есептеу ресурстарына оңай қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл күрделі машиналық оқыту алгоритмдерін масштабта іске қосуға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект технологиялары аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етудегі инновациялардың арқасында жоғары оқу орындарында тез арада шындыққа айналуға. Инновациялық технологиялар, бір жағынан, оқытудың тиімді және тіпті қызықты болуы үшін жағдай жасайды, оқу үдерісін жетілдіреді, студенттер мен қоғамның қажеттіліктерін тиімді және тиімді қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Нейрондық желілердің өнімдерін пайдалана отырып, университеттер бейімделген білім беру жүйелерін құра алады және жеке білім беру бағыттарын құра алады. E-learning оқу материалдарына орналасқан жеріне немесе уақыт белдеуіне қарамастан оңай қол жеткізуге мүмкіндік береді[2, 18].

Жасанды интеллект технологиялары адамның ойлауы мен мінез-құлқын жақсырақ түсінуге көмектесетін зерттеу мақсатында да қолданылады. Бұл әсіресе адамның мотивациясын, шешім

қабылдауды және күрделі психикалық процестерді зерттеу үшін пайдалы. Жоғары технологиялық оқу және зерттеу орталары психология, неврология, когнитивті ғылым және әлеуметтік ғылымдарды зерттеу сияқты салаларда маңызды жетістіктерге әкеледі. Нәтижелердің жалпы қоғам үшін оң және теріс салдары бар, мұны жасанды интеллект технологияларын дамытудағы соңғы жетістіктер дәлелдейді. Жоғары оқу орындарында жасанды интеллект технологияларын қолдану кезінде кейбір этикалық мәселелер туындайды. Мысалы, технологияны оқыту процесінде қолданудың шегі қайда? Оқушылар компьютерлік алгоритмдер арқылы бағаланатынын білуі керек пе? Бұл құралдарды пайдалану кезінде алаяқтыққа қарсы кепілдіктер бар ма? Оқытушыларға машина алгоритмдері олардың жұмысын қалай бағалайтыны туралы хабардар болуы керек пе? Бұл мәселелерді жақын арада шешу қажет, өйткені жасанды интеллект технологиялары жоғары оқу орындарында барған сайын қолжетімді болады.

Ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері білім берудің бір бөлігіне айналуға бастады. Бұл саладағы ең үлкен мәселе - машиналардың моральдық тұрғыдан қалай әрекет етуі керектігін анықтау. Көпшілігіміз жасанды интеллекттегі жетістіктерді пайдалы мақсаттарда пайдаланамыз, бірақ оны этикалық тұрғыдан пайдалану оңай шаруа емес. Ең үлкен этикалық дилемма - жасанды интеллект өзін қалай ұстауы керек және оны кім басқарады? Нейрондық желілердің адам бақылауынан шығуына және адамдарға зиян келтіруіне қалай жол бермеуге болады? Бұл жағдайлар шындыққа айналғанға дейін біз бұл мәселелерді шешуге дайын болуымыз керек. Адамзаттың жасанды интеллектті қалай пайдаланатынын жоғары білімнің болашағына тікелей әсер етеді. Кейбір сарапшылар жасанды интеллект адам интеллектіне сәйкес келетіндей күшті бола қалса, адамдарды басып алуға әкелуі мүмкін деп санайды. Соңғы жылдары болашақ жасанды интеллект адамзатқа қалай әсер ететіні туралы көптеген болжамдар айтылды. Көптеген сарапшылар адамзатқа жаңа технология жасау және нейрондық желілермен жұмыс істеу кезінде сақтық шараларын сақтау қажет деп санайды. Зерттеушілердің айтуынша, этика саласы машиналар адам мінез-құлқына қалай әсер

ететінін зерттей бастады. Біз жасанды интеллектті қолдану бойынша заңдар мен ережелерді енді ғана жасай бастадық, олардың ешқайсысы әлі жетілдірілмеген. Жаңа технологияларды әзірлеу және сынау, әрине, қызықты, бірақ біз оны нақты өмір сценарийлеріне енгізбес бұрын әрқашан оның салдары туралы ойлануымыз керек.

Осылайша, оқу процесінде жасанды интеллект технологияларын пайдалану университетте қажетті құзыреттерді дамыту, білім беру бағдарламаларының бәсекеге қабілеттілігін арттыру, білім беру кеңістігінің сапасы мен қолжетімділігін арттыру, оқытудың инновациялық форматтарының дүниеге келуіне бастама жасау тұрғысынан үлкен перспективаға ие. Негізінде, жасанды интеллект көп жағынан пайдалы, бірақ жоғары оқу орындары оның әлеуетін әлі толық меңгерген жоқ. Біз жоғары оқу орындарының оқу үдерісіне заманауи оқу құралдарын енгізу құралы ретінде жасанды интеллект технологияларының инновациялық әлеуетін төмендегідей ұстанымдармен қорытындылауды ұсынамыз:

- «жасанды интеллектуалды оқыту» элементтерін енгізу;
- қашықтықтан «жасанды интеллектуалды оқытуды» енгізу;
- гибридті ақпараттық платформалар;
- сертификаттау және бағалау қызметін роботтандыру;
- оқу компьютерлік жүйелерінің интерфейстерінің коммуникативтілігі;
- білім беру ортасының интерактивтілігі;
- оқытуды жекелендіру;
- білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне «бапталатын» жеке білім беру бағыттарын әзірлеу;
- нақты оқушының білім беру мазмұнын меңгеру қарқыны мен сапасын біріктіретін және үндестіретін «тірі интеллектуалды оқулықтар»;
- сыныптардың жеке үлгеріміне және даму динамикасына бейімделуі;
- жасанды интеллектімен виртуалды репетиторлар және т.б.

Бүгінгі таңда заманауи студенттер өзгермелі білім беру ортасына бейімделуге қажетті цифрлық құзыреттіліктерге және технологиялық сауаттылыққа ие. Бірақ жоғары білім саласында инновациялық технологияларды табысты енгізу үшін білім беру жүйесінің өзі дайындықты, оның ішінде студенттердің ғана емес, мұғалімдердің де

дайындығын, басқарушы және бақылаушы органдардың цифрлық құзыреттілігін, мемлекет тарапынан тиісті түсіністікті қажет етеді. Қоғамның өзі білім беру ортасында да, адам өмірінің басқа салаларында да жасанды интеллект технологияларын енгізуге дайын болуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Гаврилова, Ю.В. Социальные ожидания внедрения технологий искусственного интеллекта в образовании (на материалах анкетного опроса студентов МГТУ им. Н.Э. Баумана) / Ю.В. Гаврилова, И.Е. Моторина, Т.Е. Павлова // Медицина. Социология. Философия. Прикладные исследования. – 2022. – № 1. – С. 20-25

2. Дараган, А.Д. О методологических аспектах реализации процедур обучения систем искусственного интеллекта / А.Д. Дараган, Г.Л. Ежова, Г.А. Ежов // Современное педагогическое образование. – 2017. – №3. – С. 23-24

3. Егорова, М.А. Основные особенности внедрения цифровых инновационных методов в образовательной деятельности и значение их применения для обучения иностранных студентов / М.А. Егорова, А.В. Минбалеев // Вестник университета имени О.Е. Кутафина. – 2021. – № 1 (77). – С. 27-38

4. Жуковская, И.Е. Основные тренды совершенствования деятельности высшего учебного заведения в условиях цифровой трансформации / И.Е. Жуковская // Открытое образование. – 2021. – № 3. – С. 15-25

5. Жуковская, И.Е. Цифровые платформы – важный аспект цифровизации высшего образования / И.Е. Жуковская // Открытое образование. – 2022. – № 4. – С. 30-40

6. Захаров, Г.В. Развитие образовательной среды в условиях цифровой трансформации / Г.В. Захаров, О.В. Коростелев // Инновации и инвестиции. – 2021. – № 12. – С. 86-89

7. Мухамадиева, К.Б. Искусственный интеллект в развитии молодёжи / К.Б. Мухамадиева // Образование и проблемы развития общества. – 2021. – № 2 (15). – С. 27-33

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІ МЕН ТАРИХНАМАСЫ

Досымханова Назым Сакеновна

Ғылыми жетекшісі: Нурбекова Раушан Калымбековна
Қазақстан тарихы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндер
кафедрасының қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ.

E-mail: Nazum_198607@mail.ru

Адамзаттың қалыптасуы мен дамуының ең алғашқы кезеңдері туралы тарихи білім ежелгі адам қалдырған мәдени ескерткіштерді зерттеу негізінде құрылады – бұл еңбек құралдары, тұрақтар, жартастағы суреттер, жерлеулер. Көп ұзамай қазақ территориясының ежелгі тұрғындары – парсы тілді, грек, латын, араб тілді, түркі тілдес, қытай туралы жазба деректер пайда болды. Оларда этногенетикалық процестер, көршілерімен қарым-қатынасы, саяси оқиғалар, шаруашылық қызметі, осы жерді мекендеген тайпалардың тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтер бар. Сонымен, тарихи танымның негізін дереккөздер құрайды [1].

Тарихи дереккөздер – материалдық объектілер, адамзат қоғамының даму тарихын көрсететін жазба құжаттар. Тарих ғылыми объективті болуы үшін ең алдымен сенімді дереккөздерге негізделуі керек. Сондықтан тарих ғылымының жетекші қағидаларының бірі – құжаттау принципі. «Құжатсыз тарих болмайды» дейді тарихшылар. Тарихнама – тарих ғылымының тарихы. Ол, бір жағынан, тарихи білімнің динамикасын, тарихи оқиғалар туралы мәліметтерді, жаңа дереккөздерді анықтау мен сипаттауды, ал екінші жағынан, тарихи зерттеулердің әдістерін, тәсілдерін, принциптерін дамытуды қамтиды [2].

Қазақ территориясының байырғы тұрғындары туралы тарихи деректер халық ауыз әдебиетінде, ертегілерде, тұрғындардың жазба деректерінде кездеседі. Қазіргі Қазақстан территориясының ежелгі тұрғындары туралы мәліметтер парсы жазуларында, атап айтқанда Дарий 1 (б.з.д. 522-486) Бехистун жазуында; тарих ғылымының «әкесі» Геродоттың «Тарихында» (б.з.б. 430-424 жж. аяқталған), Страбонның (б.з.д. 64 - 24 ж.), Птоломейдің (90-160) «Географияларында» кездеседі.

Қазақстан тарихының көне кезеңі туралы баға жетпес деректер біздің дәуірімізге дейінгі 2 ғасырда Жетісуда болған Чжан Цянның деректерінде, Қытай тарихының «әкесі» Сыманың «Ши Цзи» («Тарихи жазбалар») деректерінде бар. Цянь (б.з.д. 145-86 жж.) .), «Цянь Ханьшуда» («Ерте Хань тарихы») Бан Гу (б.з. 1 ғ.) [3] жазбаларында кездеседі.

Ортағасырлық Қазақстан туралы мәліметтер 13 ғасырда Қазақстан территориясында болған араб тарихшысы Ибн әл-Факих (10 ғ. басы), саяхатшылар Плано Карпини, Гийом Рубрук, Марко Поло еңбектерінде кездеседі.

Қазақстан тарихындағы ең маңызды кезең – Қазақ хандығының құрылу тарихы туралы ең толық мәлімет Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1500-1551) «Тарих-и Рашиди», Ибн Рузбиханның (XVI ғ.) «Бұхара қонағы», Қадырғали Жалаиридiң «Шежірелер жинағында» (17 ғ. басы) еңбектерінде берілген. Тарихты зерттеу үшін маңызды деректер 16 ғасырда Қазақстанда болған ағылшын саяхатшысы Дженкинсонның жазбаларында келтірілген. Дженкинсон 1558-1560 жылдары ағылшын компаниясына сауда жолын ашу мақсатында Қазақстанға келген және ол тек саяхатшы ғана емес, сонымен қатар кәсіпкер болғандықтан, оның жазбаларында экономикалық және экономикалық өмір мәселелері де қозғалды.

Қазақстан тарихы, атап айтқанда деректану, қазақтар мен басқа да түркі халықтарының этногенезі, көшпенділердің қоғамдық-саяси өмірінің ерекшеліктері, олардың өміріндегі ислам дінінің рөлі туралы маңызды мәліметтер, деректану бойынша бай ғылыми мұра. Ұлт-азаттық күресті Ш.Уәлиханов (1835-1865) «Абылай», «Қырғыз

шежіресі», «Алтышардың жағдайы туралы...», «Даладағы ислам туралы» және басқа да көптеген еңбектерінде қалдырды. Абайдың (1845-1904) шығармалары Қазақстан тарихы үшін баға жетпес құнды дүние.

Бірқатар тарихи шығармалар 20 ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының өкілдерінің басшысы болған Ә.Бөкейхановқа (1866-1937) тиесілі. 1911 жылы Орынборда Шәкәрім Құдайбердіұлының (1858-1931) «Шежіре» («Түрік, қырғыз, қазақ және хан әулеттерінің шежіресі») еңбегі жарық көрді. Қазақ халқының тарихына қатысты бірқатар еңбектер М.Тынышпаевқа (1879-1937) тиесілі. Олар «Қырғыз-казак халқының тарихы туралы материалдар» жинағына енді (1925).

Кеңес дәуіріндегі қазақтан шыққан тұңғыш тарих профессоры 1935 жылы жарық көрген «Қазақстанның ежелгі дәуірдегі тарихы» еңбегінің авторы С.Асфендиаров болды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанға эвакуацияланып, қазақ тарихшысы Е.Бекмахановпен жемісті қызмет атқарған белгілі тарихшылар А.Панкратова, М.Вяткин, Н.Дружинин қазақ тарихшылар мектебінің дамуына көп еңбек сіңірді.

Аталған тарихшылар 1943 жылы ежелден «Қазақ КСР тарихын» дайындады. 1952 жылы Е.Бекмаханов 1947 жылы жазған Кеңесары Қасымов көтерілісіне арналған «19 ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» монографиясы үшін тұтқындалып, 25 жылға сотталды. Ал 1977-1980 жылдары «Қазақ КСР тарихы» бес томдық болып шықты, онда Қазақстан тарихы таптық-партиялық көзқарас негізінде маркстік-лениндік идеологиялық ұстанымдардан қамтылды.

Қазақстанда 1980 жылдардың екінші жартысында басталған тәуелсіздік қозғалысы 1988 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысымен репрессияға ұшыраған ұлт зиялылары өкілдерінің бұрын тыйым салынған есімдерінің аталуына әкелді. Кеңес өкіметі «буржуазиялық ұлтшылдар» ретінде қалпына келтіріліп, қайтарылды, олардың арасында Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов және басқалары

бар.1991 жылы жетекші тарихшылар «Қазақстан тарихы: ақ дақтар» жинағын шығарды.

1992 жылы «Қазақстан тарихы» барлық оқу орындарында бұрын оқытылмаған, міндетті, дербес оқу пәні ретінде енгізілді. Дүниежүзілік тарихтың органикалық бөлігі ретінде шынайы және объективті түрде қарастырылатын, идеологиясыздандырылған, саясатсызданған Қазақстанның тарихын көрсететін іргелі еңбектер мен оқу-әдістемелік құралдар жасау қажеттігі туындады. 1992 жылы Қазақстанның көрнекті тарихшылары жазған «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы оқулығы» көлемі 172 бет Қазақстан Республикасы Халық ағарту министрлігі ұсынған алғашқы оқулық болды.

Сол жылы С.Г. Кляшторный және Т.И. Сұлтановтың «Қазақстан: үш мыңжылдық шежіресі», Н.Мартыненконың редакциясымен «Алаш-Орда» құжаттар жинағы қайта басылып шықты. 1993 жылы Тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы (эссе)» атты тұңғыш жалпылау еңбегі жарық көрді, көлемі 416 бет. Бес томдық «Қазақстан тарихы» атты ірі еңбектің шығуы басталды, оның I томы 1996 жылы, II томы 1997 жылы, III томы 2000 жылы жарық көрді.

1997 жылдан бастап С.Н. Уәлиханов тарих және этнология институты «Қазақстанның Ренессансы: тарихы және қазіргі заман» іргелі зерттеу бағдарламасын әзірлеуге кірісті, оның мақсаты Қазақстанның шынайы тарихын қалпына келтіру болып табылады.

Қазақстан тарихы әрқашан шетелдік зерттеушілердің назарында болды. Ағылшын, американ, француз, неміс зерттеушілері Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы мен этнографиясына қатысты көптеген материалдар жинақтады. Олар көшпелілік құбылысын, осы өлкедегі халықтардың шаруашылық, мәдени, әлеуметтік өмірін ұйымдастыру ерекшеліктерін зерттеді. Францияда, Германияда, АҚШ-та және басқа да елдерде осы мәселе бойынша зерттеу нәтижелерін тұрақты түрде жариялайтын көшпелілерді зерттейтін орталықтар бар.

18-20 ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы шетелдік зерттеушілерді де қызықтырады. Мысал ретінде Э.Бэконның

«Орталық Азия Ресей билігінде» (Нью-Йорк, 1966), Э.Олвардтың «Орталық Азия: Ресей билігінің ғасыры» (Нью-Йорк, 1967), С.Беккер «Орталық Азиядағы Ресей протектораты» (Лондон, 1968), В.Коларс «Ресей және оның отарлары» (Лондон, 1953), А.Курат «Орталық Азиядағы патшалық Ресей» (Кембридж, 1979), т.б. сияқты ғалымдардың еңбектерін келтіруге болады.

Д.Уилердің «Советтік Орталық Азияның халықтары» (Лондон, 1966) және Д.Лингрен «Советтік Орталық Азиядағы нәсілдік және этникалық қақтығыстар» (Нью-Йорк, 1979) сияқты ғалымдардың еңбектері Кеңес Одағы мәселелеріне арналған. Бірқатар ғалымдар, соның ішінде Э.Вульф, А.Хазанов, А.Франк, К.Чанг, Х.Костер және т.б. өз зерттеулерін КСРО ыдырағаннан кейінгі қазіргі жағдайдағы Орталық Азия тарихына арнады.

Мысалы, 2000 жылы Мэдисондағы Висконсин университетінің антропология профессоры, Британ академиясының мүшесі, Гуггенхайм сыйлығының лауреаты А.Хазановтың «Көшпенділер және сыртқы әлем» кітабының 3-ші басылымы Алматыда басылып шықты.

Ол келесі мәселелерді қарастырады: көшпенділік феномені; мифтер мен шындық; көшпенділік өндіруші шаруашылықтың ерекше түрі ретінде; көшпелі мал шаруашылығының пайда болуы; көшпенділердің сыртқы әлеммен қарым-қатынасының әлеуметтік алғышарттары; көшпенділердің сыртқы әлемге бейімделу жолдары. Кітаптың көшпелілер мемлекеттілігінің пайда болу шарттары, негізгі түрлері, ерекшеліктері мен эволюциясының тенденциялары көрсетілген «Көшпенділер және мемлекеттілік» бөлімі ерекше қызығушылық тудырады.

Оның үстіне Қазақстан территориясында – Еуразия даласында көшпелілер мемлекеттілігінің пайда болуы мен дамуы Таяу Шығыс пен Шығыс Африканың көшпелі өркениеттері аясында ашылады. Ал «Үшінші, Қазақстандық басылымға алғысөз» қазіргі Қазақстанның дамуының негізгі мәселелерін көрсетеді. Олкотт М.Б.-ның «Қазақтар» кітабы Қазақстан тарихына арналған (Стэнфорд, 1987).

Оны Гувер институты «КСРО халықтары туралы зерттеулер» сериясымен басып шығарды және келесі бөлімдерден тұрады:

қазақтардың шығу тегі; Қазақ хандығының құрылуы; Ресейдің қазақ даласын жаулап алуы; Қазақтардың Ресей империясының құрамында болуы, отарлау аппаратының құрылуы; ауыл шаруашылығы мәселелері; қазақтар арасында наразылықтың күшеюі; қазақ даласындағы революция және азамат соғысы; Қазақстандағы жаңа экономикалық саясат; ұжымдастыру және сталиндік экономикалық жүйе; Қазақстанда кеңестік билік аппаратының құрылуы; социалистік Қазақстанның дамуы. Олкотт М.Б.-ның біршама ерекше тәсілі туралы Қазақстан тарихындағы кейбір маңызды сәттерді түсіндіруіне, мысалы, оның «Орталық Азия: тәуелсіздікке серпілу» мақаласы дәлел бола алады.

Қазақстан егемендік алғаннан кейін шетелдік тарих зерттеушілері – магистранттар, аспиранттар, ізденушілер республикаға келіп, өз зерттеулерінің тақырыптарын әзірлеуге мүмкіндік алды [3].

Мысалы, Қытай азаматтары «Қарақидан хандығының құрылуы және оның Орталық Азиядағы үстемдігі» (1997), «Шыңжаң қазақтарының 1940-1949 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысы» (1998) кандидаттық, «Тарих» докторлық диссертацияларын қорғады, Қытайдағы қазақ қоғамының (1860-1920)» (2001); Түркия азаматы «Қазақстандағы кооперацияның қарапайым түрлерінің пайда болуы және дамуы (20 ғасырдың соңы – 20 ғасырдың 19-20 жылдары)» кандидаттық диссертациясын қорғады (1998); Корея Республикасының азаматтары – «Өтпелі қоғамдардың саяси жүйесінің трансформациясы: әлемдік тәжірибе және Қазақстан» (1998 ж.), «Қазақстан Республикасы мен Корея Республикасындағы демократияландыру тәжірибесін салыстырмалы талдау» (2001 ж.), т.б. диссертациясын қорғады [4].

Шетелдік тарихшылардың қызығушылығын Солтүстік Каролина университетінің (АҚШ) профессоры С.Саболдың «Қазақтардың Ресей отарлауына қарсылығы: Кенесары Қасымов көтерілісін түсіндіру» атты зерттеуі де дәлелдей алады. АҚШ, Жапония, Германия, Франция, Түркия, Қытай, Оңтүстік Корея және басқа да елдердің зерттеушілері Қазақстан тарихын республикада тікелей зерттеуде.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Амрекулов Н, Масанов Н / Қазақстан өткені мен болашағы арасында, - Алматы, 1994ж.

2. Байпаков К.М. / По следам древних городов Казахстана, - Алматы, 1990ж.

3. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері / Бас ред.: И.Н. Тасмағамбетов, Т. 1-4

4. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері / Бас ред.: И.Н. Тасмағамбетов, Т. 1-5

ӘОЖ 94:37.091.3](574)

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Дулатова Жадыра Аманжоловна

Ғылыми жетекшісі: Өскенбай Алия Акимовна

Қазақстан тарихы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндер кафедрасының т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ.

E-mail: dulatova__085@mail.ru

Тарих- пән ретінде жалпы негізгі білім беретін барлық гуманитарлық және қоғамтанушылық курстардың негізін құрайды. Тарих ұлттық өзіндік сана-сезімді және адамгершілік этикалық нормаларды қалыптастыра отырып оқытудың дүниетанымдық негізін қалыптастырады. Тарихтың басқа пәндермен өзара байланысы талдау, жинақтау сияқты ортақ логикалық таным-әдістердің қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы гуманитарлық циклдағы пәндермен байланысы картамен, мәтінмен жұмыс істеу, оқиғалармен құбылыстардың ерекшеліктерін айқындау сияқты ортақ әдіс-тәсілдері негізінде іске асады. Тарихқа деген қызығушылығын арттыру үшін сапалы білім берудің тиімді жолдарын таңдау, тарихи және мәдени мұралармен таныстыру, қосымша элементтерді

пайдалану мен тарихи деректерді оқып білім алып шығармашылықпен айналасуына жағдай жасау сияқты жаңа педагогикалық технологиялармен инновациялық бағыттарды, әдістер мен тәсілдерді енгізу қажет. Бүгінгі таңда сабақ өткізудің түрлері өте көп. Шәкірттердің сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға арналған оқытудың әдіс-тәсілдері білім алушыларға құбылыстардың себептерін толық ұғынуға, ережелер мен заңдылықтардың сырларын терең түсінуге олардың ғылыми білімдегі орнын аңғаруға қолайлы жағдаяттар жасайды [1].

Оқыту әдістерінің жіктелуі. Тарихты оқыту әдістемесі туралы белгілі еңбектерде оқыту әдістерінің негіздері төмендегіше сарапталады:

1. Тарихи материалдарды ауызша хабарлау әдістері: бұған бояулы суреттер, оқулықтағы иллюстрациялармен жұмыс жүргізу әдістері және портрет құралдарды пайдалану.

2. Тарихи көрнекі құралдар көмегімен оқыту әдістері: бояулы суреттер, оқулықтағы иллюстрациялармен жұмыс жүргізу әдістері және портретті, карикатураны, картаны, экрандық және басқа да техникалық құралдарды пайдалану.

3. Тарихты оқытқанда түрлі мәтіндермен жұмыс істеу әдістері: оқулықпен, тарихи құжаттармен, көркем әдебиетпен жұмыс істеу әдістері. Оқыту әдістерін бұлайша сараптауда мұғалім мен оқушының сабақ үстінде атқарған жұмысы және сол жұмысты ұйымдастыруда пайдаланылған құрал шешуші рөл атқарады. Оқушылардың ұғымдар мен түсініктерін, оқылатын құбылысты тікелей немесе оның бейнесінің көмегімен қабылдау арқылы қалыптастыратын оқыту түрі көрнекі оқыту деп аталады.

Қазірге дейін дидактикада оқыту әдістері толық жіктеліп сарапталып болған жоқ. Мәселен, тарихты оқыту әдістемесі туралы белгілі еңбектерде оқыту әдістері, негізінен, төмендегіше жіктеліп сарапталады [2, 11].

4. Тарихты оқытқанда түрлі мәтіндермен жұмыс істеу әдістері қосылды. Оқыту әдістерін сараптауда мұғалім мен оқушының сабақ үстінде атқарған жұмысы және сол жұмысты ұйымдастыруда пайдаланылған құрал (тарихи құжат, көрнекі техникалық құрал, оқулық, т.б.) шешуші рөл атқарады. Өткен ғасырдың екінші жартысында кеңестік педагогика ғылымы, оның ішінде дидактика саласы айтарлықтай дәрежеде дамыды [3, 10]. Сабаққа қатысты басты жаңалықтардың бірі – жаңа тақырыпты оқып үйренуге бүкіл сынып оқушыларын қатыстыру және осы қатысу барысында оны меңгеру үшін оқушылар өздері ой қызметімен шұғылдануы керек [3, 10]. Оқушылардың меңгерген білімі олардың өздерінің ойлау қызметінің іс - әрекетінің нәтижесі болуы керек, сонда ғана алған білім берік болады. Нәтижесінде сабақ барысында оқушылардың таным, ойлау қызметін, іс - әрекетін дамыту бірінші кезекке басты міндет етіп қойылды. Соған сәйкес оқыту теориясы саласында еңбек етіп жүрген бірқатар ғалымдар барлық пәндерге ортақ деп оқыту әдістерін төмендегіше жіктеді: Иллюстрациялап түсіндіру әдісі - мұғалімнің ауызша баяндауын және әңгімелеп тұрып, пайдаланылатын басқа құралдарды (оқулықпен, техникалық, көрнекі құралдар, көркем әдебиеттер, т.б.) қамтиды. Иллюстрациялап түсіндіру әдісті қолдану барысында мұғалім де, оқушылар да қызмет етеді [3, 10].

Репродуктивті әдіс оқушыларға қажетті біліктерді қалыптастыруды көздейді. Өйткені оқушылар иллюстрациялап түсіндіру кезінде меңгерген білімін қолдануға қажетті біліктерді меңгере алмайды. Олар осы екінші әдісті қолдану арқылы жүзеге асады. Репродуктивті әдісін пайдалану кезінде оқушылар мұғалімнің басшылығымен ол оқытып үйреткен білімді өздігінше бірнеше рет және әртүрлі жағдайда еске түсіруге мүмкіндік беретін жұмыс түрін атқарады [4]. Мысалы, бүгін өткен тарихи оқиғаны бұрын оқытылып кеткенге ұқас оқиғамен салыстырып, ұқсас белгілері мен ерекшеліктерін табады, өтіп кеткен материал бойынша жоспар жасайды, тарихи фактілерге өздігінше баға береді, теориялық қорытындыларға, тұжырымдарға тарихтан өмірден өздігінше нақты мысалдар келтіреді, түрлі схемалар, кестелер сызады, т.б.

Проблемалық оқыту әдісі – мұның мәнісі мұғалім жаңа тақырыпты баяндар алдында немесе оның белгілі бір маңызды мәселесін түсіндіруге кіріскенде оқушылардың алдына проблема қояды оның шешілуі туралы ғылыми болжам жасайды, соған жетудің әртүрлі жолдарын, нұсқаларын ұсынады. Оқушылар мұғалімнің әңгімесін зер сала тыңдай отырып, проблеманы шешу логикасын қадағалайды, алдын ала жасалған ғылыми болжамдардан шығарылған қорытындыларын қайсысының қаншалықты дұрыстығын, дәлділігін аңғарады. Ішінара іздену немесе эвристикалық әдіс оқушыларды бірте - бірте белгілі бір проблемаларды өздігінше шеше алу дәрежесіне дейін жеткізуді көздейді, осыған қажетті бірліктерді біртіндеп қалыптастырады. Мәселен, бояулы суретке, құжатқа, түсінген мәселеге байланысты сұрақ қоя отырып, проблеманы шешуге үйретеді, естіген фактілер бойынша қорытынды жасауды немесе өздерінің болжамдарын айтуды ұсынады, т.б [4, 18].

Зерттеу әдісі шығармашылықпен жұмыс істеу тәсілін және білімді толық үйретіп, меңгеруді мақсат етеді. Зерттеу әдісін кенестік мектебі тәжірибесінде ұзақ уақыт және кеңінен қолданды сонымен бірге өзінің тиімді екенін де көрсетті. Бұл әдіс ғылыми тұрғыда танып білудің тәсілдерін меңгеруге көмектеседі шығармашылықпен жұмыс істеудің бұған дейінгі айтылып өткен белгілерін қалыптастырады өздігінше зерттеу жұмысын, жүргізуге қызығатын оқушылардың ынтасын арттырады, оқушылар білімді толық әрі саналы түрде меңгереді және меңгерген білімді ұтым жүйелі қолдануға үйретеді. Сөйтіп, оқушылардың іс - әрекетін ойлау таным қызметін дамытуға бағытталған бұл әдістер белгілі жоспармен, жүйемен жүргізіледі, демек, белгілі бір сатыларға бөлінеді. Алғашқы әдіс - бірінші саты, екінші - төртінші әдістер-екінші, соңғы әдіс - үшінші саты [4]. Белгілі дидактик, ғалым И. Я. Лернер өз еңбегінде жоғарыдағы оқыту әдістері туралы ғылыми тұжырымдамаларын одан әрі жетілдіріп, ол әдістерді тарих пәні мысалы арқылы былай деп көрсетеді. Тарих пәнінің мұғалімі тарихи материалды оқып, танып, білу, оны меңгеру үшін көптеген тәсілдер мен құралдар қолданады. Бірақ олардың бәрі

біз келтіріп отырған төмендегі оқыту әдістерінде қамтылады. Информациалық рецептивті (дайын рецеппен) әдіс әңгіме, дәріс, экскурсия түрінде, оқулықтың натуралды немесе жазбаша тарихи құжаттың, тарихи объектінің көшірмесі не суретінің көмегімен жүзеге асырылады.

Проблемалық информациялық - рецептивті әдісте қолданылған жұмыс түрлері мен құралдар пайдаланылады, бірақ айтылатын хабардың мазмұны басқаша болады.

Эвристикалық (тапсырмалық) әдіс – эвристикалық әңгімелесуді, ізденуді: талап ететін тапсырмаларды мұғалімнің көмегімен орындауды (қиындық келтірген жағдайда), оқушылардың іс - әрекетіне дұрыс бағыт беру үшін мұғалімнің толықтырушы жағдайлар туғызуын да сол құралдардың көмегімен жүзеге асады. Ол зерттеу сипаты бар тапсырмалар беру арқылы орындалады [4].

Тарих пәнін оқытуға арналған әдістер барлық кезде де нақты тәсілдер арқылы іске асырылады, ал оларды біріктіріп, тұтас және бір - бірімен ұштастырсак, оның бәрі жиылып оқыту әдістемесін қарастырады. Жоғарыда келтірілген оқыту әдістері жүйесін толық басшылыққа алып, оларды түгелдей пайдаланып жүрген мұғалімдер әлі аз. Ал қазақ мектептері тарихшылардың тәжірбиесінде көбіне иллюстрациялап түсіндіру немесе информациялы – рецептивті және эвристикалық әдіс қолданылады, қалған әдістер көпшіліктің тәжірибесінде кездесе бермейді [4]. Өйткені оларды қолдауға белгілі бір жағдай керек, ең алдымен, мұғалімнің де оқушылардың да қажетті дайындығы болуы тиіс. Мәселен , тарихтан жаңа сабакты оқытып үйреткенде проблемалық баяндау әдісін қолдану үшін төмендегілерді ескеру қажет. Алдымен, проблеманы дұрыс таңдай білу керек [4]. Оқушылардың алдына қойылатын проблема осы сыныптың шамасына лайық, яғни оқушылар оны дұрыс түсінетіндей және оларды қызықтыратындай болғаны дұрыс. Екіншіден, берілген прблеманы шешуге оқушылар белсене қатысуы немесе шешілу жолдарын толық аңғаруы үшін төмендегідей білім негіздерімен қамтамасыз етілуі тиіс. Олар: а) проблеманы шешуге қажетті

фактілер мен білімдер; ә) проблеманы шешуге қатысы бар жалпы қағидалар б) проблеманы шешетін тәсілдерді меңгерту немесе оқушылардың сол тәсілдерді өздігінше табуына жағдай жасау; в) проблеманың шешілуін тексеруге, оның негізділігін, логикалық дұрыстылығын анықтауға немесе оның дұрыс шешілгендігін талдап дәлелдеуге қажет болған жағдайда өзгертулер енгізуге оқушыларды белсене қатыстыру.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Дауесова А. Ж. ӘОЖ 37.013 Тарихты оқытуда белсенді және инновациялық әдістерді қолдану // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. – 2018. – с. 191.
2. Сейткалиева А. К. Білім жүйесінде инновациялық әдіс-тәсілдерді қарқынды пайдалану // Педагогическая наука и практика. – 2022. – №. 1 (35). – С. 111-113.
3. Жумадиллаева Г. И. Инновациялық әдістер мен оқытудың ақпараттық технологияларын тарих сабағында қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын дамыту // Научные труды ЮКГУ им. М. Ауэзова. – 2018. – №. 2. – С. 161-165.
4. Нурланова А. К. Тарих пәнін оқытуда тиімді инновациялық әдіс-тәсілдердің қолдануы // Научные труды ЮКГУ им. М. Ауэзова. – 2016. – №. 4. – С. 182-183.

ГЕНДЕРНАЯ КАРТИНА ПРОЗЫ АЛИИ

АХЕТОВОЙ

*Ананьева С.В., Сабырбаева Т.Е.
Кандидат филологических наук, доцент
Институт литературы и
искусства имени*

*М.О. Ауэзова КН МНВО РК Алматы,
Казахстан*

svananyeva@gmail.com

магистрант
**Восточно-Казахстанский университет имени
С. Аманжолова Усть-Каменогорск, Казахстан**

В мировом литературном процессе воссоздание истории своего рода, семьи – один из ведущих трендов казахской, русской, польской, белорусской, эстонской и других европейских литератур. Рутть Хинрикус рассматривает два аспекта понятия *жизнеописание*: биографию и автобиографию. «Основой биографии может служить, например, книга о жизни (чаще всего выдающегося) человека, научно-исследовательское повествование, биографический роман, или статьи в «Энциклопедии», или некролог в газете. Автобиография основана на личных воспоминаниях, семейных записях. Она чаще всего связана с сокровенными высказываниями, с исповедальной нотой, с такими анкетными данными, которых не встретишь в официальных источниках. Нельзя поставить знак равенства между мемуарами и автобиографией, хотя, в сущности, они близки» [1, с.6].

О своей семье пишет казахстанский прозаик А. Ахетова. Воспоминания автора реализуются «в деталях огромной мозаики, из которой складывается подлинная картина истории» [2, с.6]. Значительная составляющая творчества А. Ахетовой – рассказы о родных и близких, воспоминания о родителях («Отец умел уважать каждого ребенка как личность, ощущая дитё не как собственность, а как человека со своей судьбой, с правом на выбор пути. Сам всю жизнь учился состраданию, и мы вместе с ним» [2, с.5]). «Мягкий, абсолютно безотказный, скромнейший человек, целомудрие и прирожденный такт которого проявились в воспитании сыновей и дочерей». Глава большой и дружной семьи Койшибай Ахетов учил детей видеть утренний туман над рекой, наблюдать за облаками в призрачно-далеком небе. Как известно, основы добра, нравственности формируются в детстве.

Сирота, фронтовик, которого в конце 30-х годов XX века «коснулось ледяное крыло репрессий», грамотный, образованный К.А. Ахетов был деликатным в общении с сотрудниками и подчиненными. 24 июля 1941 года призван Энбекшильдерским РВК.

Стрелок-автоматчик 27-й танковой бригады вступил в 1943 году в ряды ВКП(б). Мама Кулхадиша, «молодая, статная, с черными косами, в строгом платье с кружевным воротничком, сильная духом и характером, с гордым, непокорным нравом». Веселая и искусная рассказчица, с неподражаемым чувством юмора, любви которой хватало на всех. Дома царил культ знания и интеллекта, а главным богатством оставались книги. Жить счастливо при любых обстоятельствах учили родители своих сыновей и дочерей.

Литературный дар А. Ахетовой генетически предопределён, поскольку в семье «превыше всего ценили образное, выразительное и меткое слово правды». Проблема биографии не как «рассказа о бывшем», но как «записи о живом», истории трансформации личности отчетливо видна в книгах А. Ахетовой. Критерий истинности события состоит не в том, что «событие может зафиксировать сторонний наблюдатель, но в том, что после события человек не остается прежним» [3, с.44-45].

Герои рассказов и очерков А. Ахетовой – известные государственные и общественные деятели Бауыржан Момыш-улы, Мурат Ауэзов, Гадильбек Шалахметов, Бахыт Ертаев, Владимир Гундарев, воины-интернационалисты ограниченного контингента советских войск в Афганистане и многие земляки, труженики родного края. Публицист обладает особым зрением, видением, находя нужное слово в нужном контексте, и при этом всегда остается в тени. «Ценю в собратях по перу знания в сочетании с остроумием и изобретательностью. Убеждена, что газета призвана не услаждать и развлекать читателя, а тревожить, напоминая о таких забываемых понятиях как честь, свобода, совесть, выбор. Настоящий очерк – это всегда сокровенное, значительное высказывание о времени современникам, о себе».

Бескрайняя Степь, «колышущиеся на ветру стебли ковыля, грация бегущих табуном лошадей, звуки домбры, звезды в ночном, прохладном небе – это глубинная внутренняя экспрессия, генетический код красоты народа, всегда интуитивно чувствующего истинный смысл бессмертной силы мудрости и света», – читаем у А. Ахетовой [2, с.26]. Легенды и предания, мудрые, уходящие корнями

в глубь веков казахские обычаи, родная природа, колыбель детства Кокшетау, город евразийской мечты Нур-Султан – источники творческого вдохновения казахстанского автора. Активная гражданская позиция проявляется в каждой строке книг. «Государство составляют граждане, т.е. мы с вами. И если мы будем равнодушны к беде ближнего, если милосердие – не наш удел, если чужая боль нас не касается, если мы все время будем ждать, что все сделают другие, то не заметим, что другие – это и есть мы, что они такие же...» [2, с.13].

Книга о воинах-афганцах – «гражданский подвиг А. Ахетовой» [4, с.29]. Ее интересно сравнить с романами С. Санбаева «Весной нас зачарует голос» и Ю. Козлова «Колодец пророков» об Афганистане. Герои произведения С. Санбаева встречаются с казахами, в начале 20-х годов XX века откочевавшими в Афганистан. «Мотив случайного и совпадений в текстах казахского и русского прозаиков важен» [5, с.177]. Ненужный риск. Чужая война.

В интервью телепрограмме kokshetv.kz на презентации книги А. Ахетова рассказала: «В течение десяти лет я работала над книгой. У меня не было другой причины начать работать над книгой, чем рассказать правду из первых уст ребят, воевавших в Афганистане. В течение десяти лет мы с председателем областного Союза инвалидов и ветеранов войны в Афганистане объездили практически всю область. Это непосредственно участники боевых действий, это ребята, выжившие в пекле Афгана, не сломавшиеся в эпоху перемен...» [6].

Все отчетливее в литературном процессе первой трети XXI века проявляется гендерная картина мира с ключевыми концептами судьбы, равноправия, избранности, одиночества. Гендерный конфликт охватывает и любовные отношения, и семейную жизнь. Книга А. Ахетовой «На той войне незначимой...» ценна очерками и портретами героев. Отдельная тема – женские судьбы на войне. Три года проработала в операционном блоке Баграмского медсанбата, выдержав окопный быт, изнуряющую жару под 60 градусов, артобстрелы, комаров величиной с ос, хрупкая, изящная Рауза Ережепова. «Тонкое бледное лицо, огромные миндалевидные глаза,

черные вьющиеся волосы, голос чуть с хрипотцой», – таков портрет героини.

Долго болела Афганом. «Ей казалось, что в этой далекой, окруженной горами пустынной стране, на этой обжигающей жарой, сухой пыльной земле осталась ее настоящая жизнь». Здесь отражен и мотив предназначения каждого человека на Земле.

Р. Ережепова-Ташмуканова выдержала три года войны. Будучи человеком строгой самодисциплины, помимо выполнения прямых обязанностей операционной медсестры, она была комсоргом Баграмского медсанбата, вела агитационную разъяснительную работу в кишлаках, встречалась с местным населением, что было небезопасно. Одна из лучших медицинских сестер зарекомендовала себя профессионалом, была добросердечна по отношению к раненым. И по возвращении домой, «насколько хватало сердца, надрывая душу, Рауза помогала родным ребятам, не вернувшимся с войны. Ухаживала за стареющими родителями, сломленными горем, ставила им капельницы, делала уколы, бегала за продуктами, сопровождала в собес» [7, с.70]. В этом, по мнению автора очерка, и состоит смысл жизни настоящего человека, патриота своей Родины.

В качестве документальной основы очерка выступает информация о жизненном пути героини. Автор повествует о ее жизни до войны, в годы войны и после Афганских событий. Включен в структуру текста дневник Р. Ережеповой. Из дневника медицинской сестры: «Уже много времени прошло, как я прибыла в Баграмский медсанбат. Летят дни, ночи, недели, месяцы. А такое ощущение, как будто уже годы. Дни бесконечные, ночи короткие».

Кроме официальной информации, в тексте присутствуют авторская оценка, художественное обобщение. А. Ахетова умело применяет эпитеты (*огромная и прекрасная земля, непостижимый мир* и т.д.), сравнения (как *драгоценная статуэтка*), метафоры и т.д.

Выдержав спецпроверку и пройдя успешно строжайшую медицинскую комиссию, попросилась в Афган Бахытжамал Бахтиярова. Обратив внимание на ее идеальный каллиграфический почерк, в октябре 1987 года Б. Бахтиярову оставили в штабе в Кабуле приводить в порядок документацию, вести отчетность. Начальник

отдела секретных документов в штабе командующего сороковой армией генерала Бориса Громова смотрела много раз в клубе «Выстрел на перевале Караш» (по произведению М.О. Ауэзова): «... домбра, звуча с экрана, словно успокаивала душу, напоминая родную степь, тепло родительского очага».

В Кабульском инфекционном госпитале служила Елена Бирюкова Первый председатель Союза воинов-интернационалистов в Кокшетау в 1989 году Гульнара Макишева работала медсестрой в терапии Кандагарского госпиталя. Для них и многих других Афганистан – боль и память...

Авторский стиль А. Ахетовой оригинален и неповторим, а литературный вкус и предпочтения прозаика сформированы легендами и преданиями казахского народа, произведениями Н. Гумилева, О. Мандельштама, М. Макатаева, Ж. Молдагалиева, И. Бродского, Б. Окуджавы, А. Галича, О. Сулейменова, Б. Канапьянова и др. Казахстанский прозаик и публицист А. Ахетова переходит в своем повествовании «от внешнего к внутреннему, взаимно перепроверяя “правду” “поэзией”» [8, с.121].

Восхищение красотами родного края, генетическим кодом красоты народа, интуитивно чувствующего истинный смысл бессмертной силы мудрости и света, обращение к судьбам своих героинь – характерная и отличительная черта прозаических и публицистических произведений современного писателя Казахстана, влюбленного в свой родной край.

Список использованной литературы

1. Хинрикус Р. *Жизнеописание – это частица истории // Рассказы о своей жизни.* – Таллинн: Aleksandra, 2005. – С.5-10.
2. Ахетова А. *О том, что волнует сердце...* – Кокшетау, 2014. – 182 с.
3. Касаткина Т. *Что считать событием биографии? // Вопросы литературы.* – 2016. – Март-апрель. – С.44-78.
4. Ананьева С. *Литература Казахстана и современные концепции сравнительного литературоведения // Культура в глобальном мире / Отв. редактор С. Ананьева.* – Алматы: Print express, 2020. – С.6-37.

5. Ананьева С., Нурғали К. Эволюция национальных литератур: от традиций к пост.модерну // Мировой литературный процесс: контент, направления, тренды. – Алматы: Ғылым ордасы, 2017. – С.150-187.

6. kokshetv.kz // <https://stepbibl.kz/?p=6158>

7. Ахетова А. «На той войне незначимой...». – Кокшетау: Келешек – 2030, 2017.

8. Шайтанов И. А творчество – факт биографический? // Вопросы литературы. – 2014. – Ноябрь-декабрь. – С.97-121.

ӘОЖ 37

ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТІ ЗЕРТТЕУДІН ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Автор: Киясова Динара, Райхонов Мадияр

Ғылыми жетекші: Амренов Ажар Камарбековна п.ғ.к.

қауымдастырылған профессор

e-mail: amrenova_6565@mail.ru

Аманжолов университеті, Өскемен қ. Қазақстан Университет

Өскемен қаласы, қазақ

Ғылымиәдіснама — бұл құрылыс қағидалары, ғылыми танымның формалары мен әдістері туралы ғылым. Әдіснама теориялық таным және шынайылықты қайта өзгерту құралы ретінде көрінеді. Әдіснама туризмдегі зерттеу әдістері туралы ғылым ретінде көзқарастар, таным нәтижесі мен өмір тәжірибесін түсіну жиынтығынан тұрады, ол осы қызмет саласында зерттелген құбылыстар мен процесстер туралы нақтылы теориялық талдаулар жасауға мүмкіндік береді. Туризмді адам қызметінің бір түрі, әлемдік шаруашылықтың өркен жайған түрі ретінде зерттеу үшін түрлі әдістердің көмегімен зерттеулер жүргізіледі. Туризм туралы ғылымда ғалымдар мен мамандар өз зерттеулерінде жалпы, арнайы және жеке әдіснамаға сүйенеді. Жалпы әдіснама туризмнің дамуының жалпы заңдылықтары, оның ерекшеліктері мен құрамдас компоненттері,

сондый-ақ, ғалымдар мен мамандар зерттеген құбылыстардың орны мен рөлі туралы дұрыс және нақты түсініктер ұсынады. Оның негізінде туризмнің мән-мағынасын түсінуге диалектикалық қарым-қатынастар бар. Бұл методология бізді қоршаған ортаның материалдануынан бастау алады, онда материя үздіксіз қозғалыс пен даму үстінде болады. Қоршаған ортаны (материя) дамытудың қозғаушы күштері диалектика заңдарына – қарама-қарсылықтар бірлігі мен күрес, сандық өзгерістердің сапалық өзгеріске өтуі, терістеуді терістеу заңдарына бағынады. Арнайы әдіснама зерттелу үстіндегі феномендерді қалыптастыру ерекшелігіне жататын заңдар мен заңдылықтарды, оны дамыту мен қызметін тұжырымдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіснама туризмдегі нақтылы құбылыстар мен процесстерді зерттеу кезінде, тиісті әдістер мен ұстанымдарды, тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді, өйткені ол зерттеудің қорытынды нәтижесін анықтау үшін қажет. Арнайы методология негізінде мынандай принциптер бар: ғылымилық – ол жалпы ғылыми білімге негізделген және аралас ғылымдар есебінен құрылады, мысалы, экономика, юрис-пруденция, басқару, информатика, әлеуметтану; Көрнекілік – көру бейнесін құру қажеттілігіне сүйеніп, білім беру әдістемесі негізінде іске асады, ол оны жақсы меңгеру мен есте қалдыруға ықпал етеді; Қол жетімділік – қызметкердің ерекше қасиеттеріне қарай, яғни, туризм қызметін меңгеру және игеру қабілеті бойынша негізделеді; оқыту теориясы мен практикасының бірлігі – ол диалектикаға негізделіп, қызмет барысында жүзеге асады, атап айтқанда, алған білімін іс-тәжірибеде қолдану деңгейіне жету және толығымен нақты игеру; Білім берудің тәрбиелік мәні – білім беру мен тәрбие бағыттарының сәйкестігімен шартталады, өйткені, білім беру мамандардың жеке сапалық қабілетін қалыптастыруға бағытталған, ал, ол тәрбие берудің негізгі мақсаттарын іске асырады. Жеке әдіснама – туризм қызметіндегі нақтылы құбылыстарды

зерттеудің әдістері мен тәсілдерінің жиынтығын ұсынады, ол оны талдаудың нысаны мен мәнін құрайды. Оның негізіненмынандай ұстанымдар жатады: Детерминизм – туризмнің формалары мен түрлерін игеру барысында туындайтын психикалық жағдайлар себептері, тұтынушыларға сапалы қызмет көрсетудегі құбылыстар мен процестер, кіріс алу; Сана мен қызмет бірлігі – сана мен қызметті дамыту бірлігінің көрсеткіші, сана пайда болған кезде, ол қызмет барысында дамиды және көрініс табады; Даму – туризмнің басқа ғылым салалары және жалпы жан-жақты дамуымен – интеллектуалды, эмоционалды, әлеуметтік — үздіксіз байланысының көрсеткіші; Оқытудағы жекелей қарым-қатынас-мамандардың жеке, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге бағдарлау; Әдіснама

бойынша қаралған принциптер мынаны көрсетті: туризм туралы ғылымның қозғаушы күштері, дамудың әлеуметтік шартталуы және мамандар қызметін жетілдіру жөнінде түсініктер берді. Туристік қызметті зерттеудегі әдіснаманың рөлі. Туристік қызмет туризм теориясындағы зерттеу жүргізудің мәні болып табылады, оның міндеттері: туристік іс-шараларды зерттеу(саяхаттар, экскурсиялар); туризм формалары мен түрлерін болдау; жаңа туристік орталықтардың сипатын үлгілеу; туристік іс-шаралар, экскурсиялар мен саяхаттар кезінде организм қызметін қалпына келтіру. Туристік қызметті зерттеу әдіснамасы, туризмнің теориялық және практикалық мәселелерін зерттеу және шешуге ғылыми негіздеуге мүмкіндік береді. Туристік қызметтің әдіснамалық бағасы қызмет нарығындағы бәсекелестікті, туризм кәсіпорныны экономикалық және техникалық жағдайын, бәсекелестік кіресті дамыту және жүргізудің болжалды әдістерін, мамандардың қызметінің стратегиясы мен тактикасын анықтауға көмек береді. Әдіснаманың негізінде туризмді қоғамдық құбылыс ретінде зерттеу жатыр, өйткені

оның белсенді және шығармашылық сипаты бар, ол адамдардың мақсатты практикалық қызметі процесінде жүргізіледі. Саяхаттар мен экскурсияларда адамдар тобы бір-бірімен танысу арқылы жаңа көрікті жерлермен танысады, жаңа іс-тәжірибе жинайды. Туризмді зерттеу практикалық деңгейде оның тарихи даму мәнісін ашпайды, дегенмен, күнделікті өмірде үнемі пайдаланылады. Туризмді теориялық деңгейде зерттеу өзінің алдына зерттелетін құбылыстардың, мәселен, категориялар, заңдар, ғылыми теория, сонымен бірге, абстракция түрінде көрінетін материалдық және рухани әлемнің өзара байланысының мән-мағынасын түсіну міндетін қояды. Туристік қызметтің мақсаты жоғары білімді мамандар дайындау, олар туризм өнімдерін құруға және осы қызметтен кіріс алуға қабілетті болуы тиіс. Туристік қызметтің субъектілері мамандар, белгілі бір қоғамдық және өндірістік қарым-қатынастағы тұтынушылар, сонымен бірге қызметтің осы саласындағы іс-тәжірибе мен біліктілік. Туризмдегі ғылыми зерттеулер әдістемесі. Туризм саласындағы зерттеулер мазмұны. Туризм саласындағы зерттеу жүргізудің мазмұнына кіреді: проблеманың жағдайын зерттеу, мақсат қою және міндетті айқындау, зерттеу гипотезасын дайындау, сараптау әдістері мен тәсілдерін іріктеп, таңдау, оны сынақтан өткізу. Бұл ретте сараптамаға әсерін тигізетін факторларды ескеру керек, зерттеудің логикалық және хронологиялық схема-үлгісі, контингент таңдау және сынаққа алынғандар саны, бақылауға алынатындар санын анықтау, алынған нәтижелерді өңдеу. Сонымен бірге зерттеу жүргізілетін орынды қамтамасыз ету, сыртқы орта әсерінен оқшаулау, зерттеу жүргізуге қажет техникалық жабдықтарды әзірлеу. Зерттеу жүргізу үшін қажет: қорытындының сенімділігін қамтамасыз ететін нақты мәліметтерді жинау; сараптама сериясын жүргізу; алынған нәтижелердің теориялық және сандық өңдеулерін жүргізу – мәліметтердің

орташа мөлшері мен өлшемін анықтау, коэффициентті реттеу, кестелер, диаграммалар, құру; зерттеу жүргізу барысында алынған сапалы талдау мен синтез; мәліметтерді түсіндіру және қорытындыны тұжырымдау. Зерттеу жүргізу кезінде мынандай принципті/ұстаным/ басшылыққа алу керек: «шынайылық – жалғандық». Шынайылықты сипаттау, процесстер мен құбылыстар болжамын түсіндіру /олар мәтін, құрылымдық схема, графика, формула түрінде болады/ ғылыми зерттеудің нәтижесі болуы ықтимал. Ақиқат – бұл шындықтың ойлау нәтижесінде дұрыс көрінуі, оның өлшемі практика болып табылады. Зерттеу кезеңдері. Зерттеудің шынайылығы деңгейін көтеруге байланысты зерттеу кезеңдерін анықтау қажет; біріншіден, шынайылықты ғылыми тануды пайдаланып, туризм проблемаларын анықтау; екіншіден, ғылыми пән терминдерін пайдаланып, белгілідегі белгісіздік өлшемін анықтау. Проблеманы тұжырымдау, яғни, қажетті ақпаратты анықтап, шынайылықты түсіндіру маңызды кезең болып табылады. Зерттеу проблемасын тұжырымдау алдында, ол туристік қызметтің қандай түріне жататынын анықтап алу керек. Туризмге зерттеу жүргізуге алынуы мүмкін мәселелер: турбизнес фактілерінің қонақ үй кешені және транспорт қызметімен өзара байланыстары; әлемдегі және елдегі экономикалық даму заңдылықтары, мамандардың әлеуметтік мәдени тәжірибесінің үрдістері. Туризмде оқу мекемелеріндегі білім алу заңдылықтары, туризм кәсіпорындарындағы кәсіби дағдылар, қызметті тұтынушылардың белсенді ойлауын қалыптастыру заңдылықтары, туристік қызмет процесінде психиканың өзгеруі мәселелері зерттеледі. Зерттеудің маңызды кезеңінің бірі белгілідегі белгісіздік өлшемін, оның туризм теориясы ішін актуалдығы деңгейін анықтау. Зерттеу проблемасының зерделену деңгейі мен сипатына сараптама жүргізу қажет, яғни, теориялық дереккөздер,

туризмге шектес ғылымдар туралы маңызды ақпараттар іздеу. Зерттеу теориялық тұрғыда ғана емес, практика жүзінде де негізделуі қажет.

Зерттеу түрлері. Эмпирикалық зерттеулер негізіне шынайы фактілер болады, онда мәлімет жинақтау мен талдау белгілі бір туристік қызметті бақылау және зерттеуге негізделген әдістерді пайдалану арқылы жүзеге асады. Эмпирикалық зерттеулер қажетті фактілерді анықтап, жинауда жасанды, сынақ оқиғаларын құруды көздемейді. Туристік қызмет барысында болған нақтылы оқиғалар ғана нақтылы факті болып табылады. Оларды талдаудан кейін, болған оқиғалар туралы қорытынды жасалады. Эмпирикалық зерттеулер сипаттама және түсіндірме түрінде болады. Сипаттама зерттеу туризмдегі аз зерттелген нысандар мен оқиға-құбылыстар фактілерін көрсетеді. Түсініктеме эмпирикалық зерттеуге фактілерді жинақтау және талдау фактілер арасындағы себептерді анықтау кіреді, оның көмегімен белгісіз оқиға немесе нәтижесі белгілі болған оқиға фактілерімен түсіндіріледі. Шолу-талдау зерттеуі сын сипатында болады, сондықтан шолу-сынау деп аталады. Мұндай жағдайда, міндетті шолу-талдау бөлімінен басқа, проблема бойынша толық және дәлелді сын ұсынылуы тиіс, және тиісті қортыныды жасалады. Шолу зерттеуде автордың сипатталған жағдайлар, идеялар туралы, сондай-аққойылған проблеманы шешуге қатысты өз ой-пікірі болуы мүмкін. Мұндай пайымдаулармен реферат мәтіндері кезектесуі немесе олар шолу-талдау, шолу-сынау және конструктивті- теориялық бөлімдер болып жеке бөлімге бөлінеді. Ғалым теориялық зерттеулер жүргізе алады, онда әдебиетке шолу мен сыни талдаудан басқа, автордыңқойылған проблеманы шешуге байланысты өз пікірі болады, сондай-ақ ол шешілетін проблема теориясына қосылған авторлықүлес, жаңаша көзқарас, ерекше пікір ретінде қабылданауы мүмкін. Теориялық зерттеулерге мынандай талаптар қойылады: пайдаланылатын

түсініктердің нақтылығы мен логикалығы, пікір қарама-қайшылығының болмауы. Теориялық білімнің ершелігі оның жалпылама сипаты мен абстрактілі, жүйелі болуында. Осы білім бөлімдеріндегі өзгертулер тұтас жүйенің өзгеруіне әкеледі. Теориялық зерттеулер әдістеріне мыналар жатады: абстрактіліден нақтылыққа өту, талдау және синтез, құрылымдық-жүйелі қатынас, индуктивті-дедуктивті қатынас, модельдеу, тарихи-логикалық әдіс. Зерттеу тақырыбын тұжырымдау – ғалымның қызметіндегі ең жауапты кезең: мұнда нақтылы ғылыми немесе практикалық талапқа сәйкес тақырып анықталады. Тақырып атауы мүмкіндігіне қарай, шешілетін проблеманың мұнін қысқаша ашуы тиіс. Тақырып таңдауда екіұшты немесе нақты емес тұжырымдар жасалмауы тиіс. Оның салдары бүкіл зерттеу кезеңдеріне, соның ішінде жұмыс гипотезаларын тұжырымдауда жағымсыз әсерін тигізеді. Зерттеу мақсаты мен міндеттері. Проблеманың жағдайын зерттеу нәтижесі негізінде мақсаты мен міндеттері анықталады. Аралық және қорытынды мақсаттар зерттеудің негізі, өйткені ол зерттеу соңында қол жеткізілетін мақсат болып табылады. Аралық мақсаттар – туристік кәсіпорынды ресурстық қамтамасыз ету деңгейін, оның сынақ жұмыстарын жүргізу кезіндегі қызмет нарығындағы жұмысын бағалау. Міндеттері ұйымның бірізді жұмыс кезеңдерін және зерттеудің басынан соңына дейін жүргізілуін ұсынады. Алдына осындай мақсаттарды қойған зерттеулердің міндеттері келесідей: проблеманы нақтылау, соған байланысты әдебиеттер мен практиканы зерттеу; зерттеу гипотезасын нақтылау; процестердің диагностикалық әдістерін таңдау; сынақ жүргізу әдістерін әзірлеу; сынақ жоспары мен бағдарламасын, оның өткізілуін, нәтижелерін өңдеу мен талдауды әзірлеу; теориялық қорытындылар мен практикалық қорытындыларды тұжырымдау. Мақсаты мен міндеттері нақты тұжырымдалуы тиіс,

өйткені оны жүзеге асыру деңгейін анықтау мүмкін болмайды. Зерттеу міндеттері зерттеудің негізгі мақсатымен адекватты болуы тиіс, өйткені оған шектес мақсаттар бағынады. Тақырып атауы міндеттеріне сәйкес болуы керек. Бұл сәйкестік бірнеше кезеңдерден кейін қойылады. Ең алдымен, танымдық және практикалық маңыздылығына қарай тақырыптың жалпы атауы және міндеттері белгіленеді. Соңынан тақырып атауы алға қойылған міндеттерге, ал міндеттер – тақырып атауына әсерін тигізеді. Біртіндеп, бірізді зерттеу жүргізу арқылы тақырып пен міндеттерді айқындауға қол жеткізіледі. Туризмде зерттеу міндеттерінің саны әдетте 3 тен 5 ке дейін болады. Егер одан аз болса, олар елеулі деңгейде тақырыппен араласады, аз деңгейде – міндеті нақтылы болады. Егер міндеттері тіпті көбірек болса, ондай жағдайда мән-мағынасы жоғалады, түсініксіз болып, зерттеудің мақсаттылығы жойылады

Әдебиеттер тізімі:

Карпов, а. в. Менеджмент психологиясы: оқу құралы [Мәтін] / А.В. Карпов. М.: Гардарики, 1999. - 584 Б.

Шадриков, в. д. психологияға кіріспе: мінез-құлық мотивациясы [Мәтін] / В.Д. Шадриков. - М.: Логос, 2001. – 136 б.

Осипов Б.А. ішкі туризмнің әлеуметтік-экономикалық тиімділігін бағалау әдістемесі.

Чудковский А. Д. туристік бизнес. – М. 1988.

ӘОЖ 159.922:81`23

**МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ПЕДАГОГИКА»
ЕҢБЕГІНІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫРЫ**

Кеңесханова Ж.Д.

Ғылыми жетекші: Алимхан А.А. қауымдастырылған

профессор, филология ғылымдарының кандидаты
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
университеті, Өскемен қ., Қазақстан
zhanerke.keneskhanova@mail.ru

Психолингвистика – психология мен лингвистиканың тоғысында қалыптасқан аралық ғылыми сала. Ол сөйлеу үдерісін оның мазмұны, коммуникативтік рөлі, сөздің ойға қатысы тұрғысынан зерттейді. Қазақ тіл білімінде психолингвистика аз зерттелген салалардың бірі. Сондықтан осы мақалада Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі психолингвистиканың зерттеу нысаны ретінде алынып отыр. Психологиялық, педагогикалық терең біліммен қаруланған және оны өз шығармашылығымен таныта білген Мағжан Жұмабаевтың еңбегін танып, зерделеу бүгінгі күн үшін өте өзекті тақырып болып табылады.

Мағжан Жұмабаев – қазақ зиялыларының ішінде тәлім-тәрбие, ұлттық санамен оқу-ағарту мәселелері саласында сындарлы, терең мағыналы еңбектерді жаза білген қаламгерлердің бірі де бірегейі. Ол - халқын сөзбен емес, іспен оятуға тырысқан халық жанашыры. Мағжан - өзінің қысқа ғұмырында қазақ әдебиеті төрінен орын алған, қазақтың төл әдебиеті мен мәдениетінен өлшеусіз нәр алған біртуар тұлға. Мағжан шығармалары жан дүние, сезім, жігер, ерік, күш сынды құбылыстарды зерттеп-зерделеудің нәтижесінде биікке қол жеткізе білген. Мағжанның қалдырған бай мұрасы педагогикалық психология ғылымында ойып тұрып орын ала білді. Ол тұңғыш педагогикалық оқулықтар жазып қалдырды. Оның 1922 жылы жарияланған «Педагогика» атты оқулығы – педагогика және әдістеме ғылымдарына қосқан үлкен үлесі. Он бес бөлімнен тұратын бұл ғылыми еңбегінде ғалым оқулықты бөлімдерге бөліп, әр бөлімінде педагогика ғылымын жан-жақты саралап, болашақ ұрпақ тәрбиесінде таптырмас құрал ретінде қалыптастырды. Бұл оқулықтың басты мақсаты – ақыл, мінез-құлық, сұлулық, дене тәрбиесін жеке-жеке бөліп қарастыру. Мағжан бұл еңбегін төрт бағытта жүргізді. Мәселен, жазуға үйрету, емлеге дағдылау, жазбаша сөзді өркендету, баланың ұғымына лайық

ауызша және жазбаша әдебиет түрімен таныстыру. Автор осы тәрбиенің төрт түрін толықтай түсіндіре отырып, мынадай тұжырым жасады: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие толық берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Бала берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешім қабылдайтын, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...» [1; 89] – деп Мағжан Жұмабаев тәрбие мақсатын айқындап берді. Бұл еңбегінде Мағжанның жан-жақты екенін аңғаруға болады. Ол адамның көңіл-күйін, ішкі сезімін терең түсіне білген психолог. Оны бір ғана мысалмен дәлелдеуге болады. «Педагогика» оқулығында «Бөлеу һәм бесік» бөлімінде автор былай дейді.

«– Қазақ қатыны баланы бесікке екі жерден тас қылып байлап тастайды. Бұл балаға зиян. Бұлай ету баланың қан жүруіне, жүрек соғысына зиян. Баланы ұйықтатарда, жылағанда шешесі долданып тарс-тұрс тербетеді. Қарғап, сілейді. Бір кезде бала ұйықтайды. Бұл сау ұйқы емес. Шайқап, шайқап баланың басын айналдыру, баланы есінен тандыру. Тербетіп ұйықтату – талдырып ұйықтату деген сөз. Бала ұйықтап жатқан жоқ. Қазақ әйелі! Бесік баланың орны. Естен тандырып, талдыратын орын емес» [2; 66], – дейді Мағжан Жұмабаев. Оның бұл сөздерінен адамның психологиясына баса назар аударғанын аңғаруымызға болады. Мағжан Жұмабаевтың адам жанын түсінетін мықты психолог екенін осы еңбегінен байқауымызға болады. Мұнда «адам психологиясы мен ішкі жан-дүниесін жан-жақты зерттеп жазады. Оның ішінде баланың көңіл-күйіне ерекше тоқталады. Оның ішкі сезімінің дұрыс дамуы үшін үлкен тәрбиенің керек екенін айтады. Мәселен, ата-ана қатал болса, бала да қатал, ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ болады деген тұжырым жасайды. «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері саналып келе жатқан басты жол болғандықтан әрбір тәрбиеші ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс...» [3; 93] – деп психолог Мағжан Жұмабаев қалың жұртты ұлттық тәрбиені жоғалтып алмауға міндеттейді.

Автор оқулықта дене тәрбиесін бірінші орынға қояды. Шынында да адамның дені сау, мықты болып өсуі үшін дене тәрбиесі бірінші орында екені баршамызға аян. Осыған байланысты автор : бала ауыра беретін , зағып болса, баладан емес тәрбиешіден деп жауап береді. [4] Екінші бөлімінде жалпы педагогика ғылымын жан жақты талдайды. Педагогика ғылымына анықтама беріп, оның мақсаты мен міндетін толықтай атап көрсетеді. Жалпы педагогика пәнін-дидактика, методика, мектепті басқару, педагогика тарихы деп бөлімдерге бөліп көрсетеді. Жалпы оқулықта баланың өмірі үшін ертегінің маңызды екені жайында сөз қозғалады. Сондай –ақ тіл туралы ерекше тоқтап, сол бойынша ой қозғайды. Ұлтының ұлт болуы үшін бірінші шарт-тілі болуы керек деген тұжырымдама жасайды. [5] Сонымен қатар автор бала тіліне аса ұқыптылықпен қарауды тапсырды.

1922 жылы 15 қыркүйекте Қызылжарда өзінің педагогика еңбегі жайлы Мағжан Жұмабаев: Тәрбие ғалымдарының пікірлерін тандап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым... Бізде бұрын бұл пән болмағандықтан , түрлі терминдерге тап басқанда қазақша сөз табу көп күшке тиді, - деп ағынан жарылды. Мағжан шығармашылығын зерттеген Ш.Елеукенов «Мағжан» атты еңбегінде: «Ақын мен педагог Мағжан тұлғасында тамаша үйлесім табады», - деп баға береді [6;295] Жоғарыда айтылған пікірлер мен ой-тұжырымдар дәлел болады деп санаймын.

Мағжан педагогика мен психологияны біріктіріп байланыста ұстаған тұңғыш ғалым. Ұлттық санамызды, болмысымызды психология саласымен ұштастырып, ұлттық психологияның элементтерін шеберлікпен пайдалана білді. Ал психологиялық ғылыми қағидаларды зерттей келе, оны қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық психологиясына жақындата қарастыруы, оның этнопедагогикаға, этнопсихологияға қосқан ерекше тағы бір жаңалығы деп білеміз. Мағжанның қазақ ортасында психологиялық мәселелерді алғашқылардың бірі болып қарастыруы, қазақ үшін зор мақтаныш!

Әдебиеттер тізімі:

1.Елеуқенов Ш.. Мағжан өмірі мен шығармашылығы.- Алматы.- 1995, 157 бет

2.Жұмабаев М. Педагогика.- Алматы: Ана тілі.- 1998, 170 бет

3. Жұмабаев М. Жазушы.-Алматы.- 1992, 250 бет.

4.Ақмешіт газеті . Мағжан Жұмабаев.Педагогика атты мақаласы

Авторы: Олжабай А.

5. Жұмабаев Мағжан Педагогика еңбегінің бала тәрбиесіндегі ұлттық құндылығы.Авторы : Қатбаева Г.

6.Елеуқенов Ш. Мағжан. Оқу құралы,- Астана: Астана-полиграфия, 2008.-392 б; 295.

ӘОЖ: 159.944.4

СТРЕСС ФАКТОРЛАРЫ. ЕСТЕН ТАҢУ (ШОК), ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Автор: Киясова Динара, Райхонов Мадияр

Ғылыми жетекші: Амренов Ажар Камарбековна п.ғ.к.
қауымдастырылған профессор

e-mail: amrenova_6565@mail.ru

Аманжолов университеті, Өскемен қ. Қазақстан Университет
Өскемен қаласы, қазақ

Өзектелігі: Бүгінгі таңда адам өміріндегі стресс мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені әрқайсымыз оның ықпалына түсіп, стресстік және қиын жағдайға тап болуымыз мүмкін. Дененің бұл реакциясы көптеген жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін, сондықтан стресстің не екенін және онымен қалай күресуге болатындығын білу маңызды. Синкоп (латын тілінен syncopе -

"синкоп")- бұл мидың қанмен қамтамасыз етілуінің төмендеуіне байланысты кенеттен, қысқа мерзімді сананың жоғалуы. Естен тану кенеттен басталуымен және қысқа ұзақтығымен сипатталады. Бұл жағдайда адам бұлшықет әлсіздігін сезінеді және құлайды, содан кейін ол өздігінен толық қалпына келеді. Мұндай жағдайларда дәрігерлер "синкопальды жағдайлар"терминін жиі қолданады. Әдетте, церебральды артериялар арқылы қан ағымы минутына 100 г ми затына 60-100 мл құрайды. Егер ол минутына 100 Г үшін 20 мл-ге дейін төмендесе, 4-6 секундтан кейін синкоп пайда болады. Естен тану себептері: 1.Қан тамырларының тонусының рефлекторлық төмендеуі (мысалы, стресс, қатты жөтел, түшкіру). 2.Ортостатикалық гипотензия-дене қалпы өзгерген кезде пайда болатын қан қысымының төмендеуі (қан қысымы), мысалы, адам отырғанда немесе жатқанда, содан кейін кенеттен тұрғанда. Ортостатикалық гипотензияның себептері: 1)Қан тамырларын кеңейтетін дәрілерді (вазодилататорлар), диуретикалық (диуретиктер) және психиатриялық препараттарды қабылдау: антидепрессанттар мен антипсихотиктер — фенотиазин туындылары (ең көп таралған себеп). 2)Физикалық жүктеме кезінде (жүктеме гипотензиясы), ұзақ уақыт жату, тамақтану кезінде (тамақтан кейінгі гипотензия) тамырлардағы сұйықтықтың сақталуы. Айналымдағы қан көлемінің төмендеуі. Қан кету, нәжістің бос болуы немесе құсу себеп болуы мүмкін. 3)Вегетативті дисфункция-ағзаның барлық ішкі процестерін реттейтін, соның ішінде тамырлардың тонусына жауап беретін вегетативті жүйке жүйесінің бұзылуы: бастапқы дисфункция вегетативті жүйке жүйесінің ауруларында (вегетативті дистония, Паркинсон ауруы, Льюи денесінің деменциясы немесе мультисистемалық атрофия) жүйке түйіндеріндегі жүйке жасушаларының өлімімен байланысты; екіншілік-бұл жүйке жүйесіне тікелей әсер етпейтін созылмалы аурулардағы синдром

(қант диабеті, бүйрек жеткіліксіздігі, жұлынның зақымдануы немесе ми бағанының зақымдануы).

3. Жүрек

ауруы: 1) жүрек ритағының бұзылуы: жүрек соғуы (тахикардия) немесе баяулау (брадикардия); 2) аорта стенозы, миокард инфарктісі, гипертрофиялық кардиомиопатия, жүрек ішілік өсінділер (жүрек миксомасы және т.б.), жүрек тампонадасы, перикард патологиясы, коронарлық артериялардың туа біткен ауытқулары кезіндегі жүректің құрылымдық зақымдануы. Синкоптың таралуы өте жоғары. АҚШ-та жедел жәрдемге барудың шамамен 1-3% - ы және жыл сайын ауруханаға жатқызудың 6% - ы естен тануға байланысты. Америка Құрама Штаттарында алғашқы синкоптың даму жиілігі 1000 адамға шаққанда 6,2 жағдайды құрайды. Қайталанатын синкоп пациенттердің 3% - ы встречаются кездеседі, олардың шамамен 10% - ы сердца бұл жағдай жүрек ауруымен байланысты. Еуропа мен Жапонияда естен танудың таралуы АҚШ-пен бірдей: жылына 1-3, 5% жедел медициналық көмек бөлімдеріне бару. Әйелдер мен муждинерде синкоптың даму қаупі бірдей, нәсілдік айырмашылықтар да байқалмайды. АҚШ ауруханаларындағы амбулаториялық медициналық көмектің Ұлттық зерттеуіне (NHAMCS) сәйкес, естен тану барлық жас топтарында кездеседі, бірақ ересек тұрғындар жиі зардап шегеді. Жас пациенттерде сананың жоғалуының кардиальды емес себептері басым (яғни жүрек-қан тамырлары ауруларымен байланысты емес), ал егде жастағы топта синкоп көбінесе жүрек патологиясымен байланысты. Балаларда естен тану өте сирек кездеседі, жасына байланысты қауіп жоғарылайды. 80 жастан асқан науқастар жоғары тәуекел тобына жатады, өйткені егде жаста жүректің ишемиялық ауруы, миокард патологиясы, аритмия және басқа аурулардың жиілігі артады. Жүктілік кезіндегі естен тану. Американдық ірі зерттеудің мәліметтері бойынша, шамамен 482 мың жүкті әйелдің 1% - ы женцин

естен тану пайда болды. Науқастардың 32,3 % — первом естен тану бірінші триместрде, 44,1% — да екінші, 23, 6% - да үшінші болды. Жүктілік кезінде әйелдердің 8% - бірнеше естен тану пайда болды. Жүктіліктің қолайсыз ағымына тек бірінші триместрде синкоп әкелді. Естен тану белгілері: Естен тану симптоматологиясында үш кезең бір-бірін дәйекті түрде ауыстырады: Пресинкопальды немесе синкоп алдындағы (прекурсорлық кезең). Жалпы әлсіздік пен бас айналудан басталады, содан кейін жүрек пен іш аймағындағы жүрек айнуы мен ыңғайсыздық қосылады. Терлеудің жоғарылауы (гипергидроз), терінің және көрінетін шырышты қабаттардың бозаруы, импульстің, тыныс алудың және қан қысымының (қан қысымының) тұрақсыздығы (жоғарылауы немесе төмендеуі) тән. Бұлшықет тонусы төмендейді, үйлестірудің бұзылуы байқалады. Кезең сананың жоғалуын болжаумен аяқталады: жер аяқтың астынан "кетеді", құлақта шу пайда болады, кеңістіктегі бағдар бұзылады, көру айқындылығы төмендейді (көздер қараңғыланады, көздің алдында "шыбындар" пайда болады). Егер осы сәтте адамға көмектесу (қолдау, отырғызу, дәрі беру немесе таза ауаға қол жеткізу) немесе олар өз бетінше көмек көрсетуге уақыт болса, онда синкоп болмауы мүмкін. Кезеңнің ұзақтығы 15 секундтан 2 минутқа дейін. Синкоп немесе синкопальды күй (жоғары саты). Әл-ауқат тез нашарлайды. Көздің қараюы, әлсіздік күрт артады, кейде денеде жылу сезіледі. Адам баяу құлайды, "қоныстанады", айналадағы заттарды ұстауға тырысады, сонымен бірге сана бұзылады: жеңіл қараңғылықтан сананың терең жоғалуына дейін. Жарыққа реакцияның баяулауымен оқушылардың кеңеюі тән. Бұл кезде қан қысымы төмендейді, импульс пен тыныс алу таяз, бұлшықет тонусы айтарлықтай төмендейді. Егер пациент аяғынан тұруға тырысса, құлап, айтарлықтай жарақат алуы мүмкін. Терең синкоп қысқа мерзімді тоникалық құрысулармен бірге жүруі мүмкін (бұлшықеттің 2-3

жиырылуы сирек кездеседі). Еріксіз зәр шығару және сирек дәрет (нәжісті ұстамау) пайда болуы мүмкін кезең ұзақтығы әдетте 5-60 секунд. Постсинкопальды кезең (синкоптан кейінгі қалпына келтіру кезеңі). Адам санаға оралады, әдетте болған жағдайды бірден бағдарлайды және не болғанын есіне алады. Ол әлсіздік, летаргия, бас ауруы, жүрек пен іш аймағында ыңғайсыздықты сезінеді. Көбінесе терінің бозаруы, қозғалыстың сенімсіздігі, қан қысымының төмендеуі сақталады. Ұзақтығы бірнеше минуттан бірнеше сағатқа дейін. Алдыңғы оқиғаларға арналған есте сақтау қабілеті естен тануды ретроградтық амнезиямен сипатталатын ми жаракатынан ажыратады. Жалпы церебральды симптомдардың болмауы (сананың бұзылуы, жүрек айнуы, құсу) және фокальды (қозғалыс, сезімталдық, сөйлеу, үйлестіру, көру бұзылыстары) естен тануды цереброваскулярлық жедел бұзылудан (инсульт) ажыратуға мүмкіндік береді.

Естен тану патогенезі: Естен тану церебральды қан ағымының қысқа мерзімді (6-8 секундқа) тоқтауына немесе төмендеуіне (гипоперфузия) байланысты. Бұл орталық систолалық қысымның (жүректің максималды жиырылу кезіндегі қысым деңгейі) 50-60 мм сын.бағ. дейін төмендеуімен мүмкін. бұл ми деңгейінде 30-45 мм сын.бағ. сәйкес келеді. Қан қысымының төмендеу себептері: 1) Жүректің шығуын азайту (жүректің сору қызметі). 2) Тамырлардың жалпы перифериялық кедергісінің төмендеуі. Жүректің шығуын азайту. Дененің релаксациясы мен қалпына келуіне жауап беретін парасимпатикалық жүйке жүйесінің шамадан тыс белсенділігімен байланысты. Бұл естен тану механизмі кардиоингибиторлық деп аталады. Төрт негізгі себеп бар: 1. Жүрек соғуының төмендеуі (брадикардия) немесе жүректің уақытша тоқтауы (асистолия). Мысалы, каротидті синус синдромындағы синкоп жалпы ұйқы артериясының бифуркация аймағында қысым рецепторларының

(барорецепторлардың) тітіркенуімен дамиды. Бұл жағдайда жүрекмағы баяулайды, қан қысымы төмендейді және мидың қанмен қамтамасыз етілуі төмендейді, нәтижесінде адам есінен танып қалуы мүмкін. Бұл артериялық гипертония және каротид атеросклерозы бар егде жастағы ер адамдарда жиі кездеседі. Арандатушы факторлар-бастың айналуы (мысалы, қырыну кезінде), тығыз жағаларды кию, тығыз галстук және т.б. естен тану механизмі парасимпатикалық жүйке жүйесінің вагус нервінің белсендірілуімен және рефлекторлы брадикардиямен байланысты. 2. Жүрек-тамыр жүйесінің аурулары. Мысалы, жүрек ритмінің бұзылуымен және жүректің құрылымдық өзгерістерімен байланысты естен тану жүрек шығарылымының төмендеуіне, гипотензияға (қан қысымының төмендеуіне), миға қан жеткіліксіз жеткізілуіне және естен тануға әкеледі. 3. Тамырларда айналатын қан көлемінің азаюына немесе веноздық жеткіліксіздікке байланысты сұйықтықтың сақталуына байланысты веноздық қайтарудың бұзылуы. Мысалы, ситуациялық синкопта (жөтелгенде, түшкіргенде, зәр шығарғанда және т.б.) ішілік және іш қуысындағы қысым жоғарылайды, осыған байланысты жүрекке веноздық оралу төмендейді, жүрек шығымы төмендейді және ми ишемиясы дамиды. Нәтижесінде адам есінен танып қалады. Ортостатикалық гипотензияда синкоп тамырлар тонусының төмендеуімен және көлденең позициядан тік күйге ауысқанда қан қысымының төмендеуімен байланысты. Бұл дененің төменгі жартысындағы тамырларда қанның жиналуына байланысты. Әдетте, мұндай жағдайларда симпатикалық жүйке жүйесі іске қосылады, ол дененің қозуына жауап береді, мысалы, стресс кезінде. Осының арқасында артериялар тарылады, жүрек соғу жиілігі (жүрек соғу жиілігі) жоғарылайды, яғни тахикардия дамиды және жүрекке веноздық оралу артады. Вегетативті жүйке жүйесінің бұзылуымен тамырлар бірден тарылмайды, бұл ортостатикалық гипотензияға әкеледі. 4.

Жүрек соғу жиілігінің адекватты рефлекторлық жоғарылауына (хронотропты жеткіліксіздік) немесе физикалық жүктеме кезінде жүректің жиырылу күші мен жылдамдығына (инотропты дәрменсіздік) қол жеткізе алмау. Бұл, мысалы, вегетативті дисфункцияға, вегетативті жүйке жүйесінің тамыр тонусын, жүрек ритмағын және т. б. реттеудің бұзылуына байланысты пайда болады.

Физикалық белсенділік стрессті азайтудың және өзіңізді эмоционалды түрде босатудың тамаша тәсілі екені белгілі. Оның шын мәнінде қалай жұмыс істейтінін және стресспен күресудің ең тиімді спорт түрлері бар-жоғын анықтайық. Жаттығу гормондардың деңгейіне көмектеседі. Спортпен айналысу процесінде дене эндорфиндерді - жақсы көңіл-күйдің нейротрансмиттерлерін белсенді түрде шығарады. Күніне отыз минуттық физикалық белсенділік стресс гормоны кортизол деңгейін төмендетеді және жаттығудан кейін бірнеше сағат бойы тыныштықты сезінуге көмектеседі. Солардың бірі Мидың қорқыныш бөлмесінің "кілті" әдісі. Стрессті сіз үшін жұмыс жасасын. Кез келген уақытта және кез келген жерде стресстен арылыңыз және күш жұмылдырыңыз. "Кілт" әдісі синхрометод деп те аталады, оның бір бөлігі синхрогимнастика, өзін – өзі реттеу әдісі бойынша "кілт" профессор А. П. Матвеевтің 10-11 сыныптарына арналған дене шынықтыру оқулығында жарияланған, 2019 ж. Басқаша айтқанда-транс, қорқынышты жеңілдету, сана блоктары және дене қысқыштары.

Синхрогимнастика- бұл қысқа жылыну, бұл қиын жағдайларда адамның оңтайлы функционалды жағдайын сақтаудың тиімді әдісі. Оны орындау кезінде адам психикалық және физикалық босату күйіне енеді, шиеленіс кетеді, барлық ішкі жүйелер жұмылдырылады және үйлесімді жұмыс істей бастайды, сауықтыру әсері байқалады. Сондай-ақ, синхрогимнастика стресстің алдын алудың тамаша

кұралы бола алады, бұл жүйке мен физикалық белсенділіктің жоғарылауы жағдайында өзіне деген сенімділікті, шығармашылық өнімділікті және ақыл-ойдың анықтығын сақтауға мүмкіндік береді. Синхрогимнастика бес жаттығудан тұрады: "Қолдарыңызбен арқа жағыңызда қамшылау", "Шаңғышы", "Шалтай-Болтай", "Вис", "Жеңіл би". Жаттығулар сіздің қазіргі жағдайыңыз бен көңіл-күйіңізге сәйкес келетін етіп, аз күш жұмсап, еркін, еркін орындалуы керек. Қозғалыс ритағы мен күй арасындағы синхрондауға адам бір қарапайым ережені ұстанған кезде оңай қол жеткізіледі: өзіңіз туралы ойлауды жеңілдетіңіз. Жаттығулар сіздің қазіргі жағдайыңыз бен көңіл-күйіңізге сәйкес келетін етіп, аз күш жұмсап, еркін, еркін орындалуы керек. 1) Қозғалыс ритағы мен күй арасындағы синхрондауға адам бір қарапайым ережені ұстанған кезде оңай қол жеткізіледі: өзіңіз туралы ойлауды жеңілдетіңіз. 2) Жаттығуды орындау барысында барлық бөгде және жиі жағымсыз ойлар сізді тастап, тыныштық пен өз қабілеттеріне деген сенімділікке жол беруі керек. Бұл синхрогимнастиканың әсеріне дененің реакциясы. Кешенді жаттығуларды дәйекті түрде орындаңыз, өйткені әр жаттығудың өзіндік мақсаты бар және соңғысының сәтті орындалуына негіз болады. 1. "Қолдарыңызды арқаңызбен ұру" жаттығуы адамның суықта өзін иығынан қатты сипаған кездегі қимылдарын еске түсіреді. Тұрған күйден қолдар төмен түсіп, мүмкіндігінше босаңсыған, "кірпік сияқты ілулі"; қолдарыңызды алға қарай иықтарыңызды құшақтап, кідіріссіз қолдарыңызды "тастаңыз", оларды артқа қарай тартыңыз (40-тан 60 с-қа дейін тоқтаусыз қайталаңады). 2. "Шаңғышы" жаттығуы шаңғымен бір уақытта қадамсыз жүру кезінде қолдың қимылына ұқсайды. Тұрған позициядан дене босаңсыған, аяқтары иық енінде, қолдары магистраль бойымен еркін ілулі; шұлыққа көтеріліп, қолдарымен алға қарай серпіліп, қозғалысты кешіктірмей, өкшеге еденге жеңіл

соққы беріп, артқа қарай серпілу (40-50 с тоқтаусыз орындалады).

3. "Шалтай-Болтай" жаттығуы балалар аяғын еденнен көтермей, денесін оң және сол жаққа бұрған кездегі балалар қозғалысына ұқсайды. Тұрған позициядан қолдар босаңсыған, дененің бойымен төмен түсірілген; өкшені еденнен көтермей, тыныш, күш жұмсамай оңға бұрылу және қозғалысты тоқтатпай, солға бұрылу, босаңсыған күйде қолдар бұрылыстармен бірге жүреді (60-90 с тоқтаусыз орындалады).

4. "Ілу" жаттығуы-бұл жоғарғы дененің бұлшық еттері босаңсыған кезде артқа еңкейіп, содан кейін алға қарай еңкейу позасын ұстап тұру. Бұл омыртқаның қозғалғыштығын дамыту үшін жиі қолданылатын иілу және кеңейту жаттығуларына өте ұқсас. Бірақ егер физикалық жаттығуда қозғалыс амплитудасына бұлшықет кернеуі арқылы қол жеткізілсе, онда синхрогимнастикада көлбеу амплитудасына дененің жоғарғы бөлігінің массасы арқылы қол жеткізіледі. Аяқтың иық енінде тұрған позициядан, дененің бойындағы қолдар-артқа иілу, иекті кеудеге басу, шынтаққа бүгілген қолдар, кеудеге айқасу, демалу (20-30 с). Содан кейін алға еңкейіп, қолдарыңызды төмен түсіріңіз, демалыңыз (20-30 с).

5. "Жеңіл би" - бұл әр түрлі қолдар мен аяқтардың ұшу қимылдарына негізделген күрделі үйлестіру жаттығуы. Оның функционалды әсері бойынша ол қозғалыстарды үйлестіру мен психиканың тұрақтылығы арасындағы байланысқа негізделген, сондықтан бұл жаттығуды кешеннің мазмұнына қоспас бұрын оны жақсы үйрену керек. Жаттығу екі бөліктен тұрады, онда бірінші бөлік оң аяғынан, ал екінші бөлігі сол аяғынан орындалады. Бастапқы позиция-аяқтар бірге, қолдар магистраль бойымен. Мен "жеңіл биді" қабылдадым, бірақ сіз мұны бірден жасамайсыз! Бұл сурет синхрогимнастиканың басқа әдістерімен бірге 1 минуттық үш апталық жаттығудан кейін. Назар аударыңыз! Қауіпсіздік техникасы! Барлық "кілт" жаттығуларын өзіңізге ешқандай зорлық-зомбылықсыз, ауыртпалықсыз, ауырсыну

аймақтарын айналып өтіп, ең қолайлы әрекетті іздеуде орындаңыз. Егер жаттығу сіз үшін қиын болса, оны тастаңыз! Тек оңай болатын нәрсені іздеңіз, содан кейін ол жұмыс істей бастайды және бұрын жұмыс істемеген! Бұл "кілттің" құпиясы және оның денсаулықты жақсарту және шығармашылықты дамыту үшін жоғары әсері!

– Сол аяқпен алға қадам, денені солға бұрумен бірге, қолдар денені солға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

- Денені бір уақытта оңға бұра отырып, оң аяқты солға сермеу, қолдар денені оңға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

- Оң аяқпен артқа, денені солға, қолдар денені солға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

- Содан кейін кешеннің басқа бөлігі сол бастапқы позициядан орындалады, іс жүзінде оның бірінші бөлігінің айнасы.

– Оң аяқпен алға қадам, денені оңға бұрумен бірге, қолдар денені оңға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

– Денені солға бұра отырып, сол аяқты оңға сермеу, қолдар денені солға төмен қарай еркін сүйемелдеу.

– Сол аяқпен артқа, денені оңға, қолдар денені оңға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

– Оң аяқты солға, қолды төмен қаратып қойыңыз, біз бастапқы қалыпқа ораламыз.

«Жүгірушінің жоғарылауы» — физикалық белсенділіктен туындаған эндорфиндердің бөлінуі — жүгірудің өзінен ғана емес, теннис ойнаудан, жаяу серуендеуден және тіпті ұзақ серуендеуден де алуға болады. Жаттығулардың өзі стресске – күресуге немесе ұшуға – біздің табиғи реакциямызға еліктейді, бұл оның денеге әсер етуінің жағымсыз салдарын азайтуға көмектеседі. Сізге назар аударуға көмектеседі. Жаттығу және физикалық белсенділік сіздің ойыңызды күнделікті күйзеліс көздерінен (негізінен жаңалықтар) алып тастауға және сезімдер мен процеске толығымен назар аударуға мүмкіндік

береді. Жартасқа өрмелеу сияқты жоғары үйлестірілген спорт түрлері барлық назар қозғалыстарды дұрыс орындауға және шыңға жетудің түпкі мақсатына бағытталғандықтан, сыртқы ынталандыруды ұмытуға көмектеседі. Ойындық және командалық спорт спортқа деген құштарлық пен жеңіске деген құштарлықтың арқасында баурап алады.

«Бу шығаруға» көмектеседі Физикалық белсенділік агрессиядан заңды түрде арылту әдісі ретінде де қызмет етуі мүмкін. Абигейл Марш, Джорджтаун университетінің психология профессоры және "Қорқыныш факторы: бір сезім альтруистерді, психопаттарды және олардың арасындағы барлық адамдарды қалай байланыстырады" кітабының авторы бұл әдісті "ресми, мәдени тұрғыдан қолайлы агрессия түрі" деп атайды. Сондай-ақ ол жекпе-жек сияқты «агрессивті» спорт түрлерімен айналысу психологиялық жарақатқа қарсы тұруға көмектеседі деп санайды. Дегенмен, бұл әсердің теріс жағы да бар: эмоционалды босатудың бұл әдісі тым агрессивті болуы мүмкін адамдар үшін қарсы. Спорт психологы Митч Абрамс: «Егер сіз бірдеңені соққаннан кейін өзіңізді жақсы сезінсеңіз, оны қайтадан соғу ықтималдығы жоғары болады», - дейді спорт психологы Митч Абрамс. Статистикаға сәйкес, әрбір төртінші адам психикалық ауруға бейім, бірақ әйелдердің 58% және ерлердің 66% ғана стрессті жеңілдету үшін спортпен айналысады. Мектеп оқушыларының 17 пайызы ғана жаттығуды ұнатады. Сонымен қатар, спорт эмоционалды жеңілдетудің ең тиімді және қауіпсіз әдістерінің бірі болып табылады.

Толық анаэробты. Қысқа максималды бұлшықет кернеуі бар физикалық белсенділік. Бұған күш жаттығуларының барлық түрлері кіреді. Энергияның негізгі көзі ретінде оттегі қолданылатын салыстырмалы түрде төмен қарқынды физикалық белсенділік. Бұған жүгіру, велосипед тебу, жүзу және шаңғы тебу кіреді. Жүктеме жүйке

жүйесін 90-120 минут бойы босаңсуға мүмкіндік береді, бұл көбінесе жаттығудан кейінгі эйфория деп аталады - біз жалқау емес, жаттығу залына барғанымыз үшін өзімізге алғыс айтамыз, ал стресс деңгейі төмендейді. Дене белсенділігі кезінде қан айналымы жақсарады, тыныс алу тереңірек және қарқынды болады, ми қоректік заттар мен оттегіні көбірек алады. Көбінесе стресстік жағдай бұлшықеттердің кернеуін тудырады, бірақ көптеген адамдар оны сезбейді. Орташа физикалық белсенділік бұлшықеттерді босаңсуға көмектеседі. Ең бастысы, физикалық белсенділік кезінде нейротрансмиттерлердің (дофамин, серотонин, эндорфин) өндірісі артады және қандағы стресс гормонының кортизол мөлшері азаяды. Бұл адамға тезірек босаңсуға мүмкіндік береді, тыныштандыратын әсер тудырады, көңіл-күйді жақсартады және өзін-өзі бағалауды арттырады. Жеңіл күйзелістің ұзаққа созылған форматқа немесе тіпті депрессияға айналуын болдырмау үшін стресстік күйде қалмау керек. Көптеген адамдар стресстен тез арылу үшін антидепрессанттарды, заңсыз заттарды және алкогольді пайдаланады. Бұл ешқайда бармайтын жол. Біріншісі жанама әсерлері бар, және олар себеп емес, әсерді емдейді, тек жалқаулар екінші және үшіншінің зияны туралы айтпады. Стресс жағдайында өндірілетін гормондардың мөлшерін азайтудың бірқатар зиянсыз және тіпті пайдалы әдістері бар. Мысалы, спорт, медитация, тыныс алу жаттығулары, дзен графикасы, йога, су процедуралары, көгалдандыру және т.б. Спорт стресстен арылу тәсілі ретінде. Неліктен спорт шынымен көмектеседі? Өйткені, спорт кезінде мида нейротрансмиттерлер (серотонин, эндорфиндер және т.б.) шығарылады, олар біздің жақсы көңіл-күйімізге жауап береді және қандағы кортизолдың мөлшерін азайтады. Мысалы, физикалық жаттығулардың салдарының бірі эндорфиндік реакция деп аталады: эндорфиндердің өндірілуінің арқасында орташа немесе жоғары қарқындылықтағы кем дегенде 30-

60 минутқа созылатын жаттығулардан кейін эйфория басталады, нағыз дзен тәрізді тыныштық. Серотонинді таңертеңгі жаттығуларды орындау арқылы арттыруға болады. Оның деңгейін арттыру стрессті жеңілдетуге, көңіл-күйді жақсартуға, тәбетті қалпына келтіруге және ұйқыны қалыпқа келтіруге көмектеседі. Дегенмен, жүгіру мен фитнес күйзеліспен күресуге көмектесетін жалғыз нәрсе емес. Егер йога және чигонг сабақтары белсенді форматта өткізілсе, бұл жүгіру кезіндегі сияқты нейротрансмиттерлердің пайда болуына ықпал етеді. Сонымен қатар, физикалық белсенділік ақыр соңында бұлшықеттердің электрлік белсенділігін төмендетеді, ал жаттығудан кейін адам тыныш және тыныш болады. Тренингтің тағы бір «жанама әсері» - өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы. Жаттығудан кейін біз әрқашан өзімізге ризамыз. Адекватты, қалыпты өзін-өзі бағалау өмірдегі қиындықтарды жеңу оңайырақ. Сондай-ақ, спортпен айналысатын адамдар пайдалы тағамдарды жақсы көреді. Адекватты тамақтану денеге стресспен күресуге көмектеседі. Айтпақшы, жақында Asics компаниясы спорттың адамның психикалық және эмоционалдық жағдайына оң әсері туралы зерттеу жүргізді. Зерттеу тобының жетекшісі доктор Брэндон Стуббс болды. Зерттеулер қысқа мерзімді физикалық белсенділіктен кейін күнделікті жаттығулармен айналысатын адамдарда жалпы эмоционалдық көтерілу байқалатынын растады. Спорт стресті жеңілдетуге шынымен көмектесуі үшін физикалық белсенділіктің түрін ақылмен таңдау маңызды. Олар айтқандай, барлық спорт бірдей жаратылған емес. Ертеңнен бастап стресске «тоқта!» деп айтпас бұрын, эмоционалдық жағдайыңызды анықтауыңыз керек. Егер сіздің өміріңізде стресстің жеткілікті жоғары деңгейі болса (демек, кортизол, адреналин, норадреналин), онда сізді «негіздейтін» әрекетті таңдау керек. Дауылды тыныштандыруға көмектесетін спорт түрлері: йога, чигонг, жеңіл (өте жеңіл) жүгіру, балет, пилатес, скандинавиялық серуендеу.

Мұнда принцип керісінше: өмірде шиеленіс көп, бірақ жаттығуда ешқандай шиеленіс болмауы керек. Тегіс қозғалыстар, баяу қарқын, бәсекелестік болмауы керек. Егер сіздің өміріңізде стресс болса, бірақ ол тұрақты емес немесе әсері соншалықты күшті болмаса, онда сіз белсенді спортты, қарқынды жаттығуларды таңдай аласыз. Сонымен қатар, орташа қарқынды жүктемелер гиппокампқа оң әсер етеді. Жүгіру, жүзу, велосипед тебу, гимнастика, коньки тебу, шаңғымен сырғанау - өмірдегі стресстің қалыпты деңгейіне арналған таңдау. Егер сіздің күйзелісіңіз ақырында апатияға, қайғыға, меланхолияға және диваннан тұруды қаламауға әкелсе, онда сіздің таңдауыңыз қарқынды кардио, бокс, есу, триатлон болып табылады. Шайқауға болатын кез келген түрі сіздің таңдауыңыз. Бұл жағдайда адреналиннің асқынуы пайдалы болады. Сіз жүгіруден немесе тіпті бірге серуендеуден бастай аласыз, өйткені олар өзіңізге, қабілеттеріңізге сенуге көмектеседі, ал жақын маңдағы дос сізге алғашқы жүз метрден кейін тастамауға көмектеседі. Жақсы көңіл-күйге ие болу үшін командалық спорт түрлерін таңдауға болады: жағажай волейболы, пионер добы, су добы. Қорқыныш сияқты спортпен шұғылданудың жолдары да бар. Бұл трамплиннен секіру немесе секіру туралы емес. Қорқынышпен күресуге көмектесетін әрекет сізге мүмкін болатынның шекарасын кеңейтуге мүмкіндік береді, бірақ сонымен бірге жағдайды бақылау сезімін қамтамасыз етеді: атпен жүру, рафтинг, яхта. Сондай-ақ спорт ашумен күресуге жағдайлық тұрғыдан көмектеседі. Эмоцияларды тастауға мүмкіндік беретін, бірақ қатыгездікпен байланыстырмайтын әрекет мұнда пайдалы болады: капоэйра, садақ ату, арбалетпен ату, ядро лақтыру. Кез келген стресс деңгейіне арналған әмбебап әрекет би болады. Олар адамның дене қозғалысына, байланыстарды есте сақтауға, кеңістікке, ырғаққа, қарқынға назар аударуы қажет болғандықтан, психоэмоционалды жағдайға оң әсер етеді.

Спорт - стресспен күресудегі біздің сенімді көмекшіміз және психологтар мұны растайды. «Спорт біздің жағдайымызды жақсартады: ол қандағы кортизолдың, стресс гормонының деңгейін төмендетеді, эндорфиндердің, бақыт гормондарының өндірілуін ынталандырады, осылайша жағымсыз эмоциялардың біздің өмірімізді басқаруына жол бермейді», - дейді Илиос Коцу, Француз эмоционалды интеллект маманы.

Әдебиеттер тізімі

. мәтінде Cheshire W. P. Syncope // Continuum: Неврологиядағы Өмір бойы Оқыту. — 2017; 23(2): 335-358.ссылка

. в тексте Неврология: справочник практического врача / О. С. Левин, Д. Р. Шульман. — М.: МЕДпресс-информ, 2016.

. в тексте Рекомендации ЕОК по диагностике и лечению синкопальных состояний 2018 // Российский кардиологический журнал. — 2019; 24 (7).

. Мәтінде Ортостатикалық Синкоп / Ifeanyi I. Momodu, Chika N. Okafor // StatPearls Publishing — 2020.ссылка

. мәтінде Huff J. S., Decker W. W., Quinn J. V., et al. Клиникалық саясат: синкоппен жедел жәрдем бөліміне келген ересек пациенттерді бағалау мен басқарудағы маңызды мәселелер // Энн Эмерг Мед. — 2007; 49 (4): 431-444.ссылка

. мәтінде Уолш К., Хоффмайер К., Хамдан М. Х. Синкоп: диагностика және басқару // Curr Probl Cardiol. — 2015; 40 (2): 51-86.ссылка

. мәтінде Рефлекторлық синкоп: Диагностика және емдеу / Ричард Саттон // Дж Аритмиясы. — 2017; 33(6): 545-552.ссылка

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАРЫН, ҚЫЗЫЛ КАЛИФОРНИЯЛЫҚ ЖАУЫН ҚҰРТТАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ӨНДЕУ

Күдүшева Ақмарал

e-mail: akmaral_akma_93@mail.ru

С. Аманжолов ат.ШҚУ 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші – б.ғ.к. Шарипханова А.С.

Өскемен қ., Қазақстан

Қоршаған ортаға антропогендік әрекеттің әсері жылдан жылға үздіксіз жоғарлауда. Бұл әрекеттің аса жағымсыз нәтижесінде топырақ жүйесіне әр түрлі улы заттар еніп, химиялық, радиациялық және т.б. ластаудың түрлері пайда болады. Топырақты ластайтын және қауіптілігі жоғары заттарға мұнай өнімдерінің қалдықтары, ауыр металдар, радиоактивті бөлшектер және т.б. экотоксиканттар жатады. Осы ластағыштардың шығу көздері өндірістік кәсіпорындар, көлік, энергетикалық кешендер, ауылшаруашылық пен көптеген басқа да салалар болып табылады.

Өндірістік және ауылшаруашылық қалдықтарды пайдалана отырып, топырақ жүйесін жақсартатын әдістерді табу халық шаруашылығының аса маңызды мәселелерінің біріне жатады. Табиғатты ластайтын қалдықтарды өңдеп кәдеге жаратудың тиімді технологиялары жеткіліксіз деп айтуға болады. Егерде зиянды заттар көп мөлшерде болса, оларды толық залалсыздандыру мен зарарсыздандыру мүмкін емес, сондықтан көптеген әдістер антропогендік қысымнан экологиялық жүйені толық қорғай алмайды. Соңғы жылдары осы мәселелерді шешуге биотехнология әдістері мен үдерістері кеңінен пайдалана бастады. Бұл әдіс ауылшаруашылық, өнеркәсіп және тұрмыстық қалдықтарды тереңдетіп, тиімді өңдеуге мүмкіндік туғызумен қатар жоғары сапалы өнімдер алуға жол ашады.

Биотехнологиялық шешімдер экологиялық жағдайды ғана жақсартып қоймайды, ол көптеген өндірістік және ауылшаруашылық салаларының дамуына зор үлесін қосады. Сол себепті шынайы экологиялық таза және экономикалық тиімді әдістерді пайдалана отырып, күрделі экологиялық мәселелерді оңтайлы шешуге болады.

Қазіргі таңда егістік жерлер ұзақ жылдар бойы зиянкестерге, арамшөптерге қарсы қолданылған пестицидтермен, гербицидтермен улануда. Осы әрекеттердің салдарынан топырақ жүйесі өзінің табиғи құнарлығын жоғалтады. Оны қалпына келтіру үшін экологиялық таза және экономикалық тиімді табиғи тыңайтқыштар қажет. Соңғы жылдары табиғи тыңайтқыштардың ішінде биогумусты қолдану кеңінен таралған.

Биогумус арқылы бірнеше жыл пайдаланылған топырақтың құнарлылығын жоғарлатуға болады, ол топырақтың құрамын органикалық заттарға байытып, микрофлорасын көбейтеді. Оның құрамында ешқандай зиянды химиялық қоспалар болмайды. Құнарлығын жойған топырақ жүйесі қызыл калифорниялық жауынкұртынан бөлінетін қалдықтар арқылы тыңаяды. Биогумусты жасанды жолмен құрттар көмегімен алып, химиялық тыңайтқыштардың орнына қолданып, топырақтың құнарлылығын арттыру технологиясы бұрыннан бар.

Табиғи тыңайтқыштар арқылы жерді өңдеу экологиялық тұрғыдан тиімді технология болып саналады. Оны көптеген елдерде, атап айтқанда Ресейде, Қытайда, АҚШ-та кеңінен пайдаланады [1-3]. Бұл әдіс тиімді болғанымен биогумус алу технологиясы ұзақ уақытты талап етеді. Осыған байланысты біз белгілі вермикультура технологиясын жеделдету мақсатында ғылыми – зерттеу жұмыстарын өткіздік.

Калифорниялық құрт тіршілігіне оттегі пен кальцийдің қажеттілігін ескере отырып, және де көңдерде болатын қауіпті гельминттер мен басқада зиянды микроағзаларды жоюға ат салысу мақсатында, халық шаруашылығының әртүрлі салаларында жиі қолданыс тауып жүрген кальций пероксидін қолдандық. Кальций пероксидінің тағы бір жағымды қасиетінің бірі шіру үдерісінде орын алатын жағымсыз иістерді болдырмауы, яғни улы заттардың тотығуына белсенді түрде қатысуы. Сонымен қатар кальций пероксиді біртіндеп ыдырап отырғанда бөлінетін заттың бірі сутек пероксиді ортаны зарарсыздандырып отырады [4, 7].

Жауын құртын өсіруге төмендегі жол қолданылады. Жекеленген ағаш жәшіктеріне түрлі малдардың көңі, өсімдік қалдықтары, ағаш

жонқалары мен үгітінділері ас қалдықтары, 1 % кальций пероксиді салынады да, олардың үстіне қызыл калифорниялық жауын құрттары жіберілді. Бұдан соң көңнің екінші қабаты төселеді, оған да құрттар жіберіліп су құйылады. Биогумусты алу үдерісі барысында жәшіктердегі қоспа ылғалдылығы 70...80 %-дай болуы қажет, ал құрттардың көбеюі мен дамуы үшін температура $< 18 \text{ }^{\circ}\text{C}$ болатындай қараңғы (құрттар жарыққа төзімсіз) бөлмеде бағады.

Әр түрлі көңнен алынған биогумустың құрамы төмендегі 1-ші кестеде келтірілген.

Кесте 1

Көң мен биогумустың негізгі құрамы (%)

Түркіштер атауы	Көң	Мус
реакциясы	$8,11 \pm 0,33$	$6,74 \pm 0,22$
никалық заттектер	$24,03 \pm 0,45$	$47,23 \pm 0,56$
н қышқылы	$2,42 \pm 0,15$	$3,74 \pm 0,04$
во қышқылы	$0,53 \pm 0,01$	$2,83 \pm 0,01$
никалық көміртек	$2,12 \pm 0,02$	$3,92 \pm 0,02$
	$1,50 \pm 0,03$	$3,51 \pm 0,03$
ор	$0,42 \pm 0,01$	$0,50 \pm 0,01$
	$1,13 \pm 0,02$	$1,02 \pm 0,01$
ы K_2O	$2,01 \pm 0,01$	$2,40 \pm 0,02$
таяқшасы тобының бактериялары	0,05	жоқ
енді микроағзалар	бар	жоқ
инттер және олардың жұмыртқалары	бар	жоқ

Әдебиеттердегі мәліметтер мен біздің бақылау сынағымызда биогумус алу үдерісі 6 айға дейін созылды, ал CaO_2 бар ортада үдерістің жылдамдығы жоғарлап, биогумус 4 айда дайын болып отырды, яғни үдеріс 2 айға қысқарды. Шіру үдерісінің жылдамдығы CaO_2 бар ортада анаэробты зоналардың мүлдем орын алмауына байланысты, шіру үдерісін шапшаңдатады. Үдерістің аяқталуын биогумус құрамымен шартты түрде бағаладық және де биогумустың құрамының сынаудың ұзақтығын созғанда да өзгермейтіні дәлел бола алады (кесте 2).

Кесте 2

Биогумустың пероксидсіз және пероксидті (CaO_2) қосқандағы салыстырмалы құрамдары

Шіру атауы	Биогумус құрамы (%) және оны алу үдерісінің ұзақтығы			
	CaO_2 қосылмаған)		CaO_2 қосылған)	
	қосылған көңінен	қосылмаған қараның	қосылған көңінен	қосылмаған қараның
Органика	± 0,29	± 0,35	± 0,15	± 0,018
Тотыққан қышқылы	± 0,60	± 0,68	± 0,75	± 0,83
Тотықпаған қышқылы	± 0,02	± 0,02	± 0,03	± 0,03
Азот	± 0,01	± 0,02	± 0,02	± 0,02
Азот	± 0,01	± 0,02	± 0,03	± 0,03
Сульфид	± 0,01	± 0,01	0,02	± 0,03
Сульфид K_2O	± 0,01	± 0,01	± 0,02	± 0,02

CaO_2 көнді зарарсыздандырады және құрттарды оттек және кальциймен қамтамасыздандырады. Алынған биогумусты қолданғанда ауылшаруашылық дақылдардың өнімділігін арттырады өсімдіктердің жетілу мерзімін тездетеді. Топырақты құнарландырудың өсімдік шаруашылығында мол өнім алуымен қатар, басқа да пайдалы тұстары көп. Табиғи тыңайтқышпен қоректенген өсімдік экологиялық жағынан таза және сапалы болады. Атап айтқанда, тыңайтылған топырақта өскен шөпті пайдаланған малдың еті мен сүті де қоректік жағынан жоғары дәрежедегі адам ағзасына қажетті дәрумендерге бай келеді. Тез семіріп, өнім беру көлемі ұлғаяды. Зерттей келе, қалдықтарды осы жолмен өндеудің қоршаған орта тазалығына қатысты да жақсы жағы бар. Бұған дейін үйден, мектептер мен балабақшалардан, ауруханалардан шыққан тағамдармен қатты тұрмыстық қалдықтар полигонға төгіліп келсе, енді мұндай қалдықтарды қызыл калифорниялық жауын құрттардың көмегімен кәдеге жаратудың бірден-бір тиімді жолы десек қателеспейміз.

Қазіргі таңда егіншілік пен ауыл шаруашылығының қарқынды даму жолының жақсы жақтары басым болғанымен, кері жақтарының әсерінен табиғи үдерістер тепе-теңдігі бұзылып, көптеген экологиялық жайсыз жағдайлар орын алып отыр. Қарқынды технологиялардың кері әсері деп отырғанымыз, егіншілікте жаппай қолданылып жүрген химиялық заттар мен пестицидтердің топырақты табиғи жолмен құрайтын ағзалар мен микроағзаларға, топырақ пен өнім құрамына

тигізіп жатқан экологиялық салдарлары. Әр түрлі техникалардың олқылауына аяусыз ұшыраған жердің құнарлы қабаты өзінің табиғи қасиетінен айырылып, әбден нығыздалып, шаң-тозаңға айналып, эрозияға ұшырауда. Сонымен бірге топырақты түзетін, топырақтың табиғи құнарлығының негізгі бөлігі қарашіріндінің құралуын қамтамасыз ететін пайдалы ағзалардың азаюы – қарашірінді тапшылығын құрауда. Химиялық тыңайтқыштардың жиі қолданылуынан экологиялық таза, табиғи, нитратсыз, мол азық-түлік өнімін алу мүмкіндіктерінің азаю жағдайлары, табиғи азық-түліктің шектелуіне әкеп соғып отыр [5, 6].

Соңғы кездері біздің өмірімізге биогумус деген сөз біртіндеп ене бастады. Биогумус экологиялық жағынан өте таза, ешқандай зардап-залалы жоқ табиғи тыңайтқыш. Табиғи органикалық биогумус шығарудың бірқатар технологиялары бар. Соның ішінде ең көп қолданылып жүрген технологиялардың бірі – жауын құрт өсіруге негізделген. Жауын құрттар өзінің тіршілігінің барысында 50 ц/га өсімдік қалдықтарын өңдейді. Биогумусты дайындаудың технологиялық сатылары: қалдықтарды дайындау сатысы; вермикомпостау сатысы, құрттарды биогумустан ажырату тәсілі, табиғи тәсілге негізделген биогумусты кептіру және илеу. Жауын құрттары топырақ құрудың ең маңызды факторы болып табылады. Оларсыз топырақтардың біз байқағандай күйінде болмас еді. Елдер табиғи азық-түлікпен адамдарды емдесе, қазіргі кезде жасанды азық-түліктеріміз адамға арқау болмақ түгіл жүйелі ауруларға шалдықтырып, денсаулығымызға зиян келтіру орын алуда. Қоршаған ортаға шексіз шығарылып, күнделікті үйіліп жатқан органикалық қажетсіз қалдықтардың айналымы ластау жағдайларының қиындықтары жетерліктей. Сөз еткелі отырған табиғи органикалық тыңайтқыш дегендеріміз, соңғы уақытта жиі еститін тыңайтқыштардың бірі – жауын құрттардың және топырақ микроағзалардың органикалық және қала қалдықтарынан өңдеп шығарған табиғи өнім – биогумус, экоқарашірінді тыңайтқышы. Бұл технологиялар жауын құрттардың көптеген органикалық және тағы да басқа қалдықтарды өңдей отырып, яғни ағза жүйесінде қорытып, пайдалы микроағзалармен байытып, топыраққа капролит ретінде бөліп шығаратын табиғи ерекшелігіне негізделген. Сонымен бірге топырақты қопсыту мен физикалық жай-күйіне жақсы әсер етуде жауын құрттарға және де олардың өнімі биогумусқа тиесілі. Биогумус – табиғи қара топырақтан қарашіріндісінің үлес салмағының молдығымен, ерекше ұлпалық құрылымымен, пайдалы микрофлора байлығымен, өсімдікке қажет заттар толықтығымен, жеңіл сіңімділігімен айқындалады.

Биогумустың нақты шикізатына – қалалық жердегі тамақ, қағаз және картон қалдықтары, өндіріс орындарының (көкөніс пен жемісті қайта өңдеу қалдықтары, қант өндірісі және ет өндірісі қалдықтары) және негізінен ауылдық жерлерде сыртқы ортаны ластап тұрған органикалық қалдықтар, яғни иісі де, қараған көзге де жағымсыз әрбір үйдің маңында үйіліп жатқан көң, ағаш үгінділерінің және шіріген жапырақ пен сабан қалдықтары, тағы басқа көптеген қалдықтар түрлерін жатқызамыз. Бізге үйреншікті үйіліп жатқан органикалық қалдықтар алдыңғы қатарлы елдерде, әсіресе құрт өсіру технологияларын алғашқы қолға алған АҚШ елінде және көптеген көршілес елдерде үлкен пайда көзі болып саналады. Бірақ соның ішінде ең көп қолданылып жүрген технологиялардың бірі – жауын құрт

өсіруге негізделген. Жауын құрттар жер бетінде ең көп таралған топырақтың ірі омыртқасыз жануарлары. Жауын құрттар топырақтың ірі аз талшықты құрттардың Lumbricidae туысына жатады. Біздің елде жауын құрттардың 56 түрі мен 5 түр алуандығы белгілі, олар 5 туысқа жатады: Moniligastridae, Megascolidae, Eudrilidae, Clossoscolidae, Lumbricidae. Жауын құрттардың топырақ құнарлығын құрауда маңызды рөл атқаратыны бәрімізге мәлім, бірақ солардың ішіндегі топырақ қарашіріндісін нағыз құраушылары бірең-сараңы ғана болып табылады. Жауын құрттардың топырақтағы патогенді ағзаларды ығыстыруда да маңызды рөл атқаратындығы бар. Қазіргі уақытта физикалық, биологиялық және мінезқұлық ерекше артықшылықтары бар 4400 жауын құрты зерттеліп анықталған екен.

Топырақтың құнарлылығын қалпына келтіру және экологиялық таза өнім мен астықты алу мәселесін шешу үшін ауыл шаруашылық өндірушілер органикалық биоөнімшілікке көшу қажет. Осының негізінде қала қалдықтарын жауын құрттар көмегімен өңдеп, биогумус алу және оны шаруашылықта қолдануды алдыңғы мақсатта ұстап, қалалардың тазалығымен қоса, қоршаған ортаға да пайдасын тигізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Барсова Н.Ю., Мотузова Г.В. Устойчивость почв к естественным и антропогенным воздействиям. – М.: 2002. – 262 с.
2. Меркушева М.Г., Убугунов В.Л. Оценка буферной способности почв Забайкалья к тяжелым металлам // Устойчивость почв к естественным и антропогенным воздействиям: Тез. докл. Всеросс. конф – М., 2002. – С. 302.
3. Орлов Д.С. Химия почв. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 400 с.
4. Чуков С.Н. Гуминовые вещества: результаты и перспективы исследования // Гуминовые вещества в биосфере: тезисы докладов III всероссийской конференции. – СПб.: 2005. – С. 159-160.
5. Lombard K., Neill M.O, Heyduck R., Onken B., Ulery A., Mexal J. and A. Unc. Composted biosolids as a source of iron for hybrid poplars (Populus sp.) grown in northwest New Mexico // Agroforestry Systems. – 2011. – №81. – P. 45-56.
6. Pussard M. Generalites sur le lombricompostage des dechets organic // Compost Information. – 1986. – №11. – P. 20-24.
7. Stevenson F.J. Humus Chemistry. Genesis, composition, reaction. – N.Y.: John Wiley and Sans, 1982. – 368 p.

ӘОЖ 8.82.82.0

Мектепте жыраулық поэзияны оқыту

¹Келгембаева Б.Б., ²Тоганбаева А.М.

¹Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б. С.Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Өскемен қаласы, Қазақстан
2 С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
магистранты: Тоганбаева А.М. Өскемен қаласы, Қазақстан
e-mail: ainur_198585@mail.ru

«Рухани байлық әр халықты толық сақтап қалатын және өмір сүру құқын дәлелдейтін қайнар бұлақ. Тарихта халықтың рухани негізі түрлі қиындықтарға кездеседі, алайда рух бар жерде халық та бар», - деген философ А.Қасымжановтың пікірі бүгінгі күні ұлтымыздың рухани байлығын сақтап, кейінгі ұрпаққа табыстаудың маңыздылығын таныта түскендей. Өйткені, рухани байлық халықты біріктіретін рухани күшке ие. Әсіресе, қазақтың ел болып, жас мемлекеттің шаңырағын көтерген ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы жыраулар поэзиясының рухани қуаты жойқын. Жыраулық поэзиядағы елшілдік сарын, ерлікті әспеттеу идеясы - бүгінгі жас ұрпақтың рухани болмысын қалыптастырудың пәрменді құралы бола алады. Міне сондықтан да, жыраулар мұрасының мектепте оқытылуына ерекше мән берілуі керек.

Жыраулар поэзиясы жас өскіндердің бойына халықтың тәрбие-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптары мен ұлт болмысын, қазақ тілінің сұлулығын сіңіреді.

Қазір қазақ әдебиеті пәнінен оқушы қол жеткізуге тиісті оқу мақсаттарының кейбірі ұлттық құндылықтарға негізделген. Мәселен, әр сыныптағы оқу мақсаттарын іріктеп алып қарағанда:

5.3.1.1 Шығармадағы эпизодтар арқылы тарихи құндылығын бағалау;

6.3.3.2 Шығармадағы кейіпкерлер қарым-қатынасын отбасылық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу;

7.3.3.1. Шығарманы ұлттық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу;

7.3.1.1. Кейіпкерлердің іс-әрекеті мен автор берген портреттік мінездемені салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығына баға беру;

8.1.2.1. Әдеби шығарманың идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан ашу;

8.3.1.1. Шығарманың тақырыбы мен идеясын осы тектес басқа шығармалармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау;

9.3.1.1 Шығарманы басқа өнер түрлеріндегі осы мазмұндас туындылармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау;

Міне, жоғарыда аталған оқу мақсаттары жыраулар поэзиясы арқылы білім алушылар бойында ұлттық құндылықтар қалыптастыруға бағытталған. Мұғалімнің міндеті – әрбір толғауды мұқият оқып шығып, ондағы негізгі құндылықтарды тани білу, оқушының толғаудан алған алғашқы әсерін, пікірін ғалымдар зерттеулеріне сүйене отырып бекіту, нығайту болмақ.

Мәселен, 6- сыныпта өтілетін Доспамбет жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар» толғауын оқытудың мақсаты бағдарламада: «6.3.1.1 шығармадағы кейіпкерлерді өзара салыстыра отырып, тарихи және көркемдік құндылығына баға беру» деп көрсетілген. Осыған байланысты мұғалім оқушыларына шығармадағы лирикалық кейіпкердің болмысын талдай отырып, тарихи және көркемдік

құндылығына баға беруге үйретуге ұмтылады. Бұл мақсатқа жету үшін мұғалім ең алдымен тарихи деректер мен зерттеулер негізінде жыраулар өмір сүрген дәуір келбеті, тарихи оқиғалар туралы тұжырымды кіріспе әңгіме жүргізуі қажет. Оқушылардың қызығушылығын туғызу үшін «Қазақ елі», «Көшпенділер», «Жаушы» кинофильмдерін алдын-ала көрсетіп алғаны дұрыс. Сабақ барысында олардың 3-4 минуттық фрагменттерін көрсеткен артық болмайды. Содан кейін топтық тапсырмалар арқылы ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, толғау жанрының ерекшеліктерін танытып алған жөн. Содан кейін барып, Доспамбет жырау жайлы мағлұматты оқулықтан оқытып, талдату, оқушы түсінігін сараптап алып, толықтыру жұмыстарын жүргізген абзал. Содан кейінгі кезекте оқушыларға мынадай тапсырмалар беруге болады:

1. Толғаудың тарихи және көркемдік құндылығын анықтаңыздар.
2. Толғаудағы лирикалық кейіпкер кім? Оның болмысына қандай ерекшеліктер тән.
3. «Қоғалы көлдер, қом сулар» толғауындағы негізгі ойды анықтап, «Қоғалы көлдер, қом сулар» толғауының тарихи құндылығы» тақырыбында 80-100 сөзден тұратын әдеби эссе жазыңыздар.

Бұл тапсырмаларды орындату үшін топтық жұмыстың мәні зор. «Тыңдап отырған үштік» әдісі бойынша оқушылар үш-үштен жұптасады да, өзара «шешен», «тілші», «хатшы» рөлдерін алады. Шешен рөліндегі оқушы тілшінің сұрақтарына жауап берсе, хатшы сұрақ пен жауаптың ұтымды не әлсіз тұстарын жазып отырады да, соңында қорытынды жасайды. Бұл әдістің тиімділігінің бір қыры, шығармадағы кейіпкерлерді өзара салыстырып, құндылығына баға беріп, аз уақытта көп мәлімет алуында болса, екіншіден, оқушы талданатын мәселеге сұрақ даярлау барысында тереңірек ойланады. Әрі сұрақ қою мен жауап беру, бағалау дағдылары қалыптасады.

Бағдарлама берілген Доспамбет жыраудың келесі туындысы «Айналайын, Ақжайық» толғауы. Ал оған берілген оқу мақсаты: «6.3.4.1 шығармада көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлі туралы сыни хабарлама жасау». Аталған оқу мақастына жету үшін оқушыларға төмендегідей тапсырмалар беріледі:

1. «Айналайын, Ақжайық» толғауында көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлін анықтаңыздар.
2. Шығармада көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлі туралы 70-80 сөзден тұратын сыни хабарлама жасаңыздар.

Осы тапсырмаларды жеке, жұптық, топтық жұмыстар арқылы орындатуға болады. Шағын және үлкен топтарда «Уақыт шеңбері», «Джиксо», «Ақылдының алты қалпағы», «Сұрақтар шеңбері», «Ыстық орындық» әдістерін қолданып, шығармадағы көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлін анықтауға болады.

«Шығармада көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлі» немесе «Жыраулық дәстүрге» қатысты методологиялық карта құрудың да маңызы бар. Ынтымақтастық оқытуда кері байланыс пен бағалаудың рөлі зор. Кері байланысты шағын эссе, сыни хабарлама, бастаған өлең немесе «Екі жұлдыз, бір тілек» түрінде қабылдауға болады.

Жыраулар поэзиясын оқыту барысында шығарманың рухани және ұлттық құндылығын таныта отырып, бала бойына дарыту көзделеді. Мәселен, Ақтамберді жыраудың «Балаларыма өсиет» толғауы бойынша тапсырмаларды оқу мақсатына негіздей отырып, балалардың бойында адамгершілік, адалдық сынды асыл қасиеттерді сіңіре аламыз.

Ақтамберді толғауын оқу мақсаты бағдарламада: «8.1.2.1 әдеби шығарманың идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан ашу» деп берілген. Оған жету үшін оқушыларға мынадай тапсырма беруге болады:

1. «Балаларыма өсиет» толғауында Ақтамберді жырау не туралы өсиет айтады?

2. Жырау айтқан өсиеттердің ұлттық мүддемен байланысын анықтаңыздар.

3. Жырау толғауындағы идея мен пафосты ұлттық мүддемен байланыстырып, ғылыми жобаның кіріспе бөлімін әзірлеңіздер.

Бұл тапсырмаларды орындатар алдында оқушыларға «Ұлттық мүдде дегеніміз не?», «Не себепті жыраулар ұлттық мүдденің сақшысы, жаршысы болды?» деген сұрақтардың төңірегінде түсінік жұмыстарын жүргізген дұрыс. Содан кейін жоғарыдағы тапсырмаларды мынандай әдіспен орындатуға болады. «Үш қадамдық сұхбат» әдісінде төрт адамнан тұратын топтарды жұптарға бөлеміз: А және Ә, Б және В. Бірінші қадамда А Ә-ден, ал Б В-дан сұхбат алады. Екінші қадам бойынша керісінше Ә А-дан, ал В Б-дан сұхбат алады. Үшінші қадамда әр оқушы өз жұбынан алған ақпарат бойынша төрт адамдық топ ішінде бөліседі.

«Жұптық әңгімені» де сұрақ-жауапқа негіздей отырып жүргіземіз. Басты мақсат оқушылар өздері сұрақ даярлай отырып, оған топтың басқа мүшесінің ой-пікірін тыңдайды, берілген тақырыптың ұлттық мүддемен байланысын анықтайды. Алған мәліметті топта талқылайды.

Жинақтай айтқанда, жыраулық поэзияны мектепте оқыту үшін мұғалімнің ойлы ізденісі, терең білімі, шеберлігі қажет. Өйткені, жыраулық поэзиядағы оқу мақсаттарының күрделілігі, «ұлттық құндылық», «ұлттық мүдде», «әлеуметтік сипат» т.б. күрделі ұғымдардың оқушы бойында қалыптасуын талап етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қасымжанов А. Рухани тамырлар // Қазақ. -Алматы: Білім, 1994.
2. Умиралиева Б.К., Сапарбаева З.А. Сабақ тиімділігін арттыратын 370 әдіс: әдістемелік нұсқаулық. Шымкент- «Нұрдана-LTD» баспасы, 2017.

ӘОЖ 811.512.122

ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ОҚЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ӘДІСТЕМЕЛЕР

¹Сағындықова Г.Ж.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: Gulnur_1974s@mail.ru

Педагогикада интеграцияланған оқыту идеялары XVII ғасырдың басында, Ұлы дидакт Я.А.Коменский кезінде пайда болды, ол «өзара байланыстағы барлық нәрсені бірдей байланыста оқыту керек» деп тұжырымдады. Осы кезеңде ғалымдар әртүрлі пәндер арасында өзара байланыс орнату арқылы білім мазмұнындағы құбылыстар мен қоршаған әлем объектілерінің тұтастығын көрсету мәселесін шешуге тырысты. Кейін XVII-XVIII ғасырларда Дж. Локк, Г.Песталоцци, И.Ф.Гербарт интеграцияланған оқытуды қолданудың дидактикалық маңыздылығын ашты [1].

Дж. Локк теориясы бойынша, оқу үдерісі бір пәннің мазмұнын басқа пәндердің элементтері мен фактілерімен толықтыра алатындай етіп құрылуы керек. И.Г.Песталоцци өз зерттеулерінде зерттелетін пәннің тақырыптары мен бөлімдері арасындағы тығыз байланысқа негізделген жаңа білім алуудағы жүйелілік қағидатының ерекше маңыздылығын атап өтті. И.Ф.Гербарт оқушылардың білімді пассивті игеруіне емес, оның бұрын зерттелген материалмен байланысы негізінде жаңа ақпаратты іздеу қабілетін дамытуға назар аударды.

Бірақ XIX ғасырда интеграцияланған оқыту білім берудің тұтастығы, оның құрамдас бөліктерінің бірлігі және оқытылатын пәндер бойынша оқушының жеке басының жан-жақты дамуы тұрғысынан қарастырыла бастады. Білім беру үдерісінде интеграция идеяларын дамытудың қазіргі кезеңі американдық философ және ағартушы Дж.Дьюи қарастырған (XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы), ол өнеркәсіптік революция идеяларының әсерінен білім мен еңбек қызметінің бірлігіне негізделген мектептің жаңа моделін жасайды және олардың ресми тәуелсіздігі мен мағыналы бытыраңқылығын жеңуге тырысады [2].

XX ғасырдың басында Дьюидің идеялары Ресейде танылды. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін бірден елде жаңа типтегі мектеп құру және оның бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етілуін әзірлеу бойынша үлкен ұйымдастырушылық және теориялық жұмыстар жүргізілді. Жаңа мектептің кешенді оқу бағдарламаларын құруға П.Блонский, С.Т.Шатский және Н.К.Крупская үлкен үлес қосты.

Оқытудың негізі болып табылатын кешенді әдіс белгілі бір жалпы проблеманың айналасында әртүрлі пәндік салалардағы білімді біріктіруді көздеді және интеграцияланған негізде еңбек қызметі арқылы оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастырудың алғашқы практикалық тәжірибесін ұсынды. Уақыт өте келе кешенді бағдарламаларды зерттеушілер мен мұғалімдер оқу үдерісін ұйымдастырудың пәндік-центристік моделін толығымен жоққа шығаруға дейін жететін оқу пәндерінің мазмұнын шамадан тыс жалпылағаны үшін сынға алды [3].

Осыған байланысты, XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап кеңестік білім біртіндеп өзінің дәстүрлі пәндік негізіне қайта оралды, ал интеграцияланған оқыту идеялары сыныптан тыс жұмыстарға ауыстырылды. 1958 жылы «мектептің өмірмен байланысын нығайту және КСРО-да халықтық білім беру жүйесін одан әрі дамыту туралы» заң күшіне енгеннен кейін білім берудегі интеграцияны дамытудың жаңа кезеңі басталады. Қазіргі уақытта педагогика қалыптасқан білім беру жүйесін бұзбаған және пәнге жақсы дидактикалық қосымша ретінде қызмет еткен пәнаралық байланыстар тұжырымдамасын жетілдірудің арқасында

интеграция мен саралауға қарсы тұру идеясынан бас тартты. 70-ші жылдары пәнаралық байланыстар құбылысын жүйелі және терең зерттеу барысында зерттеушілер оларды педагогиканың өзіне тән іргелі және жаңа дидактикалық қағидат ретінде қарастыра бастады [4].

Алайда, форма (пәнаралық байланыстар) мен жаңа мазмұн (дидактика принципі) арасындағы қайшылық 80-ші жылдары «интеграция» деген жаңа ұғымның пайда болуына әкелді, ол пәнаралық байланыстарға қарағанда едәуір кең және көп деңгейлі. Оқытудың жүйелілігінің дидактикалық қағидатын іске асыра отырып, интегративті тәсіл болашақ мамандарды біртұтас даярлау мәселесін тек пәндерді интеграциялау, жеке әдістемелердің тәжірибесін, жеке мұғалімдердің шығармашылық ізденістерінің нәтижелерін жалпылау ғана емес, сонымен қатар оқу үдерісін ұйымдастырудың әдістері, технологиялары, формалары мен тәсілдерін біріктіру арқылы шеше алады.

Қазіргі уақытта шетелдік зерттеулер арасында эмпирикалық сипаттағы жұмыстар басым, оларды білімге интеграцияланған тәсілді қолданудың шетелдік тәжірибесі тұрғысынан егжей-тегжейлі талдау қажет. Атап айтқанда, неміс университеттерінің мысалында жоғары білім беруде интеграцияланған тәсілді қолданудың негізгі әдістемелік аспектілері Р.Брюктің жұмысында қарастырылады. Автор өзі зерттеген Германиядағы үш жетекші университеттерде (Людвиг Максимилиан атындағы Мюнхен университеті, Мюнхен техникалық университеті, Гейдельберг университеті) оқытудың интегративті тәсілі 2020 жылы пандемияның бірінші толқыны кезінде лингвистерді, журналистерді және тарихшыларды дайындауда кеңінен қолданылды [5].

Сонымен бірге, зерттеуші инклюзивті білім беру шеңберіндегі қашықтықтан оқыту тәжірибесі өте пайдалы болғанын атап көрсетеді, өйткені университеттерде өз қызметінде цифрлық білім беру платформалары, қашықтықтан оқыту форматына арналған өзіндік оқу бағдарламалары мен әдістемелік құралдар болған. Мұның бәрі бұрын қашықтықтан оқыту форматын қолданбаған оқытушыларға үлгі болды және жаңа интеграцияланған типтегі бағдарламаларды әзірлеуге үлкен серпін берді.

Бұл тәжірибе жоғары білім беру тәжірибесі үшін оқытушылардың негізгі оқытылатын пән бойынша ғана емес, сонымен қатар бірқатар пәндік салалар бойынша білімді қажет ететін интеграцияланған тәсілді қолдануға дайындығы тұрғысынан құнды. Интеграцияланған тәсілді қолданудың эмпирикалық зерттеуінің өте қызықты нәтижелері Британдық зерттеушілер жасаған. Д.Чипонден, Дж. Гладсон мен Д.Гринвуд студенттердің жаратылыстану-ғылыми пәндер жобаларында пәнаралық интеграция арқылы қашықтықтан оқытудың тиімділігін анықтады [6].

Зерттеу Манчестер мен Ноттингем университетінде COVID-19 карантинінің екінші толқыны кезінде жүргізілді. Зерттеушілер, атап айтқанда, жобалық міндеттерге енгізілген пәнаралық интеграция студенттердің негізгі пәндерді ғана емес, сонымен қатар сабақтас пәндерді де оқуға деген ынтасын арттыруға мүмкіндік беретіндігін анықтады. Зерттеушілер атап өткендей, пәнаралық интеграцияға негізделген жобаларды орындау барысында «егер мен физик болсам

– неге химияны оқуым керек; егер мен математик болсам – неге маған биология керек; т. б.» сияқты студенттердің сұрақтарын алдын ала алды. Бұл нәтиже жоғары білім беру тәжірибе тұрғысынан өте маңызды, өйткені «студенттер негізінен негізгі пәндерді тереңірек зерттеуге ұмтылады, сабақтас пәндерге аз көңіл бөледі және осылайша өздерінің кәсіби көкжиектерін бірнеше жоғары мамандандырылған бағыттарға тарылтады».

Дж. Клавер мен М.Ф.Кливленд-Иннес жұмыстарында американдық университеттер қызметінің қашықтықтан оқыту форматын пайдалану шеңберінде әдістемелік қамтамасыз ету мәселелерін қарастырды. Атап айтқанда, бұл жұмыстарда Массачусетс технологиялық институтына, Стэнфорд университетіне, сондай-ақ қашықтықтан жұмыс істеу үшін лингвистика, әдебиет және тарихты пәнаралық интеграцияның өзегі ретінде пайдаланған Калифорния технологиялық институтына тән қызықты нәтиже көрсетілген [7].

Сонымен қатар, екі автор да оқытудың осы тәсілімен, гуманитарлық пәндер интегративті ядро болған кезде, оқытушылар дәстүрлі аудиториялық форматқа қарағанда белсенді қашықтықтан жұмыс істеуге көбірек студенттерді тарта алатынын атап өтеді. Бұл нәтижені университеттердегі пәнаралық интеграцияға негізделген оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде де есте ұстаған жөн. Қашықтықтан білім берудегі оқу бағдарламаларын жобалау, оның ішінде интегративті тәсілді қолдану мәселелері С.Джей мен А.Сараванакумар сияқты үнді зерттеушілерінің мақалаларында, сондай-ақ В.Сидхидің эмпирикалық жұмысында қарастырылған.

Алғашқы екі автордың мақаласында математика пәнімен интегративті эмпирикалық эксперименттік курс сипатталған. Бұл – «математика курсы қалыпты форматта қабылдау өте қиын гуманитарлық оқу үшін маңызды болды.

«Ашық оқыту» тұжырымдамасы шеңберінде интегративті тәсілді қолдану Дж. Мюррей, М.Фаршад, З.Джумани және М.Росберг еңбектерінде сипатталған. Бұл жұмыстарда екі Британдық (Оксфорд және Кембридж) және үш Үнді университеттерінің (Үнді технологиялар институты және Дали Университеті) тәжірибесі қарастырылған, онда үздіксіз білім беруді жүзеге асыру үшін қашықтықтан оқыту форматындағы интегративті тәсіл қолданылады [8].

Студенттерге бір емес, бірнеше интегративті пәндері бар осындай оқу бағдарламалары ұсынылады, бұл сыртқы ортаның әрбір жаңа жағдайымен өзін-өзі қалыптастыратын және өзгертетін алгоритм ретінде білімді кеңейтуге негізделген. Біз талдаған шетелдік тәжірибені нақтырақ көрсету үшін барлық деректерді кесте түрінде ұсынуға болады (кесте 1), онда біз жаппай қашықтықтан оқыту кезеңінде шетелдік жоғары оқу орындарында интегративті тәсілді қолданудың барлық мысалдарын қорытындыладық.

Кесте 1 – Шетелдік университеттердің қашықтан форматта интеграцияланған тәсілді қолданудағы тәжірибесі

	верситет	рибе және нәтиже
--	----------	------------------

Германия	Фридрих-Максимилиан атындағы Мюнхен университеті, Мюнхен техникалық университеті, Гельбергер университеті	Ғылым білім беру платформалары, ақпараттық форматтауға арналған грацияланған оқу бағдарламалары. Ақпараттық грацияланған типтегі жаңа бағдарламаларды әзірлеу.
Британия	Честер және Ноттингем университеттері	Ақпараттық міндеттердегі пәнаралық грация. Сабақтас пәндерді оқуға деген қызығушылықтың артуы.
АҚШ	Сачсетс технологиялық институты, Стэнфорд университеті	Пәнаралық интеграцияның өзегі ретінде пәнаралық пәндер кешені (математика, әдебиет және тарих) қолданылады. Аудиториялық форматқа көше келе жатқанда студенттердің көп санын қамтамасыз енді қашықтықтан жұмыс істеуге мүмкіндік туды.
Қазақстан	Қазақстан технологиялар институты және Дали университеті	Пәнаралық интеграция үздіксіз білім беруіне қолданылады. Бірнеше интегративті бағдарламалар оқу бағдарламаларын құру.

Қазіргі мектептегі интеграция бірнеше бағыттар бойынша және әртүрлі деңгейлерде жүреді. Бұл деңгейлер: ішкі және пәнаралық.

Пәнішілік интеграция басқа пәндерден білімді қажет ететін сабақтың жеке бөлігін қамтитын фрагменттік интеграцияны қамтиды; бұл ретте түйіндік интеграция да маңызды, мұнда мұғалім сабақ бойы басқа пәндерден алынған білімге сүйенеді, бұл жаңа материалды игерудің қажетті шарты болып табылады. Келесі деңгей-белгілі бір мәселені ашу үшін әртүрлі ғылымдардың білімін біріктіретін пәнаралық немесе синтезделген интеграция [9].

Бұл тәсілдердің қиылысында әртүрлі нәтижелер болуы мүмкін:

1. Жаңа пәндердің (курстардың) пайда болуы;
2. Бір немесе бірнеше іргелес пәндердің ішіндегі мазмұнды жаңартатын жаңа арнайы курстардың пайда болуы;
3. Бір немесе бірқатар заттардың материалдарын олардың тәуелсіз тіршілігін сақтай отырып біріктіретін сабақтардың циклдарының (блоктарының) пайда болуы;
4. Әртүрлі деңгейдегі және сипаттағы бір реттік интеграцияланған сабақтар.

Қазіргі сабаққа қойылатын көптеген талаптардың ішінде оқушылардың оқу іс-әрекетінің тиімділігін арттыру қажет. Оқушылардың жоғары танымдық белсенділігін қамтамасыз ететін оны ұйымдастырудың осындай тәсілдерін ойластыру маңызды. Оқушылардың репродуктивті қызметі білім мен дағдыларды жаңғыртуға бағытталған. Шығармашылық танымдық іс-әрекеттің негізінде үйренген білімді түрлендіру, жаңа жағдайда дағдылармен жұмыс жасау, қойылған мәселеге жауап іздеу үдерісі жатыр. Оқушылардың шығармашылығының ең жоғары деңгейіне олар проблеманы өз бетінше қойып, оны шешудің жолдарын тапқан кезде қол жеткізіледі [10].

Қорыта келе, мұғалімнің міндеті - оқушыларға оқу іс-әрекетін алдымен үлгі бойынша үйрету, содан кейін дағдыларды жаңа жағдайда қолдану. Бұл жағдайда шығармашылық деңгейінің біртіндеп өсуіне, репродуктивтіден шығармашылық

қызметке көшуге, олардың оңтайлы арақатынасын табуға қол жеткізу керек. Оқытудың алғашқы кезеңдерінде оқушылардың танымдық іс-әрекетінің репродуктивті сипаты басым болады. Ұғымдарды игере отырып, оларды әрі қарай пайдалану үшін қажетті білім базасын құра отырып, оқушыларды оқу дағдыларымен қаруландыру оларды шығармашылық қызметке қосу мүмкіндіктерін арттырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алмазова Н.И., Баранова Т.А., Халяпина Л.П. Педагогические подходы и модели интегрированного обучения иностранным языкам и профессиональным дисциплинам в зарубежной и российской лингводидактике // Язык и культура. – 2017. – №. 39. – С. 116-134.
2. Сысоев П.В. Подготовка педагогических кадров к реализации предметно-языкового интегрированного обучения в вузе // Высшее образование в России. – 2021. – №. 5. – С. 21-31.
3. Завьялов В.В. Педагогические условия предметно-языкового интегрированного обучения студентов нелингвистических направлений подготовки (на примере направления подготовки «Юриспруденция») // Terra Linguistica. – 2021. – Т. 12. – №. 2. – С. 63-74.
4. Лизунков В.Г., Марчук В.И., Малушко Е.Ю. Формирование необходимых навыков у студентов с использованием интегрированного обучения // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №. 6. – С. 481-481.
5. Левченко В.В. Интегрированный подход к профессионально-педагогической подготовке в вузе специалистов для образовательных учреждений // Профессиональная педагогика: проблемы и поиск решений:[сб. науч. тр./АМ Санько и др.]. – 2012. – С. 174-201.
6. Халяпина Л.П. Современные тенденции в обучении иностранным языкам на основе идей предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) // Вопросы методики преподавания в вузе. – 2017. – Т. 6. – №. 20. – С. 46-52.
7. Баранова Т.А., Кобичева А.М., Ольховик Н.Г. Интегрированное обучение профессиональной дисциплине в вузе // Современные проблемы науки и образования. – 2019. – №. 5. – С. 62-62.
8. Токарева Е.Ю. Предметно-языковое интегрированное обучение как методика активизации процесса обучения иностранному языку // Вопросы методики преподавания в вузе. – 2017. – Т. 6. – №. 22. – С. 81-88.
9. Екжанова Е.А., Резникова Е.В. Основы интегрированного обучения: пособие для вузов // М.: Дрофа. – 2008. – Т. 286. – №. 2.
10. Сысоев П.В., Токмакова Ю.В. Разработка методики предметно-языкового интегрированного обучения студентов аграрного вуза // Перспективы науки и образования. – 2022. – №. 1 (55). – С. 221-235.

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ОҚЫТУДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

¹ Сағындықова Г.Ж.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹ Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: Gulnur_1974s@mail.ru

Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру оқушыларды ойлаудың жүйелі әдісімен таныстыруға ықпал етеді, оқушыларда ғылыми білім, білік және дүниетаным жүйелерін қалыптастырады, әртүрлі пәндер бойынша білімді жалпылау, жалпыны жеке көру және жалпыға ортақ көзқарас тұрғысынан біреуін бағалау қабілетін дамытады. Жүйелі пәндік байланыстар әр түрлі пәндерді оқытуда оларды үнемі қолдану барысында оқушылардың пәндік білімі мен дағдыларын шоғырландырудың таза оқу міндеттерін шешуге ықпал етеді.

Байланысты оқу пәндерінің интеграциясы білім беру жүйесін жетілдірудің өте тиімді құралы болып көрінеді және белгілі бір жағдайлар болған кезде мүмкін болады: интеграцияланған оқу пәндеріне сәйкес келетін ғылымдардың туыстығы, оқу объектілерінің сәйкестігі немесе ортақтығы, жалпы заңдылықтар мен құрылыстың жалпы теориялық тұжырымдамаларының болуы. Интеграция әдісі - әртүрлі салаларда оқушылардың әлеуетін дамыту және іске асыру үшін бірегей алғышарттар жасайтын және олардың әртүрлі әрекеттердегі белсенділігін ынталандыратын дидактикалық құрал. Интеграцияланған сабаққа дайындық оқу үдерісін нәтижелі шығармашылық жұмысқа айналдыруға, әр оқушыға өзінің жеке қасиеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік бере отырып, бағдарлау және жеке көзқарасты жүзеге асыруға көмектеседі [1].

Оқу пәндерін интеграциялау кезінде туындайтын басты қиындық-оқу материалын құрылымдаудың қабылданған жүйесінде құрудың тұжырымдамалық тәсілдеріндегі айырмашылық, идеалды объектілердің болуы, объектілерді жіктеудің көрнекілігі мен тәсілдерінің рөлі, осы бағыттағы практикалық іс-әрекет пен теориялық дайындықтың тәжірибесінің болмауы. Тәуелсіз білім беру технологиясы ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін интеграция әдісінің тағы бір маңызды сипаттамасы-оның қайталануы. Ол оқытудың кез-келген кезеңінде, әр түрлі жастағы оқушылармен жұмыс жасауда және әр түрлі күрделілік дәрежесіндегі материалдарды зерттеуде қолданыла алады. Әдіс гуманитарлық пәндердің ерекшеліктеріне бейімделеді және осы мағынада әмбебаптықтың ерекшеліктерін қамтиды [2].

Мектеп тәжірибесінде интеграция әдісін қолдану келесі мақсатты бағытқа ие:

- Оқушылардың танымдық белсенділігін жандандыру;
- Оқушыларда коммуникативтік сипаттағы дағдыларын қалыптастыру;
- Зерттелетін пәнге саналы қызығушылықты қалыптастыру;
- Ғылым негіздерін игеруде пәнаралық байланыстар орнату.

Тіл мен әдебиет арасындағы интегративті байланыстарды орнату мәселесі өткен ғасырдың 70-жылдарында ғалымдардың назарын аударды. Осы кезеңде

әдіскерлер интегративті байланыстарда тұтас диалектикалық-материалистік дүниетанымды қалыптастыру, танымдық қызығушылықты арттыру, ой-өрісін кеңейту, оқушылардың білімін тереңдету сияқты бірқатар жалпы педагогикалық және әдістемелік міндеттерді шешу құралын көрді.

Интегративті тәсіл пәнаралық байланыс деңгейінде жүзеге асырылды. Сонымен қатар, тілдің осы байланыстарды орнатудағы оқу пәні ретіндегі рөлі жетекші болды, өйткені тіл барлық оқу пәндері бойынша білім алу құралы болып табылады. Мысалы, тіл мен әдебиеттің пәнаралық байланыстарын талдай отырып, В.В.Маткин былай деп жазды: «тіл мен әдебиет арасындағы байланыстарды орнату мәселесін зерттеу оқытуда пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру деп түсіну керек» деген қорытындыға келеді [3].

Аталған кезеңде осы пәндерді зерделеу кезінде пәнаралық байланыстарды орнатуда айтарлықтай тәжірибе жинақталғанын атап өту маңызды. Сонымен, көркем әдебиет туындыларын түсіну және оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін лексиканы зерттеудің маңызды мәні атап өтілді. «Тіл мен әдебиет сабақтарының арасында табиғи байланыстар бар», – деп жазды А.Д.Дейкина, әсіресе лексиканы зерттеу тұрғысынан органикалық – пәнаралық байланыстарды орнатуға үлкен мүмкіндіктері бар. Лексика жұмысындағы лингвистикалық байланыстар қажет, өйткені білім алушылар бір жағынан әр түрлі лексикалық бірліктерді кеңінен қолданатын көркем әдебиет тілін де, өзінің лексикалық ерекшелігі бар ғылым тілін де түсінуі керек; екінші жағынан, шығармашылық жұмыста білім алушылар әр түрлі құбылыстарды бейнелеу үшін тілдің мүмкіндіктерін қолдана білуі керек».

Ғасырдың басында тіл мен әдебиет арасындағы интегративті байланыстарды орнату мәселесі өзектілігін жоғалтқан жоқ. Сонымен, Н.А.Белова жалпы білім беретін мектепте филологиялық пәндерді оқыту кезінде интеграция қағидатын іске асыруды зерттеді. Ол екі пән де оқушылардың үйлесімді сөйлеуін дамыту, оқушының жеке басының шығармашылық қағидатын дамыту саласында «қиылысатынын» анықтады. «Тіл мен әдебиеттің интеграцияланған сабақтарында, – деп жазады ғалым, - оқушылар тілдік құралдардың жұмыс істеу ерекшеліктерін, көркем сөйлеуде тіл бірліктерін қолдану заңдылықтарын, олардың көркем образдар жасаудағы рөлін түсінеді, әр түрлі жанрдағы көркем мәтіндерді сөз өнері ретінде қабылдау қабілетін қалыптастырады» [4].

Осылайша, әдеби тілдің ең жақсы үлгілерімен танысу әдебиеттің классикалық шығармаларымен танысуды талап етеді. Сондықтан тіл құбылыстары мен сөйлеу заңдылықтарын мәтін арқылы, мәтін негізінде және ең алдымен көркем түрде зерттеу керек. Н.А.Белова оқушылардың келісімді сөйлеуін дамыту тіл мен әдебиет пәні аясында екі пәннің де сөйлеуін дамытуға бөлінген сағаттардың есебінен жүзеге асырылуы мүмкін екенін атап өтті.

Тіл мен әдебиеттің оқушылардың үйлесімді сөйлеуін дамыту саласындағы интеграциясы тіл жүйесінің әртүрлі деңгейлерінде де жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, лексика мен фразеологизмді, морфологияны және синтаксисті зерттеуде, барлық сыныптарда мәтінмен, стильдермен және жанрлармен жұмыс жасалады. Сыныптан сыныпқа оқушылардың мәтін, оның бөліктері, сөйлеу түрлері мен

стильдері туралы білімдерін тереңдету жалғасады. Көркем мәтінмен жұмыс негізінде үйлесімді сөйлеуді дамытудың интеграцияланған сабағы міндетті сөздік жұмысты, эссені жазу ерекшеліктерімен таныстыруды, оларды құру дағдыларын біртіндеп пысықтауды, көркем мәтіннің үлгісі ретінде алынған тілдік құралдармен мұқият жұмыс істеуді, оның лингвостилистикалық талдауын қамтиды [5].

Мысалы, 7-сыныпта жүйелі сөйлеуді дамыту шеңберінде оқу іс-әрекетінің өнімдері арасында келесі жұмыс түрлері ұсынылады:

- мәтін – етістіктің зерттелген формаларын қолдана отырып, әрекеттердің (күйлердің) сипаттамасы;

- мәтін - әр түрлі ақпарат көздерінен алынған ақпаратты жалпылау бойынша публицистикалық стильді пайымдау;

- эссе - публицистикалық стильдің моральдық-адамгершілік тақырыбына пайымдау және т.б.

Тіл мен әдебиетті интеграциялау негізінен мәтінмен жұмыс саласында жүзеге асырылады. Мәтінмен жұмыс істеудің келесі бағыттарын белгілеуге болады (Сурет 1):

1	• Тілдік бірліктердің функционалдық аспектілерін қарастыру мақсатында мәтінді лингвостилистикалық және грамматикалық талдау
2	• Көркем мәтіндер мен публицистика шығармаларын филологиялық талдау
3	• Оқушылармен шығармашылық жұмыстар жүргізудің негізі ретінде әртүрлі жанрлар мен стильдердің мәтіндерін зерттеу

Сурет 1 – Тіл мен әдебиетті интеграциялау негізінде мәтінмен жұмыс бағыттары

Мәтін филологиялық пәндердің негізгі интегралды бірлігі ретінде оқушыларға сөздік қорын байытуға, өз сөйлеуін жетілдіруге, ой-өрісін кеңейтуге көмектеседі. Көркем мәтін оқушыларға жазбаша сөйлеудің үлгісі ретінде қызмет етеді. Бұл білім алушылардың тілдік құбылыстардың құндылығын түсінуге көмектеседі, лингвистикалық құзыреттілікті дамытады, белгілі бір жазушының жеке стилімен таныстырады.

Үзіндінің көркемдік жағын бақылау білім алушыларға жазушының өзіндік стилін, оны сипаттау тәсілін сезінуге көмектеседі. Мәтінді талдаумен қатар оқушылардың сөйлеуін дамыту бойынша жұмыстар жүргізілуде. Мұндай мәтіндерді емле дағдыларын түзету, тыныс белгілерін қайталау, стилистикалық жұмыс үшін де қолдануға болады. Публицистика мәтіндері жан-жақты талдау үшін үлкен мүмкіндіктерге ие. Олар осы мәтіннің стилі мен сөйлеу түрінің ерекшеліктері туралы сөйлесуге, негізгі ойды ашуға, сөйлемдер арасындағы байланыс құралдарын көрсетуге, лексикалық және орфографиялық жұмыс жүргізуге, сөйлемдерді талдауға және т.б. мүмкіндік алады. Мәтін оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келуі керек, қызықты әрі оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етуі керек.

Л.Зубованың мақаласына сүйенсек, сөйлеу мәдениетіне (және жалпы мәдениетке) үлкен қауіп бар – адам өзінің танымдық және коммуникативті қызметінде ана тілінің ең бай ресурстары мен мүмкіндіктерін қолдана алмаса. көркем әдебиет саласымен шектелмейтін тілдің эстетикалық қызметі де бар: ол біздің санамызды едәуір дәрежеде қалыптастырады. Тіл мен әдебиетті интегралды оқытуда лингвомәдени мәселелерді шешуге атақты адамдардың афоризмдерін, мақал-мәтелдерді қолдану ықпал етеді [6].

Орфографиялық материалмен жұмыс жасау оқушының жаңа мағыналарды, рухани бағдарларды әзірлеу үдерісіне қатысуымен қатар жүреді. Ол үшін оқушылар бірқатар сұрақтарға жауап беруге шақырылады («осы мақал-мәтелдер мен мәлімдемелерде қандай негізгі ойлар айтылады?»; «Қандай мақал-мәтелдер өздерінің бастапқы мағынасын сақтап қалды, ал қайсысы кең мағынаға ие болды?»; «Тіл бейнесі мағынасында сізге қандай сөздер ерекше ұнады? Неліктен?»). Мұндай сұрақтар лингвистикалық тақырыпты зерттеумен қатар балалардың сезімдері мен ойларын оятуға, оларды өмірдің мәні мен мақсаты туралы, патриотизм, Отанға деген сүйіспеншілік және т.б. туралы ойлауға ынталандыруға бағытталған.

Сонымен, мектеп курсының филологиялық пәндерінің интеграциясы оқушылардың лингвистикалық, тілдік, әдеби, сондай-ақ мәдени білімдерін тереңдетуге бағытталған оқытудың жүйелі тәсілін жүзеге асыруға ықпал етеді. Интеграцияланған сабақтар мұғалімнің өзін-өзі тануына, өзін-өзі көрсетуіне, шығармашылығына мүмкіндік береді, оқушылардың қабілеттерін ашуға, тұтас шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Қазіргі уақытта әдебиет пен тілді интеграциялаудағы білім беру дидактикалық талаптары ретінде келесі критерийлерді атап өтеміз (Сурет 2):

Сурет 2 – Әдебиет пен тілді интеграциялаудағы критерийлер

Мұнда тіл және әдебиет мұғалімдерінің педагогикалық қызметінде екі шарттың орындалуы маңызды. Бірінші шарт-мұғалімнің ғылым дамуының қазіргі

кезеңіндегі филологиялық ұғымдардың (әдебиет пен тілдің) мағынасын жақсы білуі. Екінші шарт - мұғалімнің пәндер ұғымдарын игеруге қойылатын талаптарды білуі. Мысалы, әдебиет сабақтарында кез-келген әдеби мәтінді оқып, шығарманың көркемдік ерекшеліктерін талдай отырып, грамматикалық категорияларсыз жасай алмаймыз. Грамматикамен жұмыс жасау үшін көркем шығармалар мәтіндерінің үзінділерін ұсынуға болады. Сабақтың тақырыбына сәйкес жеке немесе топтық жұмыс арқылы оқушылардың білім деңгейі анықталады, содан кейін осының негізінде сабақ формаларын таңдауға болады. Интеграциялық оқыту формалары: дәстүрлі сабақ, дөңгелек үстел, конференция, рөлдік ойындар, жазбаша жұмыстар [7].

Әдебиетті тілмен интеграциялық оқытуда қолданылатын әдістер мен құралдар: түсіндіру, иллюстрация, репродуктивті, зерттеу, интерактивті, жаттығу, мәтінді талдау (филологиялық, лингвистикалық), мәтін құрастыру, нақты жағдайды талдау, эссе жазу. Сондай-ақ, суреттер негізінде қысқа әңгімелер дайындау ұсынылады. Бұл әңгімелер міндетті түрде сөйлемдердің барлық түрлерін қамтуы керек.

С.И.Львова әдеби мәтіндермен көп қырлы тілдік жұмыс маңызды сөйлеу дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, сонымен қатар көркем шығарманы лингвистикалық талдау мен мәнерлеп оқудың қарапайым дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді деп есептейді.

Тәжірибе көрсеткендей, интеграцияланған сабақтар білім алушылардың әлеуетін дамытады, қоршаған шындықты белсенді білуге, себеп-салдарлық байланыстарды түсінуге және табуға, логиканы, ойлауды, коммуникативті қабілеттерді дамытуға шақырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бердимуратова З.А. Пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту арқылы шеттілдік кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың әдістемелік амалдары // *Global Science and Innovations: Central Asia* (см. в книгах). – 2021. – Т. 2. – №. 9. – С. 57-61.

2. Сысоев П.В. Подготовка педагогических кадров к реализации предметно-языкового интегрированного обучения в вузе // *Высшее образование в России*. – 2021. – №. 5. – С. 21-31.

3. Исламбекқызы Ә.Ә., Жумагулова К.А. Интеграцияланған сандық оқыту материалдарын болашақ биолог мұғалімдерді даярлауда пайдалану // *Publisher. agency: Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Research Reviews»(December 26-27, 2022). Prague, Czech republic, 2022. 237 p.* – Tomas Bata University in Zlín, 2022. – С. 141.

4. Муратова Ж.М., Головчун А.А. Жалпы білім беретін бейіндік саналатын мектептердегі мазмұнды және тілдік интеграцияланған оқытудың заманауи ерекшеліктері // *Хабаршы вестник BULLETIN*. – С. 123.

5. Bakhisheva S., Kinzhekova R., Kemeshova A. Цифрлық қоғам дәуіріндегі оқыту моделі: аралас оқытудың педагогикалық дизайны // *Вестник КазНУ. Серия педагогическая*. – 2022. – Т. 73. – №. 4. – С. 62-75.

6. Bakhisheva S., Kinzhekova R., Kemeshova A. Цифрлық қоғам дәуіріндегі оқыту моделі: аралас оқытудың педагогикалық дизайны // Вестник КазНУ. Серия педагогическая. – 2022. – Т. 73. – №. 4. – С. 62-75.

7. Бахишева С.М. и др. Аралас оқыту: заманауи үрдістері, тәжірибесі және технологиялық мүмкіндіктері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 57-69.

ӘОЖ 811.512.122

ЖОБАЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ЭКСПЕРИМЕНТТІК ТЕКСЕРУ НӘТИЖЕЛЕРІ

¹ Тулегенова А.Ж.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹ Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: aiauxamit@mail.ru

Оқушылардың жобалық іс-әрекетінің мақсаты белгілі бір мағынада жобалық іс-әрекеттің өзі болып табылады, оның барысында белгілі бір нәтиже қалыптасады және дамиды, нәтижесінде жеке тұлғаның лингвистикалық құзыреттілік деңгейі қалыптасады.

Оқушылардың іс-әрекеті жобасының нақты өніміне келетін болсақ, жобалар әдісіне қатысты бұл жоба қызметінің нәтижелерінің бірі ғана, оған сәйкес жобаның сапасын тұтастай бағалау ыңғайлы. Алайда, өнім жобалау және орындау үдерісінің толық және объективті көрінісін бермейді. Өнімді бағалаумен шектеліп, біз үдерісті жиі елемейміз. Бірақ жобалар әдісінде іс-әрекеттің өзі маңызды (интеллектуалды, эмоционалды-ерікті, коммуникативті, практикалық, презентативті). Оқушылардың жобалық қызметі - мұғалімнің басшылығымен орындалатын оқу жобасын құруға бағытталған оқушылардың жоғары ынталы дербес ізденіс және танымдық-еңбек қызметі. Жобаларды орындау барысында оқушылар жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін қалыптастырады, олар тиісті дамумен бірге кез-келген қызметке жобалық көзқарасты жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жалпы, оқушы жобалау іс-әрекетінің тәжірибесін ала отырып, ізденіс шығармашылық іс-әрекетінің тәжірибесін алады, бұл қазіргі білім беру мазмұнының құрылымында ажырамас элемент болып табылады.

Жобаның орындалу реті төменде келтірілген:

1. Жоба тақырыбымен танысу.
2. Оқушылардың тақырыптар бойынша жұмысы.
3. Орындалған жұмысты бағалау, рефлексия.
4. Жобаны қорғау.
5. Жобаны орындау үдерісін талқылау.

Жобаны бағалау критериалды тәсіл негізінде жүзеге асырылады, мұнда оқушылардың жетістіктері жобаның әр кезеңінде алдын-ала анықталған критериймен салыстырылады.

Орындалған жобаны қорғауды бағалау мынадай критерийлер бойынша жүзеге асырылады:

- баяндама мазмұнының орындалған жобалық жұмысқа сәйкестігі;
- жобаның дербестігі;
- көрнекі материалдардың сапасы (презентация логикасы, сауаттылық);
- сұрақтарға жауап;
- жоба шешімінің өзіндік ерекшелігі;
- сөйлеу мәдениеті.

Кестеге он балдық шкала бойынша бағалар қойылады (1 «жобада көрсетілмеген» бастап 10 «критерий толық ашылды» дейін).

Егер алынған ұпай саны:

- 0 - ден 44-ке дейін – «2» бағасы қойылады;
- 45 - тен 69-ға дейін – «3» бағасы қойылады;
- 70-тен 84-ке дейін – «4» бағасы қойылады;
- 85 - тен 100-ге дейін – «5» бағасы қойылады.

Жобаны бағалау кезінде оны орындаудың күрделілігі мен сапасы, ұсынудың толықтығы, орындалудың дәлдігі, дербестік деңгейі және қорғау кезінде материалды иелену дәрежесі ескеріледі.

Эксперименттік сыныпта оқу үдерісі оқушыларды жобалау қызметіне қосу арқылы жүзеге асырылды. Бақылау сыныбында оқу үдерісі дәстүрлі оқу бағдарламасы бойынша жүргізілді. Мақсаты-балаларды жоба әдісі негізінде оқытуды, лингвистикалық құзыреттілікті дамытудың тиімділігін анықтау мақсатында осы әдісті сынақтан өткізуді көздейді. Лингвистикалық құзыреттілікті дамытудағы жоба әдісінің мүмкіндіктерін эксперименттік тексеру үшін дәстүрлі оқу үдерісіне біріктірілген жоба және ұқсас тақырыптар бойынша сабақтар сериясы таңдалды.

Е.С.Полат бойынша жобалардың жіктелуіне сәйкес, біздің жобалық жұмысымыз:

1. таныстыру-бағдарлау (жобада басым әдіс бойынша);
2. моножоба (пәндік-мазмұндық сала бойынша);
3. жасырын (жобаны үйлестіру сипаты бойынша);
4. бір сыныпқа қатысушылар арасындағы жоба (байланыс сипаты бойынша).

Жобаға 4 сабақ бөлінді.

Жобаның мақсаттары:

1. Білім беру: әр қатысушыны белсенді танымдық үдеріске тарту.
2. Дамыту: ойлау операцияларын дамытуға ықпал ету (аналогия, жүйелеу, жалпылау, жоспарлау).

Оқу-педагогикалық міндеттері:

1. Зерттеу қызметі бойынша дағдыларды қалыптастыру.
2. Қазақ тілінде ауызша және жазбаша сөйлеуді дамыту.
3. Оқушылардың сөздік қорын қазақ тіліндегі лексикамен байыту.

Жобаның бағыты: танымдық, бекіту.

Танымға, жұмысқа ынталандыру: өз еңбегімен қанағаттанудан өзін-өзі ынталандыру, өзін-өзі жүзеге асыру, жетістіктері үшін мұғалімнің уәждемесі.

Жоспарланған нәтиже: Оқушылардың жобалық іс-әрекет дағдыларын бекіту; жаңа лексиканы үйрену және бекіту; оны қарым-қатынас үдерісінде үйлесімді мәлімдемелер құру үшін қолдануды үйренуге көмектесу.

Оқушылар жұмыс жоспарын ұстануды, өз бетінше жұмыс істеуді, жобаның орындалу мерзімін ұстануды, жобаға қажетті материалдарды анықтауды, ақпаратты жинақтауды, атқарылған жұмыстың нәтижесін ұсынуды үйренуі керек.

Орындау формасы: жеке, жұптық, топтық.

Мысал ретінде келесі тапсырманы ұсынуға болады: болашақта өзіңіз туралы әңгімелер түрінде жобалық жұмыс жасаңыз.

Ерекше назар аудару қажет жоба компоненттері:

1. Жобамен жұмыс істеу дағдысын меңгеру.
2. Оқушылардың жобаларды ауызша көрсетуін пысықтау.
3. Жобаларды көрсету.
4. Жобаларды бағалау.

Пәнаралық байланыстар (ілеспе және озық): география, биология, психология.

Оқу жобасын жүзеге асыру:

Бұл жобаның орындалуы дәйекті кадамдардан тұрады.

1. Жоба тақырыбын ойластыру.

Жобаны жүзеге асыруға 5-сыныпқа арналған қазақ тіліндегі оқулық материалы негіз болды. Сабақта жобалық іс-әрекеттің орындалу уақыты шектеулі болғандықтан, оқулық материалына оқушылардың жобалық іс-әрекетін құру туралы шешім қабылданды. Біз орта буын оқушылары үшін қызықты және олар үшін тәрбиелік мәні бар тақырыпты таңдадық: «Болашақтағы мен».

2. Жоба тақырыбымен танысу.

Балаларды жобалық жұмыстың барысына енгізу үшін оларға алдын ала тапсырма берілді: «Мен туралы 10 мағлұмат» хабарламасын дайындау. Содан кейін «Жақын достар» байқауы жарияланды. Балалар бұл байқауға белсенді қатысып, достарымен қарым-қатынас тақырыбында қызықты фактілерді атады. Содан кейін жоба бойынша жұмыс істеу үшін балалар үш адамнан тұратын төрт топқа бөлінді.

3. Оқушылардың жобаның микротақырыптары бойынша жұмысы.

Оқушылар жобаның тақырыбымен танысып, топтарға бөлінгеннен кейін жобаның микротақырыптар бойынша тікелей жұмыс басталды. Алдымен балаларға бір тақырыптан екіншісіне тез ауысу қиын болды. Кейбір оқушылар бір уақытта бірнеше нәрсеге назар аудара алмайтындықтарын түсініп, өздеріне деген сенімін жоғалтты. Бірақ содан кейін жоба тапсырмаларын орындаған кезде оқушылардың өзіне деген сенімі біртіндеп оралды.

Жобаның микротақырыбы бойынша жұмысты 5 «А» сынып оқушылары «Қызығушылықтар» тақырыбындағы жаңа материалды зерделеуден бастады.

Жобаның екінші микротақырыбы «Мамандықтар» тақырыбы болды, оқушылар өздері білетін барлық мамандықтарды еске алды. Олар сондай-ақ

болашақта кім болып жұмыс істегісі келетінін және неге екенін айтты. Жұмыстың осы кезеңіндегі қиындық кей оқушылар мамандық таңдай алмады, ал кейбіреулері, керісінше, бірнеше мамандықты таңдағысы келді.

«Отбасым» - жобалық жұмыстағы үшінші микротақырып. Шәкірттер өз отбасыларының отбасылық дәстүрлері туралы айтып, болашақта өз отбасылары болған кезде де сақтағысы келетінін атады, сонымен бірге отбасымен қандай мерекелер өткізгенді ұнататыны айтылды.

Бұл жобаның соңғы кезеңі микротақырыпты бір тақырыпқа біріктіру болды. Мұнда балалар көптеген қиындықтарға тап болды. Белгілі болғандай, оқушылардың көпшілігі теориялық материалды сапалы өңдей алмайды. Тағы бір мәселе, кейбір топтарда бірден бірнеше көшбасшылар болды және олар өз міндеттерін адал түрде бөле алмады.

4. Орындалған жұмысты бағалау. 5 «А» сынып оқушылары өз жұмыстарына да, сыныптастарының жұмысына да өте талапшыл болып шықты.

5. Жобаларды таныстыру. Орындалған жобалардың тұсаукесері сәтті өтті. 5 «А» сыныпта балалар өз жобаларын қуана ұсынды. Көпшілік алдында осындай кішігірім қойылымның арқасында кейбір ұялшақ оқушылар өздерін ашып, өздерін сенімді сезінді.

6. Оқушылардың жобалық қызметін бағалау.

Алынған жобалардың тұсаукесері өткеннен кейін оқушылардың жұмысын бағалау кезеңі басталды. Әр топты сыныптастары көрсетілген арнайы критерийлер бойынша бағалады. Ұпайларды қою осы топтың неге дәл осы ұпай санына лайық екенін түсіндірумен қатар жүрді.

7. Рефлексия. Жоба бойынша жұмыс аяқталғаннан кейін оқушылармен бірге жобалық іс-әрекеттің орындалу барысын талдау туралы шешім қабылданды. Оқушылар жоба туралы өз пікірлерін білдірді, әсерлерімен бөлісті, жобалық жұмысты жақсарту бойынша шаралар ұсынды. Мысалы, бұл қызмет түрі оған өте ұнағанын атап өтті. Сондай-ақ, балалар өздерінің жетістіктерімен ғана емес, жобалық дайындықтағы сәтсіздіктерімен де бөлісті. Келесі жолы жобалық жұмыс қызықты, нәтижелі және танымды болуы үшін біз балалардың қателіктерін талдап, оларды шешу жолдары көрсетілді. Мысалы, жобаны жүзеге асырудағы басты қателік теориялық материалдарды жинауды жүйелеудің болмауы болды және жобаның басынан бастап көптеген басқа балалар өз жұмыстарын ретсіз рәсімдеп, нәтижесінде өз жобаларын жүйелеу бойынша қосымша жұмыс алды.

Оқушылардың көпшілігі өз жобаларын еш қиындықсыз таныстырды, көбінесе жобадағы жұмыстағы сөздер мен сөз тіркестерін қолданды. Сонымен қатар, балалар бір-бірін тыңдауға, сұрақтар қоюға және оларға жауап алуға қызығушылық танытты.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз жобаны іске асыру тек зерттелген материалды бекітіп қана қоймай, жобалық іс-әрекетті орындау дағдыларын игеруге ғана емес, сонымен қатар сыныптастар арасында қарым-қатынас орнатуға, басқа балалардың жұмысына деген қызығушылықты оятуға, құзыреттіліктің маңызды түрлерін қалыптастыруға мүмкіндік берді деген қорытындыға келдік. Жобамен жұмыс істеу кезінде мектеп оқушыларында

лингвистикалық құзыреттіліктерді қалыптастырудың, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени және ақпараттық құзыреттілікті құрайтын қызмет әдістерін игерудің ерекше мүмкіндігі пайда болады. Қазақ тілі сабақтарында жоба әдісін қолдану арқылы оқушылардың белгілі бір сөздік қорын білуі артады. Сонымен қатар, синтаксистік ережелерді игеру және оларды жобаны дайындау барысында, ең алдымен оны қорғау үдерісінде үйлесімді мәлімдемелер құру үшін қолдану мүмкіндігі артады. Сонымен қатар, жобалар әдісі бойынша еңбекті түсіну және ұйымдастыру үдерісінде оқушылар еңбекқорлықты, табандылықты, парыз сезімін, қабылданған шешім үшін жауапкершілікті, жоғары нәтижелерге ұмтылуды, кәсіпкерлікті дамытады.

Жобаны бір сыныпта орындаумен қатар, біз жобаға ұқсас тақырыптар бойынша үйренген лексиканы қайталау сабақтарының сериясын өткіздік. Соңғы кезең оқушылардың білімін диагностикалау болды, оның көмегімен біз оқушылардағы лексикалық материалдың шоғырлану деңгейін анықтадық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Яковлев В.В., Пачко С.Ф. Метод проектов как способ реализации компетентностного подхода в современном учебновоспитательном процессе // Образование в современной школе. – 2008. – №. 1. – С. 15-22.

2. Насонкина Л.В. Метод проектов как средство реализации личностно ориентированного подхода при изучении иностранных языков // Режим доступа: www.uspu.yar.ru/vestnik/pedagoga_i_psichologiy/13_4. – 2002.

3. Забелина Г.А. Применение метода проектов в обучении иностранному языку в школе и вузе // Мир образования-образование в мире. – 2009. – №. 1. – С. 192-199.

4. Изимариева З.Н. Инновационные технологии в высшем образовании: метод проектов // Преподаватель XXI век. – 2018. – №. 4-1. – С. 103-111.

5. Рожнова Е.А., Симакова С.М. Использование метода проектов в интерактивном обучении студентов иностранному языку в техническом вузе // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: Психолого-педагогические науки. – 2018. – №. 1 (37). – С. 141-146.

6. Палаева Л.И. Метод проектов в обучении английскому языку учащихся среднего этапа обучения общеобразовательной школы // Режим доступа: www.humanities.edu.ru/db/sect/31. – 2005.

ӘОЖ 811.512.122

БИЛИНГВИЗМНІҢ НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІНЕ ШОЛУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

¹Томащова Н.С.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: nazym_ts@mail.ru

Билингвизм құбылысы ежелден бері мәдениетаралық қарым-қатынастың жарқын көрінісі болып табылады. Тілдік байланыстар ежелгі мемлекеттерде пайда болды, әртүрлі тілдерде сөйлейтін көптеген этникалық топтарға бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, сондай-ақ тілдердің тарихи дамуына әсер етуге мүмкіндік берді. Алайда, тілдік байланыстар мен билингвизм құбылысына ғылыми қызығушылық тек XIX ғасырдың аяғында, лингвистика мен онымен байланысты ғылымдардың белсенді дамуына байланысты пайда болды. Көптеген ғалымдар екі тілділік құбылысын терең зерттеді. Екі тілділіктің жан-жақтылығы осы құбылысты анықтауға көптеген теориялар мен тәсілдерді тудырды, зерттеудің жекелеген аспектілерін бөліп көрсетуге және әртүрлі жіктелімдерді құруға әкелді.

«Билингвизм» терминінің нақты анықтамасы жоқ. Бұл мақалада біз бұл терминді анықтаудың үш тәсілін қарастырамыз. Олардың біріншісін американдық лингвист В. Вайнрейх тұжырымдады. Вайнрейхтің көзқарасын классикалық деп атауға болады, өйткені оның 1953 жылы шыққан «Тілдік байланыстар» жұмысы тілдік байланыстар теориясының және тілдердің өзара әрекеттесу факторларын зерттеудің негізі болды. Лингвист теориясының орталығы екі тілді сөйлеушінің сөйлеу мінез-құлқын зерттеу болды. Осылайша, американдық ғалымның анықтамасындағы билингвизм «екі тілді кезектесіп қолдану тәжірибесін білдіреді. Бұл тәжірибені жүзеге асыратын адамдар екі тілді деп аталады». Вайнрейхтің анықтамасын бейтарап деп атауға болады, өйткені лингвист ондағы тілдерді меңгеру дәрежесі сияқты маңызды факторға қатысы жоқ. Ғылыми әлемде дәл осы фактор ғалымдардың билингвизмді түсіндіру тәсілдерін тар және кең мағынада қарастыратын екі қарама-қарсы топқа бөлді [1].

Мысалы, П.Хорнби, В.Ю. Розенцвейг, Ф.П. Филин сияқты ғалымдар билингвизм терминін кең мағынада түсіндірген. Олар бұл құбылысты екінші тілді әртүрлі дәрежеде меңгеру деп түсіндіреді және оны тек адами қарым-қатынастың белгілі бір саласында қолдануды білдіреді. Зерттеушілер бұл анықтаманы ең қолайлы деп санайды, көбінесе толық емес билингвизм деп аталады. Сонымен, Розенцвейг былай деп жазды: «Билингвизмді біз қарапайым білуден бастап, толық және еркін меңгеруге дейін созылатын үдеріс ретінде қарастырамыз».

Билингвизм анықтамасының авторларының арасында тар мағынада қолданған Л.Блумфилд, В.А. Аврорин, А.И. Рабинович атап өтуге болады. Бұл жағдайда ғалымдар билингвизмді адамның екі тілді бірдей деңгейде меңгеру қабілеті, екі тілде бірдей ой алмасу қабілеті ретінде қабылдайды. Мысал ретінде Аврориннің түсіндірмесін келтірейік, ол «...екі тілде бірдей еркін сөйлеуді екі тілде тану керек. Басқаша айтқанда, билингвизм екінші тілді білу дәрежесі бірінші тілді білу дәрежесіне жақындаған кезде басталады». Билингвизм терминінің сипаттамаларына тоқталатын болсақ (Кесте 1).

Кесте 1 – Билингвизм терминінің анықтамалары

№	Автор	Анықтамалар
1	Азизова	икалық, саяси, географиялық факторлардың алысымен байланысты қазіргі қоғамда кең таралған шлыс.

2	. Ожерельева	сөйлеуде бірдей белсенді қолданылатын екі тілді еру.
3	Д. Крутикова	тілді меңгеру, олардың екіншісі жыныстық жетілуіне дейін табиғи ортада игеріледі.
4	. Сидя	адамның екі тілді меңгеруі және оларды сөйлеу қарымнас жағдайына байланысты кезектесіп қолдану қабілеті
5	. Чикваидзе	екі тілде еркін әрекет ете алатын шығармашылық аның сөйлеу әрекетінің ерекше түрі
6	Наказная	әлеуметтік жағдайға және коммуникативті әрекеттің параметрлеріне байланысты осы тілдерді әр түрлі коммуникативті салаларда қолданатын бір тілдік (сөйлеу) мында екі тілдің қатар өмір сүруі

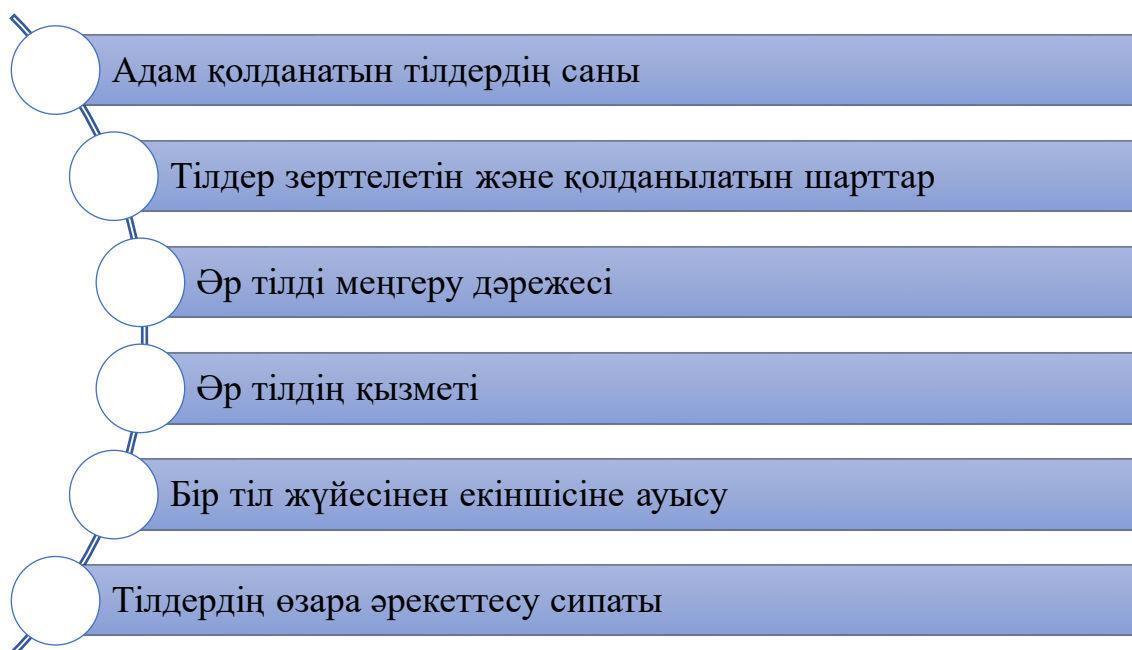
«Билингвизм» терминін анықтауға қатысты әртүрлі теориялар екі тілділік типологиясының мәселесін жарықтандыру қажеттілігіне әкелді. Екі тілділіктің жіктелуі оны бағалаудағы әртүрлі критерийлерге негізделген, мысалы, ойлаумен байланысы, екінші тілді меңгеру дәрежесі, тілдердің туыстық дәрежесі және т.б. бұл жұмыста екі тілділік құбылысын зерттеудің әртүрлі тәсілдерін көрсететін ең көп қолданылатын жіктемелер қарастырылған.

Кейбір ғалымдар (мысалы, Е.М. Верещагин) екі немесе одан да көп тілдердің өзара әрекеттесу критерийіне сүйене отырып, билингвизмді жіктейді. Осылайша, үш түрі бар: аралас, координативті және субординативті билингвизм. Билингвизмнің аралас түрі бірінші тілге негізделген екінші тілді меңгеруді қамтиды. Координативті билингвизм жүйелері бір-біріне сәйкес келмейтін екі тілді бірдей меңгеруді білдіреді. Субординативті билингвизм жағдайында екінші тілге ойлау тілі, яғни басым тіл әсер етеді [2].

Бұл жұмыс үшін ұжымдық, яғни белгілі бір тілдік қауымдастықта бар және жеке адамға қатысты жеке тұлға сияқты билингвизм түрлерін бөліп көрсету өте маңызды.

Сондай-ақ, билингвизмнің екінші тілді игеру тәсілі бойынша бөлінуін, яғни екі тілділіктің табиғи және жасанды түрлеріне бөлінуін атап өткен жөн (мысалы, Л.В. Щерба, Е.К. Чернишкина, Н.Г. Чиршева). Чиршеваның айтуы бойынша, «егер екі тіл де қарым-қатынас барысында ассимиляцияланса, бұл арнайы оқытумен емес, оларды бір уақытта игеру кезінде пайда болады, билингвизм табиғи түрде қалыптасады». Осылайша, табиғи билингвизм мен жасанды тілдің маңызды айырмашылығы-бірінші тип күнделікті қарым-қатынас үшін екінші тілді меңгеруді білдіреді, бұл оны маңыздылығы бойынша бірінші тілге жақындатады.

Шетелдік лингвистикада билингвизмнің жіктелуі алты критерийге негізделген (Сурет 1):

Сурет 1 – Билингвизмнің жіктелу критерийлері

Тереңірек талдау үшін ғалымдар өз зерттеулерінде билингвизмді зерттеудің белгілі бір аспектілерін анықтайды. Осындай аспектілердің бірі-лингвистикалық. Бұл екі тілді меңгеру нәтижесінде пайда болатын лингвистикалық құбылыстар мен жағдайларды зерттеуді білдіреді. Мысалы, Вайнрейх лингвистикалық тұрғыдан екі тілділік (мысалы, фонетикалық бұзылулар) себеп болатын нормалардан ауытқу жағдайларын қарастыру қажет деп санайды [3]. Ю.Д. Дешериев және И.Ф. Протченко сияқты ғалымдар өз кезегінде тіл жүйесінің әртүрлі деңгейлеріндегі екі тілдің өзара әрекеттесуіне баса назар аударады [4].

Психология тұрғысынан екі тілде қарым-қатынас жасау кезінде сөйлеуді өндіру мен қабылдаудың психофизикалық механизмдерінің ерекшеліктері зерттеледі, билингвизмнің жеке адамның ойлауына әсері зерттеледі. Л.В. Щерба осы аспектіні зерттеумен белсенді айналысты. Ол адам санасында тілдердің қатар өмір сүруінің екі нұсқасын анықтады: таза қос тілділіктегі тілдердің тәуелсіз қатар өмір сүруі (екі ассоциация жүйесі) және аралас тип (жалпы ассоциация жүйесі) [5].

Билингвизмді зерттеудің әлеуметтік аспектісі аясында өмірдің коммуникативті салалары зерттеледі, онда билингвист адам әр тілді қолданады (әлеуметтік жағдайға байланысты), сонымен қатар жаппай билингвизм және т.б. сияқты құбылыстар қарастырылады.

Ғылыми мақалада біз сипаттайтын соңғы екі аспект-педагогикалық және әдеби-көркем. Біріншісі екі тілді оқыту әдістерін дамытуға, оларды екі тілде меңгеруге бағытталған. Екіншісі, өз кезегінде, қос тілді авторлар жасаған көркем әдебиетті зерттеуді қамтиды. Негізінен, бұл жағдайда лингвистердің назары шығарманың мәтініндегі жазушылық қос тілділікті көрсетудің әртүрлі тәсілдеріне бағытталған. Арнайы әдебиеттерді талдау екі тілділік ұғымын анықтауға бірнеше тәсілдерді бөліп көрсетуге мүмкіндік берді, оларды шартты түрде әлеуметтік-лингвистикалық (тілдік қауымдастықтардың әлеуметтік өзара әрекеттесуі тұрғысынан) және лингвистикалық, өз кезегінде когнитивті (тілдерді меңгеру

тұрғысынан) және функционалды (тілдердің қызметі тұрғысынан) тәсілдерден тұрады.

Әлеуметтік-лингвистикалық тәсіл екі тілділікті әлеуметтік жағдайға және коммуникативтік актінің басқа параметрлеріне байланысты осы тілдерді тиісті коммуникативтік салаларда қолданатын бір сөйлеу ұжымы шеңберінде екі тілдің қатар өмір сүруі ретінде қарастырады [6].

Әлеуметтік-лингвистикалық көзқарасқа сәйкес соңғы уақыттағы зерттеулерде билингвизм бірқатар басқа құбылыстардағы әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Сонымен, А.П. Майоров билингвизмді «көпұлтты мемлекеттегі белгілі бір тарихи дәуірдегі біртұтас би-лингвистикалық коммуникативті кеңістіктегі екі түрлі тілдің қатар өмір сүруі, өзара әрекеттесуі және өзара әсері» деп түсінеді [7]. Екі тілді коммуникативті кеңістік жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуына шешуші әсер ететін әлеуметтік ортаның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

«Билингвизм» және «тілдердің өзара әсері» ұғымдары негізінен салыстырмалы, өйткені олардың біреуі әдетте екіншісін болжайды. Қос тілділік тілдердің өзара ықпалы барысында делдалдық буын ретінде ғана емес, сонымен қатар тілдердің жанасуының негізгі, ең белсенді және жан - жақты нысаны ретінде де әрекет етеді, өйткені қос тілділік-тілдердің нақты байланысу үдерісі.

Билингвизмді анықтауға лингвистикалық (когнитивті және функционалды) көзқарасқа тоқталайық. Когнитивтік тәсілге сәйкес билингвизмді түсіну үшін Н.В.Имедадзе берген билингвизмнің анықтамасы маңызды: «екі тілді (бір деңгейде немесе басқа деңгейде) меңгерген, қарым-қатынас үшін екі тілдік жүйені қолданатын адам» [8].

Шетел әдебиетінде кездесетін қатаң түсіндірулердің мысалы L. Bloomfield анықтамасы, ол билингвизмді ана тілінің деңгейінде екі тілді меңгеру ретінде қарастырады (екі тілді табиғи түрде басқару сияқты), яғни екі тілді «мінсіз» тең меңгеру болжанады.

В.А. Аврорина «екі тілде бірдей еркін сөйлеуді екі тілде тану керек. Басқаша айтқанда, екі тілділік екінші тілді білу дәрежесі бірінші тілді білу дәрежесіне жақындаған кезде басталады» деп санайды [9].

Мұндай анықтамалар бізге өте осал болып көрінеді, өйткені біріншіден, тілдерді білудегі абсолютті кемелдік өте сирек кездеседі, екіншіден, Bloomfield екінші тілді жетік білу (ана тілінде) көбінесе белгілі бір аспектілермен шектелетінін ескермейді (мысалы, ауызша сөйлеу, тыңдау, грамматика, оқу және және т.б.) сондықтан оны тұтас бағалау мүмкін емес.

Либералдылардың қатарына J. MacNamara-ның тілдің төрт аспектісінің бірінде-тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу-минималды құзыреттілікке ие кез келген субъектінің билингвизмге қатысты көзқарастарын жатқызуға болады [10]. Дәл осы тұрғыда тілдік байланыстар теориясының танымал жасаушыларының бірі В. Хауген тілдік құзыреттілік деңгейіне жеткілікті либералды талаптар қояды, екі тілділікті сөйлеушінің ана тілінде кез келген мағыналы мәлімдеме жасау қабілеті ретінде қарастырады. Чех лингвисті Б. Гавранектің пікірінше, «екі тілділіктің кем дегенде екі дәрежесі туралы айтуға болады: толық екі тілділік және ішінара екі

тілділік. Әрине, ұжымдық қос тілділік дәрежелерін ажырату керек, ал олар болып табылмайтын барлық нәрсе тілдік байланыстың кең санатына жатады».

Қорыта келе айтарымыз, әртүрлі ғылымдардың пәнаралық синтезі негізінде билингвизмді зерттеу перспективалы болып көрінеді, олардың әрқайсысы өзінің ерекше қызығушылықтарын ескере отырып, осы құбылыс туралы білім қорын дербес толықтырады. Зерттеу тақырыбына сүйене отырып, олардың әрқайсысы билингвизмнің мақсатты доминантын бөліп көрсетеді. Тіл білімі үшін бұл ең алдымен ана және шет тілдерін меңгеру деңгейін көрсететін тілдік құзыреттілік. Психолінгвистика үшін тілді жеке адамдар немесе әлеуметтік топтар қашан және қандай мақсатта қолданатыны маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Забелина Н.А. О билингвизме // Теория языка и межкультурная коммуникация. – 2007. – №. 2. – С. 14-19.
2. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – Directmedia, 2014.
3. Чиршева Г.Н. Моноэтнический детский билингвизм //Филологический класс. – 2013. – №. 2 (32). – С. 46-49.
4. Веретягин М.Ю. Теоретические аспекты билингвизма. Естественный и искусственный билингвизм. Типы билингвизма //European student scientific journal. – 2013. – №. 2.
5. Вишневская Г.М. и др. Основные особенности билингвизма на современном этапе развития общества //ББК Ш1 (4Дон) я431 Я40. – 2022. – С. 30.
6. Арутюнов С.А. Билингвизм и бикультурализм //Советская этнография. – 1978. – Т. 2. – С. 3-14.
7. Майоров А.П. Взаимодействие языков в двуязычном коммуникативном пространстве. – 1998.
8. Баженова О.В. Билингвизм //Особенности двуязычного воспитания, или Как вырастить успешного ребенка. – 2016.
9. Имададзе Н.В. Проблема измерения детского двуязычия //Лики билингвизма. – 2016. – С. 15-22.
10. Ширин А.Г. Билингвизм: поиск подходов к исследованию в отечественной и зарубежной науке //Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. – 2006. – №. 36. – С. 63-67.

ӘОЖ 811.512.122

КЕЙС-ӘДІСТІ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹ Елсінбек Б.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: elsinbekbagzhan_87@mail.ru

Кейс әдісі – сыни ойлауды, аналитикалық қабілеттерді және шешім қабылдау дағдыларын дамыту үшін қолданылатын педагогикалық құрал. Бұл әдіс тәжірибеде болған нақты жағдайларды зерттеуді және талқылауды қамтиды. Кейс әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады, соның ішінде кәсіпкерлік, білім, медицина, құқық және т.б. (Кесте 1) [1].

Кесте 1 – Кейс әдісінің әртүрлі салаларда қолданылуы

	саты	данылу мысалы
кәсіпкерлік-білім	делі басқарушылық стратегиялық шешімдерді шешу дағдыларын дамыту	терде талданған нақты бизнес жағдайларды талдау студенттерге маркетинг, қаржы, операциялық менеджмент және адами ресурстар туралы бизнестің әртүрлі аспектілерін бағалау үшін нақты басқару шешімдерін қабылдауға кіндік береді.
медицина	аналитикалық және техникалық дағдыларды дамыту	медициналық мекемелер студенттер мен тәжірибелі маман-герлерді ауру белгілерін талдауға, емдеу жоспарларын таңдауға және нақты клиникалық жағдайларға негізделген науқастарға күтім жасау жоспарларын жасауға үйрету үшін кейс әдісін қолданады.
құқық	құқықтық талдау және дәлелдеу дағдыларын дамыту	құқықтық білім беруде кейс-әдіс студенттерге нақты істерін талдауға, дәлелдеу дағдыларын дамытуға және құқықтық мәселелерді шешуге қолдануға арас таба білуге үйрету үшін қолданылады.
экология және қоғамдық жұмыс	әдісін, қарым-қатынас дағдыларын және сыни мінез-құлқын дамыту	қоғамның нақты өмірлік жағдайларына қатысты нақты жағдайларды талдау арқылы студенттер проблемаларды түсінуге және көмектесуге студенттердің ең жақсы тәсілдерін табуға үйренеді.
энергетика және технологиялар	энергетикалық міндеттерді шешу және инновациялық шешімдерді дамыту	техникалық мәселелер мен инновациялық шешімдер туралы кейстерді зерттеу студенттердің сыни ойлау және теориялық білімді практикада қолдану қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Кейс-әдіс нақты кәсіби және өмірлік жағдайларға терең бойлау үшін бірегей мүмкіндік береді, проблемаға кешенді көзқарасты және оны шешуге көпсалалы көзқарасты дамытуға ықпал етеді. Оқытудың бұл әдісі көптеген салаларда белсенді қолданылады және мамандарды кәсіби қызметтің нақты қиындықтарына дайындаудағы тиімділігінің арқасында танымал бола бастады. Кейс-әдісті кәсіптік білім берудің кез келген саласында, әсіресе қызметінде шешім қабылдауға ерекше мән берілетін және олардың нәтижелері үшін үлкен жауапкершілік жүктелетін мамандарды даярлау кезінде қолдануға болады. Мұндай қызметке мұғалім мамандығы жатады. Жоғары педагогикалық білім берудің маңызды міндеті педагогикалық қызметтің қарқынды дамып келе жатқан жағдайларында кәсіби сауатты шешімдер қабылдауға қабілетті мамандарды даярлау болып табылады. Кәсіби қызметтің барлық жетістігі қабылданған шешімдердің тиімділігіне байланысты.

Қазіргі білім беру кеңістігінде оқыту әдістері үнемі даму үстінде. Педагогикада өзін тиімді құрал ретінде көрсеткен осындай әдістердің бірі-кейс-әдіс. Нақты ситуациялық тапсырмаларды немесе «жағдайларды» талдауға негізделген бұл әдіс оқытудың әртүрлі салаларында, соның ішінде тіл үйренуде де қолданылады. Қазақ тілін оқытуда кейс-әдісті қолдану тілдік дағдыларды дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Кейс әдісі ХХ ғасырдың басында Гарвард бизнес мектебінде қолданылғаннан бастап білім беруде ұзақ тарихы бар. Кейс әдісін алғашқы қолдану 1870 жылы Гарвард заң мектебінде тіркелді және ол 1920 жылы Гарвард бизнес мектебінде кеңінен қолданылды. Бастапқыда менеджмент пен бизнесті оқытуға арналған әдіс сыни ойлауды және проблемалық-бағдарланған тәсілді дамытудың бірегей қабілетінің арқасында басқа пәндерге тез таралды. Тілдік білім беруде кейс-әдіс кейінірек қолданыла бастады, бірақ тез арада өзін тілдік және коммуникативтік дағдыларды дамытудың тиімді құралы ретінде көрсетті.

Кейс әдісі (ағылшыннан аударғанда «case» - жағдай) - бұл жағдайды топтық талдауға және оны нақты жағдайларда шешуді ұсынуға негізделген оқытудың белсенді әдісі. Ағылшын тіліндегі «case study» терминінің қазақ тіліне нақты аудармасы жоқ. Негізінен оның келесі баламалары қолданылады: кейс-стади, кейс-әдіс, тәжірибелік мысалдармен оқыту, нақты жағдайлар әдісі, ситуациялық оқыту.

Кейс әдісі келесі дидактикалық қасиеттерге ие. Материал ретінде студенттерге шешілмеген проблемасы бар кейс (жағдай) ұсынылады. Кейстің нақты құрылымы бар, ол проблемалық жағдайдан, талқылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалардан, сондай-ақ қосымша ақпараты бар қосымшалардан тұрады. Жағдайды талқылауға бір уақытта бірнеше студент қатыса алады. Э.А.Сидельник екі дәстүрлі кейс әдісі мектебін ажыратады: Гарвард (американдық) және Манчестер (еуропалық).

Шетелдік ғалымдар кейс әдісін қолданудың үш негізгі тәсілін анықтайды (Кесте 2).

Кесте 2 - Кейс әдісін қолданудың тәсілдері

№	Тәсілі	Сипаттамасы
1	Толық тәсілі	Мәтіннің 10-25 бетінен және қосымша ақпараттың 5-10 бетінен тұрады; нақты ұйымдар және олардың нақты проблемалары сипатталған; нақты жағдайдың басты кейіпкеріне айналады; кейс ақпараттың толық міндетін қамтымайды.
2	Қысқартылған тәсілі	Толық тәсіліне ұқсас, тек көлемі жағынан аз.
3	Алғашқы тәсілі	Кейс басқа кейстерден айтарлықтай ерекшеленеді. Құжатта алынған мәліметтің егжей-тегжейлі тарихы, стратегиялық мақсаттары, миссиясы, құрылымы, көрсеткіштері, стандарттар мен сертификаттау, қорықарушылардың кері байланысы, жұмыс құрылымы, статистикалық талдануы талданған. Бұл кейсті шағын зерттеу деп атауға болады.

Гарвард тәсілі. Кейс әдісінің тарихы Гарвард заң мектебінен басталды және оны қолданудың ізашары Кристофер Колумб Лангделл болып саналады. Лангделл Гарвард заң мектебінің түлегі, кейіннен деканы болды. Ол бірінші болып

сабақтарда кейс әдісін енгізді, сонымен қатар оқу материалдары - кейстер жинағын шығарды. Қазір Гарвардта үш мектеп бар, олар өздерінің оқу үдерісін кейс-әдіспен белсенді түрде құруда: құқық, медициналық және бизнес. Университет кейс әдісінің таратушысы болып саналады. Негізінен практикалық сабақтар-бұл кейстерді шешу. Орташа алғанда, студент оқу кезінде 700-ге жуық тапсырмаларды талдайды. Гарвардта жыл сайын 350-ге жуық жаңа кейс жасалады.

Еуропалық тәсіл. 1947 жылы Макс Глакман Манчестер Университетінде кейс әдісін алғаш рет қолданды. 1965 жылы Манчестер университетінде Бизнес мектебі ашылды, онда кейс-әдіс қолданыла бастады. Бұл кейстерде жағдайдың сипаттамасы неғұрлым қысқа, ал шешім топтық талқылау барысында шығарылады. Сондай-ақ, университет студенттері қандай да бір проблемаға тап болған фирмаларға тәжірибеге жіберіледі. Жас мамандарға мәселенің шешімін тауып, олар тапқан шешімді жүзеге асыруға қол жеткізу ұсынылады.

Чикаго тәсілі. Гарвардпен қатар кейсті зерттеу әдісін Чикаго әлеуметтану мектебі дамытты. Роберт Эзра 1916 жылы қаланы әлеуметтік орта ретінде зерттеуді бастады, онда ол кейс әдісін қолданды. Әдістемелік тұрғыдан Чикаго мектебінің ерекшелігі эмпиризмге деген тартылыс болды. Оның өкілдері кейс әдісті болып жатқан оқиғалардың тарихына баса назар аударатын, жалпылаудан аулақ болатын және әлеуметтік өмірді түсінуге бағытталған, сандық емес зерттеулер ретінде анықтады. Чикаго мектебінің негізін қалаушылардың бірі Эрнст Уотсон Бургесс кейс әдісін эмпирикалық зерттеудің негізгі стратегияларына жатқызды [2].

Қазіргі уақытта case-study екі классикалық мектебі қатар өмір сүреді – Гарвард (американдық) және Манчестер (еуропалық). Бірінші мектеп аясында әдістің мақсаты - жалғыз дұрыс шешімді табуға үйрету, екіншісі - мәселені шешудің көп нұсқалығын болжайды. Американдық кейстер көлемі жағынан үлкенірек (20-25 бет мәтін, сонымен қатар 8-10 бет иллюстрациялар), еуропалық жағдайлар 1,5-2 есе қысқа [3].

Кейстерді жинау және тарату бойынша көшбасшы 1973 жылы 22 жоғары оқу орнының бастамасымен құрылған the Case Clearing House of Great Britain and Ireland болып табылады; 1991 жылдан бастап ол European Case Clearing House (ECCN) деп аталды. Бұл коммерциялық емес ұйым, ол кейстерді ұсынатын және пайдаланатын және әлемнің әртүрлі елдерінде орналасқан ұйымдармен байланысты. Қазіргі уақытта оның құрамына 340-қа жуық ұйым кіреді, олардың ішінде the Harvard Business School Publishing, Лозаннадағы менеджментті дамыту институты (IMB), Швейцария, INSEAD, Франциядағы Фонтейнбло, Испаниядағы Барселонадағы IESE, Англиядағы Лондон бизнес мектебі, сондай-ақ Кранфилдтегі менеджмент мектебі [4].

Бұл ұйымдардың әрқайсысының ECCN таратуға құқығы бар әртүрлі кейстер жинағы бар. XXI ғасырдың басында американдық педагогикалық білім беру жүйесінде мұғалімдерді кәсіби даярлауда кейс-әдісті кеңінен қолдану міндеті қойылды.

Дәстүрлі оқыту әдістерінен айырмашылығы, кейс әдісі оқытудың белсенді әдісі болып табылады және студенттің сабаққа белсенді қатысуын талап

етеді. Т.И.Авдееваның пікірінше, бұл әдіс мультимедиялық технологияларды, бейнематериалдарды, презентацияларды белсенді қолдануға негізделген [5].

М.В.Куимова сабақтарда кейс әдісін қолданудың келесі аспектілерін анықтайды. Білім алушылар берілген жағдайды талқылауға дайындалған сабаққа келеді, ал сабаққа дейін жағдай нақты және егжей-тегжейлі берілуі керек. Мұғалім объективті, ешкімнің көзқарасын қабылдамауы керек, тек студенттерді талқылауға итермелеуі керек [6].

Ғалымдар студенттер оқу үдерісіне белсенді қатысқан кезде тиімді оқи алады деп мәлімдейді. Әдеби дереккөздер, нақты проблемалық жағдайлар және тарихи фактілер кейсті құруға арналған материалдар бола алады. Кейс-әдісі - нақты кейстерді (жағдайларды) шешу арқылы оқытуға негізделген белсенді проблемалық-ситуациялық талдау әдісі [7].

Т.Г.Бортникова әдістің мақсатын жағдайды талдау және нақты шешім табу ретінде анықтайды. Талдау үдерісінің аяқталуы - мәселе тұрғысынан ең жақсы стратегияларды талқылау және таңдау [8]. Н.В.Сорокина өз еңбектерінде кейстің (жағдайдың) проблема емес екенін атап көрсетеді, өйткені мәселе әдетте жалғыз дұрыс шешімге ие. Студенттер сипатталған жағдайға тап болған кезде бірнеше балама әрекет бағыттарын таңдай алады және осы баламалардың әрқайсысы логикалық дәлелдермен негізделуі мүмкін [9]. Т.И.Авдеева кейстің келесі құрылымы болуы керек екенін атап көрсетеді: кейстің өзі, оны орындау бойынша әдістемелік ұсыныстар, ақпараттық және дидактикалық материалдар, талқылауға арналған сұрақтар, сондай-ақ студенттерге арналған тапсырмалар [10].

Сурет 1 – Кейстің құрылымы

Е.Н.Красикова кейсті үш түрге бөледі. Біріншіден, бұл мәтіннің бірнеше сөйлемдері түрінде ұсынылған шағын кейстер. Екіншіден, бұл мәтіннің бір немесе екі берінен тұратын орташа кейстер. Үшіншіден, бұл үлкен кейстер – проблемалық жағдайды сипаттайтын үш беттен астам мәтін. Үлкен кейстер әдетте бірнеше практикалық сабақтарға арналған.

Э.А.Пазыловтың пікірінше, кейсті құрастыру кезінде мақсатты нақты тұжырымдап, студенттердің деңгейін ескере отырып материалды таңдау қажет. Кейстер өзекті және көрнекті болуы керек. Кейстер тек пікірталас пен талдау үдерісінде шешілуі мүмкін болатындай болуы керек. Әрбір студенттің фактілер туралы нақты түсінігі бар екеніне көз жеткізу маңызды. Білім алушылар мәселені анықтай алатындай кейс толық болуы керек.

В.В.Филонова кейс әдісі әдетте үш кезеңнен тұратынын атап өтті: дайындық, жағдайды тікелей талдау үдерісі, қорытынды кезең. Дайындық кезеңі

кіріспе және демонстрациялық болып табылады. Ол оқытушының кейстерді талдау бойынша нұсқаулары мен ұсыныстарын қамтиды. Екінші кезең - ең ауқымды, онда кейс тікелей талданады, оның барысында студенттер нақты жағдайлардың шешімін іздейді. Алдымен студенттердің жеке дайындығы жүреді, содан кейін шағын топтарда жеке іздеу – зерттеу жұмыстарының қол жеткізілген нәтижелері туралы шағын пікірталас болады. Кейін бүкіл топ жағдайды талқылайды. Соңғы кезеңде студенттердің рефлексиясы, олардың өз қызметін өзін-өзі бағалауы орын алады. Соңында, оқытушының студенттердің қызметін бағалауы жүреді. Оқытушы мен білім алушы бірдей ақпаратқа ие, бірақ олардың рөлдері әртүрлі. Кейстің алдынала жақсы дайындалуы өте маңызды, сондықтан әр студент оның рөлі қандай екенін біледі. Студентке практикалық мысал келтіріп, оны қалай пайдалану керектігін күту жеткіліксіз. Бұл қатені кейс әдісімен таныс емес оқытушылар жиі жіберіп алады.

М.В.Куимованың пікірінше, бұл алгоритм студенттерге кейспен тиімді жұмыс істеуді үйренуге көмектеседі. Біріншіден, кейс фактілерін анықтау керек. Кейсте сипатталған жағдайды түсіну үшін оны бірнеше рет оқып шығу керек. Екіншіден, тапсырманы анықтау керек. Студент жағдайды егжей-тегжейлі талдау арқылы терең түсінуі керек. Кейсті талдау барысында ол кейстегі басты кейіпкерлерді және олардың қарым-қатынасын анықтауға тырысуы керек. Бірнеше дереккөздерде тексеруге болатын объективті фактілер бар. Сондай-ақ, кейсті талдау немесе талқылау кезінде тексеруге және жасауға болмайтын болжамдар бар. Оқытудың бұл белсенді әдісінің артықшылығы - мұғалімнің әрекеті. Мұғалім пікірталасты қозғау үшін студенттерге кіріспе сұрақтар қояды. Сұрақтар бейтарап және ашық, жауап беру өте оңай болуы қажет.

М.А.Солиева кейс әдісі материалды теориялық және практикалық қолданудың дамуын қамтамасыз етеді, бұл студенттердің кәсібиленуіне әсер етеді, олардың жетілуіне ықпал етеді, сонымен қатар оқуға қызығушылық пен оң уәждеме тудырады. Сонымен қатар, кейс әдісі мұғалімнің ойлау үлгісі ретінде қызмет етеді, оның шығармашылықты жаңарта отырып, басқаша ойлауға және жұмыс істеуге көмектесетін ерекше парадигма болып саналады.

Changellenge платформасында Danone, МТС, СИБУР, Сбербанк, Unilever басқа да ірі компаниялармен бірлесіп әзірленген 100-ден астам кейс жинақталған. Кейстер университеттің оқу бағдарламасына бейімделген. Кейстер базасын жазылуды ресімдеген жоғары оқу орындарына қолжетімді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Касымова Г. М. О кейс-методе в профессиональном обучении студентов // Вестник Казахского государственного женского педагогического университета. – 2016. – №. 1 (61). – С. 147.
2. Адонина Н.П. Кейс-стади: история и современность // Высшее образование сегодня. – 2012. – №. 11. – С. 43-48.
3. Лузан Е.Н. Кейс как образовательная технология // Вестник Брянского государственного университета. – 2012. – №. 1 (1). – С. 137-140.

4. Бахтина А.С. Проблема использования кейс-стади в образовательном процессе // Векторы благополучия: экономика и социум. – 2016. – №. 2 (21). – С. 23-31.

5. Авдеева Т.И., Высокок М.И. Применение метода case-study в преподавании // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015 – №10-2. – С. 81-83

6. Куимова М.В. The use of case study method in teaching English as a foreign language in technical university // Молодой учёный. – 2010 – №1-2. – С. 82-86.

7. Gass S.M., Selinker L. Second language acquisition. – 3rd ed. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 2008 – 616 p.

8. Бортникова Т.Г. Использование case-study в ходе обучения основам межкультурной коммуникации // Социально-экономические явления и процессы. – 2014 – №4. – С. 145-149

9. Сорокина Н.В., Рогова А.В. Кейс-стади в исследовании межкультурного опыта студентов // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. – 2012 – №1. – С. 91-101

10. Авдеева Т.И., Высокок М.И. Применение метода case-study в преподавании // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015 – №10-2. – С. 81-83

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІН ТИІМДІ ОҚЫТУ ҮШІН КЕЙС-ӘДІСТІ БЕЙІМДЕУ ТӘСІЛДЕРІ

¹ Елсінбек Б.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: elsinbekbagzhan_87@mail.ru

Кейс-технологияның теориялық аспектілерін зерттей отырып, атап айтсақ: тұжырымдамасы, енгізу тарихы, кейс түрлерін анықтай отыра мектепте қазақ тілі сабақтарында оқу үдерісін құрудың әдістемелік ерекшелігіне назар аудару қажет. Бүгінгі таңда тілдерді меңгерудің маңызды мақсаты басқа мәдениетке ену. Бұл мақсатқа мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамыту арқылы қол жеткізіледі. Коммуникативті сипаттағы тапсырмалар негізінде құрылған тікелей оқыту, осы тапсырма мен техниканы қолдана отырып, тілдерді оқыту сабағының ерекшелігі болып табылады.

Тілдерді оқытудағы қарым-қатынас сөйлеу әрекетінің теориясына негізделген. Тілдерді коммуникативті оқыту белсенді сипатқа ие, өйткені сөйлеу қарым-қатынасы «сөйлеу әрекетінің» көмегімен жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде қарым-қатынас жасайтын адамдардың «әлеуметтік өзара әрекеттесуі» жағдайында тиімді адам қызметінің міндеттерін шешуге қызмет етеді.

Тілдерді коммуникативті бағытталған оқытудың белсенділік мәні оқытуға гуманистік көзқарас жағдайында жүзеге асырылады. Бұл тәсілмен

қызметте жеке тұлғаның белсенді және еркін қалыптасуы үшін оң көрініс қалыптасады. Оқытуға гуманистік көзқараспен оқу үдерісіне тән танымдық кедергілер жоғалады, бұл оқушылардың ынтасын. Гуманистік тәсіл білім алушыларға бағытталған оқытуды жоспарлайды. Бұл дегеніміз, оқыту, дәлірек айтқанда, бір-бірімен өзара әрекеттесетін оқушылар сабақтағы танымдық белсенділіктің негізі болып табылады [1].

9-сыныпта білім беру ұйымдары жалпы білім беру жүйесін жаңғыртудың, оның ішінде лингвистикалық білім беруді дамытудың басым бағыттарын іске асыруға білім беру ұйымы қалыптастыратын компоненттің сағаттарын пайдалануға құқылы. Оқытудың осы деңгейінде тілдер ерекше рөлге ие болады: олар зерттелетін тілдің елдері мен халықтарының мәдениеті мен тарихының айрықша белгілерін зерттеуге мүмкіндік береді; қажетті оқу дағдыларын дамытады; бірыңғай ойлау операцияларын қалыптастырады; есте сақтаудың барлық түрлерін дамытады, ерікті зейінді дамыту және практикалық және тәрбиелік сипаттағы көптеген басқа міндеттерді шешеді.

Пәнаралық байланыстарды ескере отырып, тілдерді оқу оқушылардың әртүрлі тілдік пәндер туралы тұжырымдамасын дамытуға үлес қосады:

- лексика, фонетика, грамматика, лингвистика, стилистика, әлеуметтік лингвистика сияқты лингвистикалық пәндер;

- лингвистиканың гуманитарлық ғылымдармен тығыз байланысы (мысалы, тарих, мәдениеттану, әдебиет);

- тілді құру мен меңгерудегі, тілдерді жіктеудегі, туыстық тілдердегі, қазақ және шет тілдерінің арасындағы айырмашылықтар туралы мәдени-тарихи кезеңдер;

- тілдің негізгі бірліктері (морфема, фонема, сөз, сөйлем, сөз тіркесі, мәтін);

- ресми іскерлік стиль (ғылыми, публицистикалық, әдеби және көркем) және ауызекі стиль;

- лексикалық бірліктердің маңызды түрлері, синоним, омоним, пароним, ауызекі және кітап стильдерінің лексикасы;

- грамматикалық мағыналар, грамматикалық категориялар;

- мәтін адамның сөйлеу әрекетінің өнімі ретінде;

- баяндау, сипаттау, сөйлеудің композициялық түрлері ретінде пайымдау;

- мәтіндегі мазмұнды, риторикалық, лингвистикалық, стилистикалық және интонациялық байланыс құралдары;

- диалогтық және монологиялық сөйлеуді құру ерекшеліктері туралы;

- функционалдық стильдер: ауызекі, публицистикалық, ғылыми, көркем-фантастикалық және іскерлік стильдер;

- көркем мәтінді түсіндіру тәсілдері.

Бүгінгі таңда оқу үдерісін ұйымдастырудағы басты рөлді қабылдау, есте сақтау, логика, зейін үдерістеріне ғана емес, сонымен қатар шығармашылық өнімді ойлау, мінез-құлық, қарым-қатынас атқарады. Мектептерде әлі де сирек қолданылатын жеке жұмысты оқыту мен ұйымдастырудың маңызды белсенді

әдістерінің бірі – американдық және еуропалық университеттерде кәсіби қызметтің кең ауқымы үшін мамандар даярлау саласында бұрыннан белсенді қолданылып келе жатқан кейс әдісі.

Case-study әдісін білім беру үдерісіне енгізудегі қазақ тілі мұғалімінің негізгі қызметі оқу талдауына арналған жеке кейстерді әзірлеуге бағытталған. Қазақ тілі сабағында мұғалімнің міндеті-кейске қосылатын жағдайларды мұқият таңдау. Сонымен қатар, белгілі бір жағдайларды пайдалану әдісі арнайы дайындалған оқыту ақпаратын пайдалануды және сонымен қатар осы материалдарды білім беру үдерісінде қолданудың арнайы технологиясын (techniques) қамтитыны белгілі.

Көптеген авторлар әртүрлі пәндер мазмұнының ерекшеліктеріне сүйене отырып, кейс-стади әдісін жүзеге асыру үшін қажетті оқу элементтерінің құрылымын әр түрлі сипаттайды. Ең толық құрылым Д.К.Бородин мен В.А.Гореликтің еңбектерінде ұсынылған. Қазақ тілі пәнінде де кейс әдісін жүзеге асыру үшін біз осы мәліметтерге сүйенеміз:

- пәнге кіріспе: пәнді оқытудың тарихы, пәні, өзектілігі, мақсаттары мен міндеттері, пәнаралық қатынастар;

- пән блоктарының оқу және тақырыптық жоспары;

- оқу үшін әдістемелік нұсқаулар;

- мазмұны;

- бөлімдердің негізгі мазмұны, ақпараттық-анықтамалық материалдар, анықтамалық реферат, дәрістер жоспары, көрнекі құралдар;

- эксперименттер жүргізу үшін әзірлемелер, тақырыптар мен қызмет түрлері бойынша әдістемелік әзірлемелер;

- тесттер (кіріс, аралық, қорытынды);

- сұрақтар, бақылау тапсырмалары, осы пән бойынша білімді бақылау жүйесі;

- компьютерлік тесттер;

- өз бетінше жұмыс істеуге арналған практикалық міндеттер;

- әдебиеттер тізімі (негізгі, қосымша);

- шағын ғылыми зерттеулерге арналған тақырыптар бөлімдері;

- мақалалардан, оқулықтардан және т.б. сканерленген оқу материалдары.;

- терминдер сөздігі.

Қазақ тілі пәнінен мәселелерді шешуге арналған кейсті әзірлеу кезінде мыналарды есте сақтау қажет:

- бұл шығармашылық жұмыс, бірақ ол тәртіпті және тұжырымдалған тапсырманы орындауға қатаң назар аударуды талап етеді;

- кейс нақты мақсатпен жасалады, бірақ оның мәтіні мен бірегейлігі кейсті жасаушының авторлық қолжазбасына байланысты;

- кейс білім алушының оқу материалын түсіндіру, талдау, біріктіру, жүйелеу, сыни тұрғыдан ойлау, алынған ақпаратты объективті бағалау қабілеттерін анықтау үшін қолданылады.

Қазақ тілі пәнінде нақты кейстерді шешу үшін ескеру қажет бірқатар мәселелер бар:

- оқыту әдістері мен формаларын таңдаудың кешенді тәсілі;
- жеке жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ету үшін әртүрлі әдістемелік әдістерді іздеу, құру және пайдалану;
- мониторинг жүйесін құру, білім алушының жеке өсу жүйесінде оның нәтижелерін жалпылау; бақылау және бағалау жүйесін жетілдіру;
- оқытушылардың педагогикалық шеберлігін арттыру.

Кейс-әдісті қолдану кезіндегі қазақ тілі мұғалімнің іс-әрекеті екі кезеңнен тұрады:

1) аудиториядан тыс жүзеге асырылатын және мұғалімнің ғылыми – зерттеу, әдістемелік және конструкторлық қызметін қамтитын күрделі шығармашылық жұмыс болып табылатын кейс әзірлеу;

2) оқу үдерісінде кейсті қолдану әдістемесін жасау.

Кейсті әзірлеудің толық үдерісі мұғалімнің ғылыми-зерттеу қызметін өзектендіруге мүмкіндік беретін ақпараттық технологиялармен жұмыс істеу қабілетіне негізделген, ал оқу үдерісінде кейсті қолдану әдістемесін құру кезінде әдістемелік.

Қазақ тілі пәнінде әзірленген кейсте келесі элементтердің болуы шарт (Сурет 1):

Мәтін	Оқиға	Фактілер	Шешім
☐ Қоршаған орта факторлары туралы маңызды мәліметтер	☐ Қызықтыратын нақты нәрсе және оның зерттеу сұрағымен байланысы	☐ Объективті ақпарат	☐ Рефлексия, түсініктемелер, сценарий болуы мүмкін істің өзгермелі бөлігі

Сурет 1 – Кейстің негізгі элементтері

Кейсті құру үшін қазақ тілі пәні мұғалімінің қадамдар тізбегі:

- зерттеу тақырыбы мен сұрағын тұжырымдау;
- зерттеу объектісін іздеу - нақты жағдай;
- зерттеуді жоспарлау, материалды жинау және талдау;
- шешімді іздеу, жағдайды одан әрі дамытудың мүмкін жолдарын талқылау;
- кейс сипаттамасы және редакциялау;
- кейс презентациясы.

Әдетте, кейсте келесі құрылымдар болады (Кесте 1):

Кесте 1 – Кейс құрылымы

1) Арақайып кейс	Мәселенің, жағдайдың, құбылыстың болуы туралы мәліметтер; анықталып отырған құбылыстың шекараларын сипаттау
2) Ақпараттық кейс	Ай да бір тақырып немесе проблема бойынша қандай да бір жеде егжей-тегжейлі баяндалған білім көлемі
3) Педагогикалық кейс	Түсініксіз жағдайында ортаны талдау және жасырын проблемалармен күрделі мәселелерді шешу қабілетін дамыту

теу кейсі	ілі бір жағдайды талдау нәтижелері презентация түрінде ылады
ингтік кейс	ін қолданылған құралдар мен дағдыларды — логикалық және нақтылауға және толық игеруге бағытталған

Сонымен қатар, қазақ тілі бойынша кейс келесі бөлімдерді қамтиды:

Алғы сөз - кіріспе бөлім, кейс туралы жалпы ақпарат береді. Келесі алғысөздер бар: түйіндеме, кейстің қысқаша мазмұны, бастапқы деректер, терминдер, негізгі ойлар, зерттеуге арналған сұрақтардың тұжырымы, мазмұны;

Негізгі бөлім - жағдай, фактілер және шешімдер;

Қорытынды сөз - кейстің соңғы бөлігі, өзгермелі сипатқа ие, авторға кейсті жақсы түсінуге мүмкіндік беретін қосымша ақпаратты ұсынады.

Келесі ақпаратты орналастыруға болады: мәліметтер базасы, қосымшалар, сілтемелер, әдебиеттер тізімі. Кейсті құру үшін мұғалімге алдағы сабақтың мақсаттары мен міндеттерін, оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ кейсті әзірлеу үшін маңызды қадамдардың реттілігін ескеру қажет.

Қазақ тілі бойынша білім беру үдерісін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы біле отырып, кейстің құрылымын зерттеп, анықтағаннан кейін қазақ тілі сабағында білім беру қызметіндегі кейстермен жұмысты ойластыру қажет. Әдетте, кейсті тәжірибеде іске асыру барысында бес кезең бөлінеді, бірақ әртүрлі авторлар оларды басқаша анықтайды. Біз Иванова О.А., Цегельная Н.В., Дементьева О.М. ұсынған кейсті шешу алгоритмін ұстанамыз:

1. Жағдаймен, оның ерекшеліктерімен танысу; кейсте ұсынылған жағдаймен білім алушыларды зерделеу кезінде ең алдымен: кейстің негізгі проблемаларын анықтау және шешу үшін ұсынылғандардың қайсысы маңызды екенін түсіну; кейстің ситуациялық жағдайына ену, оның негізгі кейіпкерлерінің кім екенін табу, кейстерге қажетті фактілер мен ұғымдарды таңдау, талдау, мәселені шешуде қандай қиындықтар туындауы мүмкін екенін түсіну; зерттеу әдісін таңдау.

2. Жағдайға нақты әсер етуі мүмкін негізгі проблемалар мен факторларды анықтау;

3. Кейс материалдарымен білім алушылардың жеке немесе топтық жұмысы;

4. Негізгі проблеманы және оның шешімдерін көру туралы келіссөздер жүргізу үшін шағын топтарда (әрқайсысы 5-6 адамнан) жұмыс істеу;

5. Жалпы талқылауда (сабақ шеңберінде) шағын топтардың жұмыс нәтижелерін таныстыру және сараптау. Кейсті талқылауды ұйымдастыру студенттердің алдында сұрақтарды тұжырымдауды, оларды әңгімеге қосуды қамтиды. Сұрақтар әдетте алдын-ала дайындалады және студенттерге кейс мәтінімен бірге ұсынылады.

Қазақ тілі пәнінде кейспен жұмыс істеу технологиясы кезеңдерінің тағы бір нұсқасын ұсынуға болады:

1. Кейске кіріспе, оқытушының негізгі мәселелерді қою кезеңі. Кейстер әрбір білім алушыға сабақтан бір күн бұрын немесе сабақтың өзінде таратылуы

мүмкін. Соңғы жағдайда кейстің күрделілігіне байланысты танысуға 5-7 минут бөлінеді. Мұғалім сабақты білім алушылардың (тыңдаушылардың) кейс мазмұнын білуін бақылаудан бастайды, мысалы: «Бұл жағдайда қанша кейшкер әрекет етеді?» немесе «Бұл кейстің басты мәселесі неде?». Әрі қарай, қатысушылар жағдайды нақтылау және одан әрі талқылау үшін тақтаға бекітілген қосымша ақпарат алу үшін сұрақтар қояды.

2. Жағдайды талдау (жеке немесе шағын топтарда). Шағын топтарға бөлінгеннен кейін мәселені шешу, дайындау және орындау үшін белгілі бір уақыт беріледі (20-25 минуттан аспайды). Қатаң талап-белгіленген мерзімге сәйкес келу. Қатысушылар проблеманы анықтайды, оңтайлы шешімді әзірлейді, бағалайды және таңдайды, презентацияға дайындалады. Оқытушы топтарды айналып өтіп, кейбір түсініктемелер бере отырып, тікелей кеңес беруден аулақ болу керек. Білім алушыларға кез келген әдебиетті, оқулықтарды, анықтамалықтарды пайдалануға мүмкіндік беру қажет. Топтардың салыстырмалы түрде біртекті құрамымен тыңдаушылар спикерді өз бетінше таңдайды, бірақ кейде соңғы сәтте спикерді мұғалімнің «ерікті шешімімен» тағайындау пайдалы.

3. Кейстер бойынша шешімдерді ұсыну кезеңі. Презентация немесе кейсті және оның құрамдас бөліктерін талдау нәтижелерін ұсыну кейс әдісінің өте маңызды аспектісі болып табылады. Зияткерлік өнімді жария түрде ұсына білу, оны жақсы жарнамалау, тиімді пайдаланудың мүмкін бағыттарын көрсету, сондай-ақ сынға төтеп беру қабілеті қазіргі заманғы маманның өте құнды қабілеті болып көрінеді. 1 - 2 қатысушының (спикердің) әрбір шағын тобынан кейс шешімін ұсынады. Уақыты-5 минутқа дейін.

Мұғалім теориялық аспектілерді жалпылауға, түсіндіруге, еске түсіруге немесе тиісті әдебиеттерге сілтеме жасай алады.

Білім алушылардың міндеті - олардың алдына қойылған проблеманы шешу және басқалардың өз іс-әрекеттеріне реакциясын алу. Сонымен қатар, олар мәселені шешудің әртүрлі тәсілдері мүмкін екенін есте ұстауы керек.

Осылайша, кейс-технологияны іске асырудың әртүрлі әдістемелік тәсілдерін талдай отырып, кейстің стандарты мен құрылымын ғана емес, сонымен қатар іс жүзінде нақты қадамдық алгоритмді де ескеру қажет, әйтпесе кейсті құру бойынша ұзақ жұмыс іс жүзінде қажетті нәтиже бермеуі мүмкін. Біз 7-кестеде қазақ тілі сабағында уақыт бойынша кейсті тәжірибе жүзінде іске асыру алгоритмін анықтадық. Мұғалімнің мәселені шешуге кететін уақыты сабақтың осы тақырыбына бөлінген уақытқа байланысты өзгеруі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Буранова Г.Ә., Носирова Ш.Ә. Сущность применения метода кейс-технологий в организации учебного процесса // Academy. – 2020. – №. 9 (60). – С. 29-31.
2. Макарова И.А., Прохоров В.Ю. Современные технологии обучения. Метод Case Study в преподавании технических дисциплин // Труды Международного симпозиума «Надежность и качество». – 2020. – Т. 1. – С. 212-214.

3. Иманбердиева С.Қ. Кейс әдісі арқылы оқытудың тиімділігі. – «Мәңгілік елдің мәңгілік тілі» Халықаралық симпозиум материалдары / THE ETERNAL LANGUAGE OF THE ETERNAL NATION international symposium, 2016.

4. Назарова С.Н. Применение метода кейса в обучении // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – №. 37 (79). – С. 106-108.

5. Зейнулла Г.Б. Кейс технологиясы арқылы студенттердің коммуникативті-танымдық құзыреттілігін қалыптастыру // Уральский научный вестник. – 2017. – Т. 2. – №. 5. – С. 003-007.

6. Сабекова А.А. Кейс әдісі - сөйлеуді үйретуге және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға арналған шығармашылық-бағытталған әдістеменің технологиясы ретінде // Студенческий вестник. – 2020. – №. 20-14. – С. 49-51.

ӘОЖ 811.512.122

ТАЛДАМАЛЫ ОҚУ DAҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

¹Қалым К.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: kausarkl_85@mail.ru

Оқу - бұл сөйлеу мен ақыл-ой белсенділігінің өзара әрекеттесуінің нақты үдерістерін біріктіретін адамдардың коммуникативті-әлеуметтік қызметі саласындағы сөйлеу әрекетінің ерекше түрі.

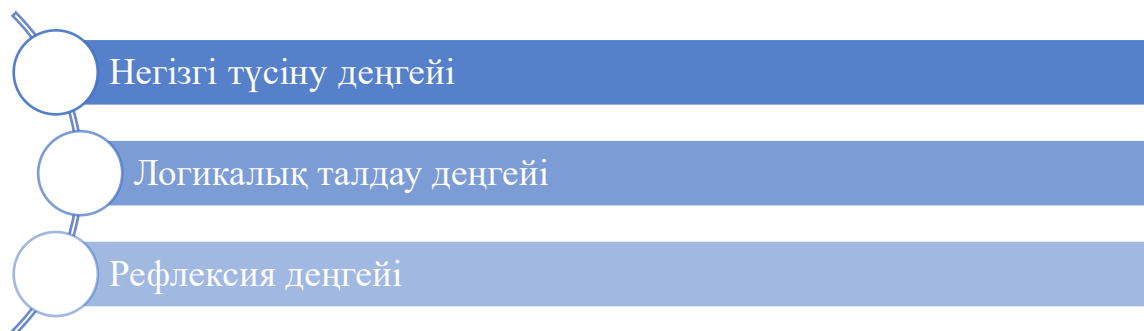
Талдамалы оқу бастауыш сынып оқушыларының сыни ойлауын, мәтінді түсінуін және жалпы оқу дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқаратын білім беру үдерісінің негізгі аспектісі болып табылады.

Қазіргі уақытта талдамалы оқу дағдысына ие болу барған сайын маңызды және сұранысқа ие болады. Талдамалы оқу-бұл мәтіндерді саналы және сыни тұрғыдан талдау, ақпаратты түсіну, негізгі идеяларды табу және фактілер мен пікірлерді ажырату қабілеті. Бұл дағды тек табысты оқу үшін ғана емес, сонымен қатар жеке даму мен кәсіби өсу үшін де қажет. Талдамады оқу мәтінге терең үңілуге, оның құрылымын, авторлық идеясын түсінуге мүмкіндік береді.

Мортимер Адлер, әйгілі американдық философ және психолог, дәстүрлі пассивті оқу әдісінен ерекшеленетін талдамалы оқу әдісін ойлап тапты және оқырманға онымен белсенді қарым-қатынас жасау арқылы мәтінге тереңірек еруге мүмкіндік береді. Бұл әдіс білім беру мен өзін-өзі жетілдірудің танымал құралына айналды.

Талдамалы оқудың негізгі идеясы-оқу тек ақпарат алу үдерісі ғана емес, сонымен бірге мәтінмен белсенді өзара әрекеттесу. Мәтінге дәйекті қатысу оның мазмұнын түсінуге ғана емес, сонымен қатар авторлық идеяларды талдауға және бағалауға, сыни ойлауды дамытуға және қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға мүмкіндік береді.

Мортимер Адлердің талдамалы оқу деңгейлері оқырмандарға мәтінді терең түсінуге көмектесетін негізгі қағидаттар мен әдістер болып табылады (Сурет 1).

Сурет 1 – Адлердің талдамалы оқу деңгейлері

Талдамалы оқудың бірінші (бастапқы) деңгейі - негізгі түсіну деңгейі. Бұл деңгейде оқырман мәтіннің негізгі идеясын, негізгі бөлшектерін және автордың негізгі дәлелдерін талдауға және түсінуге тырысады. Оқырман мәтіннің құрылымын белсенді түрде зерттейді, маңызды кілт сөздер мен белгілерді іздейді және мәтінге негізделген қорытынды жасайды.

Екінші деңгей - логикалық талдау деңгейі. Бұл деңгейде оқырман мәтінде келтірілген логика мен дәлелдерге қатысты сұрақтар қояды. Ол қорытынды жасайды және себеп-салдарлық байланыстар жасайды. Оқырман өзіне әртүрлі көзқарастар, ықтимал қайшылықтар туралы сұрақтар қояды және мәтінде келтірілген дәлелдерді қарастырады.

Үшінші деңгей - рефлексия деңгейі. Бұл деңгейде оқырман жағдайға, нормалар мен құндылықтарға қатысты сұрақтар жиынтығын ұсынады. Ол жасырын хабарламаларды талдайды, мазмұнды өзінің білімі мен тәжірибесімен салыстырады және мәтінге әсер етуі мүмкін болжамдарға назар аударады. Адлер оқырманға мәтінді тереңірек талдауға және онымен өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін аналитикалық оқу рефлексиясының үш деңгейін тұжырымдады.

Талдамалы оқудың рефлексия деңгейінің бірінші кезеңі - мәтіннің негізгі идеясын табу. Оқырман мәтінде не туралы және қандай негізгі тақырыптар бар екенін түсінуі керек. Ол үшін кілт сөздер мен сөз тіркестерін белсенді оқып, бөліп көрсету керек, сонымен қатар жазбалар жазып, маңызды дәйексөздер жазу керек. Автордың оқырманға не жеткізгісі келетінін толық түсіну үшін оқырман өзіне сұрақтар қоюы керек.

Рефлексия деңгейінің екінші кезеңі - мәтінді талдау және түсіндіру. Оқырман ұсынылған идеялар мен хабарламаларды түсініп, олардың арасындағы байланысты зерттеп, авторлық тәсілді анықтауы керек. Ол автор өз талаптарын қолдау үшін қолданатын растаулар мен дәлелдерді іздеуі керек. Оқырман сонымен қатар тақырып туралы толық түсінік алу үшін әртүрлі көзқарастарды көріп, оларды талдауы керек.

Рефлексия деңгейінің үшінші кезеңі - мәтінді және оның маңыздылығын бағалау. Бұл кезеңде оқырман сыни және рефлексивті түрде ойлануы керек, ұсынылған ақпараттың дұрыстығы мен автордың уәждемесі туралы сұрақтар қоюы керек. Оқырман мәтіннің күшті және әлсіз жақтарын бағалап, оның

артықшылықтары мен өз мүдделері мен қажеттіліктеріне сәйкестігін анықтауы керек. Сондай-ақ, мәтіннің оқырманға әсері мен оның эмоционалды реакциясына назар аудару қажет.

Төртінші және соңғы деңгей – синтез және бағалау деңгейі. Бұл деңгейде оқырман барлық алдыңғы деңгейлерді біріктіреді және ұсынылған ақпарат негізінде өзіндік дәлелдер мен пайымдаулар береді. Оқырман өз пікірін тұжырымдайды, ақпараттың дұрыстығын бағалайды, мәтінде келтірілген дәлелдерді растайды немесе жоққа шығарады.

Мирошниченко С.А. пайымдауынша мәтінмен талдамалы жұмыс жасау барысында білім алушылар екі ақпараттық жүйені қамтиды. Бірінші жүйе - бұл ақпараттың белгілі бір түрлері енгізілген мәтіннің өзі. Екінші жүйе-білім алушылардың белгілі бір біліміне негізделген ақпаратты түсіну және бағалау [1].

Босак Ю.А. пікірінше, талдамалы оқу - бұл талдамалы қызмет, оның әдістемелік құралы эксплициттік және имплициттік ақпаратты алу болып табылады. Ол сұрақтар қоюды, мәтін мазмұнының пәндік саласын, автордың логикасын анықтауды қамтамасыз етеді, сонымен қатар мәтінді егжей-тегжейлі талдау үшін бірнеше рет танысуды қамтиды, бұл білім алушылардың әртүрлі құзыреттерінің дамуына ықпал етеді. Құзыреттілік құрылымында, өз кезегінде, білім алушыларды талдамалы оқуға үйрету үдерісінде қалыптасуы керек танымдық компонентті (білімді) және практикалық компонентті (дағдыларды) бөліп көрсетуге болады [2].

Дедова Т.В. талдамалы оқудың негізгі идеясы - оқу тек ақпарат алу үдерісі ғана емес, сонымен бірге мәтінмен белсенді өзара әрекеттесу деп санайды. Мәтінге дәйекті қатысу оның мазмұнын түсінуге ғана емес, сонымен қатар авторлық идеяларды талдауға және бағалауға, сыни ойлауды дамытуға және қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға мүмкіндік береді [3].

Игнатенко И.И. мақаласында талдамалы оқу - бұл мәтіннің мазмұнын және оның құрылымын ашуға бағытталған оқу түрі деп көрсетілген. Мәтін формасын талдау әдістерін игере отырып, білім алушылар алынған дағдыларды автоматты түрде қолдана алады, мұнда мәтіннің мазмұнына емес, формаға назар аудару қажет [4].

Талдамалы оқу, А.С.Сверчкова көзқарасы бойынша, мәтінді талдаудың жеткіліксіз зерттелген түрі. Ол негізгі тұжырымдаманың мазмұнын талдай отырып, «талдамалы оқу» тұжырымдамасы сөздіктерде және педагогикалық зерттеулерде толық ашылмаған деген қорытындыға келді: көптеген авторлар талдамалы оқуды оқу түрі ретінде қарастырады және синтетикалық оқуды қарама-қарсы қояды, бірақ оны ешкім сыни оқу түрі ретінде қарастырмайды [5]. О.Л.Колоницкая мен М.Л.Хруненкованың анықтамасына сүйенсек, талдамалы оқу - шығарманың мәтінін толық және дәл түсіну, мәтіннің мазмұнын жеке көзқараспен, біліммен және өзінің өмірлік тәжірибесімен байланыстыру арқылы оқуды негізделген бағалауды қамтамасыз ететін сыни оқу түрі [6].

Талдамалы оқудың негізі - мәтінді талдау. Талдаудың сипаты, мазмұны мен әдістемесі талданатын тілдік материалдың сипатынан туындайды. Сондықтан талдауды тек оқылымды түсіну үшін ғана емес, сонымен қатар тілдің лексикасы,

фонетикасы мен грамматикасына ену, алған білімдерін тереңдету және бекіту үшін де қолдануға болады [7].

Баранова О.В. талдамалы оқу - бұл мәтіннің мазмұнын, оның құрылымы мен тілдік формасын ашуға бағытталған баяу және мұқият оқу; мәтіндегі идеяларды терең түсіну деп санайды. Талдамалы оқудың нәтижесінде бастапқы дереккөзді түсіну, сөз тіркестерін қайта тұжырымдау және қысқарту, «өз сөздеріне аудару» пайда болады. Мәтіннің мағынасын түсіну үдерісі сәтті болуы үшін мақсат қоюды, мазмұнға сыни көзқараспен қарауды, тек қажетті ақпаратты бөліп көрсетуді және артық ақпаратты кесуді үйрену керек [8].

Талдамалы оқу білім беру тұжырымдамасы ретінде соңғы онжылдықтарда айтарлықтай дамыды. XX ғасырдың басында сөздерді дыбыстық қабылдауға бағытталған оқуды оқытудың фонетикалық тәсіліне баса назар аударылды. Бірқатар зерттеушілер бұл тәсіл оқуды бастапқы оқытуда тиімді болғанымен, оқушылардың күрделі мәтіндерді сыни тұрғыдан талдау және түсіну қабілетін шектейтінін көрсетті. XX ғасырдың ортасынан бастап талдамалы оқу тұжырымдамаларын белсенді енгізу басталды. Пиаже және Выготский сияқты психологтар мен педагогтардың еңбектеріне сүйене отырып, білім беру қауымдастығы оқу арқылы танымдық дағдыларды дамытудың маңыздылығын мойындай бастады.

Талдамалы оқу арқылы балалар ақпаратты қабылдауды ғана емес, сонымен бірге онымен белсенді жұмыс істеуді де үйренеді: сюжеттерді талдау, себеп-салдарлық байланыстар орнату және әртүрлі көздерден алынған ақпаратты салыстыру. Зерттеулер көрсеткендей, талдамалы оқудың тұрақты тәжірибесі есте сақтау қабілетін, зейінін және жалпы оқу дағдыларын жақсартуға ықпал ететінін көрсетеді.

Талдамалы оқу қабілеті оқушылардың жалпы оқу үлгеріміне де оң әсер етеді. Мәтіндерді белсенді түрде талдайтын оқушылар көбінесе тілде ғана емес, сонымен қатар математикалық және жаратылыстану пәндерінде де жоғары нәтиже көрсетеді. Бұл сыни ойлау дағдыларын және ақпаратты терең талдау қабілетін дамытуға байланысты. Талдамалы оқу оқушылардың әлеуметтік-эмоционалды дамуына да әсер етеді. Мәтіндегі әртүрлі жағдайлар мен кейіпкерлерді талдау арқылы балалар эмпатияны, әртүрлі көзқарастарды түсінуді және тұлғааралық дағдыларды дамытуды үйренеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мирошниченко С.А., Лесохина А.М., Лабазина Л.Н. Аналитическое чтение как средство формирования аналитической и интерпретационной компетенций у студентов языкового вуза // Ярославский педагогический вестник. – 2015. – Т. 2. – №. 2. – С. 147-151.
2. Босак Ю.А. Аналитическое чтение как способ развития интерпретационной компетенции студентов // Рецензенты: Сенкевич ВИ, доктор филологических наук, профессор Мельникова ЗП, доктор филологических наук, профессор. – 2020. – С. 203.

3. Дедова Т.В. Аналитическое чтение: ключевые навыки для успешного обучения и развития // Актуальные исследования. – 2023. – С. 95.
4. Игнатенко И.И. Методические приемы обучению аналитическому чтению студентов магистратуры // Преподаватель XXI век. – 2016. – Т. 1. – №. 1. – С. 104-111.
5. Сверчкова А.С. Аналитическое чтение как средство познания художественного текста на иностранном языке // На путях к новой школе. – 2015. – №. 3. – С. 124-126.
6. Колоницкая О.Л. Английский язык: Хрестоматия. Аналитическое чтение / О.Л.Колоницкая, М.Л.Хруненко; под. ред. М.А.Акоповой. – СПб., 2010.
7. Алексеюк В.С., Алексеюк В.С. Из опыта обучения аналитическому чтению : дис. – 2004.
8. Баранова О.В. Формирование навыка аналитического чтения в работе с электронным текстом // Современные тенденции в преподавании и изучении русского языка как иностранного. – 2022. – С. 21-28.

ӘОЖ 811.512.122

ТАЛДАМАЛЫҚ ОҚУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

¹Қалым К.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: kausarkl_85@mail.ru

Ересек адамның оқу үдерісі - қалыптасқан әрекет, дағды. Кез келген дағды сияқты, оқу өзінің қалыптасу үдерісінде бірқатар кезеңдерден өтеді. Осы кезеңдердің әрқайсысы алдыңғы және кейінгі кезеңдермен тығыз байланысты, біртіндеп бір сападан екіншісіне ауысуды білдіреді. Оқу дағдысын қалыптастыру ұзақ және мақсатты оқыту үдерісінде жүзеге асырылады. Психолог Т.Г.Егоров оқу дағдыларын қалыптастырудың келесі төрт кезеңін анықтайды:

- 1) дыбыстық-әріптік белгілерді меңгеру;
- 2) буындап оқу;
- 3) синтетикалық оқу әдістерінің қалыптасу кезеңі;
- 4) синтетикалық оқу кезеңі.

Олардың әрқайсысы өзіндік ерекшелігімен, белгілі бір психологиялық құрылымымен, қиындықтарымен, міндеттерімен және игеру әдістерімен сипатталады [1].

Осылайша, оқу күрделі талдамалы және синтетикалық әрекет болып табылады. Оқу дағдысын сәтті қалыптастыру үшін семантикалық қабылдау мен зейін, есте сақтау және ойлау сияқты жоғары психикалық қызметтердің сақталуы мен жеткілікті дамуы қажет.

Біздің еліміздегі заманауи білім беруді дамытудың бірі-балалардың оқу мен жазуды үйрену жасының төмендеуі. Бұл баланы мүмкіндігінше ертерек оқуға

үйретуге тырысатын отбасына ғана емес, сонымен қатар соңғы жылдары сөйлеуді дамыту сабақтарының мазмұны айтарлықтай өзгерген балабақшаға да қатысты. Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің тәрбиешісінен енді балаға сауаттылықты одан әрі оқыту үшін қажетті талдау мен синтездің негізін қалап қана қоймай, сонымен қатар дайындық тобының балаларында бастапқы оқу дағдыларын тікелей қалыптастыру қажет. Сонымен қатар, баланы әлі психикасы дамымаған уақытта оқуға үйретуге тырысу қиын. Яғни, дайын емес баланы жазуға мерзімінен бұрын үйрету оған зиянды әсер етуі мүмкін, бұл оқу мен жазу үдерістеріне теріс көзқарас тудырады [2].

Жалпы дамуы әлсіз, зейіні қиын ауысатын, сөйлеуі нашар, қызығушылықтары аз және басқалардың сөзін тыңдай алмайтын балалар оқуды үйренуден бұрын бейнелі ойлауды, ауызша сөйлеуді дамыту, зейін мен табандылықты қалыптастыру бойынша бірқатар сабақтардан өтуі керек. Бала оқуды үйренбес бұрын, сөйлеу ағынын талдау қабілетін игеруі керек: яғни, сөздерді буындар мен дыбыстарға бөлу. Дыбыстық әріптік белгілерді игерудің күрделі үдерісі сөйлеудің дыбыстық жағын білуден, сөйлеу дыбыстарын ажыратудан басталады. Содан кейін ғана дыбыстардың көрнекі бейнелері болып табылатын әріптер ұсынылады.

Оқушылардың сөйлеуін дамытуда жазуды, арнайы грамматика мен емлені меңгеру үлкен рөл атқарады. Көптеген психологтардың зерттеулеріне сүйене отырып А.Ф.Обухова былай деп жазады: «ең алдымен, сөзді дыбыстық талдауға қойылатын талаптар артады: есту бейнесі визуалды қозғалтқышқа айналады, яғни, элементтік түрде қайта құрылады. Бала айтылуы мен емлесін ажырата білуді үйренуі керек. Бастауыш сыныптың соңында балалар баяндалған уақытты еркін өзгерте алады, оның атынан баяндалған адам жазбаша жоспар немесе осы тақырып бойынша берілген тақырыпқа әңгіме құрастыра алады, негізгі грамматикалық құрылымдарды сәтті қолдана алады. Алайда, мектеп бағдарламасы ерікті, кеңейтілген сөйлеуді қалыптастыруға ықпал етеді, оны жоспарлауға үйретеді. Сабақта мұғалім оқушыларға сұраққа толық және егжей-тегжейлі жауап беруді, белгілі бір жоспар бойынша айтуды, қайталанбауды, дұрыс сөйлеуді, аяқталған сөйлемдерді, көлемді материалды дәйекті түрде қайталауды үйрену міндетін қояды. Әңгімелерді жеткізу, қорытынды жасау және ережелерді тұжырымдау монолог ретінде құрылады. Оқу іс-әрекеті барысында оқушылар ерікті, белсенді, бағдарламаланған, коммуникативті және монологиялық сөйлеуді меңгеруі керек» [3].

9 жастан 11 жасқа дейін орта есеппен 5000-ға жуық жаңа сөздер қолданылады. Мектеп жасындағы бала сөзді мағынасы жағынан дәлірек қолданады, семантикалық білім барған сайын жақсы жүйеленеді және иерархияда орналасады. Өсіп келе жатқан бала сөздің мағынасын жақсы түсіндіре алады. Мысалы: басында бала сөзді қызметі немесе сыртқы түрі бойынша сипаттайды, кейінірек абстрактілі түрде сипаттайды, синонимдерді қолданады, заттарды санаттарға бөледі. Бұл дегеніміз, егде жастағы балалар сөздердің мағынасын абстрактілі түрде түсіндіре алады, өз сезімдері мен тәжірибелеріне негізделген

мағынадан басқа адамдардың ақпаратынан алынған жалпыланған мағынаға ауысады.

Балалар қабылдап түсінген сөздер екі санатқа бөлінеді: белсенді және пассивті. Сөздердің белсенді қорына бала түсініп қана қоймай, кез-келген жағдайда өз сөзіне белсенді, саналы түрде енгізетін сөздер кіреді. Екінші, пассивті қорға адам түсінетін, белгілі бір ұғыммен байланыстыратын, бірақ оның сөйлеуіне кірмейтін сөздер жатады. Жаңа сөз балалардың белсенді сөздік қорын, егер ол бекітілген болса ғана толықтырады [4].

Психолог И.Ю.Кулагина бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілінің дамуын және оқу мен жазу қабілеттерін оқушылардың ойлауы мен түсінігінің өзгеруімен байланыстырады. Көрнекі-тиімді және қарапайым бейнелі ойлаудың үстемдігінен, дамудың тұжырымдамалық деңгейінен және логикалық ойлаудың аздығынан оқушы нақты ұғымдар деңгейінде ауызша-логикалық ойлауға көтеріледі. Әр түрлі мәселелерді шешу үшін сөйлеуді ойлау құралы ретінде белсенді қолдану бар. Егер баланы дауыстап ойлауға, ой ағымын сөзбен қайталауға және нәтижені атауға үйретсе, даму сәтті болады. Мектептегі сабақта мұғалім балалардың жалпы сөйлеу дамуына ықпал ететін бірқатар жаттығулар тапсырмаларын қолдана алады: сөздік қорын байыту, сөйлеу жүйесін жетілдіру және т.б. [5].

Оқу дағдысын қалыптастыру, мәтінді қабылдау мен түсінуге үйрету, сондай – ақ білікті оқуды қалыптастыру мәселесі мектептегі оқытудың ең өткір және тұрақты мәселелерінің бірі болып табылады және оны сәтті шешу көбінесе оқуды үйренетін баланың алғашқы қадамдарына байланысты.

Педагогика мен психологияда «бастауыш сынып оқушысының» жасы 6 жастан 10 жасқа дейін анықталады. Бастауыш мектеп жасында баланың оқу әрекеті қалыптасады. Оқушы ғылыми білім түрінде көрсетілген адам тәжірибесін игерудің негізгі әдісі ретінде ойыннан оқытуға ауысады. Өтпелі кезең болғандықтан, бастауыш мектеп жасында баланың физикалық және рухани дамуының терең мүмкіндіктері бар. Бастауыш сынып оқушысы эмоционалды әсер мен жауаптылықпен сипатталады. Тұлғаның бұл қасиетін әдеби оқу сабақтарында, мәтіндерді эмоционалды қабылдау кезеңдерінде, қолайлы эмоционалды көңіл-күй қалыптастыру арқылы дамытуға және реттеуге болады.

Оқу іс-әрекетімен қатар, ойындар, әсіресе ережелері бар ойындар бастауыш сынып оқушыларының өмірінде маңызды орын алады. Оларға қатысу балалардың ерікті мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал етеді, физикалық және моральдық дамуына оң әсер етеді. Тәжірибелі мұғалім әрдайым ойын сәттері үшін әдеби оқу сабағының құрылымында орын табады. Оқу үдерісінде бала оқу міндеттерін бөліп көрсету және ойша сақтау қабілетіне ие болады, яғни, нені және қалай игеру керек. Ол сондай-ақ осы үлгілерді толық игеру жүзеге асырылатын пәндік және ақыл-ой әрекеттерін орындауды үйренеді (мысалы, материалды топтастыру, оны ұсыну схемаларын құру және т.б.). Бастауыш сынып оқушылары өздерінің іс-әрекеттерінің алынған нәтижелермен байланысын бақылауды, сондай-ақ олардың іс-әрекеттерін үлгілерге сәйкес түзетуді үйренеді, яғни олар өздерінің оқу жұмыстарын бақылау және бағалау қабілетін игереді [6].

Бастауыш мектеп жасындағы оқу іс-әрекетінің негізінде 2 негізгі психологиялық әрекет қалыптасады - психикалық үдерістердің еріктілігі және ішкі іс-қимыл жоспары (оларды ойда орындау). Оқу мәселесін шеше отырып, оқушы өзіне қызықты болмаса да, кейінгі жұмыс үшін қажет және маңызды болып табылатын материалға назарын аударуға және тұрақты түрде сақтауға мәжбүр. Осылайша, қажетті объектіге саналы түрде шоғырланған ерікті назар қалыптасады.

Оқу үдерісінде балалар ерікті есте сақтау және көбейту әдістерін де меңгереді, соның арқасында олар материалды семантикалық байланыстарына сәйкес таңдамалы түрде жеткізе алады. Әр түрлі оқу міндеттерін шешу балалардан іс-әрекеттің мақсаттарын түсінуді, оларды орындау шарттары мен құралдарын анықтауды, оларды жүзеге асыру мүмкіндігін пысықтауды талап етеді, яғни, ішкі іс-қимыл жоспарын қажет етеді. Психикалық қызметтердің еріктілігі және іс-әрекеттің ішкі жоспары оқушылардың өз қызметін өзін-өзі ұйымдастыру қабілетінің көрінісі болып табылады. Бұл қабілет бастапқыда ересектер, әсіресе мұғалім құрған баланың мінез-құлқының сыртқы ұйымдастырылуын оқу жұмысында интермелеудің күрделі үдерісінің нәтижесінде пайда болады.

Нақты бейнелі ойлаумен қатар, бастауыш сынып оқушыларында байқалған құбылыстардың себептерін ашатын және оларға көркем шығармаларды талдау дағдыларын қалыптастыру кезінде не қажет екенін түсіндіретін қарапайым ойлау әдістері қалыптасады. Бастауыш сынып оқушысының интеллектуалды дамуы-бұл танымдық үдерістерді (қабылдау, ойлау, есте сақтау, зейін, қиял) дамытуды қамтитын күрделі құбылыс, олар баланың қоршаған әлемдегі бағдарлануының әртүрлі формалары болып табылады және оның оқу қызметін реттейді.

Бастауыш сынып оқушысының жасы оқушының оқу құзыреттілігін дамыту үшін маңызды, ол тек оқу техникасында ғана емес, сонымен қатар оқу арқылы жаңа нәрселерді білуге бағытталған іздеу, зерттеу қызметі түрінде де көрінеді. Алайда, көптеген оқушылар білім берудің II сатысына ауыса отырып, қиындықтарға тап болады, бұл олардың материалдағы басты нәрсені қалай ажыратуды білмейтіндігімен байланысты. Бұл оқушылардың ойлау үдерістері мен талдау, синтез және жалпылау дағдылары әлі қалыптаспағанын көрсетеді. Бірақ олар материалды семантикалық талдауды ұтымды орындауға және ондағы маңызды мазмұнды анықтауға мүмкіндік береді [7].

Мұндай ақыл-ой әрекетінің қалыптаспауымен материалды игеру үдерісі оны механикалық есте сақтаумен ауыстырылады. Бастауыш сынып оқушылары үшін көркем мәтінді түсіну қиынырақ. Шығарманың мәні, негізгі ойы туралы түсінік-бұл өте маңызды психикалық белсенділікпен байланысты күрделі үдеріс. Психологиялық әдебиеттерде бар мәліметтер мәтіннің мәнін түсіну оның қалыптасуында бірнеше кезеңнен өтеді деп тұжырымдайды. Әр түрлі жастағы ғана емес, сонымен бірге бір жастағы оқушылар семантикалық талдаудың әр түрлі даму деңгейіне ие бола алады.

Көркем мәтіннің мазмұнын және мәнін түсінуде келесі кезеңдер бөлінеді (Кесте 1):

Кесте 1 – Көркем мәтіннің мазмұнын және мәнін түсіну кезеңдері

ең		шы ешқандай жауап бере алмайды
зең	мәлізія (қайталау)	көркем шығармадағы жолды немесе тұтас сөйлемді алайды
езең	тақырып	шы негізгі идея үшін шығарманың тақырыбын алады және шығарманың тақырыбын түсіндіреді
езең	көрініс	негізгі идея үшін оқушы дұрыс түсінбеген немесе бастаған тіркесін айтады, шығарманы қайта баяндау және оның мазмұнын қосады
зең	орындау	орынның орнына оқушы көркем шығарманың мазмұнын алайды
езең	орынның (орынның бөлігінің) алуы	шы қысқаша баяндауды немесе бүкіл мәтінді немесе оның бірі бір бөлігін береді, содан кейін негізгі идея туралы мәдеме бар қорытынды интерпретациялық фраза жүреді
кезең	орынның толық алуы	шығарманың негізгі ойы дұрыс және жалпыланған түрде ұсырылған

Атақты психолог Н.П.Локалова мағыналы талдау үдерістерін қалыптастыру кезінде мәтіндегі жұмысты тақырыптан бастауға кеңес береді: мәтінде не талқыланатынын түсіну, түсіндіру және болжауға тырысу. Мұғалім жұмысының келесі кезеңі жеке мазмұнсыз және өз әсерінсіз көркем шығарманың фабула кезеңі бойынша өтеді. Содан кейін, фабула жеткілікті түрде дұрыс және толық ойнатылғанда, оқушылардың алдына сұрақ қойылады: «автор бұл шығармамен не айтқысы келді, оның басты ойы қандай?». Осылайша, мұғалім оқушыларға жұмыс идеясын анықтаумен байланысты келесі сатыға өтуге мүмкіндік береді. Бұл кезеңде бастауыш сынып оқушыларын шығарманың негізгі идеясына шығару қажет [8].

Қорыта келе айтарымыз, мұғалімнің міндеті - мәтіндерді талдай білуге үйрету - оқушыларды логикалық тізбектер құруға, себеп-салдар байланыстарын анықтауға үйрету. Әртүрлі әдіскерлердің, психологтардың кеңестерін зерттегеннен кейін көркем шығарманы талдау қабілетін қалыптастыру бойынша сабақтарды ұйымдастыруға көшуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения. – 2006.
2. Григоренко Е.Л. Влияние индивидуальных особенностей когнитивного развития на овладение навыками чтения и письма младшими школьниками : дис. – Е.Л.Григоренко, 2012.
3. Мосунова Л.А. Исторические и теоретические предпосылки психологии чтения // Вестник Вятского государственного университета. – 2013. – №. 4-1. – С. 142-146.
4. Миронова М.В. Психология и социология чтения // Ульяновск, УлГТУ. – 2003.
5. Кулагина Н.А. Активизация познавательной деятельности на уроках чтения // Magister Dixit. – 2012. – №. 2. – С. 251-255.

6. Ляксо Е.Е., Фролова О.В. Развитие речи и формирование навыка чтения у детей: лонгитюдное исследование от рождения до 7 лет // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34. – №. 3. – С. 24-35.

7. Кашкаров А. Личностный интерес ребенка как фактор приобщения к чтению. – Litres, 2021.8. Исмаилова Г.К., Смагулова Ж.С. Использование мультимедийных технологий в обучении иностранному языку // ББК 74.00 М 78 Главный редактор. – 2021. – С. 81.

8. Локалова Н.П. Почему дети не любят читать и как сформировать у них интерес к чтению // Начальная школа. – 2007. – №. 12. – С. 14-19.

ӘОЖ 37

Туризмнің түрлері мен типтері

Автор: Жаксылыкова.А.А email: ayau.kzz@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Жұмабекұлы Өмірбек omirbek-00@bk.ru

С.Аманжолов университеті, Өскемен қ, Қазақстан
email: ayau.kzz@mail.ru

Туризм – мемлекет жарнамасы. Қазіргі таңда дүниежүзілік мәнге ие болып отырған бұл сала тек көркем табиғатымен ғана шектелмей, тарих пен археологиялық қазбалардың, мәдениет пен өркениеттің, ел мен жердің, сәулет пен ескерткіштердің тартымдылығымен ерекшеленіп отыр. Осы тұста еліміздің туристік шаңыраққа айналуына әбден мүмкін деген болжаумен келісуге болады. Себебі, әр аймақтың өзіне тән тарихы, археологиялық қазбалары, табиғаты, елі және салт – дәстүрі бар. Дәл осы тәрізді біздің көркем де, әсем жеріміздің түкпір-түкпірінде өзіне ғана тән жауһарларын табуға болады.

Туризм (франц. tourisme, tour – серуендеу, жол жүру) – адамның бос уақытындағы саяхаты, белсенді демалыстың бір түрі.

Туризм – халықтың рекреациялық қажеттілігін (денсаулығын жақсарту, күш-қуатын қалпына келтіру, т.б.) қанағаттандырудың ең тиімді жолы. Туризм адамдардың қарым-қатынасын, танымдық қабілетін арттырып, мәдениет пен өнердің дамуына, ел экономикасының өркендеуіне өзіндік үлесін қосып, ел мәртебесін әлемге танытуға мүмкіндік туғызады

Туризм негізінен үлкен екі типке бөлінеді:

- ішкі (ұлттық) туризм,
- халықаралық (шетелдік) туризм

1. Ішкі туризм – Қазақстан Республикасының азаматтары мен оның аумағында тұрақты тұратын адамдардың Қазақстан Республикасының шегіндегі **саяхаты**. Ішкі туризм – бір мемлекет көлеміндегі жеке аймақтар, аудандар арасындағы туристік ағын, инфрақұрылым, қызмет ету жиынтығы болып саналады.

2. Халықаралық туризм – бұл өте күрделі және сирек кездесетін құбылыс. Бәрімізге белгілі, мемлекеттің сыртқы экономикалық байланысы айырбастың

әртүрлі нысандары арқылы іске асады. Халықаралық туризмде турист өзінің елінен шығып, басқа бір шетелдік елге барады. Кеденнен өту үшін туристтік құжаттарды толтырады (паспорт, виза жасау), валюта және медициналық бақылаудан өтеді. Бұл халықаралық туризмнің ерекшелігі болып саналады және ішкі туризмнен ең басты айырмашылығы.

Туризм қозғайтын мәселелердің ең маңыздыларының бірі – қызмет көрсету және қонақжайлылық. Туризм индустриясына қажет кәсіптер саны өте көп. Бірақ, туризм саласындағы жұмысшылардың барлығына тән қасиет - кез келген уақытта адамдармен қарым-қатынас жасау. Сондықтан туризм саласында жұмыс істегісі келген тұлға шыдамдылық, төзімділік пен тез тіл табысу сияқты қасиеттерге ие болу керек. Туризммен байланысты көп мамандықтарда шет тілдерін меңгеру маңызды рөл атқарады. Шет тілдерін меңгеру деңгейі кәсіпорын жұмысын жандандыруда, дамытуда пайдасы зор, оған

Көрсетілген туризм түрлері туризмнің келесі категорияларын құра отырып, бір-бірімен әр түрлі үйлеседі:

Ел ішіндегі туризм ішкі және кіру туризмін қамтиды;

Ұлттық туризм, ішкі және сыртқы туризмді қамтиды;

халықаралық туризм, кіру және шығу туризмін қамтиды

Туризм кез келген мемлекет үшін экономикалық қарқыны төмендемейтін саласы болып келеді. Себебі, туризм экономикалық жағдайдың жақсаруына үлкен ықпалын тигізеді. Қазіргі кезде пайдалы қазбалар қоры жоқ көптеген мемлекеттер туризмді дамыту арқылы үлкен пайдаға кенеліп отыр

Туризмді түрлеріне байланысты жіктеуге мүмкіндік беретін белгілері ретінде саяхаттанудың мотивациялық факторларын қарастыруға болады. Мұндай жіктелуде саяхатқа адамды аттандырған негізгі себептерді анықтау қажет. Себептік мотивациялық жіктелу туризмнің 6 түрін анықтап береді.

1. Демалу мақсатындағы туризм. Мұндай туризмнің түрі қысқа мерзімге немесе едәуір ұзақ уақытқа организмді физикалық немесе психологиялық тұрғыдан қалпына келтіру мақсатында жүзеге асырылады. Бұл топқа сонымен қатар емделу немесе әл-ауқатын қалпына келтіруге климат, теңіз суы секілді табиғи құбылыстар пайдаланылатын курорттық демалысты да жатқызуға болады.

2. Мәдениетті зерттеу мақсатындағы туризм. Бұл туризмнің түрі өзге елдің рухани құндылықтарын, мәдениетін, тарихын зерттеп, білуге бағытталған және ол танымдық және діни табынушылық болып бөлінеді. Танымдық туризм тарихи, мәдени және географиялық құндылықтарды зерттеу, көру мәселелерін қамтиды. Бұл мақсаттағы саяхаттанушылар көбінесе өздері саяхаттанған елдің әлеуметтік, экономикалық қатынастарына қызығушылық білдіреді. Табынушылық мақсаттағы туризм ерекше діне мәні бар жерлерді көру арқылы орындалады.

3. Қоғамдық туризм. Қоғамдық туризм ретінде саяхаттанушы өзінің туысқандарын, таныстарын, достарын көру, қонақ болу мен түсіндіріледі. (халықаралық терминологияда *visiting friends and relatives* – деген атпен таныс). Сондай ақ клубтық туризмді де жатқызуға болады. Клубтық туризмнің ерекшелігі саяхаттанушы саналы түрде арнайы бір топпен ғана демалуды мақсат етеді.

4. Спорттық туризм. Спорттық туризм белгілі бір спорттық іс шараға белсенді қатысуға бағытталған жолсапар, сондай ақ пассивті немесе белсенді емес сипаттағы спорттық жарыстарға қатысу мақсатындағы жол сапар болып табылады. Белсенді түрде спорттық жарысқа қатысу, мысалы, II атты азамат шаңғыдан халықаралық жарысқа қатысу үшін Карпат еліне аттануы мүмкін, ал пассивті қатыс футбол жанкүйері өз футбол клубының ірі ойынына қатысып, қолдау көрсету үшін ойын өтетін елге сапар шегуі мүмкін.

5. Экономикалық туризм — бұл кәсіптік және коммерциялық мақсатта жүзеге асырылатын жол сапар болып табылады. Мысалы халықаралық биржа, көрме, жәрмеңке және тағы басқа іс шараларға қатысу.

6. Конгресстік (саяси) туризм. Бұл туризм түрі дипломатиялық және саяси іс-шаралармен байланысты туризм болып 2 бөлінеді. Дипломатиялық туризм белгілі бір елдегі экономикалық, әлеуметтік жағдайларға талдау жасау, баға беру немесе өз пікірін білдіру мақсатында жүзеге асырылуы мүмкін.

Біздің Республикамыздың әсем де әдемі жерлерінде бірнеше туристік базалар орналасқан. Қазақстандағы туристік аймақтар туралы сөз қозғағанда ойымызға келері тоғыз жолдың торабы – әлемге әйгілі Тау Түрген шатқалы. Алматыдан Шығысқа қарай тау бөктерін 90 км жол жүрсеңіз, жан-жағыңызда ылғи да бау-бақша мен терек, қайың, қарағаш, емен, шетеннің жасыл жапырағы орап отырады да шыршаның көкке қол созған асқақ таулардың қойнауына кіріп кетесіз. Шатқалға кіргеннен сізді жақпар-жақпар тастар қоршап алады. 14 шақырымға созылған бұл шатқалдан құмды қопара тесіп шыққан тау бұлақтарын көресіз. Бұл шатқалда бұрын соңды көрмеген тау сарқырамаларын тамашалау бақытына ие боласыз. Сол сарқырамалардың ішінде биіктігі 30 метрден асатын тік жартастар мен құлама құздарды, шыршалар мен қарағайларды аралап өтіп төмен құлаған Аюлы сарқырамасы келушілердің есінде мәңгі қалуы сөзсіз.

Қазақстанның басқа аймақтарында да рекреациялық жерлер көптеп кездеседі. Оларға Іле Алатауындағы “Шымбұлақ” шаңғы базасы, Павлодар облысы Жасыбай көлі жағасындағы “Баянауыл”, Қарағанды облысындағы таулы-орманды “Қарқаралы”, Шығыс Қазақстан облысындағы Бұқтырма бөгені жағасындағы “Алтай мүйісі”, Қостанай облысындағы орманды-тоғайлы Наурызым алқабы, Көкшетау таулы аймағындағы “Золотой бор” базалары жатады.

Қазақстанда белгілі туристік маңызы бар зоологиялық, ботаникалық қорықтар да жеткілікті. Оларға Алматы қорығы, Іле атырауы, Тарбағатай, Жалтыркөл, Ұлытау, Бетпақдала, Қарақия-Қаракөл, Зеренді қорықшалары, Шарын каньоны және Шарын өзеніндегі “Шетен тоғайы”, Күміс қылқанды орман, Жаманшық тауы, Айғайқұм, Әншіқұм, Жаңғақ тоғайы, Бүркіттау шоқысы және Тұма бастауларды жатқызсақ болады.

Қазақстан Республикасын табиғаты керемет қалалар мен қорықтарға толы. Мемлекетеміз жер аумағы бойынша әлем елдерінің арасынан 9 - орынды алады. Сонау кең-байтақ жердің барлығы табиғатқа өте бай. Қазақстанның әр өңірінде туристтерді баурап алатын табиғаты керемет жерлер- таулар, жазық далалар, ормандар, өзендер мен көлдер бар. Археология, тарих және сәулет ескерткіштері

Қазақстанда көптеп кездеседі. Жалпы Қазақстан аумағында 12 ұлттық табиғи парк және 10 қорық бар. Негізінен, елімізде туристік сала 20 – ғасырдан бастап пайда болған. Сонымен қатар, Қазақстан - емдік-сауықтыру туризмі үшін де өте лайықты болып саналады. Оның себебі табиғи емдік ресурстарды белсенді қолдануында дей аламыз. Ыстық бұлақтар, емдік қасиеті бар батпақтар, климат секілді ресурстар арқылы кеңінен танылған. Қазақстанда қымыз терапиясы, минералды суларды пайдалану қолданылады. Сонымен бірге заманауи құрылғылармен жабдықталған шипажайлар бар.

Еліміздің ішкі туризмінің дамуы Қазақстанның әлемдік нарыққа шығуына жол ашады деп сенімді түрде айтуға болады. Бұл орайда Үкімет тарапынан көптеген жолдаулар, бағдарламалар енгізіліп жатыр. Соның бірі «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасы. "Қазақстан-2030" стратегиялық бағдарламасында еліміздің келешектігі дамуына айқынды бағдар берілгені мәлім. Жиһангерлік және саяхатшылық-адамның танымдық көкжиегін кеңейтетін, қазіргі замандағы ғаламат мүмкіншілігі бар, пайдасы шаш етекпен келетін, біз әлі толық игере алмаған саланың бірі екендігі баршамызға белгілі. Бүгінгі туризм, яғни жиһангерлік және саяхатшылық-бұл мемлекет пен қоғамның экономикалық әлеуметтік дамуының, тұлғаның жан-жақты қалыптасуының маңызды факторы. Сондықтан туристік қызмет көрсету нарығында мүдделі министрліктер мен ведомстволардың, уәкілетті органдардың, туристік компаниялардың, фирмалардың және жеке кәсіпкерлердің мүмкіншіліктерін жұмылдыруға, біріктіруге ықпал жасау - Қазақстан Республикасының Туризм және спорт жөніндегі агенттігі жұмысының күн тәртібінен берік орын алған.

Туризм әлемдік экономикада басты рөлдің бірін атқарады. Бұл халықты жұмыспен қамтуға, бюджетті толықтыруға, шағын бизнесті дамытуға және туристік инфрақұрылымды құруға игі ықпал жасайды. Осындай үрдісті басшылыққа алып, көптеген мемлекеттер, оның ішінде жоғары дамыған туристік индустриясы бар, сондай ақ ТМД-ға қатысушы елдердің бір қатары бет бейне қалыптастыру саясатын жүргізуге қарқынмен кірісті. Мәселен, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан және Түркіменстан жыл сайын әлемнің жетекші туристік көрмелеріне қатысып келеді.

Жоғарыда аты аталған ТМД мемлекеттері көптен бері өз аумақтарында халықаралық және аумақтық көрмелерді өткізуді қолға алды. Мұндай көрмелерді не жәрмеңкелерді өткізу немесе соған қатысу - мақсат емес, бірақ отандық туристік өнімді халықаралық нарыққа өткізу үшін оның үлкен көмегі бар. Осы орайда елімізде Алматы мен Астана қалаларында өтетін «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесіне тоқталсақ. Бұл халықаралық шара негізінен алпауыт мемлекеттерде өткізілетін болғандықтан, Қазақстанның әлемдік туризм тарихына өз үлесін қосатыныны анық. Осы орайда елімізде туристік фирмалар да, қонақ үйлер мен мейрамханаларды салу көптеп қолға алынуда. Қазақстанның туристік фирмалары дүние жүзінің 80-ге жуық елімен қарым-қатынас жасайды. Алматы қаласының 25 фирмасы және 5 облыс орталығы Үндістанға, Түркияға, Біріккен Араб Әмірлігіне, Пәкістанға, Корея Республикасына, Грекияға, Польшаға, т.б. елдерге чартерлік әуе

рейстерін жолға қойған. Ал, қонақ үй индустриясы мемлекеттің қоржынын толтыратын бірден-бір сала.

Жалпы алғанда, кез – келген саланың қарыштап дамуына үлес қосатын – сол салада қызмет ететін мамандар. Соның ішінде туризм саласының мамандарын, әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, бірнеше жоғары оқу орындары дайындайды. Туризм мамандары Туризм және спорт академиясында, Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде, Қазақ Ұлттық университетінде, “Тұран” университетінде, Алматы Технологиялық Университетінде т.б. жоғары оқу орындарында дайындалады. Дайын кадрлар еліміздің немесе әлемнің қызмет көрсету саласында жұмыс атқара алады.

Қорытынды.

Қазақстан Республикасында ішкі туризм әлі де болса біртұтас индустрия ретінде қалыптаспаған. Бірақ, туризм саласына мемлекет белсене қатысатын болса, Қазақстан экономикасындағы үлкен табысты шаруашылыққа айналдыруға болады. Әрине 5 жыл өтсін, 10 жыл өтсін деген ой-пікір болмайды, бірақ осы салада оң өзгерістер қалыптасып келеді, әлемнің туризм саласы дамыған елдерден үйрену керек, өзіміздің мамандарды дайындау қажет және де өзіміздің «Қазақстан» атты үлкен үйімізге махаббатпен, сүйіспеншілікпен қарауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. <https://forum.stan.kz/20625/turizm-degenimiz-ne>
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/qazalem/activities/27938?lang=kk>
3. <https://www.bugin.kz/3189-turizm-turaly-ne-bilemiz>
4. «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы».
5. Буйленко В.Ф. Туризм: оқулық. М.: Феникс, 2015. - 357 б. 3 "Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы"
6. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 маусымдағы N 211-II Заңы (28.12.2018 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен) .
7. Запесоцкий А.С. Туризмдегі стратегиялық маркетинг. СПб.: СПбГУП, 2008. - 259 б.
8. Кузик С.П. Туризм географиясы: оқу құралы. Киев, 2012. - 368 б.
9. Александрова, А.Ю. Халықаралық туризм / А.Ю. Александрова. - М.: Аспект баспасөз, 2016. - 470 с.
10. Гуляев В.Г. Туризм: экономика және әлеуметтік даму. М., Қаржы және статистика, 2013 ж.

ӘОЖ 811.512.122

МУЛЬТИМЕДИА АРҚЫЛЫ ТІЛДЕРДІ ҮЙРЕНУГЕ ҒЫНТАЛАНДЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

¹Маликова Ж.М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

М.Солиньо Пасоның пікірінше, «Оқытудың сындарлы болуы үшін екі маңызды мәселе бар - ол мағыналы болуы керек, яғни барлық тілдік іс-шаралар мен тілдік материалдар шынайы болуы және жеке тұлғаға пайдалы білім беруі үшін, екіншісі оқыту субъектісі белсенді рөл атқаруы керек» [1]. Осылайша, мультимедиялық технологиялар бірінші кезекте - оқушының автономиясының өсуіне барынша ықпал ету және осы автономияның сапасын жақсарту, оған нені, қалай және қашан оқу керектігі туралы шешім қабылдауға үйрету қажет. Бұл екі нәрсені білдіреді: оқи білу және қажетті дидактикалық материалға ие болу.

Мультимедиа ерекше ынталандырушы ресурсқа ие. Тілдерді оқытудың дәстүрлі әдістеріне үйренген білім алушылардың көпшілігі үшін тілдік аудиторияда компьютердің немесе интернеттің болуы оң көзқарасты тудыратын фактор болып табылады. В. Ронсель Вега уәждемені академиялық өнімділік пен қайтарудың анықтаушы факторы деп атайды [2].

Біз уәждеме арқылы білім алушының тілдің озық деңгейін-мақсатын үйрену және меңгеру кезінде сезінетін ынталандыруды, қажеттілікті немесе тілекті түсінеміз. С.Лужан Гарсияның пікірінше, тілдерді меңгеру үдерісіндегі уәждеме, ақылға қарағанда маңызды фактор болып табылады [3].

Уәждеме оқушының өзін-өзі бағалауының жоғарылауымен, оған белгілі бір тапсырманы орындауға қабілетті екенін көрсету қажеттілігімен тығыз байланысты. Уәждеменің түрі - оқушы өзін жайлы сезінетін жағдайларды пайдалану. Мультимедиялық технологиялар дәл осындай жағдай. Қазіргі білім алушылар бұл технологияларды жақсы біледі, сондықтан тілді оқыту олардың жайлылық аймағында және жеке дамуында болады. Сонымен қатар, мультимедиа көмегімен білім алушыны өзін оқушы емес, кәсіби, маман сияқты сезінетін нақты жағдайға қоюға болады.

Мультимедиа сонымен қатар үнемі жаңарып отыратын, өзекті ақпаратты пайдалануға мүмкіндік береді, мысалы, оқытудың озық деңгейінде нақты уақытта айтылатын саяси пікірталастарды немесе дискурстарды тыңдау, өзін басқа әлеуметтік-мәдени ортаның бір бөлігі ретінде сезіну, оған еруге мүмкіндік береді. М.В.Кутьева атап өткендей, «Мындаған аудиторияға сөйлеген сөздерімен испан тілді әлемнің көрнекті тұлғаларының аудио материалдары үлкен пайда әкелуі мүмкін. Әдетте спикерлер мұндай қойылымдарға арнайы дайындалады. Олардың сөйлеуі анық, ерекше, мәнерлі, ойластырылған, тыңдаушылардың тиісті эмоционалды реакциясы мен қолдауын тудыруға бағытталған» деп санайды [4].

Е.В.Зверева маңызды фактор ретінде бейненің дыбысталу уақытын атап өтті. Заманауи технологиялар мұғалімге қажетті ұзақтықтағы өз бейнелерін жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, егер бейне бір сағатқа созылса, онда мұғалім оны қызықтыратын негізгі сәттерді таңдап, өзінің «бейнесін» жасай алады. Бұған әртүрлі бейнелерді біріктіруге мүмкіндік беретін tubeshop, Snipsnip у Splicd немесе DragonTape сияқты бағдарламалар көмектесе алады. Кейде желідегі бейнелер

жарнамамен шамадан тыс жүктеледі және білім алушылардың назарын бұзбас үшін мұғалім бейнеден жарнаманы тазарту үшін ViewPure немесе Safeshare бағдарламаларына жүгіне алады [5].

Білім алушыларға тілді меңгеру үдерісіне еруге мүмкіндік беретін өздерінің бейнелерін жасауды және жүктеуді ұсынуға болады. Мұғалім түсінуді жеңілдету үшін субтитрлерді де қолдана алады. Субтитрлермен жұмыс қызықты әдістемелік ресурс ретінде қарастырылуы мүмкін екенін ескерген жөн, өйткені олар бейтаныс дыбыстарды, сөздерді қабылдауға айтарлықтай әсер етеді. Сонымен қатар, заманауи технологиялар субтитрлерді беру формасын жекелендіруге мүмкіндік береді, сондықтан оларды белгілі бір қиындықтарға тап болған білім алушылар ғана пайдалана алады, ал қалған аудитория түпнұсқа бейнемен жұмыс істейді. Бірақ, С.Стемплески дұрыс атап өткендей, тілдерді оқыту үдерісін жемісті ететін мультимедиа емес, мұғалім екенін ұмытпау керек [6].

Бүгінгі таңда компьютер қолдайтын тілді оқыту бағдарламаларының ішінен ELAO арнайы бағдарламасын атап өтуге болады. Оның мақсаты-компьютерді тілдерді оқытуға толыққанды енгізу. Жыл сайын нарықта тілді өз бетінше меңгеруге бағытталған мультимедиялық өнімдер көбейіп келеді, бұл мультимедиа автономды түрде айналысуға мүмкіндік беретін күшті ынталандырушы әсерге ие екенін көрсетеді. Бұл курстар әрдайым білім алушылардың барлық қажеттіліктеріне жауап бере бермейді, бұл авторлық курстар санының өсуіне әкеледі, онда оқытушылар осы дидактикалық материалды белгілі бір топтың қажеттіліктеріне бейімдейді, бұл білім алушылардың жеке ерекшеліктерін, олардың мүдделерін ескеруге мүмкіндік береді. Бұл сонымен қатар ынталандырушы фактор ретінде қызмет етеді.

Тілдерді оқытуда заманауи мультимедиялық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланудың негізгі жолдары қандай? Мәселен, Н.С.Киргинцева мыналарды бөліп көрсетеді [7] (Сурет 1):

Сурет 1 - Тілдерді оқытуда заманауи мультимедиялық технологиялардың мүмкіндіктері

Г.К.Исмаилова тілдерді оқытуда мультимедияны сабақтың әр кезеңінде тиімді пайдалануға тырысады [8]:

- жаңа тақырыпты ашқан кезде (көрнекі құралдарды көрсету);
- жаңа тақырыпты (схемалар, кестелер, диаграммаларды қолдану) бекіту кезінде;
- білімді тексеруге арналған құрал (компьютерлік тестілеу, multiplechoice жаттығуларының әртүрлі түрлері, fillinthegaps);
- сабаққа қосымша материал ретінде (рефлексия, ойындар).

Тілдерді оқыту сабақтарында мультимедиялық құралдарды қолдану тұлғаға бағытталған тәсілді жүзеге асыруға мүмкіндік береді, оқытуды дараландыруға және саралауға ықпал етеді, яғни білім алушылардың белсенділігін, пәнге қызығушылықты арттырады және әр оқушының жасын, психологиялық ерекшеліктерін және тілді меңгеру деңгейін ескере отырып, өзіндік жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мультимедиялық құралдармен жұмыс істей отырып, оқушылар өздерінің жеке қабілеттері мен қалауларына бейімдеу арқылы өздерінің оқу үдерісіне әсер ете алады. Олар өздерін қызықтыратын материалды дәл зерттейді, оқуды қажет болғанша қайталайды, бұл дұрыс қабылдауға ықпал етеді.

Е.В.Бессонова мультимедиа тілдерді оқыту үдерісінде үлкен рөл атқарады деп сенеді. Қазіргі уақытта білім беру мекемелерінде әртүрлі компьютерлік технологиялар, мультимедиялық оқыту құралдары (мультимедиялық дискілер, презентациялар, бейне, аудио-роликтер), сондай-ақ оқыту бағдарламалары мен интерактивті курстардың барлық түрлері, бейне курстар, интернет-ресурстардың алуан түрлілігі (шет тілдеріндегі бейімделген және шынайы материалдар) кеңінен қолданылады. Мұның бәрі дидактикалық аспектіде толыққанды оқу-әдістемелік кешенді білдіреді [9]. Олар оқушылардың танымдық іс-әрекетін жандандыруға, тілді тәжірибеде меңгеруге жағдай жасауға, әр оқушыға шығармашылық пен бастамашылдық танытуға мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдауға мүмкіндік береді. Интернетті тілдерді оқытудың практикалық сабақтарында қолдану қазіргі сабақтың ажырамас бөлігіне айналды – ол ақпараттылықтың жоғары дәрежесі, уақыт бойынша «ашық» кеңістік, ақпаратты жылдам іздеу және жаңарту, психологиялық ыңғайсыздықты жою, тілдік кедергіні еңсеру міндеттерін шешеді.

Т.А.Боровая мультимедиялық технологияларды қолдану оқушылардың тілдік дайындық деңгейлерін ескеруге мүмкіндік береді, бұл оқытуда сараланған тәсіл қағидаттарын жүзеге асыруға негіз болады. Бұл жағдайда оқушылардың жеке жұмыс қарқынын ескере отырып, қол жетімділік қағидаты де сақталады. Компьютерлік желіні қолдана отырып, мұғалім сабақта әртүрлі жұмыс түрлерін ұйымдастыра алады [10].

«Кәсіби бағыттағы шет тілі» оқулығы негізінде іскерлік ағылшын тілін оқыту үдерісінде мультимедиялық технологиялардың қолданалуы бойынша мысал келтірейік. «Кәсіпкерлік қызметке қадамдар (Steps into Business)» мультимедиялық курсы Adobe Captivate және camptasia Studio бағдарламалық қосымшалары арқылы құрылды. Студенттер тапсырмаларды өз бетінше орындай алады, дұрыс

жауаптарды енгізе алады, оларды мұғалімге электрондық поштаға жібере алады немесе өз тапсырмаларын орындағаны үшін автоматты түрде баға алады. Құрылған ресурстың интерактивті сапасы қазір қабылданған мемлекеттік стандарттарға байланысты ерекше маңызға ие, онда барлық сабақтарды интерактивті режимде өткізу ұсынылады. Осы интерактивті ресурсты пайдалану студенттердің өзіндік жұмысының әртүрлілігіне ықпал етеді. Іскерлік ағылшын тілін үйренуге интерактивті саяхат оны студенттердің өз бетінше оқуына және олардың білімін, дағдыларын тексеруге итермелейді. Бағдарламалық қосымша оқытушыларға жаңа тапсырмаларды құру және енгізу үдерісінде өздерінің кәсіби деңгейін үнемі арттыруға мүмкіндік береді. Power Point бағдарламасын қолдана отырып, ресурстар өте белсенді қолданылады. Мысалы, студенттерге түпнұсқа You Tube жазбаларындағы материалмен байланысты тапсырмалар ұсынылады.

Итинсон тіл сабақтарында тыңдауға жүгіну өте маңызды екенін атап өтті [11]. Мультимедиялық оқыту құралдары студенттерге тілді түсіну дағдыларын жақсартуға көмектеседі. Аудио тыңдау кезінде студенттер, біріншіден, айтылуды дамытады: студенттер сөздерге екпін түсіреді немесе дыбыстарды шатастырады, сондықтан бұған жол бермеу үшін сөздің қалай естілетінін есту маңызды; екіншіден, интонацияны дамытады: бұл сөз тіркесінің семантикалық реңкін беру үшін өте маңызды; үшіншіден – сөздерді қолдану нұсқаларын дамытады: тілдегі көптеген сөздердің бір емес, бірнеше мағынасы болуы мүмкін. Тыңдау үдерісінде студенттер ана тілінің белгілі бір сөздерді қалай қолданатынын тыңдайды; төртіншіден, тілдік болжам дамиды: бұл белгісіз сөздің мағынасын түсіну мүмкіндігін білдіреді.

Қазіргі уақытта көптеген білім беру мекемелері тілдерді оқу үдерісінде кітаптардың электронды нұсқасын қолданады. Оқулықтың электронды түрінің бірнеше артықшылықтарын атап өтуге болады:

- электронды кітаптар мен оқулықтар оқушылар үшін ақпаратты көрнекі түрде жеткізе алады, өйткені оларда көптеген иллюстрациялар болады;
- электронды кітаптар күнделікті қолдануда әлдеқайда ыңғайлы және практикалық тиімді;
- электронды оқулықтарда белгілі бір толықтырулар мен жаңартулар бар;
- электронды кітаптарда кіріктірілген тесттер мен өткен тақырып бойынша өзін-өзі бақылау бар.

С.А.Лысиченкова мультимедиялық оқыту бағдарламаларымен жұмыс істеу кезінде оқушылардың іс-әрекеті олардың қабілеттерін ескере отырып құрылады; оқушылар оның мағынасын түсінуден, мақсат қоюдан, жоспар құрудан, оны жүзеге асырудың тәсілдері мен құралдарын таңдаудан бастап жоспарды іске асыруға және нәтижелерді өзін-өзі бағалауға дейінгі қызметтің толық циклынан өтеді [12]. Оның ойынша, тілдерді оқытуда мультимедиялық оқыту бағдарламаларын пайдаланудың бірқатар артықшылықтары бар:

- оқушылардың жоғары уәждемесі;
- жұмыс түрлерінің таңдауы;
- көрнекілік, материалдың жарықтығы;
- жаңалық;

- жұмыс режимдерінің әртүрлілігі;
- оқытудың интерактивтілігі;
- оқушылардың дербестігі;
- әр оқушы үшін сәттілік жағдайын құру;
- әр оқушы үшін жеке білім беру траекториясын құру мүмкіндігі;
- жұмыс істеуге ыңғайлы атмосфера;
- жедел кері байланыс мүмкіндігі.

Е.И.Трубаева ойынша, мультимедиялық оқытудың ерекшелігі-тілдерді үйренушінің тәуелсіздігі мен танымдық белсенділігін арттыруға ықпал ететін оқытуды даралау қағидатын жүзеге асыру мүмкіндігі. Мультимедиялық компьютерлік дидактикада көрнекілік қағидаты да кеңінен қолданылады. Көпжылдық психологиялық-педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, «Оқытудың тиімділігі барлық сезім мүшелерінің белсенділену дәрежесіне тікелей байланысты» деген тұжырым бар. Оқу материалын игерудің беріктігі көбінесе оның сенсорлық қабылдауын ұсынудың әртүрлілігіне байланысты. Тілдерді мультимедиялық оқытуда осы мақсаттарды шешу үшін білім беруді жандандыру қағидаты қолданылады [13].

Алайда, қазіргі заманғы ақпараттық-техникалық құралдар негізінде көрнекілік қағидаты іске асырудағы мүмкіндіктерді кеңейту практикалық педагогикалық қызметте «оқытудың мазмұны мен мақсаттарына зиян келтіре отырып, техникалық құралдармен мәселені толық шешудің елесін» тудырады.

Айта кету керек, бастауыш мектепте сабақтарда мультимедиялық технологияларды қолдану түсіндірмелі-иллюстрациялық оқыту әдісінен баланың оқу іс-әрекетінің белсенді субъектісіне айналатын белсенділікке ауысуға мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың білімді саналы түрде игеруіне әкеледі, бұл материалды игеру үшін өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Soliño Pazó M.M. El uso de las nuevas tecnologías en el aula de lenguas extranjeras: Un cambio en el proceso de enseñanza y aprendizaje // Revista De Investigación y Crítica Estética 2008. № 4. P. 177-187.
2. Roncel Vega V.M. El rendimiento en ELE en la enseñanza reglada: un modelo explicativo. MarcoELE // Revista De Didáctica. 2007. № 5. P. 76-87.
3. Luján García C.I. La motivación: Un factor relevante en el proceso de enseñanza/aprendizaje de lenguas extranjeras // Boletín Millares Carlo. 1999. № 18. P. 269-278.
4. Кутьева М.В. Аудио и видеоисточники глобальной сети Интернет: политдискурс в обучении устной испанской речи // Информационные технологии в преподавании и научно-технический перевод: сборник научно-методических статей. М.: РУДН, 2014. С. 63-69.
5. Зверева Е.В. «Мультимедийные технологии как средство мотивации обучающихся в процессе преподавания иностранных языков» Русистика, no. 3, 2015, pp. 66-74.

6. Stempleski S. Video in the ELT Classroom // Methodology in language teaching. 2002. № 7. P. 44-67.

7. Суярова З.К. Место мультимедийных технологий в учебном процессе / З.К.Суярова. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 3 (83). - С. 80-83.

8. Исмаилова Г.К., Смагулова Ж.С. Использование мультимедийных технологий в обучении иностранному языку // ББК 74.00 М 78 Главный редактор. – 2021. – С. 81.

9. Бессонова Елена Владимировна, Кириллова Инна Константиновна, and Тарабарина Юлия Алексеевна. «Использование мультимедиа - технологий в обучении иностранному языку в вузе» Проблемы современного педагогического образования, no. 62-1, 2019, pp. 51-54.

10. Боровая Т.А., Сердюк В.Н., Сердюк О.Ю. Обучение деловому английскому языку с использованием мультимедийных технологий // Вопросы методики преподавания в вузе. – 2013. – №. 2 (16). – С. 104-112.

11. Итинсон К.С. Применение мультимедийных средств при изучении дисциплины иностранный язык // Региональный вестник. – 2020. – №. 2. – С. 56-57.

12. Лысиченкова С.А. Применение мультимедиа технологий как эффективное средство индивидуализации в обучении иностранному языку // Мир науки, культуры, образования. – 2015. – №. 5. – С. 121-123.

13. Трубаева Е.И., Рядинская О.П. Инновационные мультимедийные технологии как компоненты обучения иностранному языку //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2013. – №. 12-2. – С. 209-211.

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕНУ ҮШІН МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹Маликова Ж.М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: zhanna_mm82@mail.ru

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде оқу үдерісінде мультимедиялық технологияларды қолдану оның ажырамас бөлігіне айналды. Бұған көптеген факторлар ықпал етеді, соның ішінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласындағы оқытушылардың құзыреттілік деңгейі, білім алушылардың компьютерлік техниканы және ғаламдық желінің желілік мазмұнын пайдалануға деген жоғары қызығушылығы. Нәтижесінде мұғалімдер өздерінің электронды оқу ресурстарын құра отырып, авторлық оқу материалдарын желіде жариялауды жөн көреді.

Тілдік пәндерді оқытудың ерекшелігі сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлерін қамтиды. «Қазақ тілі» электронды оқулығында (М.Ж.Хусаинова, А.М.Сапанова) тақырыптық мәтіндер дыбыспен және анимациямен сүйемелденеді. Бейне ақпарат,

анимация оқушылардың ұсынылған материалдың мазмұнына назарын едәуір арттырады, оқу қызықты және эмоционалды болады. Ерекшелігі-фотосуреттер мен ілеспе мәтіндердің жергілікті материалда жасалғандығы. Мысалы, егер тақырып қалалық тақырыптағы сөздерді, сөз тіркестерін зерттеуге арналған болса, онда материал Өскемен қаласының өмірінен (тарих, даму, көрікті жерлер); жатақханадағы өмір туралы диалогтар-университеттің студенттік үйлерінің мәтіні мен фотосуреттері және т.б.

«Шет тілі» электронды оқу құралында (Қ.М.Тоқтарғалиева) сөздік жұмыс үшін анимация қолданды, ол манипулятор белгілі бір сөзге немесе сөз тіркесіне жақындаған кезде оны айтуға мүмкіндік берді.

«Қазақ тілі» электронды оқу құралында (З.С.Советова, А.М.Мұратбекова) диалогтардың дұрыс айтылуын жеткізу үшін бейнежазба технологиясы қолданылды. Диалогтардың мазмұны өмірлік жағдайларға барынша жақын болды, түсірілім білім алушылар үшін таныс аудиторияларда өтті, мысалы, кітапхана туралы диалог ЖОО кітаптарын беру залында өтті. Білім алушылардың білімін бағалау мұғалімнің шығармашылығы үшін өріс болды және болып қала береді. EUR-де әр түрлі типтегі тест тапсырмалары қолданылады (бірнеше таңдау, сәйкестік, жетіспейтін әріптерді, сөздерді енгізу), ойын тапсырмалары, оқу мақсаты мен тапсырманың мағынасына барынша сәйкес келетін тест тапсырмалары [1]. Тілді жетілдірудің қосымша мүмкіндіктері веб-камераларды сабақтарда қолдану. Веб-камераларды пайдалану бейнежазбаны түсіруге және сақтауға, оны көруге және талдауға мүмкіндік береді, оқушының белсенді сөйлеуі мен тыңдау уақытының ұлғаюы да оң болып табылады. Веб-камералармен өз бетінше жұмыс істеу кезінде білім алушылар сөйлеу және айтылу дағдыларын бекітеді және автоматтандырады. Веб-камераларды қолдану ағылшын тіліндегі ауызша сөйлеудің сапалы үлгілерін көрсетудің тиімділігін арттырады, өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруға көмектеседі, тілді оқытуда дыбыстық және визуалды көрнекілікті жақсартатын оқытудың қолданыстағы әдістері жетілдіріледі, оқытудың сараланған жеке тәсілімен тілдік ортаны құруда мұғалімнің мүмкіндіктері кеңейтіледі.

3.3.Оразалина айтуынша, студенттер бейнежазбаны көре алады, критерийлер бойынша интроспекция жасай алады, қателіктермен жұмыс істеу туралы шешім қабылдай алады (олар өз сөздерін тез жаза алады, ал жұмыс аудиторияда да, аудиториядан тыс уақытта да жүргізілуі мүмкін). Веб-камераларды қолдана отырып, оқу үдерісін ұйымдастырған кезде, мұғалімдердің пікірінше, уақыт үнемделеді, студенттерге жеке көзқарас жүзеге асырылады, болашақ мамандарды коммуникативті болуға, өз бетінше жұмыс істеуге, дұрыс, еркін және табиғи түрде аудитория алдында сөйлеуге, мәтінді сауатты және нақты айтуға, сөйлеуге бөлінген уақытқа сәйкес келуге және оны дұрыс бөлуге үйретеді. Веб-камераларды қолдану арқылы жұмыстың қарапайым түрлері сабақтардың сапасын арттыруға ықпал ететінін, шет тілдерін жеделдетіп оқыту әдістері іске асырылатынын көрсетеді [2].

Ж.Б.Ахметжанова қазақ тілін оқытуда қолданылатын негізгі ақпараттық технологиялар-интерактивті тақта, теледидар, электронды оқулықтар деп санайды. Қазіргі жастардың озық және сапалы білім алуының бірден-бір шарты заманауи

инновациялық технологияларды енгізу болатыны анық. Бұдан шығатыны, ғылыми-техникалық прогрестен артта қалуға болмайды; педагогикалық инновацияларды уақтылы игеру, оларды әзірлеу және тиімді қолдану мүмкіндігі - әрбір оқытушының негізгі міндеті. Оқу орындарында басқарудың инновациялық жүйесін енгізу және оны іс жүзінде жүзеге асыруға ықпал ету қажет [3]. Бұл ретте, инновациялық педагогикалық технологиялардың негізгі міндеттері:

- әрбір білім алушының оқуын, дамуын және басқа да қызмет түрлерін ұйымдастыра білу;
- тәрбие білім алушының білімі мен құзыретіне сәйкес деңгейде өтетін оқыту бағытын таңдау;
- өзіндік жұмыс дағдыларын ұйымдастыру және дамыту;
- аналитикалық ойлау дағдыларын теңестіру.

Инновацияларды енгізу үдерісінде үш дербес және өзара байланысты күш айқындалады: енгізілетін технологиялардың ерекшеліктері; инноваторлардың, инновациялар авторларының әлеуеті; инновацияларды енгізу жолдары.

Оқытудың инновациялық технологиялары кәсіби қызметтің ерекше түрі ретінде ерекшеленеді. Оқытудың инновациялық технологияларын игеру үшін үлкен педагогикалық тәжірибені пайдалану қажет. Бұл жұмыс өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке көзқарасы бар адамдарды қажет етеді. Әрине, әрбір педагог инновациялық технологияларды игеру үдерісінде өзін-өзі дамытумен және өзін-өзі жетілдірумен айналысады. ХХІ ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби дағдыларын қалыптастыру кейінге қалдыруға болмайтын іс, қоғамның өзекті талабы болып табылады.

Әдіскер С.Көшімбетова өзінің оқу-тәрбие үдерісіндегі зерттеуінде инновациялық әдістерді қолданудың мынадай ерекшеліктерін қарастырады [4]:

- жекелеген оқыту технологиялары ғылыми негіздерді игеру кезінде оқу-тәрбие үдерісінде тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілігін арттырады және гуманизм мен адамгершілік сияқты қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді;
- қоғам мен табиғаттың тығыз өзара іс-қимылын игеру;
- мұғалімнің шығармашылық ізденісі барысында туындайтын жаңа қабілеттер;
- сараланған оқыту технологиялары кезінде шығармашылық зерттеу қызметінің негізінде оқытудың мазмұны мен әдістері адамның инновациялық қабілеттерін қалыптастыруға бағытталған;
- ақпараттық бағдарламалар арқылы оқыту-оқытылатын пәндердің пәнаралық байланысын ұйымдастыру;
- адамның дүниетанымындағы көрнекі түсініктеме арқылы «адам-қоғам-табиғат» үйлесімділігін түсінуге бағытталған мәдениет жүйелі және саналы түрде қалыптасады;
- ізгілендіру технологиясында педагогика ғылымының бірінші кезектегі ғылыми жаңалықтарының тәжірибесінде «бала – субъект», «бала – объект» ұғымдары енгізіледі, ғылыми білім әлеуметтік жағдай мен қызметтің әлеуметтік нәтижелерінің бірлігінде қарастырылады.

Қазір Қазақстанда мемлекеттік қызметшілерді қазақ тілін оқытудың ақпараттық технологияларын қолдану бойынша жақсы әдістемелік база құрылды. Тілді оқытудың үш деңгейі (А1-А2; В1-В2; С1-С2) бойынша «мемлекеттік қызметшінің тіл портфелі» кешенін құру осының жарқын мысалы болып табылады. Бұл кешен ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып құрылған. Бұл аудио оқулықтар, аудио-қосымшалар, электрондық оқулықтар, кешен бойынша білімді тексеруге арналған тесттердің электрондық жинақтары, қазақ тілі бойынша білімді тексеруге және өлшеуге арналған электрондық портфель, бейне сабақтар, аудио-сабақтар. Біздің ойымызша, оқушылар үшін де осындай «тіл портфелі» құрылуы тиіс. Ол білім алушылардың лингвистикалық білімі мен құзыреттілігі деңгейінің артуын қадағалауға, қазақ тілін білу деңгейін анықтауға және т.б. мүмкіндік береді.

Н.Ж.Құрманова ересек тұрғындарды қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияларды белсенді қолданудың көптеген мысалдары бар және оларды қолданудың тиімділігі бұрыннан дәлелденген деп санайды. Жоғары білім беру жүйесіндегі тұрақты элемент ретінде қазақ тілін оқыту мен оқытуға ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу тетіктерін құру қазақ тілінің коммуникативтік құзыреттілігін дамыту, сыни және шығармашылық ойлауды дамыту және т. б. сияқты негізгі педагогикалық мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді [5].

Осыған қарамастан, қазақ тілін оқыту жүйесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізуге қатысты көптеген проблемалар бар. Бұл:

- көптеген оқытушыларда компьютермен жұмыс істеудің қарапайым дағдыларының болмауы;
- оқытушылардың ақпараттық технологияларды меңгеру дағдыларының болмауы;
- оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды қолдануға стандартталған талаптардың болмауы;
- студенттердің оқу мақсаттары үшін АКТ-ны меңгеру қажеттілігін түсінбеуі;
- дәрістерде, практикалық және зертханалық сабақтарда және т.б. ақпараттық технологияларды пайдалану жиілігі туралы статистиканың болмауы [6].

Білім беру жүйесінде қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктері шексіз. Біздің ойымызша, қазақ тілін оқытуда АКТ қолдану мәселесін шешу үшін мынадай әрекеттер қажет:

- қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың дидактикалық құндылығы мен әдістемелік орындылығын негіздейтін тұжырымдамалық қағидаттарды әзірлеу;
- қазақ тілінің мультимедиялық кабинеттерін құру;
- АКТ негізінде жаңа оқу құралдары мен кешендерін құру;
- қазақ тілін оқытуда АКТ қолдануға қойылатын дидактикалық талаптарды әзірлеу.

Әрине, әрбір жаңашылдық белгілі бір қиындықтар мен кедергілерді қамтиды. Біздің жағдайда бұл, басқалармен қатар, қазақ тілінің мультимедиялық кабинеттерін құру, пәнді оқыту процесінде ақпараттық технологияларды компьютерлендіру, енгізу және қолдану жағдайында оқытушылар құрамының жұмысқа психологиялық және техникалық дайындығы. Ұзақ жұмыс тәжірибесінің нәтижесінде қалыптасқан менталитетті өзгерту көп күш жұмсауды қажет етеді. Мұнда тек оқытушыларды арнайы даярлау, жоғары оқу орындарында ақпараттық құзыреттілікті арттыру және кадрлар құрамын қайта даярлау курстарын ұйымдастыру, білім беру мазмұнын оқытудың ақпараттық жүйелерінің жұмыс істеу жағдайларына бейімдеу ғана көмектесе алады. Әр мұғалім өз сабақтарын жоспарлау кезінде оның тиімділігін арттыру үшін қандай да бір оқу қызметінде АКТ түрлерін қолдануға болатындығын білуі керек.

АКТ білім беру жүйелері оқу ақпаратының көзі ретінде кітапқа, оқулыққа тең келмейді. Оқулықтар мен кітаптарда анимация, дыбыс, бейнелеу функциялары жоқ, олар ақпаратты қабылдаудың есту және көру арналарын пайдаланады, бұл оны тиімді игеруге мүмкіндік береді. Мұғалімдер оқытылатын пәндердің теориялық аспектілерін меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар кәсіби қызметте АКТ мүмкіндіктерін пайдалана отырып, теориялық білімін практикада қолдану дағдыларын игеруі керек. Бұған АКТ-ның дидактикалық әлеуетін кеңінен мақсатты пайдалануға үлкен мүмкіндік беретін арнайы әзірленген таңдау курстары үлкен көмек көрсете алады.

Бұған мысал ретінде IV курс студенттері үшін әзірленген және сынақтан өткен «Мультимедиялық құралдарды пайдалана отырып қазақ тілін оқыту әдістемесі» қазақ филологиясы курсы келтіруге болады. Сабақ барысында студенттер өздері оқитын пәндер бойынша оқу материалдарын жасауды үйреніп қана қоймай, сонымен қатар мектеп оқулықтары бойынша мультимедияны қолдана отырып, бүкіл сабақтарды әзірледі. IV курс студенті әзірлеген және педагогикалық практика кезінде өткізген Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» шығармасы бойынша 5-сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша сабақтар сериясын атауға болады (2012 ж. қаңтар-наурыз). Бесінші сынып оқушыларына келесі тапсырмалар ұсынылады:

- фильмді қарап шығыңыз және оқулықтағы үзінділерге сәйкес келетін үзінділерді табыңыз;
- оқулықтағы үзінділерге сәйкес келетін кинофильмнің үзінділерін дауыстаңыз;
- Power Point, Print ser көмегімен сабақтың презентациялық материалын жасаңыз. Компьютерлік технологияларды белсенді қолданудың арқасында оқушылар өте ынталы болды, барлық тапсырмалар үлкен қызығушылықпен орындалды және бағдарламалық жұмыстың мазмұны толығымен игерілді.

Қазақ тілі мен қазақ әдебиеті сабақтарында оқытудың мультимедиялық құралдарын пайдалану білім алушылардың танымдық белсенділігі мен уәждемесін арттырады, оқытуда тұлғалық-бағдарланған тәсілді іске асыруға мүмкіндік береді, студенттердің өзіндік қызметін қамтамасыз етеді. Оқу үдерісінде тілдік дағдыларды қалыптастыру және дамыту сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінде өзара

байланысты жүзеге асырылады. Білім алушылар стандартты қарым-қатынас жағдайларында нақты коммуникативтік міндеттерді шешу кезінде өнімді дағдыларды, үйренген тілдік материалды сөйлеуде өзгерту және біріктіру қабілеттерін игеруі керек.

Сөйлеудегі коммуникативті құзыреттіліктің қалыптасу деңгейі оның лексикалық және грамматикалық жақтарын игеру сапасына, дәлірек айтқанда, қарапайымдылардан бастап күрделі шығармашылық дағдыларды дамытуға дейінгі дағдыларды қалыптастыруға әкелетін тілдік материалмен әр түрлі іс-әрекеттерге байланысты. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды лексикалық дағдыларды қалыптастыру немесе жетілдіру үдерісінде ғана емес, сонымен қатар оқу мен тыңдауды үйрену үдерісінде де қолдануға болады.

Тапсырмаларды орындау кезінде білім алушылардың жетістігіне де, оның сәтсіздігіне де жауап беретін интерактивті бағдарламалар бар. Компьютерлік оқыту қиындық дәрежесі бойынша оқу тапсырмаларын ұсынуды реттеуге, дұрыс шешімдерді көтермелеуге және дұрыс емес шешімдерді түзетуге мүмкіндік береді. Тілді оқыту үдерісінде компьютерді пайдалану ауқымы өте кең: кез-келген грамматикалық, лексикалық, фонетикалық тақырып бойынша тестілеуден, олардың жеке ерекшеліктерін ескеруден, қажетті оқу материалын пысықтаудан білімнің қажетті деңгейіне дейін, белгілі бір дағдыларды жаттықтыруға дейін тапсырмаларды қамтиды.

Осылайша, білім беруде заманауи технологияларды қолдану оқушылардың жеке басын қалыптастыруға қолайлы жағдай жасайды және қазіргі қоғамның сұраныстарына жауап береді. Интернет желісінің ақпараттық ресурстарын пайдалана отырып, оларды оқу үдерісіне біріктіре отырып, қазақ тілі сабақтарында бірқатар дидактикалық міндеттерді тиімді шешуге болады:

а) әртүрлі күрделілік дәрежесіндегі желі материалдарын тікелей пайдалана отырып, оқу дағдыларын қалыптастыру;

б) интернет желісінің дыбыстық мәтіндері негізінде тыңдау дағдыларын жетілдіру;

г) жеке немесе жазбаша жауап беру арқылы жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіру.

Қорытындылай келе, ақпараттық технологияларды қолдана отырып, сабақта әр түрлі жұмыс түрлерін біріктіру білім алушылардың уәждемесін дамыту мәселесін шеше алады. Бүгінгі таңда жаңашыл мұғалімге, өз қызметінің мазмұнын жанартуға қабілетті мұғалімге деген қажеттілік артты, ол тек ақпарат таратушы ғана емес, оқу үдерісін ұйымдастырушы ролін алады, өзінің шығармашылық жолын іздеуге белсенді қатысады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Азимов, Э.Г. Материалы Интернета на уроках английского языка // Иностранные языки в школе. – 2001. – №1. – СС.96-101.

2. Оразалина Зауре Замангазьевна. «Мультимедийные технологии при изучении языковых дисциплин» Вестник Томского государственного педагогического университета, no. 11 (126), 2012, pp. 215-218.

3. Ахметжанова Ж.Б., Балапанова К.Ж. Информационные технологии в обучении казахскому языку // Достижения науки и образования. – 2019. – №. 4 (45). – С. 30-33.

4. Дауренбекова Ж.К., Таскужина А.Б. Использование ИКТ на занятии – важный фактор повышения качества знаний на уроках казахского языка. – 2013.

5. Курманова Н.Ж., Курманова Б.Ж. Информационно-коммуникационные технологии в обучении казахскому языку: К постановке проблемы // Иностранные языки в дистанционном обучении. – 2009. – С. 279.

6. Женабаева Ж.К. Возможности информатизации в повышении эффективности преподавания казахского языка в школах с русским языком обучения // Открытая школа. – 2007. – №6.

ӘОЖ 37

МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, СӨЙЛЕУДІ ТАҢУ НЕГІЗІНДЕ МЕКТЕПТЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Сәрсенхан Айнұр

ainursarsenhanova2001@gmail.com

Магистрант: ІТ және жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебі кафедрасының С.Аманжолова атындағы Шығыс Қазақстан университеті.

Мамандығы: 7М01502 Физика

Ғылыми жетекші: Квеглис Людмила Иосифовна: ІТ және жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, физика және технологиялар ғылымдарының кандидаты .

Иманжанова Кульбарчин Тлеукановна: ІТ және жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебі кафедрасының аға оқытушысы.

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

Аннотация: Дауыс эмоциясын тану – адамдар мен заманауи ақпарат жүйелердің қарым-қатынасында керек. Бұл адамның эмоциналды күйіне қарай бағдарламалық жүйеде өзара дұрыс түсінікті қалыптастыру үшін қажет. Яғни, адамның эмоциясы деп отырғанымыз ішкі жан дүниесіне байланысты шығаратын көңіл-күйінің бейнесі. Көңіл-күйіне қарай әр адам өзгеше тонмен, тембрмен әртүрлі эмоцияда сөйлейді. Сондықтан, жалпы әрбір адамда дауысының ерекшелігі болады. Алайда барлық дауыс артықшылығы бойынша адам эмоциясын анықтау күрделі мәселе саналады.

Тірек сөздер: нейрондық желілер, терең оқыту алгоритмдері, дауысты тану, машиналық оқыту.

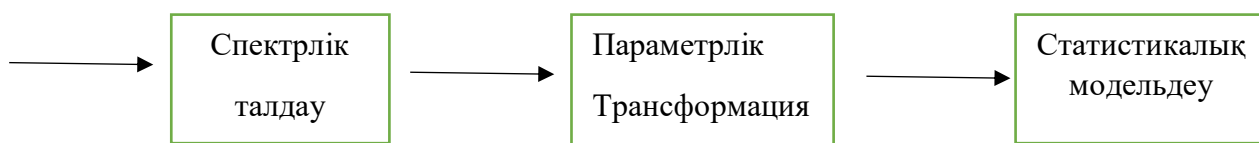
Осы зерттеу жұмысында машиналық оқыту көмегімен дауысқа сай эмоцияны анықтау жүргізіледі. Шыққан нәтиже бойынша компьютер адам дауысын танып, эмоциналдық жағдайын ескере дұрыс жауап береуі тиіс.

Жұмыстың өзектілігі: дауысты тану есептеулерінде машиналық оқытуды қолданып дауыс белгілерін анықтау және өндеу алгоритмдерін зерттеумен мектепте физиканы оқытудың әдістерін құруға және жетілдіруге арналған.

Машиналық оқыту жасанды интеллект саласының бір бағыты ретінде дауысты тану үдерісінің негізгі бір бөлшегі болып қалыптасты. Адам дауысын қолданып, эмоцияларды автоматты түрде тану жүйесін зерттеу мектеп жасындағы аутизммен ауыратын оқушылардың, ұялы телефон пайдаланушыларының, байланыс орталығының операторлары мен тұтынушыларының, автокөлік жүргізушілерінің, ұшқыштардың және басқа режимді пайдаланушылардың, эмоцияларын анықтаудың тиімді әдістерін жасауға бағытталған. Эмоцияларды анықтау пайдаланушылардың қалауын түсінуге мүмкіндік алуға көмектеседі. Сөйлеудегі адам эмоциясының түрін тану – сөйлеу қиындық туғызатын мектеп жасындағы оқушыларды оқыту үшін және адамдар мен заманауи ақпарат жүйелердің қарым-қатынасында керек. Бұл адамның эмоцияналды күйіне қарай бағдарламалық жүйеде өзара дұрыс түсінікті қалыптастыру үшін қажет. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жылдам басқаруда дауысты тану интерфейстерін құру, әртүрлі дауыс есептеулерін тану бүгінгі күнде толығымен шешілмеген, өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Елімізде жасанды интеллект жүйесі кешенді түрде дамуда. Осы үдерісте аса өзектілікті әліде шешуін күтетін мәселелер аз емес. Солардың бірі – дауысты автоматты тануда, сөйлеушінің ішкі сезімдерін түсіну мақсатында дауысына қарап эмоцияларын анықтау әлі жете зерттелмегені тақырыптың өзектіліктігін анықтайды.

Жұмыстың мақсаты – сөйлеу сигналында акустикалық корреляциясы бар айтылым қасиеттерінің жиынтығын, яғни сигналдың толқын пішінін өңдеу арқылы қандай да бір жолмен есептелетін немесе бағаланатын параметрлерін табу арқылы физиканы мектепте оқытуды жетілдіру. Мұндай параметрлер мүмкіндіктер деп аталады. Келесі процедурадан кейін сигналды модельдеуде сөйлеу сигналын алдын ала өңдеу - бұл ерекшелікті шығару. Сөйлеу сигналының параметрленуі функцияларды шығару деп аталады. Бұл өндіруге бағытталған сөйлеу сигналының мағыналы көрінісі.

Функцияларды шығаруды үш негізгі топқа бөлуге болады операциялар: спектрлік талдау, параметрлік түрлендіру және статистикалық модельдеу. Толық қадамдар ішінде көрсетілген 1.1-сурет [3].

Сурет 1.1 - Функцияларды шығару процесі

1 Спектрлік талдау

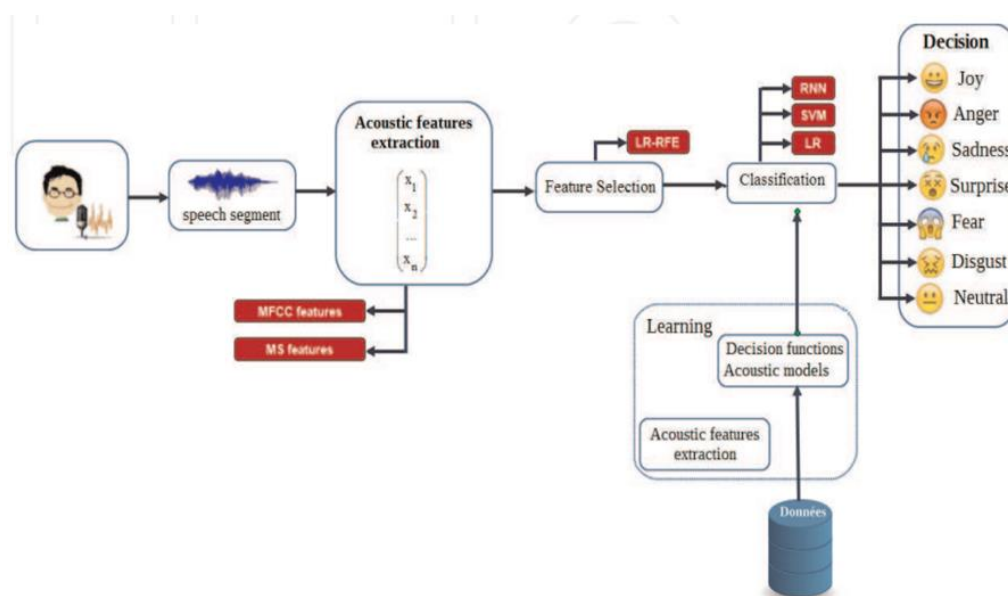
Сөйлеу уақыт өзгеретін сигнал мағынасында жасалса, оның сипаттамалары спектрлік белсенділікті параметрлеу арқылы ұсынылуы мүмкін. Талдау алгоритмдерінің спектрлік алты негізгі санаты бар, олар: цифрлық сүзгі банкі, Фурье түрлендіруі сөйлеуді тану жүйесінде қолданылады.

2 Параметрді түрлендіру

Сигнал параметрлері екі іргелі операция арқылы сигналды өлшеуден жасалады: дифференциация және жалғаулық. Шығару - бұл сигналдың бастапқы бағалаулары бар параметр векторы.

3 Статистикалық модельдеу

Бұл қадамда сигнал параметрлері болды деп есептелді бірнеше негізгі көп айнымалы кездейсоқтан жасалған процесс. Бұл процестің табиғатын зерттеу немесе ашу, оны деректерге модельді енгізу, модельді оңтайландыру (немесе жаттықтыру), содан кейін жуықтау сапасын бағалау. Осы процесс туралы ақпарат тек оның байқалатын нәтижелері болып табылады, есептелген сигнал параметрлері. [3].

Сурет 1.2 - Ұсынылған жүйенің құрылымдық блок – схемасы [3].

Динамикті тану жүйелерінде немесе сөйлеуді тану жүйелерінде қолданылады. Алгоритмнің негізгі техникасы адамның есту қабілетінің жүйесіне негізделген. Адамдардың дыбысты қабылдауы, дыбыстық жиіліктің масштабына сай деңгейде жүрмейді. Дыбысты адамның өзіне қабыл алуы жоғары жиілікте аз сезімтал келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Рашми С. Р. Сөйлеуді тану жүйесіндегі алгоритмдер мен қолданбаларға шолу //International Journal of Computer Science and Information Technologies. – 2014. – Т. 5. – №. 4. – С. 5258-
2. Женевьева И. Сапижашко, Васфи Б. Михаэль, «Сөйлеушіні тануға арналған кіріспелерге негізделген белгілерді алудың соңғы алгоритміне шолу», IEEE, 880-883 бет, 2012 ж.
3. Керкени Л. және т.б. Машиналық оқытуды қолдана отырып, сөйлеу эмоциясын автоматты түрде тану //Әлеуметтік медиа және машиналық оқыту. – IntechOpen, 2019 ж.
4. Вибха Тивари, «MFCC және оның спикерді танудағы қолданбалары», Emerging Technologies туралы халықаралық журнал, 19-22 бет, 2010 ж.

5. Хай-ян Ян, Синь-син Цзинь,” SVM-VQ негізіндегі динамикті тану жүйесіне арналған параметрлердің өнімділік сынағы”, IEEE, 321-325 бет, 2012 ж.

ӘОЖ 37

МЕКТЕПТЕГІ ӨЛКЕТАНУ ЖҰМЫСТАРЫ

Ахметов Руслан Мақсатұлы, Бекенов Айбар Жақсылықұлы

Ғылыми жетекші: Амренова.А.К

С. Аманжолов университеті, Өскемен қ, Қазақстан

Email: ruslan.ahmetov5@icloud.com

Елбасымыз 2017 жылы 12 сәуірде жариялаған «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық сипаттағы мақаласында «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынды. Мемлекет басшысы отансүйгіштік сезімнің кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталатынын айтқан болатын. Тәуелсіз еліміздің оқушы және студент жастарын отансүйгіштікке тәрбиелеудің сан алуан жолдары бар. Солардың бірі — тарихи өлкетану жұмыстарын пайдалану арқылы тәрбиелеу.

Мектептегі Өлкетану – белгілі бір жердің, қаланың, елді мекеннің бір бөлігін оқып білу. Мұндай жұмыспен жергілікті тұрғындар айналысады, себебі бұл аймақ оқушылар мен мамандар үшін (тарихшылар, биологтар, геологтар, архитекторлар, этнографтар, экологтар) туған өлке болып саналады. Мектептегі өлкетану пәні білім беру мен тәрбиелеуді өмірмен байланыстыратын маңызды құрал болып табылады. Өз өлкесінің бұрынғы және қазіргі өмірін білу, өлкенің жаңаруына тікелей ат салысуымыз үшін қажет, өйткені туған өлке – шегі жоқ әлемнің бір бөлігі. Өлкетану отансүйгіштік сезімді – Отанға деген терең махаббатты тудырады. Мектептегі өлкетану, жалпы өлкетанудың бір бағыты болғандықтан, оқушының адамгершілік, интеллектуалдық, эстетикалық, еңбексүйгіштік, тұлғалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Туған өлкенің өткенімен, қазіргі кезімен және жорамалды болашағымен, табиғи, экономикалық, тарихи, мәдени және басқа да ерекшеліктерімен танысу оқушының дүниетанымын қалыптастыруға жағдай жасайды. Бұл оқушының өзінің бір нақты ұлт өкілінің қатарына жататындығын түсінуіне және ол үшін мақтаныш сезімінің туындануына көмектеседі.

Нормативтік-құқықтық құжаттарға, вариативтілік ұстанымына сай, жалпы білім беретін мектепте білім беру мазмұнының аймақтық компонентін

жетілдірудің мақсаты өз өлкесін, елді мекенін, қаласын не ауылын жақсы білетін және сүйетін, оның әдет-ғұрыптарын сыйлайтын, табиғи, тарихи, мәдени ескерткіштерін қорғайтын, көпұлтты Қазақстанның отаншыл азаматын тәрбиелеу.

Мектептегі өлкетану жұмысының өзіндік міндеттері бар. Бұл міндеттер оқушылардың өмірге, қоршаған ортаға деген көзқарасын қалыптастыруды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақ елінің кез келген аймағынан ежелгі, ортағасырларға және жаңа заманға қатысты тарихи жәдігерлерді немесе деректерді көптеп кездестіруге болады. Мәселе соларды танып біліп, табылған мәліметтерді жүйелеп, зерделеп, оларды жастар тәрбиесінде тиімді пайдалана білуді үйренуде.

«Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс», — деп көрсетті Елбасымыз.

Сол бағдарламаға сәйкес берілген тапсырмаларды орындау мақсатында қазақ және орыс тілдерінде оқытатын орта білім беру ұйымдары директорларының тәрбие ісі жөніндегі орынбасарлары, тарих, география, биология, музыка, қазақ тілі мен әдебиеті, орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдеріне арналған педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының «Мектептегі өлкетану жұмысын ұйымдастыру және өткізу» білім беру бағдарламасы әзірленді.

– күнделікті өмірде өлкетанушылық білім мен біліктілікті қолдана алу, жергілікті жердегі туындайтын проблемаларды шешуде өзінің орнын білу дағдысын қалыптастыру;

– туған өлкесінің өмірін жетілдіруге үлес қосуға деген ұмтылысты дамыту .

Өлкетану жұмысында тағы бір міндетті қосуға болады, ол – зерттеушілік сипаттағы міндеттер:

– қоршаған ортаның ластану деңгейін анықтау және туған аймақтың экологиялық жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу;

– логикалық ойлау қабілетін дамыту арқылы, проблема қою және оны шешудің жолдарын іздеу;

– оқығанды, танығанды, түсініксіз жағдайларды, мәліметтерді өз шығармашылығында көрсете білу;

– ізденіс арқылы таныс емес, белгісіз, түсініксіз құбылыстарды тануға, білуге, түсінуге ұмтылу.

Мектеп пәндерінің мазмұнындағы өлкетануды сипаттайтын ерекшеліктер:

– тарихи және ұлттық-мәдени өлкетану (ата-бабалар тарихы, шығу тегі, тарихи ескерткіштер, ежелгі қоныс-мекендер, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, өнеге, өмір сүру салтының ерекшеліктері және құндылықтары);

– табиғи-географиялық өлкетану (жергілікті жердің климаты, жер бедері, топырағы, өзен-көлдері, пайдалы қазбалары, экологиясы, экологиялық проблемалары);

– биологиялық өлкетану (өсімдік түрлері, жануарлар әлемі);

– әдеби өлкетану (жергілікті ұлттардың әдеби мұралары және ауыз әдебиеті, жергілікті ақын-жазушылардың шығармалары);

– химиялық өлкетану (ауыз суының сапасы, ауаның ластануы, жергілікті жердегі тау-кен өнеркәсіптері т.б.);

Білімдік міндеттері:

– өз елді мекенінің, өлкесінің тарихымен және қазіргі кездегі өмірімен, экономикасымен таныстыру;

– туған өлкенің табиғи ортасының алуан түрлілігі жайлы көзқарас қалыптастыру;

– тірі табиғат нысандары мен құбылыстардың бір-біріне тәуелділігін, байланысын, табиғат заңдарын оқып-білу;

– биология, география, химия, физика сабақтарында алынған білімді өмірлік тәжірибеде қолдана білу;

– өз елді мекенінің, ауданы мен облысының қазіргі кездегі өмірі және экономикасымен таныстыру;

– туған өлкесінің дамуы проблемаларын оқып-білуге жетелеу;

– табиғатқа дұрыс қарау нормаларын меңгерту;

– алынған білімді қазіргі кездегі экологиялық проблемаларды шешу барысында қолдана білу;

– туған өлке табиғатының ерекшеліктерін оқу;

– қажетті ақпаратты іріктеу дағдысын меңгеру.

Тәрбиелік міндеттері:

– өзінің туған өлкесіне, туған елі Қазақстанға деген патриоттық сезімін, сүйіспеншілігін тәрбиелеу;

- төзімділікті, өлкенің көпұлттылық және көпмәдениеттілік жағдайында төзімді мінез-құлық қалыптастыру;
- отбасылық қарым-қатынасты нығайту, пәннің мазмұнымен тек оқушыны ғана емес, оның ата-анасын да қызықтыру, отбасылық мұрағаттар, аталар мен әжелердің басқа да туыстардың әңгімелері арқылы өлкенің тарихы жайлы білімді тереңдету;
- отбасы мүшелерімен бірге өлке туралы әдебиеттер оқу, фильмдер, бейнефильмдер тамашалау;
- өлкенің табиғатын, тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру жұмыстарына оқушылармен қатар ата-аналарды да қатыстыру;
- жергілікті халықтың алдында тұрған проблемаларды шешуге атааналармен бірге оқушыларды да қатыстыру;
- экологиялық мәдениет қалыптастыру;
- патриоттық және эстетикалық, сонымен қатар табиғат алдында жауапкершілік сезімін тәрбиелеу;
- ұжымда бірігіп жұмыс істеу, бір-біріне көмектесу, қолпаштау сезімдерін тәрбиелеу;
- балалардың бойында жақсы көру, барлық тіршілік атаулыға аяушылықпен қарау сезімдерін тәрбиелеу.

Дамытушылық міндеттері:

- туған өлке туралы неғұрлым көп білуге деген ұмтылысты, танымдық қызығушылықты, интеллектуалдық және шығармашылық қабілетті дамыту;
- тақырыптық акцияларға және жобаларға, кітапханалардың, ұлттықмәдени орталықтардың іс-шараларына, сайыстарға, олимпиадаларға қатысу арқылы туған өлке жайлы білімді тереңдетуге деген ұмтылысқа ынталандыру;
- болашақта білімді жалғастыру, мамандық және жұмыс орнын таңдау сұрақтарын шешуге бағыттау;

Өлкетану материалдары арқылы отансүйгіштікке тәрбиелеу педагогикалық үдерістің: түсінік қалыптастыру – білім беру – біліктілік – практикалық ісәрекетке баулу атты тізбегін құрастыруды көздейді. Мұғалім алдымен оқушылардың бойында Отан адамның дүниеге келген жері ретінде, туған жердің табиғаты, ана тілі, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, тарих, туған өлке тұрғындарының өміріндегі ұлттық ерекшеліктер, отансүйгіштік сезім туған өлкеге деген көзқарас түсініктерін қалыптастырады. Оқушы саралау, түсініп оқу, ерінбей тірнектеп материал жинау, мұрағатта жұмыс істеу, экскурсияны жүргізуші дағдыларын үйрену арқылы біліктілігін арттырады.

Өлкетану жұмысының түрлері саяхат, экскурсия, бақылау жүргізу, кепшешөп жинау, тәжірибелер жасау, мамандық иелерімен кездесулер тағы басқа практикалық іс-әрекеттерді оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, құндылық көзқарастарын қалыптастыруға, білуге деген қызығушылықтарын арттыруға бағытталады.

ӘОЖ 37

ЖҮРЕК ҚАН-ТАМЫРЛАРЫ АУРУЛАРЫНА ҚОЛДАНАТЫН ЖАТТЫҒУЛАР

Ахметов Руслан Мақсатұлы, Бекенов Айбар Жақсылықұлы
Ғылыми жетекші: Ө. Жұмабекұлы
С. Аманжолов университеті, Өскемен қ. Қазақстан
E.mail: ruslan.ahmetov5@icloud.com

Жүрек-қан тамыры аурулары әлемнің көптеген дамыған елдерінде денсаулық сақтаудың басты проблемаларының біріне айналып отыр. Ол көбіне ересек адамдарды не мүгедектікке шалдықтырады, немесе өлімге әкеліп соқтырады. Жалпы өлім-жітімнің 52 пайызын жүрек-қан тамыры аурулары құрайды. Еуропада жыл сайын осы ауру салдарынан шамамен 3 миллион адам қайтыс болса, Ресейде 1 миллион адам, ал Қазақстанда 80 мың кісі осы аурудан көз жұмады. Жүрек-қан тамыры ауруларына әкеліп соқтыратын басты себептер қандай? Басты себеп адамдардың өз денсаулығына көңіл бөлмеуінен десек, сонымен қатар жағымсыз экологияның да салдары жетерлік. Әсіресе, соңғы жылдары инфаркт пен инсульттен болатын өлім тым жиілеп барады. Оның негізінде, атеросклероздан басқа, адамдардың жүйке жүйесінің шаршауы, олардың дәрменсіздікке ұшырап, депрессияға түсуі жатыр.

Ең алдымен темекіден толықтай бас тарту қажет; Тиімді тамақтану ережелерін сақтау;

Майлы тамақтардан бас тарту, тұзды пайдалану мөлшерін азайту - тәулігіне 4 грамм, құрамында калийі мол (бұршақ, өрік, құрма, теңіз қырыққабаты) тамақтарды көп пайдалану, сарыуызды барынша аз пайдалану;

Көкеніс пен жеміс-жидектерді барынша мол пайдалану;

Алкогольді ішімдікті белгіленген мөлшерде ғана пайдалану;

Дене белсенділігін арттыру, семіздіктен сақтану; Қандағы холестерин құрамын үнемі тексеріп, бақылап отыру;

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек»- деп Абай атамыз айтқандай адамның жүрегі өмір бойына жұмыс істейді. Аз қимылдау, мөлшерден тыс тамақ ішу, спиртті сусындарды ішу, темекі тарту жүрек іс-әрекетін нашарлатады, ал бұл бүкіл организмге әсер етеді. Жаттыққан адамның жүрегінің жұмысқа қабілеттілігі жоғары болады. Сол үшін организмді үнемі шынықтырып, таңертең жаттығу жасап, спортпен айналысып, серуендеу қажет. Жүрек және қан тамырлары жұмысына темекі тарту мен алкогольді ішу зор зиян келтіреді. Олар жүрек бұлшық етімен жүйке жүйесін

уландырады. Темекідегі никотин қан тамырларын тарылтып, қан қысымын көтереді, қанның ұюын күшейтеді. Алкоголь қанға тез өтеді және бүкіл организмге қан айналымы арқылы таралады. Алкогольді жүйелі түрде пайдалану жүректің бұлшық ет жасушаларындағы зат алмасудың бұзылуына, нәруыздар мөлшерінің азаюына және майдың көп жиналуына апарып соғады. Нәтижесінде, жүрек көлемі ұлғайып, жүрек бұлшық етінің жиырылуы нашарлайды да, ол босаңсып, ісіну байқалады.

Қазір ел ішінде жүрек-қан тамырлары аурулары жиі кездеседі. Кез келген дертпен күресіп, жеңу үшін ол туралы жан-жақты хабардар болу керек. Кітаптың алдына қойған мақсаты да осы. Соңғы мәліметтер бойынша, дүние жүзінде ең көп тараған ауру – жүрек-қан тамырлары дерті болып отыр. Бұл дерт Қазақстанды да қатігез құрсауына алған деуге болады. Өйткені жүрегі ауыратын науқастың саны жөнінен, осы дертке қатысты өлім саны жағынан да біздің ел бірінші орында. Жүрек-қан тамырлары аурулары соңғы кездері жасарып бара жатқаны да алаңдатарлық жағдай. Негізі, жүрек-қан тамырлары аурулары жүрек ақауы (порок), жүрек қыспасы (стенокардия), қан тамырларының тығыздануы (атеросклероз), қан қысымының артуы (гипертония), миокард инфарктысы болып бірнеше түрге бөлінеді екен. Олардың алғашқы белгілері қандай? Бұл ауру неден туындайды?

Адам ағзасының «моторы». Жүректің негізгі қызметі – қан тамырлары арқылы адам ағзасындағы органдар мен тіндерге оттегі мен қоректік заттарды жеткізу және олардан керексіз заттарды (көмір қышқылын, белок қалдықтарын, т.б.) шығару. Жүректің тынымсыз жұмысы адам ағзасында тоқтаусыз қан айналымын бүкіл өмір бойына қамтамасыз етеді. Қалыпты жағдайда адамның жүрегі минутына 5-8, тәулігіне – 7500 литр қан айдайды. Егер адам 70 жыл өмір сүрсе, 175-200 миллион литрге жақын қан айналысқа түседі екен. Сондықтан жүрек адамның «моторы» екені рас.

Жүрек ақауы. Жүрек ақауының түрі көп. Біріншіден, көп адамда ол іштен туа пайда болады. Оның себебі, көбіне, екіқабат әйелдің денсаулығына байланысты (қан аздығы, суық тию, инфекциялық аурулар, т.б.). Соның салдарынан жүрек қалқаншалары мен қақпақшалары толық дамымайды. Екіншіден, оның адамдарда жүре келе пайда болуы. Ревматизм, атеросклероз, мерез секілді аурулардан кейін адамның жүрегіндегі қақпақшалары істен шығады. Ал оның салдарынан жүрекке салмақ түсіп, ол әлсіздікке ұшырайды. Сондықтан онымен ауырған әйелге бала көтеруден бұрын алдын-ала дәрігердің кеңесін алу қажет.

Қан қысымының артуы. Қан қысымының көтерілуі көп тараған кеселдің бірі, онымен әрбір оныншы ересек адам ауырады. Көп жылдарға дейін ол ешқандай сыр бермей, жүрек пен қан тамырларын жарақаттай береді. Егер де науқас дер кезінде емделмесе, онда ол стенокардия, инфаркт, инсульт, жүрек әлсіздігі, көздің көрмей қалуы, бүйрек қызметінің жетіспеушілігі сияқты ауыр асқынуларға әкеледі. Қан қысымының көтерілуі кез-келген адамда байқалуы мүмкін. Әйтсе де гипертония ауруы жүйке жүйесі шаршаған, күйгелек, ашушаң адамдарда жиі кездеседі. Кейде әртүрлі дәрі-дәрмектен кейін де қан

қысымы артуы ықтимал. Дененің аз қимылдауы, диетаның бұзылуы, ас тұзын көп пайдаланудың да қан қысымы мен жүрекке залалы зор.

Қан қысымының төмендеуі. Қан қысымының төмен болуы да қауіпті. Мұндайда науқастың оқтын-оқтын басы ауырып, әлсіздік пайда болады. Ғылыми-зерттеу нәтижесі бойынша, қан қысымының төмендеуіне әсерін тигізетін қауіпті факторларға адамның жасын, салмағының төмендігін, қанның аздығын, ас қорыту органдары қызметінің нашарлағанын және құнарсыз тамақтану секілді себептерді жатқызуға болады. Қан қысымының төмендігі қанның аздығына да тікелей байланысты. Бұл дерт те жүрек ауруына себепші бола алады.

Стенокардия. Жүрек ауруларының ең жиі кездесетін түрі – стенокардия. Оның түпкі себебі – жүректі қоректендіретін күре тамырдағы қан айналымының бұзылуы. Бұл атеросклероздың салдарынан қан тамырларының тарылуы болып табылады. Тамыр тарылған соң жүректің етіне керекті қоректік заттар және оттегі жетіспейді. Ол кезде адамның кеуде сырты немесе жүрек тұсы күйдірген тәрізді ауырады, қысады немесе кеудені басып тұрғандай сезінеді. Оның әсері сол қолға, мойынға, арқа тұсына беріледі. Әрбір жағдайда аурудың белгісі өзгешелеу болып келеді. Іштің жоғарғы жағы ауырады, адамның құсқысы келеді. Ондайда мұны асқазан ауруы деп, кері ем жасалуы да мүмкін. Стенокардияның белгілерінен хабарсыз кісілер дәрігерге көрінудің орнына «суық тиді» немесе «еттің ауруы» деген оймен кейде ыстық ванна қабылдайды, моншаға барады не жаттығу жасайды. Ол, әрине, аурудан айықтырмайды, керісінше қайғылы жағдайға душар етуі мүмкін.

Атеросклероз. Бұл сырқат кезінде артерияның ішкі қабырғасына холестерин жиналады, сосын бірте-бірте ол жерде қатпарлы табақша пайда болады. Холестериннің жиналуына әртүрлі себептер әсер етеді. Біріншіден, бұл ағзадағы май алмасуының бұзылуы. Ол қандағы холестеринді көбейтеді. Екіншіден, холестериннің жиналуына артерия қабырғасының зақымданып өзгеріске ұшырауы да ықпал етеді. Үшіншіден, атеросклероздың дамуына тромбоциттердің тікелей әсері бар. Олар тамырдың жұқа етіне әсер ететін биологиялық заттар бөледі. Сосын тамырдың жарақаттанған ішкі қабырғасына тез жабысады да, бірте-бірте өсе береді. Табақша ақырындап өсіп, тамырдың ішкі жолын бітей береді. Ол адамда бала жасынан дамып, ұзақ уақытқа дейін белгі бермейді. Содан барып әртүрлі органдарда (жүрек, ми, бүйрек, т.б.) ишемиялық өзгерістер пайда болады. Әсіресе, гипертониясы, қант диабеті бар науқастарда атеросклероз тез өршиді және ауыр өтеді. Демек, бұған қарсы күресте негізгі амал – аурудың алдын-алу. Ол үшін әрбір адам қауіпті факторлардан (аз қимылдау, семіздік, холестериннің көптігі, темекі шегу, т.б.) арылуы тиіс.

Миокард инфарктысы. Егер кезекті стенокардия әдеттен ұзағырақ (15-20 минуттан артық), әрі күштірек болса, 1-2 түймедақ нитроглицеринді пайдаланған соң да басылмаса, миокард инфарктысы күдігі бар деген сөз. Ондай жағдайда науқасты тыныштандырып, дереу дәрігер шақыру қажет. Әрине, дәрігердің тез жеткені абзал. Өйткені инфарктың асқынулары

негізінен алғашқы сағаттарда пайда болады. Миокард инфарктысы дегеніміз – кенеттен пайда болған, ұзақ уақытқа созылған миокард ишемиясының салдарынан оның өлі еттенуі. Әдетте миокард инфаркты кезінде тамырдың қысылған жерінде жедел қан ұйып қалады. Миокардтың кенеттен өлі еттенуі адамның кеуде тұсын қатты ауыртады. Науқас мазасызданады, суық тер шығады, өңі бозарып, еріндері көгереді. Миокард инфарктысы жүрек етінің жыртылып кетуіне соқтыруы мүмкін. Сондықтан инфаркт алған адам өзін-өзі міндетті түрде күтуі керек. Біріншіден, арнайы режимді қатаң сақтауы, денеге ауыртпалық түсіруден абай болу, сол сияқты жүйке жүйесін де бірқалыпты сақтауға тырысу керек. Екіншіден, диетаға отыруы, қауіпті факторлардан арылуы, үнемі кардиолог дәрігердің бақылауында болып, кеңесін бұлжытпай орындауы тиіс. Көпшілік жағдайда жүрек ауруларының ұрпаққа берілетіндігі дәлелденген. Сондықтан жүрек ауруларына тұқымдық бейімділігі бар адамдар өз денсаулығына ұқыпты қарағаны дұрыс.

ӘОЖ 37

ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ТАЛДАУ

Камелханов Дарын Серікұлы,

Қазизов Ерасыл Қалабайұлы

Ғылыми жетекші: Жұмабекұлы Өмірбек

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: omirbek-00@bk.ru

Қазақстандағы туризмнің тарихи алғышарттары біздің д.д. үшінші мыңжылдықта қалыптаса бастаған Ұлы Жібек жолының қалыптасуы мен дамуы болып табылады. Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін туризм басқа да экономика салалары сияқты орталықтан қатаң регламенттелді. Туристік қызметтегі КСРО-ның негізгі аймақтары Кавказ, Қырым, Балтық өңірі, Ресейдің, Орта Азияның тарихи орталықтары болды. Сонымен бірге, Қазақстанның бірқатар сәулет, археологиялық, мәдени ескерткіштері мен табиғи көрнекті жерлерінің тарихи мәніне іс жүзінде жарнама жасалмады және сұраныс болмады. Кеңестік кезеңде Қазақстандағы туризм идеологиялық қызметті атқарған мәдени-ағарту жұмысы жүйесі элементтерінің бірі болып саналды және оның басым рөліне қарамастан, қалдық қағидаты бойынша қаржыландырылды және елеулі экономикалық маңызға ие болмады. Қазақстанда туризм өндірісінің дамымай қалуының бір себебі экономика саласы ретінде онымен мемлекеттік деңгейде тікелей айналыспады. Туризмді аумақтық ұйымдастыру және мемлекеттік емес туристік құрылымдарды кешенді болжауға, ұзақ мерзімді жоспарлауға назар аударылмады. Туризм табысының үлкен бөлігі жергілікті бюджетке түсетіндігіне қарамастан, жергілікті басқару органдарының тарапынан туристік қызметті басымдық деп танымауы саланы дамытуды тежеуші фактор болып табылады.

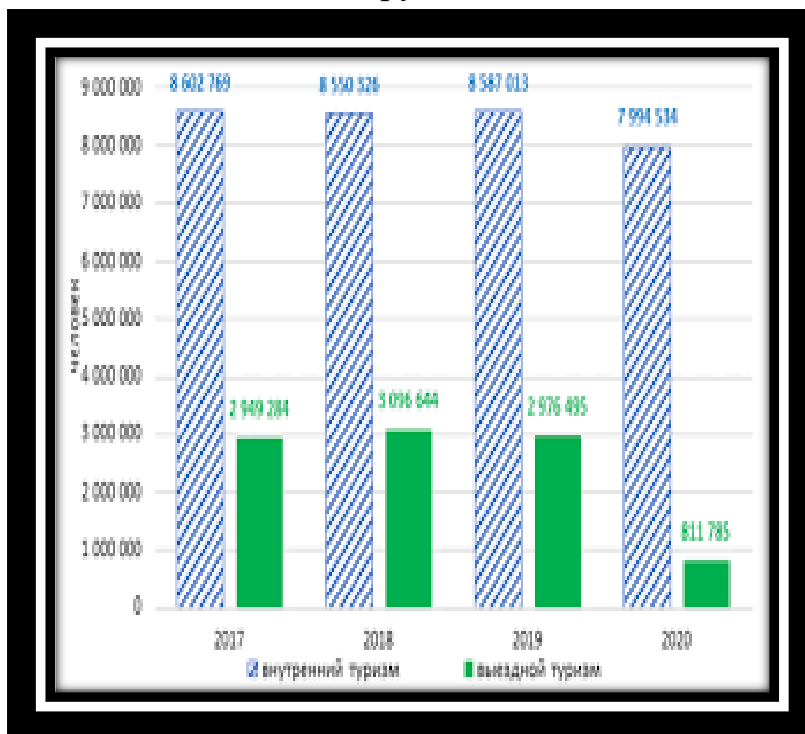
Автомобиль көлігі шекаралас мемлекеттерге шоп-туризмді ұйымдастыру және экскурсиялық бағыттарды ұйымдастыру үшін пайдаланылады. Алайда, оны дамыту, тұтасымен алғанда, жолдардың жай-күйіне және туристік көлік құралдарына тиісті техникалық қызмет көрсетілуіне де байланысты болады. Республиканың автобус паркі қараусыз қалған, сонымен бірге қазіргі заманғы жайлы автобустар жоқтың қасы, бұл туристерге қызмет көрсетуді жоғары деңгейде ұстауға мүмкіндік бермейді.

Негізгі темір жол тасымалдаушысы "Қазақстан теміржолы" республикалық мемлекеттік кәсіпорны 14 бағыт бойынша жолаушылар тасымалдайды. Қазақстанның темір жолдарымен транзитпен Қырғызстанның, Өзбекстанның, Ресейдің, Тәжікстанның және Түркіменстанның жолаушылар пайыздары өтеді. Келешекте экологиялық жағынан таза қоғамдық туристік көлікті дамытуға назар аудару қажет.

Орналастыру құралы. Туристік бизнесті шектеуші елеулі факторлардың бірі туризм индустриясы материалдық базасының мүмкіндіктерінің төмендігі болып табылады. Қазіргі уақытта, республиканың қонақ үйлерінде, турбазаларында, кемпингтерінде және басқа орналастыру объектілеріндегі сыйымдылық жүктеменің 35%-ын құрайды. Сондай-ақ елдегі қонақ үйлердің саны 1997 жылмен салыстырғанда, 40%, ал бір жолғы керует-орынға сыйымдылық тиісінше 30%-ға төмендеді.

Соңғы бес жылда 605 қонақ үй жабылды, 1999 жылы республикада 205 қонақ үй жұмыс істеді, нөмір қоры небәрі 15%-ға ғана толтырылды. Облыс орталықтарында шетелдік келушілерге сапасыз туристік өнім берудің басты себебі тиісті сыныптағы қонақ үйлердің болмауы, ал қолдағы бар қонақ үй базасы 80 пайызға ескірген, қонақ үйлердің бір бөлігінің жай-күйі мүлде нашар және банкроттық жағдайда тұр, себебі олар 60-шы жылдары салынған. Талдау көрсеткеніндей, туристік сыныптағы қонақ үйлердің (2-3 жұлдызды немесе шағын және орташа мейманханалар) рентабельділігі неғұрлым жоғары. Кадрлармен қамтамасыз ету. Туризм дамуындағы түйінді мәселенің бірі туристік кадрлар даярлау болып табылады. Қазіргі уақытта, Қазақстандағы мемлекеттік, жеке және ресейлік филиалдарды қосқанда, туризм менеджерлерін даярлайтын 28 жоғары оқу орны бар. Қазақстанда мұндай кадрлар даярлаудың негізі 1992 жылы қаланғандығына қарамастан, туристік саланы мамандармен қамтамасыз ету әлі күнге дейін қанағаттанғысыз жағдайда қалып отыр. Көптеген жоғары оқу орындарында мұның басты себебі Қазақстандағы туристік әлеует туралы оқытушылар құрамының білім және туристік саладағы жұмыс тәжірибесі, деңгейінің жеткіліксіздігі болып отыр. Соның нәтижесінде, мамандарды даярлау отандық туристік-рекреациялық ресурстарды ұстау, туристерді қабылдау үшін оларды пайдалану технологиялары мен ықтимал клиенттер арасында туристік қызмет көрсетулерді атаулы жарнамалаудың әдістемесі жеткілікті түрде ескерусіз

жүргізілуде. Сондықтан, жоғары оқу орындары түлектерінің едәуір бөлігінің туроператорлық қызметті толық атқаруға шамасы жетпейді.

Саяхатшылар көп нәрсені талап етуді үйренуде және тұтынушыларға нашар қызмет көрсететін кәсіпорындарға балама іздейді. Өткен жылы туристік индустрияда клиенттерге қызмет көрсетудің көптеген салаларында жаңа төмен көрсеткіштер байқалды. Авиакомпаниялар әлі де тұтынушыларға қызмет көрсетуде көшбасшы болғанымен, туризм индустриясының басқа бөліктері олар көрсететін қызметтің сапасын қайта қарауы қажет. Саяхатшыларды мазалайтын негізгі мәселе - қызмет көрсетудің минималды сомасы үшін ақы алу. Суға немесе Интернетке ақы алатын қонақүйлер жаңа достар таппайды. Көптеген туристік қызмет провайдерлерінің «біз бәріне ақы төлейміз» саясаты көптеген адамдарда қонақжайлылық индустриясы қонақжайлылықтан гөрі мейірімді екендік сезімін тудырады.

Бастапқы кезде кіру және шығу туризмдерінің дамуын тежеуші факторлар мыналар еді:

- ішкі саясаттың тұрақсыздығы;
- көлік инфрақұрылымының халықаралық стандарттарға сай келмеуі;
- қонақ үй және тағы басқа орналастыру құралдарындағы сервистік қызметтің әлемдік стандарттармен деңгейлеспеуі;
- мемлекеттік және жергілікті органдар тарапынан кіру және шығу туризмдерін құқықтық және экономикалық жағынан ынталандырудың жетілмегендігі;

- нақты туристік орталықтың, сонымен қатар бүтіндей мемлекеттің кері немесе оң әсерлі имиджін қалыптастыратын қызмет көрсетуді ұйымдастырудың жеткілікті маманданбауы;
- туристік ел ретінде Қазақстанның оң имиджін қалыптастыруда мемлекеттік және жергілікті біліктің арасында ортақ саясаттың болмауы. Дегенмен, тәуелсіздіктің алғашқы қиын жылдары артта қалып, Қазақстан Республикасы дамудың нақты бағыттарын айқындап, тура жолға түсе бастағаннан бері (1990 жылдардың аяғына қарай) туризм де экономиканың басқа салалары секілді аяғына нық тұра бастады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Оспанов М.Т, Мұхамбетов Т.И. Шетелдік капитал иен инвестиция: теория сұрақтары, қолданылу практикасы. – Алматы: Факсинформ, 1997 жыл.
2. Садыкова М.Ж. Инвестиция және Қазақстан Республикасының инвестициялық экономикалық саясаты. А, 1998 жыл.
3. Сейтказиева А.М, Байкадамова А.Б, Сариева Ж.И. Кәсіпорынның инвестициялық қызметі. Алматы. Экономика.1999 жыл.
4. Сейтказиева А.М. Кәсіпорынның белсенді инвестициясы. – Алматы. 1999 жыл.
5. Кабушкин И.И. Туризм менеджменті. М. 2001 жыл
6. Халықаралық туризм ұйымы 2001 жыл
7. Біржанов М.Б. Туризм индустриясы 2001 жыл
8. Туризм географиясы: тарихы, теориясы, практика А., 2000 жыл
9. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы.
10. <http://www.analitika.kz/turizm/turizm-v-kazahstane>.

ӘОЖ 37

ЕМДІК ГИМНАСТИКАНЫҢ НЕГІЗІ

Камелханов Дарын Серікұлы,

Қазизов Ерасыл Қалабайұлы

Ғылыми жетекші: Амренова А.К

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: dkamelkhanov0@gmail.com

Емдік гимнастика – қазіргі заманда кең тараған ұғым. Ол емдеу әдістерінің тиімді түрлерінің бірі. Біздің елде ол негізінен советтік дәуірде ғана дамыса да өзінің түп-тарамын осыдан бірнеше ғасыр бұрын, сонау ықылым заманнан бастайды.

Емдік гимнастиканың шығу және даму тарихына арналған ғылыми еңбектер көптеп саналады, әсіресе емдік жаттығулардың денсаулыққа

әсерін анықтауға П.Ф. Лесгафт, И.М. СаркизовСеразини, В.М. Мошков, Д.Ф. Шпаковский, т.б. сияқты ғылымдар үлкен үлес қосты.

Әр ғасырдың өзіне тән емдеу әдісі және соған сәйкес дене тәрбиесі болған. Мысалы, бойындағы дерттен арылу үшін, адам табиғаттың сыйы – суды, жарық сәулені, әр түрлі қимылқозғалысты пайдаланған. Мәселен, Қытай, Үнді елдерінде жаттығуларды біздің дәуірімізге дейінгі 3000-1800 жылдары кең пайдаланған. Олар ішкі ағзалар ауырғанда, буындар зақымданған кезде тыныс мүшелері арқылы дұрыс дем алуды мұқият қадағалаған. Сол сияқты массаж, ырықсыз қозғалыстар, қарсыласу қимылдарын пайдаланған.

Емдік гимнастика ежелгі Греция елінде де үлкен қарқынмен дамыған. Оған мол үлес қосқан атақты ғалым – медициналық атасы – Гиппократ (біздің дәуірімізге дейінгі 400-370 жыл) еді. Ежелгі Рим медицинасында емдік гимнастиканың пайда болуына ықпал жасаған, үлкен еңбек сіңірген, атақты ғылымдар Целий, Цельс, әсіресе, белгілі рим дәрігері Гален болды (біздің дәуірімізге 200-130 жылдар шамасы).

Целий өз туындыларында көптеген созылмалы ауруларға қарсы, міндетті түрде, дене тәрбиесін қолдану керектігін атап көрсеткен. Әсіресе сал, нерв жүйесі ауруларын жазуда емдік гимнастика мен массаждың айрықша пайдалылығын дәлелдеген.

IX – X ғасырларда ғұлама ғылым, әлемге аты әйгілі ұлы дәрігер Авиценна (Әбу-Әли Ибн Сина) осы салада үлкен еңбек жазып шыққан. Ол өз қағидасында күн сәулесін, ауаны және дене тәрбиесін әр адамнан жасына байланысты ұтымды пайдалануды ұсынды.

Орта ғасырда дін ықпалы басым болғандықтан, медицина керенаулап, оған қоса емдік гимнастика да тоқырап қалды.

Ғылым мен өнердің жаңарып қайта өрлеген дәуірінде дәрігерлік гимнастика туралы туындылар қайтадан шыға бастады. Атақты ғалым Тисонның бірнеше еңбектері, Гофманның «Ортопедия туралы трактаты», Меркуриалистің «Гимнастика өнері» атты ғылыми анықтама кітабы жарық көрді.

XVI – XVII ғасырларда Россияда медицина саласында аурудың алдын алу шаралары қолға алынып, өскелең келешек ұрпақ үшін ең қажет нәрсе қимыл-қозғалыс, оның ішінде дене шынықтыру жаттығулары деп тапты (М.В. Ломоносов, А.П. Протасов).

XVIII – XIX ғасырларда емдік қасиеті бар жаттығулар туралы пікірлер көбейе бастайды. Европада Лингтің швед гимнастика жүйесі кең тарады. Көптеген емдік гимнастикалар шведтік гимнастика жүйесінің бір тарауы болғанымен педагогикалық әскери және эстетикалық гимнастика болып

есептеледі. Линг гимнастикасының негізгі мақсаты – буындарды зақымдайтын ауруларға қарсы емдік жаттығулар қолдану еді.

Осы кезде орыс терапия мектебінің негізін қалаушы М.Я. Мудров және көрнекті хирург Н.И. пироговтың емдік гимнастикасын ішкі ағзалар ауырғанда, жарақаттанып жараланғанда қолдану өте қажет деген тұжырымы кең тарады.

Емдік гимнастиканың кең таралуына үлкен ықпал жасаған ғалым П.Ф. Лесгафт. Ол анатомиялық-физиологиялық құбылысты негіздей отырып, дене тәрбиесін аурудың алдын алу ісінде өте жоғары қойды.

Орыс ғалымдары А.И. Полунин, С.п. Боткин, П.И. Дьяконов, В.В. Горниевский т.б. өз туындыларында емдеу гимнастикасына материалистік көзқарас тұрғысынан келді.

Дегенмен патша өкіметі тұсында Россияда емдік гимнастика қанат жайып дами алмады.

1921 жылы Демалыс үйлерін ашу туралы Халық комиссарлар Советі қаулы қабылдады. Онда елімізде дене тәрбиесін дамытуға, оны халық игілігіне айналдыруға ерекше көңіл бөлді. Дене тәрбиесінің денсаулық сақтау ісінде алатын орны белгіленді. Сондай-ақ осы сала қызметкерлері алдына жаңа міндеттер қойылды. Демалыс үйлерінде тынығушылар үшін арнайы жаттығулар лайықталып алынып, олардың мөлшері, методикасы аурулардың әр тобына арналып құрастырылды.

1923 жылы алғаш рет емдік гимнастика туралы оқу құралы жарық көрді. Ол Қызыл Армия санаторийлерінде, әскери медицинада қолданыла бастады.

Емдік гимнастика емханада, ауруханаларда әр түрлі күрделі операцияға дейін, одан кейін де, акушерлік және гинекология нерв жүйесі салаларында, т.б. ауруларды емдеуге қолданылатын болды. Тұңғыш рет Москвада (1928ж.) және Ленинградта (1932ж.) дене шынықтыру институттарында емдік гимнастика кафедрасы ашылды. Сол сияқты мұндай кафедра Медицина институтында да ашылды, сондай-ақ арнайы мамандырылған ғылыми-зерттеу институттары ұйымдастырылды. Олар емдік гимнастикасының негізгі мән-мағынасын, әр түрлі ауруларға қолдану әдістерін, тигізетін әсерін айқындаумен шұғылданды. Бұған атсалысқан танымал Ғалымдар, білікті мамандар: И.М. Саркизов-Серазини, В.Н. Мошков, А.А. Лепорский, Е.Ф. Древинг, В.В. Горниевская, В.К. Добровольский болды. Осы ғалымдардың әрқайсысы-ақ емдік гимнастикасының қандай сырқатқа қолданатынын ашып көрсетіп берді. Мәселен, жүрек-қан тамыр ауруларында, ішкі ағзалар зақымданғанда қолданатын жаттығуларға И.м. Саркизов-Серазини мен В.Н. Млшков өз

еңбектерінде тиянақты түсініктеме берсе, Е.Ф. Древинг, В.В. Горниевская омыртқа, буын ауруларына қолдану әдісін көрсетті, ал В.К. Добровольский іш құрылысына операция жасалғаннан кейін қандай жаттығулар қолданылатынын айтып берді.

Емдік гимнастика – медицинаның дене тәрбиесіне қатысты үлкен бір саласы. Оның теориялық негізі медициналық-биологиялық және педагогикалық ілімдер. Сондықтан оның зерттеу әдістері физиологиялық, клиникалық және педагогикалық ғылымдардың негізінде құрылған. Мұның өзі әртүрлі жаттығулардың адам денесіне тигізетін әсерін, нәтижесін, тиімділігін анықтауға жол ашып береді. Сол сияқты емдеу гимнастикасының жаңа методикасын айқындауға мүмкіндік туады. Дене жаттығулары – емдік гимнастиканың басты құралы. Адам өмірінде маңызды рөл атқаратын бұлшық еттердің қызметі осыған негізделген. Организм біртұтас дүние екенін барлығымыз білеміз, ішкі ағзалар мен сыртқы бұлшық еттер тығыз байланысты болса, жоғарғы нерв жүйесі (ми қыртысы) бәрін қадағалап бір жобаға салып отырады. Сондықтан қимыл-қозғалыстық тапшылықтығы (гиподинамия) әр түрлі аурудың пайда болуына әкеп соқтырады.

Қазіргі ғылыми-техника жетістігі адамдарды ауыр жұмыстан, қарапайым үй тіршілігінде қимыл-қозғалыстан (шөп шабу, отын жару, жер қашау) қол үздіріп отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы туристік индустриясының перспективалық бағыттарын дамыту жөніндегі 2010 - 2014 жылдарға арналған бағдарламаны бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 11 қазандағы 1048 Қаулысы.

2. «Казахстанская правда», Потенциал развития туризма в Казахстане, Алида Ашимбаева, қыркүйек 2013.

3. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы.

4. Қазақстан Республикасының статистика агенттігі. Статистикалық жинақ. Сәуір 2013.

5. <http://www.analitika.kz/turizm/turizm-v-kazahstane>

6. <http://kk.convdocs.org/docs/index-13858.html>

7. Youtube video: ҚР Туризм статистикалық саясаты, 12.05.2013

8. <http://repository.enu.kz/bits/rearr/handle/123456789/5384/halykaralyk-turizm.pdf>

9. <http://visitkazakhstan.kz/> Республикалық туристік портал

10. ҚР туристік саяси порталы. 2013

**БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ**ТОЛЕУХАНОВА А.Д.¹, КАКЕНОВ Р.Т.²**Ғылыми жетекші: Толеуханова А.Д. Педагогика магистрі.**¹ С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті, 4курс Қазақстан,² Қ. Нұрғалиев атындағы №43 лектеп-лицейі. Өскемен Қ., Қазақстан,
Aigul76.vko@-mail.ru

Бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі – білім берубілім алушыларды ақпараттық технологиялармен жұмыс істеуге даярлау. Қазіргі қоғам жағдайындағы білім беру жүйесінің негізгі талаптарыбілім беру жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі – оқытудың ақпараттық технологияларын пайдалану, заманауи талаптарға сәйкес жас маманды қалыптастыру, оның негізгі техникалық және педагогикалық мүмкіндіктерін дамыту болып табылады.

Оның ішінде қазіргі заманғы педагогикалық оқыту технологиялары орнының ерекшелігін атап өту, интерактивті әдістерді практикада қолдану үлкен маңызға ие екені белгілі. Білім беру саласының барлық тараптарына жаңа көзқарас, жаңа қатынастар (жаңа базистік оқу жоспарына көшу, білім беру мазмұнын жетілдіру, оқу-әдістемелік кешендерге көшу және т.б.), жаңа ойлау қалыптасуда. Қазір дәстүрлі білім беруде студенттерге тек пәндік білім, дағдылар қол жетімді, белгілі бір дағдылар жиынтығын игеруге ғана назар аудара отырып, олардың жеке басының дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына ерекше назар аударылады.

Бүгінгі таңда инновациялық әдістер және ақпараттық технологияларды қолдану мектепте оқитын оқушылардың ойлау қабілетін арттырады, қызығушылықты дамытады, белсендіру мақсат ретінде анықталады. Білім алушылардың танымдық қарым-қатынасын байыту, ақыл-ой қабілеттерін жетілдіру, тәуелсіздікті ойлау және өмірлік ұстаным, мұғалімнің іскерлігін қалыптастыру, шығармашылыққа байланысты. Теориялық білімді игеру, жаңғырту және іс жүзінде жаңа жағдайға сәйкес келеді. Оқушыларды пайдалануды үйрету кезінде алынған білім мен біліктілік-шынайы және нақты білім. Осылайша қалыптасқан білім мен дағдылар танымдық маңызы да зор болады. Жаңа ақпараттық технологияларды білім беру процесінде қолдану бірнеше жетістікке апаратын жол. Яғни ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бұл білім берудегі маңызды құрал деп айтсақта болады. Негізгі мақсаты-ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жетілдіру.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану шағын жинақталған мектепте оқытушыға да, білім алушыға да жарамды. Ақпараттық-коммуникациялық технология оқу процесінде электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды пайдалану, интернеттегі жұмысқа негізделген. Компьютерді мұғалім әртүрлі анықтамалық деректерден қосымша

материалдар, ақпарат беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Білім берудің инновациялылығы мәселесін тиімді шешу негізінен педагог кадрлардың интерактивті мәдениетін қалыптастырумен тікелей байланысты. Қазіргі оқытушының интерактивті мәдениеті, оның педагогикалық құрамының маңызды бөлігі болып табылады.

Республикада әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге бағытталған жаңа білім беру жүйесі әзірленді. Бұл педагогика теориясындағы және білім беру процесіндегі елеулі өзгерістерге байланысты: білім беру мазмұны жаңарады, жаңа көзқарас, әртүрлі қатынастар, басқа менталитет пайда болады. Заманауи білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермей сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны игеру мұғалімге интеллектуалды, кәсіби-адамгершілік, рухани, азаматтық және басқаларын дамытуға мүмкіндік береді, қалыптастыруға пайдалы әсер етеді, өзін-өзі дамытуға, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді. Оқыту әдістері-бұл оқу процесінде білім алушылар мен оқытушылардың өзара әрекеттесу формалары пішіндер мен әдістердің жиынтығы. Оқытудың алғашқы пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін білім алушылар және мұғалімнің өзара әрекеттесуінің үш формасы қалыпты болып, кең таралды.

1. пассивті (пассивті);
2. белсенді (белсенді);
3. интерактивті.

Пассивті әдіс – бұл оқытушының негізгі әрекеті болып табылатын білім алушылардың сабақтарының барысын басқаратын адам оқытушының өзара әрекеттесу формасы. Онда студенттер тек пассивті тыңдаушы болады. Білім алушылар мен оқытушы арасындағы байланыс жай сұрау, бақылау және өзіндік жұмыстар, тесттер арқылы жүзеге асырылады. Педагогикалық технологиялар тұрғысынан бұл ең тиімсіз әдіс болғанымен, оның да артықшылықтары бар.

Белсенді әдіс-бұл білім алушылар мен оқытушы сабақ барысында өзара әрекеттесу кезінде және білім алушылар тек пассивті тыңдаушылар емес, өзара белсенді қатысушылардың өзара әрекеттесу формасы. Мұнда оқытушы мен білім алушылардың құқықтары бірдей.

Интерактивті әдіс-бұл өзара әрекеттесу, сөйлесу режимінде біреумен болу, диалог дегеніміз. Басқаша айтқанда, белсенді әдіс емес, интерактивті әдіс оқытушы мен білім алушылардың өзара әрекеттесуі тек өзара әрекеттесу үшін ғана емес, сонымен бірге білім беру үшін де реципиенттер бір-бірімен белсенді өзара әрекеттеседі.

Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтиже береді. Атап айтқанда, педагогикалық нәтижеге бағдарланған және жаңа болып табылатын технологиялық бірліктердің арнайы жүйесі технологияны мемлекеттік стандарт пен білім беру өзгерістері бойынша топтастыруға болады. Шағын жинақталған мектептерде педагогикалық технология негізінде оқу циклін қайта құру идеясы алынды.

Оның мазмұнына:

1. оқытудың жалпы мақсатын қою;
2. жалпы мақсатты нақтылауға көшу;
3. студенттердің білім деңгейін алдын ала (диагностикалық) бағалау;
4. оқу іс-әрекеттерінің жиынтығы (бұл ретте жедел кері байланыс негізінде түзету).

Бұл күнделікті аудиторияда жұмыстарға да қатысты: бала сабақ кезінде ең белсенді болуы керек. Сонымен, оқушылардың белсенділігі арттыруға ықпал ететін әдістемелік құрал-интерактивті айла деп аталады. Интерактивті әдіспен:

- сабақтарда білім алушылар мен мұғалімдер арасындағы тығыз қарым-қатынас орнатады;

- білім алушылармен осындай қарым-қатынас біз қандай да бір мәселені талқыладық, оны шештік, табуға тырысқанда қалыптасады;

- білім алушылардың жауабынан гөрі көп мәселенің шешімін табуға тырысу маңызды болады. Себебі интерактивті оқыту-бұл басты мақсат-оқушыларды ойлау және жауап табу қабілетіне тарту.

Интерактивті өзара әрекеттесу әдістемесі-қатынастардың кең ауқымын қамтиды. Мұнда балалар алған өмір тәжірибелер білім берудің негізгі көзі болып табылады. Шағын жинақталған мектепте білім алушы осы әдіспен қарым қатынасқа түседі:

1. мұғаліммен (сұраққа жауап берген қашан);

2. басқа балалармен бірлескен жұмыс жасау кезінде);

Интерактивті әдістің ерекшелігі-бала басқалармен қарым-қатынас барысында көбірек оқу, тәжірибе жинау қабілетімен ашылады. Бір қытай мақалы былай дейді: “маған айт-мен ұмытып кетемін; маған көрсетші-есімде қалады; өзіме істетші-мен сонда түсінемін” дейді. Бұл интерактивті оқытудың мәнін сөзден табады. Тәжірибе зияткерлік тәуелсіздіктің негізі болып табылады және барлық өркениетті, азаматтың қажетті құралы болады. Шағын жинақталған мектепте білім алушылардың келесі мақсаттары үшін білімнің интерактивті әдістемесі қол жеткізуге мүмкіндік береді:

1. олар көп ақпарат алып өздері айтты түсініктемелі логикалық түсіндіруге жол ашады;

2. кім өз пікірін терең рефлексиямен айта алады;

3. тәжірибеде жинақталған білімге дейін мәселені талқылау кезінде мыналарды пайдалана алады:

Сабақтарды қызықты және сәтті ете білу мұғалімдер қауымдастығынан көптеген зерттеулерді, білімді, қабілеттер мен тапқырлықты қажет етеді.

Ақпараттық технологиялардың бірі-интерактивті тақта, мультимедиялық және онлайн сабақтар. Оқу процесін компьютерлендіру мақсатында интерактивті тақтамен тиімді жұмыс істеу. Қазіргі уақытта Қазақстанның барлық жалпы білім беретін шағын жинақталған мектептері интерактивті тақтамен қамтамасыз етілуді мақсат етеді. Жұмыс істейтін мектепте жаңа ақпараттық технологияларды қолдану кеңінен қарастырылған. Мектептің информатика кабинетінде интерактивті тақта орнатылуы қажет.

Интерактивті тақтаның көмегімен оқушылардың қызығушылығын, интеллектуалды танымын, білім сапасын арттыруға болады. Интерактивті тақтаны әр сабақ кезінде, соның ішінде информатика бойынша практикалық сабақтарды өткізу кезінде жиі қолданылады. Мысалы: информатиканы оқытуда біз интерактивті тақтамен жұмыс істеуге қызығушылық танытып қана қоймай, сонымен қатар шығармашылық қабілеттерімізді дамытып, сонымен қатар жаңа ақпараттық технологияларды игереміз, оларды қалай қолдануды білеміз. Сабақта интерактивті тақтаның элементтерін қолдану, тыңдау ғана емес, сонымен қатар дайындалған арнайы тапсырмаларды көру, оларды жақсы түсіну. Интерактивті тақта арқылы оқушылардың білімін тексеру үшін әр тарауды аяқтаған кезде немесе жаңа сабақты бекіткен кезде тестілеу әдісін қолдануға болады. Оқушылардан бір уақытта жауап алуға мүмкіндік береді. Тестілеу нәтижелерін құрылған кесте арқылы тексеруге және бір уақытта бағалауға болады. Жауаптардың нәтижелерін бақылауға және оқушылардың материалды түсіну деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Интерактивті тақта арқылы тестілеу кезінде мұғалім оқушылардың білім деңгейін анықтай алады.

Оқудың интербелсенді әдістерінің артықшылығы:

- * оқушылардың қызығушылығын туғызады;
- * әрқайсысының оқу үрдісіне қатысу белсенділігін кеңейтеді;
- * әрбір оқушының сезіміне назар аударады;
- * оқу материалдарын тиімді меңгеруге бейімдейді;
- * оқушыларға көпжоспарлы әрекет етуге әсер етеді;
- * кері байланысты (аудиторияның жауап беру реакциясын) жүзеге асырады;
- * оқушылардың пікірлері мен қарым-қатынастарын қалыптастырады;
- * өмірлік машықтарды қалыптастырады;
- * мінез-құлықтың өзгеруіне көмектеседі.

Қазіргі уақытта оқу сабақтары барысында оқытудың интербелсенді әдістерін және интербелсенді құралдардың көмегімен мұғалімнің, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашылып отыр. Сондықтан оқу тәрбие үдерісінде үнемі жаңа оқыту құралдарының мүмкіндіктерін ұтымды пайдаланып, оған білім алушыларымызды үйрету – әр педагогтың басты міндеті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Елбасы Н.О.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту+ Қазақстан дамуының басты бағыты» 2012 жылы 27 қаңтар
2. А.Әлімов Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану. Алматы,
3. А.Қ.Қозыбай, Н.Ж.Жексенбиева «Кәсіптік білім беру жүйесіндегі қазіргі оқыту технологиялары» Алматы, 2011.

4. Ж.А. Асқарова «Кәсіби білім беру жүйесіндегі оқыту технологиялары».
Оқу құралы. - Алматы: КазМемКызПУ, 2010.
5. Бұзаубақова К. Ж. «Иновациялық педагогика негіздері» Алматы, «Білім» 2009
6. Айтбаева А.Б. Жаңа педагогикалық технологиялар. Алматы ТОО "издательство LEM" 2006. 711
7. Воропов Ю.И. Ковалев, Л.Н. Устинов А.Н. Ауыл шаруашылығы машиналары, Алматы, Наз-9, 2005.
8. Қоныспайқ., Қозыбай А. «Ауыл шаруашылығында машина пайдалануды анықтамалық деректері» (оқу құрал) Алматы: КазМАУ. 1996-160 бет
9. Б. Момынбаев, Б. Алиев «Ауыл шаруашылық техникалары» III том. Алматы Наз-9 ЖШС, 2009.
10. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. «Педагогика» Алматы, 2002
11. Өстеміров, А. Айтбаева. Қазіргі білім беру технологиялары. Алматы, 2006
12. «Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйысдастыру» Бейсенбаева А. Алматы 1995 ж.
13. Қоянбаев Қ. «Педагогика» Алматы 2004 ж.
14. Нағымжанова Қ.М. Бастауыш білім берудегі жаңа технологиялар: Оқу құралы - Өскемен, 2005
15. Сарбасова Қ. Иновациялық педагогикалық технологиялар - Алматы, 2006.
16. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008
17. Интерактивті оқыту технологиясының артықшылықтары
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті
ӘОЖ 37

ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ТӘСІЛДЕРІ

Адақ Серікбол

Өркениетті дамыту мәселесі қазіргі заманның ең өзекті мәселелерінің бірі болғандықтан, қазіргі уақытта экологиялық білім мен тәрбиеге ерекше назар аударылуда. Қоғам біздің ғаламшарымыздың ресурстарының шектеулі екенін, қоршаған ортаның ластануының жоғарылауы адамзат денсаулығына зиян тигізетінін және кейінгі ұрпақтың өміріне аса қауіп туғызатынын түсінді. Сондықтан экологиялық мәдениетті ерте жастан тәрбиелеу маңызды.

Табиғаттың одан әрі жойылуын болдырмау үшін бұрын экологиялық мәдениеттің негіздерімен таныспаған мектеп жасына дейінгі балаларға, мектеп оқушыларына, студенттерге және ересектерге экологиялық білім беру қажет. Бұл процеске ата-аналардың, ата-әжелердің, бауырлардың қатысуы маңызды факт болып табылады. Осылайша, қоршаған ортаны қорғау мәселесі әртүрлі жастағы адам топтары үшін өзекті тақырыпқа айналады. Адам

дамуының экологиялық факторы БҰҰ анықтамасына сәйкес "Жер ғаламшарының тіршілігін қамтамасыз ету жүйелерін сақтай отырып, адамның негізгі қажеттіліктерін ұзақ мерзімді қанағаттандыруды" қамтамасыз ететін тұрақты дамудың дәстүрлі тұжырымдамасының ажырамас құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады (Smith D. L., 1978).

Мұғалімнің басты міндеті-қоғамның және қоршаған ортаның мәселелеріне бей-жай қарамайтын, қазіргі проблемаларды шешу үшін білім, білік және дағдылар кешенін қолдана алатын жоғары дамыған тұлғаны қалыптастыру. Экологиялық білім беру және жеке тұлғаны дамыту саласында тек география сабақтарында ғана емес, сонымен қатар сыныптан тыс жұмыстарда да жұмыс жүргізу маңызды. Жалпы, экологиялық білім берудің жаңа жүйесі құрылымын ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басынан бастады. Білім берудің экологиялық жүйесінің құрылымы 80-ші жылдары С. Н. Глазачев, А.Н. Захлебный, И. Д. Зверев, Е. С. Слостенинов, И. Т. Суравьгин сияқты танымал ғалымдар тұжырымдаған бірнеше әдіснамалық принциптерге негізделген. Бастапқы тұжырымдамада адамның табиғатпен және оның пайда болуымен, болмысымен және болашағымен байланысты екендігі туралы түсінік қалыптасты.

Осыған орай, экологиялық білімді қалыптастыру шараларын мектеп қабырғасынан бастауды ҚР Президенті өз жолдауында жариялап, тиісті жұмыстар жасала бастады. Білім және ғылым министрлігі 2020-2021 оқу жылынан бастап БҰҰДБ-мен бірлесіп білім алушыларда экологиялық мәдениет, экологиялық білім және тәрбие деңгейін арттыру жөніндегі жаңа жобаны іске асыруды бастады (Лариса Черненко, 2020).

Осы жоба аясында:

- жер, ауа, су, энергия сияқты маңызды экологиялық аспектілерді қамтитын ақпарат пен білім беру бағытында бейнероликтер түсірілді. Бұл бағыттарда интерактивті онлайн сабақтар да дайындалуда;

- эко-акциялар, тақырыптық көрмелер, мектепті көгалдандырудың үздік конкурстары сияқты бірқатар іс-шараларды ұдайы өткізу жоспарланды;

- білім беру ұйымдарымен экологиялық аймақтарды (жылыжай кешені, тиімді жарықтандыру, күн батареялары, тамшылатып суару, сенсорлық крандар және т. б.) салу көзделді;

- педагогтар да біліктілігін арттырып, экологиялық білім беру саласындағы түрлі ұйымдармен және сарапшылармен бірлесіп жұмыс істейтін болады.

Сондай-ақ, "Жаһандық құзыреттілік" курсы аясында 6-сыныпта экологиялық білім беру сапасын арттыру мақсатында оқу жоспарының вариативті компоненті есебінен "Экология" пәні оқытылды, оқу жүктемесі аптасына 1 сағатты (жылына 34 сағат) құрайды. 2021-2022 оқу жылында бұл пәнді 4668 (67 %) мектептерде 6-сыныптың 233252 оқушысы оқыды. 21721 білім алушыны қамти отырып, экологиялық бағыттағы 177 үйірме жұмыс істейді. Үздіксіз экологиялық білім беру, барлық ресурстарды үнемді пайдалану мәдениетін дамыту моделі ел мектептерінің 79% - ында енгізілді.

Сур. 1. "Жаһандық құзыреттілік" курсы аясында экологиялық білім беру жүйесінде білім алған оқушылар (Концепция развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы)

Экологиялық мәдениет-бұл экология бойынша білім мен дағдылар жүйесінің жиынтығымен, барлық тіршілік пен қоршаған ортаға құрметпен, гуманистік көзқараспен сипатталатын мәдениеттің ерекше түрі.

Сур. 2. Экологиялық мәдениеттің компоненттері (Степаненко а.в., 2016).

Экологиялық мәдениет табиғаттың құндылығы туралы түсінік береді, қызметтің экологиялық салдарын білуге және қоршаған ортаға ең аз зиян келтіру жолдарын таңдауға мүмкіндік береді (Жерневская, Т.В., 2007). Қоғамдағы бұл мәдениет экологиялық тәрбие арқылы қалыптасады, бұл өз кезегінде жеке тұлғаны дамытудың барлық кезеңдерінде жүзеге асырылатын үздіксіз процесс.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН БАСТАПҚЫ МАТЕРИАЛДАР

Балалардың мектеп қабырғасында негізгі қызметі интеллектуалды таным болғандықтан, экологиялық білім берудің негізі - педагогикалық қызмет болып табылады. Осы кезеңде келесідей дағдыларды дамыту маңызды:

1. Жобалық және шығармашылық қызмет дағдыларын қалыптастыру;
2. Табиғи ресурстарды пайдалану бойынша тиісті позицияны әзірлеу;
3. Салауатты өмір салты туралы қажетті білім алу;
4. Пікірталас дағдыларын үйрету (Razanen A. E., 2011).

Сондай-ақ, сабақтағы экологиялық тәрбие әр түрлі, соның ішінде нақты әдістерді, түрлерді, формаларды, мазмұнды тәрбиелеу құралдарын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мысалы (Дерябо, С. Д., 2006):

- оқу ойындарын, оның ішінде экологиялық ойындарды ұйымдастыру;
- жобалау және зерттеу қызметі (экологиялық зерттеу жұмыстары);
- топтық жұмыс формалары;
- экологиялық бағыттағы оқу материалының мазмұны (экологиялық міндеттерді шешу; экологиялық жағдайларды талдау; ойындар, экскурсиялар, табиғаттағы объектілерді бақылау және т. б.);

- экологиялық семинарлар;
- білім алушыларды қоршаған табиғатқа ұқыпты қараудың маңыздылығы туралы ойлауға бағытталған театрлық зерттеулерді немесе түрлі жанрдағы қойылымдарды ұсынатын экологиялық театр (Ермаков, Л. Н., 2005),

- мектеп аумағында болған кезде халықтың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыратын экологиялық патрульдер;

- мектеп және муниципалитет аумағында өсімдіктерді отырғызу және өсіру;

- орман алқаптарын, су айдындарын, өзендерді техногендік және табиғи қоқыстардан тазарту жөніндегі экологиялық акциялар;

- эко-маршруттарды ұйымдастыру ;
- экологиялық ойлауды дамытуға бағытталған дәрістер, даулар өткізу;
- клубтық жұмыс түрлері, оның ішінде экологиялық тақырыптағы фильмдерді қарау және талқылау бойынша киноклубтар;

- эко-квесттер, конкурстар;

- экологиялық тақырыптағы желілік жобалар;

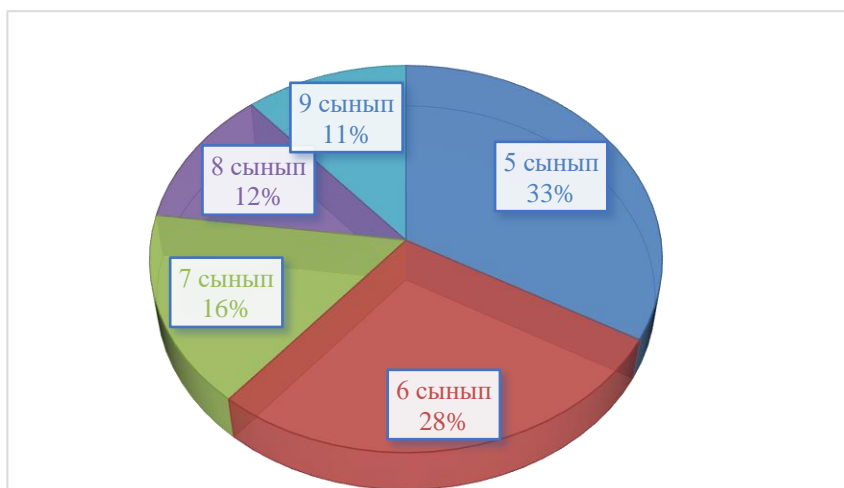
- елді мекен аумағында және планетада биологиялық әртүрлілікті сақтау мен қолдаудың маңыздылығы туралы баяндайтын ақпараттық өнімдерді (стендтер, газеттер, буклеттер, бейнероликтер мен фильмдер) дайындау.

Оқушылардың мектеп қабырғасында алып жатқан экологиялық білімнің деңгейін тексеру мақсатында орта мектеп оқушылары арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнама кезінде оқушылардың экологиялық білімді алуда қандай тәсілдерді таңдағысы келетіні, сондай-ақ, экологиялық білімнің маңыздылығы жайлы ойын анықтадық.

Сауалнама Өскемен қаласының №20 мектептің 5-9 сынып оқушылары арасында Google Forms арқылы жүргізілді. Сауалнамадан 277 оқушы өтті.

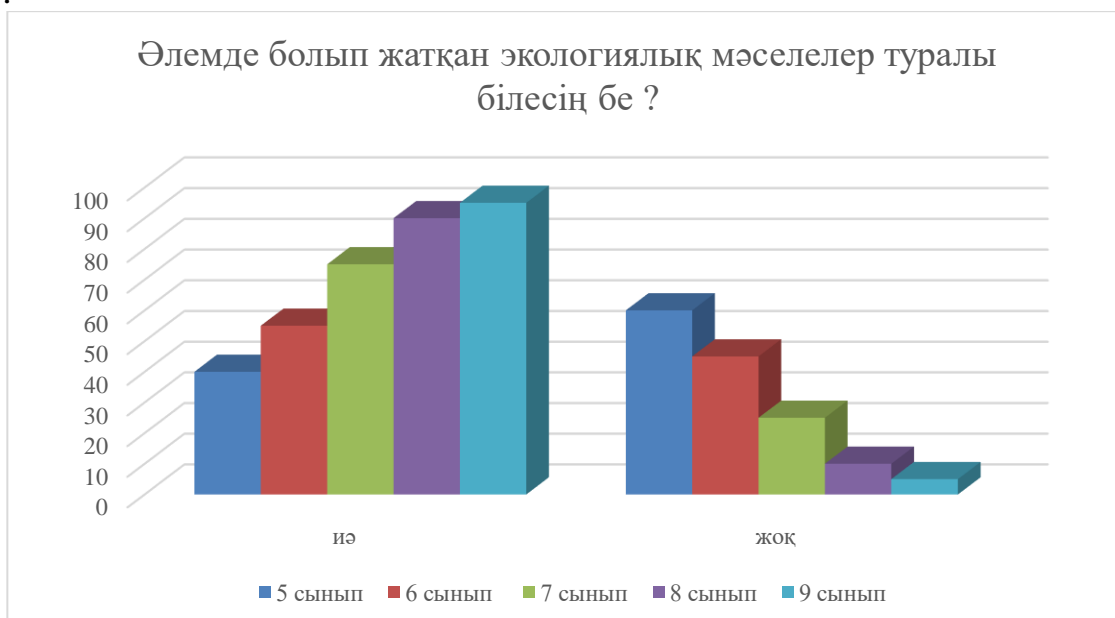
Оқушылар сауалнамада негізгі 5 сұрақ арқылы өз ойларын білдірді.

1. Әлемде болып жатқан экологиялық мәселелер туралы білесің бе ?
2. Экологиялық мәселелер туралы қайдан естідің?
3. Сіздің ойыңызша экологиялық мәселелерді шешумен кім айналысуы керек?
4. Экологиялық білім алу маңызды ма ?
5. Экологиялық білімді оқыту тәсілдерінде ең тиімді деп қайсыны ойлайсыз?

Сур. 3 Сауалнамаға қатысушылардың құрылымы

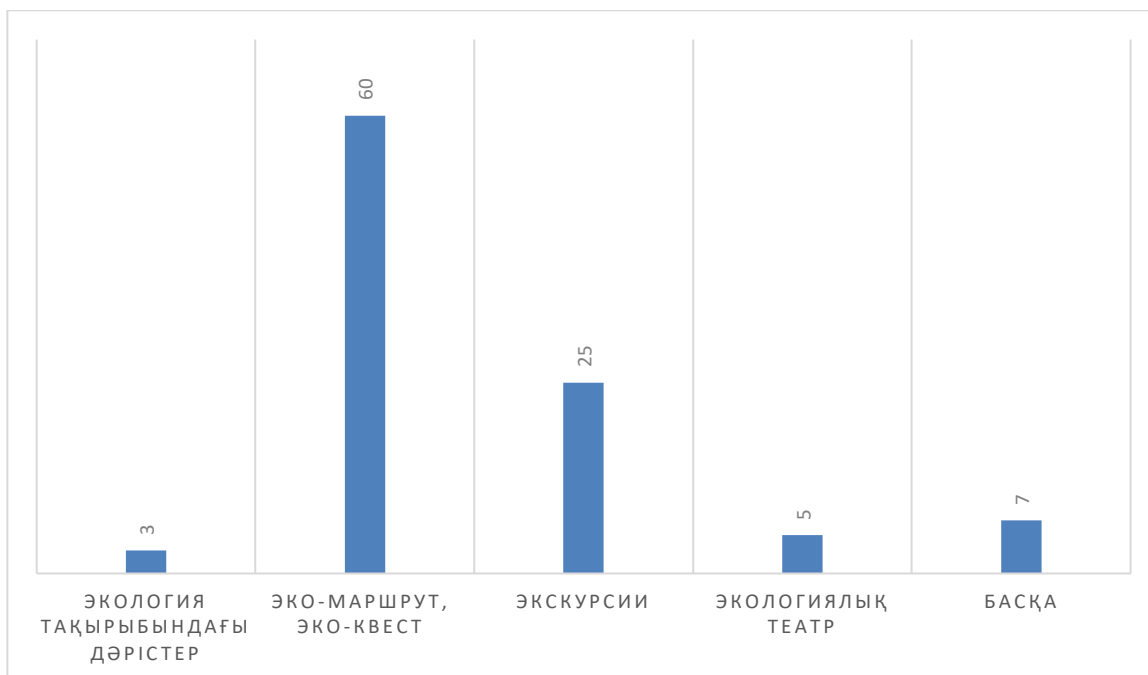
Сауалнама нәтижелері мынадай: сауалнамаға қатысқан 277 оқушы: 5 сынып (33,2%), 6 сынып (27,9%), 7 сынып (16%), 8 сынып (11,6), 9 сынып (11,3).

Сур. 4 Сауалнаманың алғашқы сұрағына талдау

Жаһандық мәселелер жайында оқушылардың білімі сыныптың жоғарылауына байланысты өзгеріске ұшырағаны анықталды. Бұл дегеніміз экологиялық білім тек жоғары сыныптармен ғана емес, кіші сынып оқушыларымен де талқылануы қажет екенін білдіреді.

Сауалнаманың екінші сұрағын талдай келе, оқушылардың көп бөлігі экологиялық мәселелер жайлы ғаламтор жазбалары мен білім ордаларынан естіп, білгенін жариялады. Оқушылардың көп бөлігі – экологиялық мәселелерді шешу қызметін – тек билік органдары және эколог мамандар ғана атқара алатынын атап өтті. Сондай-ақ, экологиялық білімнің қажеттілігін оқушылардың 86% растады.

Экологиялық білім беруде оқушылар өздері қалайтын оқыту тәсілдерін таңдады. Оқушылардың басым көпшілігі мектеп қабырғасында өтетін дәрістерге қарағанда, экологиялық маршруттар мен экологиялық квесттерді таңдады, бұл оқушыларға теориялық білімді практикалық біліммен алмастыру маңызды екенін көрсетті. Сондай-ақ, экологиялық мәселелер туындаған аймақтарды немесе оларды ластаушы көздермен танысу, экскурсия жүргізу оқушылардың алдында нағыз мәселе туралы ой қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, басқа да тәсілдер ішінде оқушылар экологиялық ойын, пікірталас секілді формаларды атап көрсетті.

Экологиялық ойын — бұл оқушылардың ерекше ойын әрекетін өрістетуге негізделген экологиялық білім мен тәрбиенің бір түрі. Ол қоршаған табиғатқа деген ынта мен қызығушылықтың жоғары деңгейін көрсетеді. Экологиялық білім беру тәжірибесінде С. Д. Дерябо мен В. А. Ясвин ұсынған экологиялық ойындардың жіктелуі бар: бәсекеге қабілетті экологиялық ойындар және рөлдік экологиялық ойындар

Мұғалімдер ұйымдастырған шаралар балалардың іс-әрекет жасауына, жеке әсерлер мен сезімдерді, сенімдер мен мүдделерді қалыптастыруына әсер етеді. Табиғи құбылыстардың бала санасында бейне түрінде қалыптасуы автоматты түрде емес, оның мақсаттары мен міндеттерінің, мұғалімдер мен тәрбиешілердің нұсқауларының әсерінен болады. Сол себепті, айналадағы ландшафттарды қабылдау және түсіну тапсырмасын нақты жоспарлау қажет.

Мұғалімдер оқушыларды табиғаттың сұлулығын серуен барысында бақылау арқылы, ауылшаруашылық тәжірибелері кезінде, мектеп айналасындағы өсімдіктерге күтім жасау кезінде көңіл аударту арқылы – жеке эстетикалық қатынастарды мақсатты түрде байытудың кеңейтілген педагогикалық әдісін қолданады. Оны қолдану іс-әрекеттің күрделілігіне қарай сұлулықты бақылаудың мазмұны мен формаларының дамуына және сол арқылы қоршаған ортамен тікелей байланыстың орнауына әкелуі керек.

Мұндай таным барысында, экологиялық мәдени тұлғаның мінез-құлқы жоғары, екінші ретті параметрлерді сақтауды қамтиды: табиғатқа қатысты эмоционалдылық немесе керісінше ұстамдылық; табиғатқа қатысты жалпылау немесе селективтілік; табиғатқа саналы немесе бейсаналық қатынас (Машкова, С.В., 2014). Табиғатты тану және онымен қарым-қатынас жасау кезінде экологиялық мәдени тұлға өзінің сезімдері арқылы (тандану, қуаныш, мейірімділік, жанашырлық және т.б.) оған деген көзқарасын сезінеді және табиғатты сақтауға тырысады, осылайша табиғат әлеміне деген сүйіспеншілігін көрсетеді.

Бұл арқылы экологиялық білім берудің негізгі мақсаты - экологиялық ойлау негізінде құрылған қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру, бұл табиғатты пайдаланудың моральдық және құқықтық принциптерін сақтауды және оңтайландыру идеяларын насихаттауды, өз жерін зерттеу және қорғау, табиғи байлықты қорғау және қалпына келтіру бойынша белсенді әрекеттер орындалады (Robottom, I., 1987).

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ТАЛҚЫЛАУ

География сабақтарын экологиялық білім беру негіздерімен ұштастыру арқылы әр сынып деңгейіне қарай тақырыптардың бағдарламалық мазмұнын құрастыруға болады. Бағдарламаны дайындау барысында, әр тақырыпты оқытуға жоғарыда анықталған оқыту әдістері қолданылады.

5-сыныптың география курсына экология туралы ғылым ретінде түсінік қалыптаса бастайды.

6-сыныпта оқушылардың құндылық бағдарларының негіздері, олардың табиғат, адам және қоршаған ортаның жекелеген компоненттері арасындағы қатынастарды түсінуі негізге алынады.

Материктер мен мұхиттардың географиясы тарауында оқушылар материктердің табиғатын қорғау формаларымен танысады. География курсына экологиялық білім берудің негізгі бағыттары одан әрі дамиды: табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, адам қызметінің табиғатқа әсері, адам денсаулығы мен қоршаған орта жағдайы арасындағы байланыс және т. б.

Физикалық география тарауы қоршаған ортаның физика-химиялық факторларын (климаттық, топырақ жамылғысы, геоморфологиялық, гидрологиялық), сондай-ақ биотикалық факторларды Жердің географиялық қабығының құрамдас бөлігі ретінде және адамның табиғи ландшафттардың әртүрлі түрлеріне әсерін зерттеуді қарастырады.

Экономикалық география тарауында әртүрлі аумақтардың табиғи ресурстары және табиғатты ұтымды пайдалану жолдары талданады. Экономикалық және экологиялық проблемалар іс жүзінде осы тараудың негізгі мазмұнын құрайды.

Әлемнің экономикалық және әлеуметтік географиясы тарауында барлық елдер мен халықтардың өмірлік мүдделерін қозғайтын және барлық мемлекеттердің бірлескен іс-қимылдарын талап ететін табиғат пен мәселелердің өзара әрекеттесуі туралы бұрын игерілген білім жалпыланады,

сонымен қатар түлектерге еңбек қызметінде қажетті үнемділік, кәсіпкерлік сияқты жеке тұлғалық қасиеттерді тәрбиелеуде ерекше мән беріледі.

Сонымен, 5-сыныптағы "Адам және әлем" бөлімін зерделеу кезінде экологиялық тәрбие мәселелері әртүрлі дәрежеде қозғалады: "Жер табиғаты және адам", "Табиғат туралы ғылымдар", "Табиғатты зерттеу тәсілдері", "Жер қыртысы мен жер қойнауы", "Пайдалы қазбалар", "Жердің қатты қабығын пайдалану", "Жердің ауа қабығы", "Ауаның ластануы", "Неге Жер бетінде тұщы су жетіспейді", "Адамның табиғатқа әсері" және т.б. (Скрипова Н. Е., Гордеева Д. С., Кисляков А. В., 2023).

6 — сыныпта Жер қабықтарын—литосфераны, гидросфераны, атмосфераны зерттеу кезінде экологиялық проблемаларды және табиғи объектілерді: өзендерді, көлдерді, теңіздерді, мұхиттарды, ауаны, топырақты, табиғи ресурстарды қорғау тақырыптары міндетті түрде қарастырылатын мәселелер болып табылады.(Скрипова Н. Е., Гордеева Д.С., Кисляков А. В., 2023).

7-сыныпта "Климат түрлері" тақырыбы жаһандық және аймақтық климаттық процестерге антропогендік қызметтің әсері толығымен қарастырылады.

8-сыныптағы география сабақтарында әр тақырыпты— "Жер бедері және пайдалы қазбалар", "Климат және климаттық ресурстар", "Ішкі сулар мен су ресурстары", "Топырақ ресурстары", "Өсімдіктер мен жануарлар әлемі", сондай-ақ Қазақстанның табиғи кешендерін зерттеу кезінде сабақтың қорытынды тақырыбы табиғи-кешендердің экологиялық жағдайын қарастырумен, сондай-ақ оған әсер етуші факторларды анықтаумен байланысты (Гришаева, Е. С., 2021).

"Халық және шаруашылық" тарауында, 9-сыныпта Қазақстанның салааралық кешендерін және олардың географиясын, сондай-ақ Қазақстанның ірі өңірлерінің географиясын зерделеу кезінде табиғатқа шаруашылықтың әсер ету және оны қорғау мәселелері қарастырылады. Аумақты географиялық зерттеудің кезеңдері мен әдістерімен экологиялық нормалармен танысады (жадынамалар, буклеттер). "Климат және адам" сабағында Қазақстанның ірі өндірістік қалаларындағы ауаның экологиялық сараптамасының нәтижелері талқыланады. Оқушыларға берілген статистикалық мәліметтер арқылы, олар қаланың жалпы экологиялық жағдайын, әсер етуші факторларды және экологиялық жағдайды жақсарту шараларын ұсынады (Скрипова Н. Е., Гордеева Д. С., Кисляков А. В., 2023).

"Су ресурстары және адам" бөлімінде "Қазақстанның ірі қалаларында орналасқан трансшекаралық өзендер мен өзендердің экологиялық мәселелері" атты конференция өткізуге болады. "Топырақ ресурстары" сабағында "Қара топырақ өнімділігі" тақырыбы бойынша проблемалық сипаттағы пікірталас өткізіледі. "Биологиялық ресурстар" сабағында - туған өлкенің өсімдіктер мен жануарлар әлемінің түрлік және сандық құрамының болжамын жасау". "Табиғи аудандастыру" тақырыбын оқығаннан кейін қайталау және жалпылау сабағында "Адамның экономикалық қызметінің табиғи аймаққа әсер ету

процестерін модельдеу. Табиғи объектінің экологиялық паспортын жасау" секілді оқыту модельдері қолданылады (Захлебный А. Н., 2005).

Қазақстанның табиғатын зерттеудің соңғы кезеңінде зерттеу жұмыстары, газетке мақалалар, экологиялық тақырыптағы суреттер түріндегі жобаларды қорғау сабағы арқылы қорытындыланады.

Жоғары сыныптарда, әлемнің экономикалық және әлеуметтік географиясы курсына экологиялық тәрбиенің бір ерекшелігі-барлық елдер мен халықтардың өмірлік мүдделерін қозғайтын және барлық мемлекеттердің бірлескен іс-қимылдарын талап ететін табиғат пен адам арасындағы өзара әрекеттесуі туралы бұрын игерілген білімді жалпылау жүзеге асырылады. Оқытудың осы кезеңінде оқушылар адамның экономикалық қызметін бағалай алады, әртүрлі экологиялық проблемалардың болуын түсінеді, себептерін анықтайды және осы мәселелерді шешудің жолдарын ұсынады (Степаненко А.В., 2016).

Экологиялық білім беру бағдарламаларын әр жас тобына және білім деңгейіне сәйкес әртараптандыру экологиялық хабардарлықты арттыру үшін өте маңызды (Gulay & Ekici, 2010).

ҚОРЫТЫНДЫ

География сабақтарында экологиялық білім беру процесі мұғалім үшін де, оқушылар үшін де қызықты, мағыналы болатындай етіп құрылуы керек. Менің ойымша, тек осы жағдайда ғана жастардың моральдық құндылықтар жүйесін өзгертуге, оны экологиялық сана мен адамның адамгершілік дамуын жетілдіру жолындағы жыртқыш-тұтынушылық өзіншілдік позициясын өзгертуге болады.

Сондықтан география сабақтарындағы негізгі мақсаттардың бірі экологиялық дүниетаным мен экологиялық мәдениетті қалыптастыру, экологиялық сауатты тұлғаны қалыптастыру арқылы оқушылардың экологиялық тәрбиесіне ықпал ету болып табылады.

Табиғи орта-бұл адами және экономикалық қызметтің көптеген түрлерінің, атап айтқанда қоныстану орны. Демек, уақыт өте келе шамадан тыс пайдалану салдарынан табиғи ресурстар таусылып, деградацияға ұшырайды.

Бұл мәселелерді шешуге және таза және қауіпсіз ортада өмір сүруге жақсы құрастырылған, ауқымды экологиялық білім беру арқылы қол жеткізуге болады.

Осы уақытқа дейін біз келесі ұрпақтарға тұрақты ортаны жеткілікті түрде пайдалануға мүмкіндік беру үшін тиімді экологиялық білім берудегі географиялық принциптердің маңыздылығын атап өтуге тырыстық. Төменде экологиялық білім беру бойынша ұсынысымыз көрсетілген:

- Әр деңгейде экологиялық білім беру бағдарламаларын әзірлеу кезінде география, экология, биология, химия және т. б. сияқты пәндердің білім беру жоспарында негізгі тақырыптармен қоса экологиялық мәселелерді қамтитын тақырыптарды бірге қарастырылуы қажет.

- Саналы, жауапты, үлкен экологиялық мәселелердің пайда болуын болдырмайтын және онымен күресу жолын анықтайтын ересектерді қалыптастыру үшін экологиялық тәрбие негіздерін үйретуді тек мектеп оқушыларына ғана емес, ата-ана, жасөспірім мен жастарға да қолға алу қажет (Саригоз, 2013).

- Далалық жұмыстар ерте жаста географиялық принциптермен таныстыру және оқудың дәйектілігін қамтамасыз ету үшін экологиялық білімге қосылуы керек (Эртен, 2004).

- Экологиялық тәрбиені оқу бағдарламасы әлемнің әр түкпіріндегі географиялық ерекшеліктер мен аймақтық экономиканы және жалпы ғаламдық мәселелердің қалыптасу жолдарынан оларды шешуге дейінгі кезеңді қамтып, мектеп оқушыларына түрлі қызықты оқыту әдістері арқылы баяндалуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Erten, S. (2004). What is the environmental education and environmental awareness environmental education how to register. *Cevre ve Insan Dergisi*, 65(66), 1-13

Razanen A.E. Young defenders of the earth: A game program dedicated to the preservation of the natural resources of our planet // *Reading, learning, playing*. – 2011. – No. 4. – p. 68.

Robottom, I. (1987) (ed.) *Environmental Education: Practice and Possibility*. Geelong: Deakin University Press.

Sarigoz, O. (2013). Environment regarding the behavior of high school students' evaluation and thoughts. *Yuzuncu Yil Universitesi Egitim Fakultesi Dergisi*, 10(1), 87-105.

Smith, D.L. (1978) Values and the teaching of geography. *Geographical Education* 3 (2), 147–161.

Гришаева Ю. М. (2014). О роли экологического образования в становлении профессиональной компетентности специалиста // *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика*, № 1, 11-16.

Гришаева, Е. С. (2021). Игра, практическое занятие и проектная работа как эффективная форма экообразования: методика организации /Е. С. Гришаева, А. С. Прокопьев, Е. Ю. Мачкинис, А. А. Войцеховская. — Томск : Изд-во Томского гос. университета, 152 с.

Дерябо, С. Д. (2006). *Экологическая педагогика и психология* / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. — Ростов-на-Дону : Феникс, 480 с.

Ердаков, Л. Н. (2005). *Экология : учебное пособие для начальной шко-лы* / Л. Н. Ердаков. — Томск, 204 с.

Жерневская Т.В. (2007). Система сотрудничества с родителями как условие оптимизации экологиче-ского воспитания дошкольников / Т.В. Жерневская, Л.А. Мальчикова // *Управление ДОУ*. № 3, 84–94.

Захлебный, А. Н. (2005). Экологическое образование школьников во внеклассной работе : учебное пособие / А. Н. Захлебный, И. Т. Су-равегина. — Москва : Просвещение, 160 с.

Концепция развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы, <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/451747?lang=ru>

Лариса Черненко, 2020. «Как будут внедрять экологическое образование в Казахстане».Мақала: <https://www.zakon.kz/redaksiia-zakonkz/5036453-kak-budut-vnedryat-ekologicheskoe.html>

Машкова, С. В. (2014). Познавательные-исследовательские занятия с детьми 7–10 лет . На экологической тропе / С. В. Машкова. — Волго-град : Учитель, 185 с.

Н. Е. Скрипова, Д. С. Гордеева, А. В. Кисляков, (2023) Методика экологического воспитания в урочной деятельности. Учебно-методическое пособие. «Челябинский институт переподготовки и повышения квалификации работников образования», Челябинск.

Степаненко А.В. (2016). Теоретические аспекты экологического воспитания на уроках географии. Развитие современной науки: теоретические и прикладные аспекты № 09, 52-54.

ӘОЖ 373.1

10-СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ХИМИЯ ПӘНІНЕН АКАДЕМИЯЛЫҚ ҮЛГЕРІМІ ЖӘНЕ МҰҒАЛІМНІҢ ПӘНДІК ДИДАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ: СЫНЫПТАҒЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ

А.Матчанова

Научный руководитель: Аккенжеева А.Ш. И.о. профессора, к.т.н.
Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада 10-сынып оқушыларының химиядан оқу үлгерімі мен мұғалімнің пәндік-дидактикалық дайындығының сапасы арасындағы байланыс қарастырылады. Оқу үлгеріміне әсер ететін факторлар бағаланады, мысалы, оқытуды қолдау, оқу үдерісін ұйымдастыру және мұғалім тарапынан эмоционалдық қолдау. Мақалада сонымен қатар студенттердің оқу үлгерімін арттыру үшін оқу-тәрбие үдерісін жетілдірудің әдістері мен ұсыныстары берілген.

Түйін сөздер: химия, оқу үлгерімі, пәндік-дидактикалық дайындық, эмоциялық қолдау.

Қоғамдық дамудың қазіргі кезеңінде дәстүрлі оқыту әдістері өзектілігін жоғалтты, оқытудың белсенді формалары алға шықты. Оқытудың белсенді түрлерін енгізудің негізгі мақсаты – өмірлік мәселелерді шешуде бәсекеге қабілетті, тәуелсіз және шығармашылық тұлғаны дамыту. Оқыту процесін жетілдіру жолдарын іздестіру туралы сөз қозғағанда, жаңа білімді хабарлау

әдістерін жетілдіру жүйесін ғана емес, сонымен қатар балаларда әртүрлі дағдыларды дамыту әдістемесін жетілдіруді де есте ұстаған жөн.

Білімді игеру процесін зерттеу оқу материалын қабылдау мен түсінуден оны оқушылар санасында белсенді өңдеуге және алынған білімді оқушының жеке меншігіне айналдыруға дейінгі жол ретінде схемалық түрде ұсынылуды қажет етеді. Танымдық қабілеттер блогының арқасында оқушылар нақты білім беру бағыттары мен оқу пәндері бойынша жеке траекторияны құра алады. Танымдық қабілеттерге мыналар жатады: эмоционалды-қиялды, логикалық, мағыналық көру, сұрақ қою, болжам жасау, гипотеза құру, ережелер құру.

Танымдық қабілеттерді дамытудың негізгі принципі ол туралы дайын «білімді» зерттеу емес, шындық туралы білімнің басымдылығы болып табылады. Бірдей нақты білім беру объектісін өз бетінше зерттеу жеке білім беру траекториясын алуға әкеледі. Көрсетілген кезеңдердің аяқталу деңгейі әртүрлі және жасына, дайындығына және жеке ерекшеліктеріне байланысты анықталады. Танымдық белсенділікті қалыптастыру оқушы айналысатын іс-әрекет оған қызықты болған жағдайда мүмкін болады. Оқушылардың оқу үлгерімі оқу үдерісі тиімділігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Оқытудың табыстылығын қалыптастыруда мұғалімнің пәндік дидактикалық дайындығы маңызды рөл атқарады. Химия күрделі пән ретінде мұғалімнен нәтижелі оқыту үшін терең білім мен кәсіби шеберлікті талап етеді.

Оқу үлгерімін бағалау үшін емтихан нәтижелерін, ағымдағы бағаларды талдауды, сондай-ақ мұғалімдер мен оқушылардың кері байланысын қамтитын зерттеу жүргізіледі. Бағалау оқушылардың білімін ғана емес, оны іс жүзінде қолдана білуін де қамтиды. Химиядан оқушылардың оқу үлгерімі мен мұғалімнің пәндік-дидактикалық дайындығы арасындағы байланысты зерттеу үшін оқу жоспарларына, бағдарламаларына, оқу-әдістемелік кешендерге талдау жасалып, мұғалімдер мен студенттер арасында сауалнама жүргізілді.

Маңызды аспект - мұғалім мен ата-ананың қолдауының болуы. Бұған қосымша сабақтар, кеңестер және әрбір студентке жеке көзқарас кіреді. Оқытушы тарапынан қосымша материалдар, консультациялар түріндегі қолдау және әрбір оқушыға жеке көзқарас оның оқу үлгеріміне оң әсер етеді.

Оқу үрдісін тиімді ұйымдастыру, оқытудың сан алуан әдістері мен заманауи білім беру технологияларын қолдану топтық жұмысты қалыптастыруды қамту оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға және соның нәтижесінде олардың үлгерімін арттыруға көмектеседі.

Оқу процесінде оқушылардың эмоционалды жағдайын қолдау маңызды рөл атқарады. Эмпатия деңгейі жоғары және оқушылардың қажеттіліктерін түсінетін мұғалімдер жағымды оқу ортасын жасайды.

Қорытындылай келе, 10-сынып оқушыларының химиядан оқу үлгерімі мен мұғалімнің пәндік-дидактикалық дайындығы арасындағы байланыс дәлелденді. Оқу-тәрбие процесін жақсарту үшін оқудағы қолдауға, оқу процесін ұйымдастыруға және оқушыларға эмоционалды қолдау көрсетуге көңіл бөлу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Иванова Е.И. "Академическая успеваемость учащихся 10 класса по химии: факторы и проблемы" Издательство: Просвещение. 2018
2. Петрова О.С. "Предметно-дидактическая подготовка учителя химии: методы и технологии" Издательство: Учитель. 2020
3. Сидорова Н.А., Кузнецова Е.В. "Оценка и совершенствование учебного процесса в классе: методики и практики", Издательство: Педагогика. 2019

ӘОЖ37

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ АЛМАСУ

Ахмади Меруерт Айтказыновна

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

ШҚО Шемонаиха ауданы, «Н.А.Островский атындағы №1 жалпы білім
беретін орта мектеп-гимназиясы» КММ, Қазақстан
e-mail: mimokk84_82@mail.ru

Қазіргі жаһандану заманында мәдениетаралық диалог пен тәжірибе алмасудың маңызы артып келеді. Қазақ тілі мен әдебиеті Қазақстанның мәдени мұрасының құрамдас бөлігі ретінде халықаралық ынтымақтастықты дамытуға ықпал ете отырып, әртүрлі елдердің зерттеушілері мен энтузиастарының назарын аударуда. Қазақ тілі мен әдебиеті саласындағы халықаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасу әртүрлі халықтар арасындағы мәдени алмасуды дамытудың маңызды аспектілері болып табылады. Қазақ тілі мен әдебиеті дүние жүзіндегі мамандар мен зерттеушілердің назарын аударатын бай тарихи мұраға ие. Бұл бағыттағы тәжірибе мен білім алмасу қазақ халқының мәдени мұрасын сақтап, насихаттауға ғана емес, басқа халықтардың да мәдени тәжірибесін байытуға ықпал етеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың маңызды аспектілерінің бірі қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі бойынша тәжірибе алмасу болып табылады. Жаһандану үрдісі дамып, қазақ тілін Қазақстаннан тыс жерде оқытындар санының артуы жағдайында оқытудың тиімді әдістерін әзірлеу қажеттілігі туындады. Халықаралық конференциялар, семинарлар және білім беру бағдарламалары әртүрлі елдерден келген қазақ тілі мұғалімдерінің тәжірибе алмасуына ықпал етеді, бұл оқыту сапасын жақсартады және осы тілді үйренуге қызығушылықты арттырады. Халықаралық ынтымақтастық нысандары:

- Ғылыми конференциялар мен симпозиумдар: Ғылыми-зерттеу нәтижелерімен алмасу, қазақ тілі мен әдебиетін дамытудың өзекті мәселелері мен перспективаларын талқылау үшін алаңды қамтамасыз ету.
- Бірлескен ғылыми жобалар: Оқытудың жаңа әдістерін әзірлеу, мәтіндік корпус құру, Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттеу сияқты күрделі мәселелерді шешу үшін әртүрлі елдер ғалымдарының күш-жігерін біріктіру.
- Академиялық алмасу: әртүрлі елдердегі университеттердің студенттері мен оқытушыларына қазақ тілі мен әдебиетін басқа мәдени ортада үйрену және оқыту тәжірибесін алуға мүмкіндік беру.
- Аударма қызметі: Қазақ әдебиетінің шетелде таралуына және қазақ оқырмандарын әлем әдебиетінің шығармаларымен таныстыруға ықпал етеді.
- Мәдени шаралар: Әдеби фестивальдер, көрмелер, концерттер және басқа да іс-шаралар қазақ мәдениеті мен тілін әлемге танымал етуге көмектеседі.

Халықаралық ынтымақтастықтың артықшылықтары:

- Ғылыми білімді байыту: Тәжірибе алмасу, бірлескен ізденіс ғалымдардың ой-өрісін кеңейтіп, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің жаңа көзқарастарын дамытуға ықпал етеді.
- Білім сапасын арттыру: Халықаралық тәжірибені пайдалану қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесін жетілдіруге мүмкіндік береді.
- Мәдени байланыстарды кеңейту: Халықаралық ынтымақтастық халықтар арасындағы өзара түсіністікке ықпал етеді және мәдениетаралық диалогты нығайтады.
- Қазақ тілі мен әдебиетін танымал ету: Тәжірибе алмасу және бірлескен іс-шараларды өткізу қазақ мәдениеті мен тіліне әлемде назар аударуға көмектеседі.

Халықаралық ынтымақтастық мысалдары:

- Қазақстан университеттерінің Ресей, Қытай, Түркия, АҚШ және басқа елдердің университеттерімен бірлескен ғылыми жобалары.
- Түркологтардың халықаралық конгресі сияқты қазақ тілі мен әдебиеті бойынша халықаралық конференциялар ұйымдастыру.
- Шетелде қазақ тілі мен мәдениетін оқыту орталықтарын құру.
- Қазақ әдеби шығармаларын шет тілдеріне аудару және оларды шетелде басып шығару.
- Қазақ жазушылары мен ғалымдарының халықаралық әдеби фестивальдер мен ғылыми форумдарға қатысуы.

Қиындықтар мен перспективалар:

- Тілдік инфрақұрылымды дамыту қажеттілігі: Сапалы оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді жасау, білікті педагог кадрларды даярлау.
- Қазақстандық мамандардың шет тілін меңгеру деңгейін арттыру.
- Цифрлық технологияларды дамыту: Қашықтықтан оқыту және халықаралық ынтымақтастық үшін онлайн платформаларды пайдалану.

Қазақ тілі мен әдебиетіне деген қызығушылық тек ғалымдар мен мамандарда ғана емес. Заманауи технологиялар онлайн курстар, вебинарлар мен виртуалды экскурсиялар өткізуге мүмкіндік береді, бұл кең аудиторияға қазақ тілі мен әдебиетімен танысуға көмектеседі. Қазақстан мәдениеті туралы ақпаратты таратуда медиа-платформалар, әлеуметтік желілер мен блогтар да маңызды рөл атқарады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі мен әдебиеті саласындағы халықаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасу ғылым мен білім мен мәдениетті дамытуда маңызды рөл атқарады. Халықаралық байланыстардың нығаюы қазақ тілі мен әдебиетінің әлемге танымал болуына септігін тигізіп, олардың одан әрі дамуы үшін жаңа перспективалар ашады. Қазақ тілі мен әдебиеті саласындағы халықаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасу Қазақстанның мәдени мұрасын сақтауда, халықаралық диалогты кеңейтуде және халықтар арасындағы достық қарым-қатынасты нығайтуда маңызды рөл атқарады. Мамандар мен қазақ мәдениетін сүйер қауымның бірлескен күш-жігері бұл халықтың бірегейлігін сақтауға және оның салт-дәстүрін елден тыс жерлерде насихаттауға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Әбілдаев Ә., Қазақ тілі ұлтаралық қатынас тілі ретінде: мәселелері мен болашағы. Алматы: ҚазҰУ, 2018 ж.
2. Байғалиева Г., Қазақ әдебиеті әлемдік мәдениет контекстіндегі: оқу құралы. Астана: «Қазақстан» баспасы, 2017 ж.
3. Сағындықов С., Білім саласындағы халықаралық ынтымақтастық: Қазақстан тәжірибесі. Алматы: «Білім» баспасы, 2019 ж.
4. Сарыбаев Ш.Ш. Қазіргі әлемдегі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 2016 ж.
5. Қазақстан Республикасын Лига министрлігі құрады. – Астана: Фолиант, 2019 ж.

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚУ: ТАРИХИ ШОЛУ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Қалибекова Нүргүл Қалибекқызы

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Қадыр Мырза Әлі атындағы «Vinom School» мектеп-лицейі, Қазақстан
e-mail: n.kalibekova@mail.ru

Қазақ тілі мен әдебиеті Қазақстанның мәдени мұрасының құрамдас бөлігі ретінде ұзақ даму жолынан өтті. Оларды зерттеу ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда, мәдени әртүрлілікті сақтауда және елдегі білім беруді дамытуда маңызды рөл атқарады. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің қазіргі Қазақстан мемлекетінің қалыптасуынан көп бұрын басталған тарихы бар. Түркі тілдері семьясына жататын қазақ тілі – еліміздің ресми тілдерінің бірі және әдеби дәстүрі бай.

Тарихи шолу:

- Революцияға дейінгі кезең: Қазақ тілі негізінен ауызша түрде қолданылды, ауызша халық шығармашылығының бай дәстүрі болды. Діни және әдеби мәтіндер үшін араб әліпбиіне негізделген жазу қолданылды.
- Кеңестік кезең: Қазақ әліпбиінің латындануы, одан кейін кириллицалануы орын алды. Қазақ тілінде білім беру жүйесі белсенді дамып, жаңа кеңестік шындықты бейнелейтін әдеби шығармалар жасалды.
- Тәуелсіздік кезеңі: Қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алды. Ұлттық мәдениет пен тілге деген қызығушылықтың жанданып, қолдану аясы кеңейіп келеді.

Қазақ әдебиетінің дамуындағы маңызды кезең 11 ғасырда орын алған араб әліпбиі негізіндегі жазудың қалыптасуы болды. Осы кезден бастап қазақ әдебиетінің алғашқы ескерткіштері, оның ішінде өлеңдер, шежірелер, ауыз әдебиеті пайда бола бастады. 19 ғасырда қазақ әдебиеті белсенді дами бастады, қазақ тілінде алғашқы газеттер мен журналдар, сондай-ақ классик жазушылар мен ақындардың шығармалары пайда болды.

Қазіргі тенденциялар:

- Тілдердің үш тұғырлығы: Қазақстанда «тілдердің үштұғырлығы» саясаты жүргізілуде: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық әлемге кірігу тілі.
- Оқыту әдістемесін дамыту: Қазақ тілін коммуникативті тәсілге және заманауи технологияларды қолдануға негізделген инновациялық оқыту әдістері енгізілуде.
- Қазақ әдебиетін танымал ету: Қазақ шығармаларын басқа тілдерге аудару, әдеби фестивальдер мен байқаулар ұйымдастыру.
- Шетелде қазақ тілін үйрену: Әлемнің әртүрлі елдерінде қазақ тілі мен мәдениетін зерттейтін орталықтар ашылуда.

Қазіргі қазақ тілі мен әдебиетін оқыту қазақ халқының ұлттық болмысын, мәдени мұрасын сақтаумен байланысты. Қазіргі таңда Қазақстанда қазақ тілін дамыту, жастар арасында кеңінен насихаттау, мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайту бағытында ауқымды жұмыстар атқарылуда. Сонымен қатар, қазақ әдебиетін ұлттық мәдени мұраның бір бөлігі ретінде зерттеу маңызды бағыт болып табылады.

Қиындықтар мен перспективалар:

- Қазақ тілін меңгеру деңгейін арттыру: Тіл саясаты мен білім беру бағдарламаларын жетілдіру қажеттілігі.
- Әдеби мұраны сақтау және дамыту: Жас жазушылар мен аудармашыларды қолдаудың маңыздылығы.
- Қазақ тілін цифрлық ортаға интеграциялау: Тілдерді оқытуға арналған онлайн ресурстар мен қосымшаларды әзірлеу.

Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы заманауи үрдістер оқытудың заманауи әдістерін, оның ішінде компьютерлік технологияларды, интерактивті оқулықтар мен онлайн курстарды қолданумен де байланысты. Бұл қазақ тілін үйренуді халықтың кең ауқымы, соның ішінде шетелдік студенттер мен мамандар үшін қолжетімді және қызықты етеді.

Осылайша, қазақ тілі мен әдебиетін оқу – білім алу процесі ғана емес, қазақ халқының бай мәдениеті мен тарихын танудың жолы. Қазіргі тенденциялар қазақ тілі мен әдебиетінің даму әлеуеті зор екенін және Қазақстанның болашағын қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауда, ұлттық болмысын нығайтуда қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың маңызы зор. Оқытудың заманауи әдістері мен жаңа технологияларды қолдану Қазақстанның бай мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде қазақ тілі мен әдебиетін тиімді меңгеруге ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. Байтенов Н., Жолдасбеков Д., Лингвистика. Алматы: КазНУ, 2005.
2. Жумабеков Т., Казахский язык и литература. Астана: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2010.
3. Мәсіреттің қайраткері. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Жазушы, 2018.
4. Сәлімжанов М., Тілдің өнері. Алматы: Қазақ университеті, 2008.
5. Аханов К.А. Язык, история, культура. – Алматы: Ғылым, 1996.
6. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
7. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1994.

ӘОЖ 37

МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Себепова Арай Даулетхановна

«Облыстық математика, физика, информатика саласындағы Дарынды балаларға арналған мектеп- лицей» КММ, Қазақстан
e-mail: Arai86_Medet@mail.ru

Математикалық модельдер қазіргі ғылымда шешуші рөл атқарады, ғалымдарға табиғаттағы, қоғамдағы және техникадағы сан алуан құбылыстар мен процестерді сипаттауға және болжауға мүмкіндік береді. Математикалық модельдерді пайдалану ғалымдарға күрделі жүйелерді талдауға, заңдылықтарды анықтауға және болжау жасауға мүмкіндік береді, оларды қазіргі заманғы ғылыми зерттеулердің құрамдас бөлігіне айналдырады. Математикалық модельдер қазіргі ғылыми зерттеулерде шешуші рөл атқарады, ғалымдарға білімнің әртүрлі салаларындағы күрделі құбылыстарды сипаттауға, талдауға және болжауға мүмкіндік береді. Физика мен химиядан экономика мен әлеуметтануға дейін математикалық модельдер бізді қоршаған әлемді танудың таптырмас құралына айналды.

Математикалық модельдерді қолданудың ең танымал мысалдарының бірі - Әлемдегі кеңістік пен уақыт құрылымын сипаттайтын Альберт Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы. Математикалық теңдеулерді қолдана отырып, ғалымдар гравитациялық өрісте жарықтың иілуі немесе объектілер жарық жылдамдығына жақын қозғалған кезде кеңістіктің уақытша кеңеюі сияқты құбылыстарды болжай алды. Математикалық модельдердің түрлері:

1. Детерминистік модельдер: болашақ күйлер ағымдағы шарттар мен модель параметрлері арқылы бірегей түрде анықталатын жүйелерді сипаттаңыз. Мысалдар: Механикадағы Ньютон заңдары, химиялық реакция теңдеулері.
2. Стохастикалық (ықтималдық) модельдер: кездейсоқ факторларды ескеріңіз және болашақ күйлердің белгілі бір ықтималдығы бар жүйелерді сипаттаңыз. Мысалдар: эпидемиялық таралу үлгілері, қаржы нарығының үлгілері.
3. Дискретті модельдер: нысандардың немесе күйлердің шектеулі санымен жұмыс істеу. Мысалдар: популяция динамикасының модельдері, әлеуметтік желі модельдері.
4. Үздіксіз модельдер: айнымалы мәндері үздіксіз өзгертін жүйелерді сипаттаңыз. Мысалдар: физикалық процестердің модельдері, экономикалық өсу модельдері.

Ғылыми зерттеулерде математикалық модельдерді қолдану:

1. Физика және химия: Атомдық және молекулалық құрылымдарды модельдеу, материалдардың әрекетін болжау, жаңа технологияларды әзірлеу.
2. Биология және медицина: Инфекциялардың таралуын модельдеу, популяция динамикасын зерттеу, дәрілік заттарды әзірлеу.
3. Экономика және қаржы: Экономикалық тенденцияларды талдау, қаржы нарықтарын болжау, инвестициялық стратегияларды әзірлеу.
4. Әлеуметтану және саясаттану: Қоғамдық пікірді зерттеу, әлеуметтік процестерді модельдеу, саяси сайлауды талдау.
5. Экология және климатология: Климаттың өзгеруін модельдеу, қоршаған ортаға антропогендік әсердің салдарын болжау.

Математикалық модельдерді қолданудың артықшылықтары:

1. Күрделі жүйелерді оңайлатуға және абстракциялауға мүмкіндік береді
2. Шындықта орындау қиын немесе мүмкін емес эксперименттер жүргізуге мүмкіндік береді
3. Жүйелердің әрекетін болжауға мүмкіндік береді
4. Жүйеге әртүрлі факторлардың әсерін бағалауға мүмкіндік береді

Қиындықтар мен шектеулер:

1. Құрылыс модельдерінің күрделілігі: Зерттелетін жүйе мен математикалық әдістерді терең түсінуді талап етеді.
2. Толық емес деректер: Үлгілер толық емес немесе дәл емес болуы мүмкін қолжетімді ақпаратқа негізделген.
3. Валидация қажеттілігі: модель шындыққа қаншалықты сәйкес келетінін тексеру маңызды.

Биологияда математикалық модельдер популяция динамикасын, түрлердің эволюциясын, жұқпалы аурулардың таралуын және басқа процестерді сипаттау үшін қолданылады. Мысалы, популяцияның өсу үлгілері әртүрлі факторларға байланысты организмдердің көптігінің өзгеруін болжайды, мысалы, азық-түліктің болуы немесе жыртқыштардың болуы. Бұл ғалымдарға биоәртүрлілікті сақтау және экожүйелерді қолдау стратегияларын жасауға көмектеседі.

Физикада математикалық модельдер элементар бөлшектердің әрекетін, Жер атмосферасындағы физикалық процестерді, ғарыштық құбылыстарды және басқа да көптеген құбылыстарды сипаттау үшін қолданылады. Мысалы, метеорологиялық құбылыстардың модельдері ауа-райы мен климаттың өзгеруін болжауға мүмкіндік береді, бұл ауыл шаруашылығы, көлік және басқа да салалар үшін үлкен маңызға ие.

Экономикада математикалық модельдер нарықтық процестерді талдау, экономикалық дамуды болжау және қаржылық шешімдер қабылдау үшін қолданылады. Экономикалық жүйелерді модельдеу ғалымдар мен практиктерге әртүрлі факторлар арасындағы күрделі байланыстарды түсінуге және әртүрлі экономикалық шешімдердің ықтимал салдарын болжауға көмектеседі.

Осылайша, математикалық модельдер қазіргі ғылыми зерттеулерде маңызды рөл атқарады, ғалымдарға табиғаттағы, қоғамдағы және техникадағы сан алуан құбылыстар мен процестерді талдауға және болжауға мүмкіндік береді. Математикалық модельдерді қолдану ғалымдарға бізді қоршаған әлемді жақсы түсінуге және білімнің әртүрлі салаларында негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Самарский А.А., Михайлов А.П. Математикалық модельдеу: идеялар. Әдістері. Мысалдар. – М.: Физматлит, 2001 ж.
2. Гмурман В.Е. Ықтималдық теориясы және математикалық статистика. – М.: Жоғары мектеп, 2005 ж.
3. Корн Г., Корн Т. Ғалымдар мен инженерлерге арналған математика анықтамалығы. – М.: Наука, 1974 ж.
4. Matthews J., Fink K. MATLAB көмегімен сандық әдістер. – М.: Уильямс, 2001 ж.
5. Колмогоров А.Н., Фомин С.В. Элементы теории функций и функционального анализа. М.: Наука, 1989.
6. Волterra В. Математика в биологии // Журнал экспериментальной биологии. Том 1, № 1 (1899).

ӘОЖ37

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

Чекетаева Лаура Ануарбековна

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

ШҚО Шемонаиха ауданы, «Н.А.Островский атындағы №1 жалпы білім беретін орта мектеп-гимназиясы» КММ, Қазақстан

e-mail: la.cheketaeva82@mail.ru

Қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауда, ұлттық болмысын нығайтуда қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың маңызы зор. Технологияның дамып, оқытудың жаңа әдістерінің пайда болуына байланысты қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жаңашыл әдіс-тәсілдердің қажеттілігі туындады. Қазіргі заман білім берудегі жаңа көзқарастарды талап етеді, қазақ тілі мен әдебиетін оқу да бұдан тыс қалмайды. Заманауи технологиялар мен озық әдістемелерге

негізделген оқытудың инновациялық әдістері оқу үдерісін тиімдірек, қызықты және әрбір адам үшін қолжетімді етеді.

Қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістерінің бірі – компьютерлік технологияны қолдану. Заманауи бағдарламалар мен қосымшалар оқу процесін қызықты әрі қолжетімді ететін интерактивті оқу материалдарын жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тілін ойындар, тесттер және аудио сабақтар арқылы үйренуге арналған қосымшалар бар, бұл студенттердің оқу тәжірибесін байытуға көмектеседі.

Қазақ тілін оқытудағы тағы бір жаңашыл әдіс – онлайн курстарды пайдалану. Онлайн платформалар қазақ тілін кез келген жерде және кез келген уақытта үйренуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе бос емес адамдар үшін қолайлы. Бұл курстар жиі интерактивті тапсырмаларды, бейне оқулықтарды және профессорлармен және басқа студенттермен өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін ұсынады.

Сондай-ақ қазақ әдебиетін оқытудағы маңызды инновациялық әдіс – мәтінді талдаудың заманауи әдістерін қолдану. Компьютерлік бағдарламалар мен онлайн құралдарды пайдалана отырып, мәтін құрылымын, тақырыптары мен мотивтерін анықтай отырып, әдеби шығармаларға терең талдау жүргізуге болады, бұл шығармаларды тереңірек түсінуге және талдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Инновацияның негізгі бағыттары:

- Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану;
- Онлайн платформалар мен қолданбалар: Интерактивті жаттығуларға, аудио және бейне материалдарға, электронды сөздіктерге және оқулықтарға қолжетімділікті қамтамасыз етіңіз.
- Виртуалды және толықтырылған шындық: тілдік ортаға енуге, виртуалды экскурсиялар мен интерактивті ойындар жасауға мүмкіндік береді.
- Әлеуметтік желілер мен жедел хабаршылар: ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесу, онлайн қауымдастықтар мен жобаларға қатысу мүмкіндіктерін жасаңыз.
- Интерактивті оқыту әдістері:
- Жобалық іс-әрекет: Білімді практикада қолдануға үйретеді, коммуникативті және шығармашылық қабілеттерін дамытады.
- Ойын технологиялары: Оқуға деген ынтасын арттырып, білімді меңгеру үдерісін қызықты ету.
- Кейс әдісі: Аналитикалық ойлау және мәселені шешу дағдыларын дамытады.
- Оқытуды дараландыру:
- Бейімделетін оқыту жүйелері: әр оқушының жеке қарқыны мен білім деңгейіне бейімделу.

- Оқытуды саралау: Оқушылардың әртүрлі топтары үшін оңтайлы бағдарлама мен оқыту әдістерін таңдауға мүмкіндік береді.
- Өз бетінше білім алу: Өзін-өзі ұйымдастыру және жауапкершілік дағдыларын дамытады.

Инновациялық тәсілдердің мысалдары:

- Қазақ тілінің онлайн курстары: икемді оқу кестесін және әлемнің кез келген нүктесінен материалдарға қол жеткізуді ұсыныңыз.
- Тілді үйренуге арналған мобильді қосымшалар: сөздер мен грамматиканы ойнақы әдіспен үйренуге және айтылуды жаттықтыруға мүмкіндік береді.
- Интерактивті оқулықтар: Мультимедиялық элементтерден, интерактивті жаттығулардан және тапсырмалардан тұрады.
- Қазақстан бойынша виртуалды экскурсиялар: елдің мәдениеті мен тарихымен танысуға, тіл туралы түсінігіңізді жақсартуға мүмкіндік береді.

Инновациялық тәсілдердің артықшылықтары:

- Оқыту тиімділігін арттыру: Оқушылар материалды тезірек және оңай меңгереді.
- Тіл үйренуге деген ынтасын және қызығушылығын дамыту: Оқу процесі қызықты әрі интерактивті болады.
- Оқытуды даралау: Әр оқушының өз қарқыны мен деңгейінде білім алу мүмкіндігі бар.
- Білімге қолжетімділікті кеңейту: Инновациялық технологиялар әртүрлі аймақтар мен әлеуметтік топтардағы адамдарға білім алуға мүмкіндік береді.

Қиындықтар мен перспективалар:

- Технологияға қолжетімділікті қамтамасыз ету: Барлық студенттердің қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуін және Интернетке қолжетімділігін қамтамасыз ету қажет.
- Мұғалімдердің біліктілігін арттыру: Мұғалімдерді оқытудың жаңа технологиялары мен әдістерін қолдануға үйрету маңызды.
- Сапалы мазмұнды дамыту: Заманауи және тиімді оқу материалдарын жасау қажет.

Қорытындылай келе, қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы инновациялық тәсілдер білім сапасын арттыруға, ұлттық мәдениетті насихаттауға жаңа мүмкіндіктер ашады. Заманауи технологиялар мен әдістерді тиімді пайдалану қазақ тілін үйрену баршаға қолжетімді әрі қызықты болады.

Әдебиеттер:

1. Баймұратова Қ.Ж. Тілдерді оқытудың инновациялық технологиялары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015 ж.
2. Сейсенбаева А.С. Қазақ тілін оқытудың интерактивті әдістері. – Астана: Фолиант, 2018 ж.
3. Сәдуақасова З.М. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда АКТ-ны қолдану. – Алматы: Ғылым, 2017 ж.
4. Карасик В.И., Тіл және тұлғааралық қарым-қатынас: оқу құралы. Мәскеу: Aspect Press, 2017 ж.
5. Поляков И.В., Білім берудегі инновациялар: теория және практика. Мәскеу: Проспект, 2018 ж.
6. Шарифуллина Г.Ш., Білім берудегі инновациялар: практикалық нұсқаулық. Астана: Жазушы, 2020 ж.

ӘОЖ 37

БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУҒА ҮШІН ОЙЫНДАР МЕН БЕЛСЕНДІ ОҚИТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Разиева Эльвира Камалбековна

Бастауыш сынып мұғалімі

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Глубокое ауданы бойынша білім бөлімінің " М.Ғабдуллин атындағы орта мектебі" КММ, Қазақстан
e-mail: anissa.aitruganova@mail.ru

Қазіргі педагогика балалардың есте сақтау, зейін, ойлау, елестету, сөйлеу сияқты танымдық қабілеттерін дамытуға көбірек көңіл бөлуде. Ойындар мен белсенді оқыту әдістері осы мақсатқа жетудің тиімді құралы болып табылады, өйткені олар баланың оқу процесіне қызығушылығын, қатысуын және белсенді қатысуын ынталандырады. Қазіргі педагогика балаларды енжар емес, белсенді, қызығушылықпен және ләззатпен оқитын жағдай жасауға ұмтылады. Бұл мақсатқа жетудің тиімді жолдарының бірі – ойын және оқытудың белсенді әдістері. Бұл әдіс когнитивтік дағдыларды дамытуға ықпал етеді, мысалы:

- Есте сақтау: тізбектерді, жұптық суреттерді, сөздерді, әңгімелерді есте сақтауға арналған ойындар;
- Назар аударыңыз: айырмашылықтарды, жасырын заттарды, зейінді табуға арналған ойындар;
- Ойлау: логикалық ойындар, сөзжұмбақ, ой ұшқырлығы тапсырмалары;
- Қиял: рөлдік ойындар, театр элементтерін пайдаланатын ойындар, шығармашылық тапсырмалар;
- Сөйлеу: сөздік қорын, грамматиканы және үйлесімді сөйлеуді дамытуға арналған ойындар.

Ойындар мен белсенді әдістердің артықшылықтары:

- Мотивацияның артуы: балалар көңіл көтеру, ойнау және қоршаған әлеммен әрекеттесу арқылы білім алады. Ойын оқу үдерісін қызықты етіп, білімге деген қызығушылығын оятады.
- Танымдық процестерді дамыту: Ойындар мен белсенді әдістер есте сақтауды, зейінді, ойлауды, қиялды және сөйлеуді дамытуды ынталандырады.
- Жақсартылған әлеуметтік дағдылар: балалар топта жұмыс істеуге, ынтымақтастыққа, жанжалдарды шешуге және қарым-қатынас жасауға үйренеді.
- Шығармашылықты дамыту: Ойындар мен белсенді әдістер қиял мен жан-жақты ойлауды ынталандырады.
- Жақсартылған физикалық даму: Көптеген белсенді ойындар координацияны, қозғалыс дағдыларын және жалпы фитнесі дамытуға көмектесетін физикалық белсенділікті қамтиды.

Ойындар мен белсенді әдістердің мысалдары:

- Рөлдік ойын: Балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, шешім қабылдауға және әлеуметтік дағдыларды дамытуға үйренеді.
- Рөлдік ойындар: Шығармашылық ойлау мен қиялды дамыта отырып, балаларға өз әлемдерін елестетуге және жасауға мүмкіндік беріңіз.
- Дидактикалық ойындар: есте сақтау, зейін немесе логикалық ойлау сияқты нақты танымдық дағдыларды дамытуға бағытталған.
- Ашық ойындар: үйлестіруді, қозғалыс дағдыларын және дене дайындығын дамыту.
- Құрылыс жинақтары мен басқатырғыштар: кеңістіктік ойлауды, логиканы және ұсақ моториканы дамытуға ықпал етіңіз.
- Шығармашылық тапсырмалар: Сурет салу, модельдеу, аппликация және басқа да шығармашылық түрлері қиялды, ұсақ моториканы және эстетикалық талғамды дамытады.
- Эксперимент және ізденіс: балаларға қоршаған әлемді тануға, қорытынды жасауға және сыни тұрғыдан ойлауға мүмкіндік беріңіз.

Ойындар мен белсенді әдістерді пайдалану бойынша ұсыныстар:

- Ойындар мен әдістерді таңдау: Ойындар мен әдістер балалардың жасына және даму деңгейіне сәйкес болуы керек, сонымен қатар қызықты және тартымды болуы керек.
- Ойын атмосферасын құру: Балалар өздерін жайлы және еркін сезінетіндей жайлы және қолдау көрсететін ортаны құру маңызды.
- Ересектердің белсенді қатысуы: Ересектер балаларға бағыт-бағдар беріп, қолдау көрсетуі керек, бірақ сонымен бірге оларға инициатива мен тәуелсіздікті жүзеге асыруға мүмкіндік беруі керек.

- Ойындар мен әдістерді әр түрлі іс-әрекетке біріктіру: Ойындар мен белсенді әдістерді оқу процесінде де, күнделікті өмірде де қолдануға болады.

Осылайша, ойындар мен белсенді оқыту әдістерін қолдану балалардың танымдық дағдыларын дамытудың ең тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Бұл әдістер баланың жан-жақты дамуына септігін тигізе отырып, оқу процесін қызықты және тартымды етеді. Ойындарды және белсенді оқыту әдістерін пайдалану балалардың танымдық дағдыларын табысты дамытудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Бұл тәсіл оқу процесін қызықты, тиімді және тиімді етуге көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. 1966. № 6.
2. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: Владос, 1999.
3. Панфилова М.А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. М.: Гном и Д, 2000.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М.: Народное образование, 1998.
5. Хуторской А.В. Современная дидактика. СПб.: Питер, 2001.

ӘОЖ 37

МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУДАҒЫ ЖӘНЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘДЕБИЕТ ПЕН ПОЭЗИЯНЫҢ РӨЛІ

Елеубаева Самал Кенесбековна

Қазақ тілі және қазақ әдебиеті пәні мұғалімі

ШҚО Күршім ауданы, «№3 Күршім гимназиясы» КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Қазақ тілі — үлкен ғажайып тіршілік әлемі. Ол қазақ деген халықтың тарихымен ұштасып жатыр. Қазақ әдеби тілінің қазіргі қоғам өмірінде алатын орны орасан зор. Сондықтан оның әр түрлі салаларын зерттеу, әсіресе күнделікті өмір талабына сай келетін мәселелерін зерттеуге көп көңіл бөліну керек. Қазақ тіліндегі әдебиет пен поэзияның ұлттық мәдениет үшін маңызы зор, дәстүр мен тарихтың қоймасы ғана емес, жас ұрпақтың тұлғалық, құндылық бағдарын қалыптастырудағы қуатты құрал. Қазақ әдебиеті халықтың тарихы мен мәдениетін танытып қана қоймай, ата-баба құндылықтарын, салт-дәстүрін, рухани мұрасын жеткізетін шығармаларға бай. Абай Құнанбаев, Мәшһүр Жұбанов, Сәбит Мұхамедханов сынды классиктердің шығармалары – қазақ әдебиетінің ірге тасы, даналық өнегесі.

Қазақ тіліндегі поэзия терең сезімдерге, философиялық толғауларға, рухани құндылықтарға үндеулерге толы. Махаббат, табиғат, туған жер, достық туралы өлеңдер адамның жүрегіне сіңіп, рухтандырады, жұбатады, жақсылыққа үміт пен сенім ұялатады. Олар тұлғаны қалыптастыруға, эмпатияны, толеранттылықты, мәдени мұраға және өзіндік болмысты құрметтеуге көмектеседі. Қазақ әдебиетінің негізгі элементтерінің бірі – ұлттық нақыштарды, образдарды, тақырыптарды пайдалану. Қазақ тіліндегі поэзия көбінесе тіл байлығымен, метафора мен символизммен ерекшеленеді, бұл оны ерекше экспрессивті және эмоционалды етеді. Поэзияда табиғат, махаббат, Отан, достық, ерлік тақырыптары жиі кездеседі.

Қазақ тіліндегі әдебиет пен поэзияның маңызды қызметтерінің бірі – мәдени құндылықтар мен дәстүрлерді сақтау және жеткізу. Жазушы-ақындардың шығармалары арқылы адамдар өз халқының тарихын, әдет-ғұрпын, наным-сенімдерін, өмірлік құндылықтарын біле алады. Сонымен қатар қазақ тіліндегі әдебиет халықтың өзін-өзі тануына, өзін-өзі тануына ықпал етеді. Бұл адамдарға өздерінің әлемдегі орнын, ата-бабаларымен және болашақпен байланысын түсінуге, өз құндылықтары мен нанымдарын қалыптастыруға көмектеседі.

Бүгінгі таңда қазақ әдебиеті жаңа көкжиектер мен тақырыптарды ашып, заманның шындығы мен сын-қатерлерін көрсете отырып, дамып келеді. Жас жазушылар мен ақындар өзінің тереңдігімен, өзіндік ерекшелігімен және қазіргі қоғам үшін өзектілігімен таң қалдыратын шығармаларды белсенді түрде жасауда.

Қазақ тіліндегі әдебиет пен поэзияның мәдени мұраны сақтауда, ұлттық болмыстың қалыптасуында, тұлғаның қалыптасуында алатын орны зор. Олар ұрпақтар даналығын, өнеге тағылымын, сөз сұлулығын, туған халқының мәдениеті мен тілін құрметтеуді насихаттайды. Сондықтан қазақ тіліндегі ұлттық әдебиет пен поэзияны одан әрі зерделеу, сақтау, тарату болашақ ұрпақ үшін және ұлттың өркениетті, өзіндік санасы бар қоғам болып қалыптасуы үшін маңызды.

Олай болса, қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауға, тілін дамытуға, ұлттық болмысын қалыптастыруға көмектесетін қазақ тіліндегі әдебиет пен поэзия қазақ халқының өмірінде маңызды орын алады. Олар Қазақстан мәдениетінің құрамдас бөлігі және құндылықтар мен дәстүрлерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің маңызды құралы болып табылады.

Ересек ұрпақ қол үзіп, жеткіншек ұрпақ көз жазып қала жаздаған ата-бабаның аяулы дәстүрін, қастерлі салт-ғұрпын, мәдениетін, өзіндік үлгі өнегесін балалар бойына сіңіру – көпшілік міндеті. Әйтсе де, осы орайда ұстаздың орны ерекше. Өйткені ұстаз – оқу мен тәрбиенің негізгі бөлігін бала бойына

сіңіруші, жас ұрпақты оқытып алған білімін кеңейтіп, көркемдік талғамдарын арттыруда, өмірге көзқарастарын дұрыс қалыптастырып халықтық тәрбие беруде, ізгі мінез-құлық ұлттық қасиеттерін қалыптастыруда ана тілі мен әдебиеті пәнінің атқарар міндеті мол, орны ерекше. Баланың ұлттық сезімін ояту үшін, сабақ жүйесін ұлттық дәстүрмен ұштастырып және халық ауыз әдебиетінің асыл үлгілерін оқу процесінде қолдану арқылы, ғасырлар бойы тасада қалып келген тамаша дәстүрлерімізді қайта жандандырып, ұрпақтар бойына сіңіруге үлкен көмегін тигізері сөзсіз. Сонымен бірге, оқушылар халқымыздың өткен тарихына ойлы көз тастап, қарым-қатынас өнердегі салт-дәстүрлерді саналы түрде сезініп өседі. Яғни, Б. Момышұлының сөзімен жаңғыртсақ: «Халық тәжірибесі тек бізге ғана емес, біздің ұрпақтарымыз үшін де қымбат қасиет».

Әдебиеттер:

1. Балақаев М.Б.»Қазақ әдеби тілі»- Алматы, 2007ж, 396-397 б.
2. Балақаев М., Сайрамбаев Т. «Қазіргі қазақ тілі «-Алматы ,2003ж
3. Мүсірепов Ғ. Заман және әдебиет.А.,1982.
4. Сәдуақас Г.Т. Әдебиеттік оқуды оқыту әдістемесі. – Қарағанды, 2019
5. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2015
6. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы. – Алматы, 1997

ӘОЖ 37

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЛОГИКА ЖӘНЕ ОНЫ ИНФОРМАТИКАДА ҚОЛДАНУ

Сейтбаева Маржан Адильдабековна

Математика – информатика пәндерінің мұғалімі

ШҚО Күршім ауданы,«Ю. А. Гагарин атындағы №1 Күршім орта мектебі»КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Математикалық логика – пайымдаудың формализациясын және оны талдау әдістерін зерттейтін математиканың маңызды саласы. Оның негізгі принциптері мен заңдары әртүрлі салаларда, соның ішінде информатикада кең қолданыс тапты. Математикалық логика информатика мен информатиканың негізі болып табылады. Ол алгоритмдерді, бағдарламаларды және бағдарламалау тілдерін құрудың негізі болып табылады. Математикалық логика логикалық тұжырымдар мен пайымдауды формализациялауға мүмкіндік береді, бұл оны информатиканың құрамдас бөлігі етеді. Ол дәлелдеуге және логикалық тұжырымдарды құруға ресми негіз береді.

Математикалық логиканың негізгі ұғымдарының бірі – предикат символы. Предикат таңбалары объектілердің қатынастары мен қасиеттерін көрсетуге, сонымен қатар айнымалы мәндерге байланысты ақиқат немесе жалған болуы мүмкін мәлімдемелерді құруға мүмкіндік береді. Математикалық логика формальды логиканы және оны қолдану әдістерін зерттейді. Ол математикалық модельдер мен дәлелдемелерді құруға мүмкіндік беретін таңбалар мен қорытынды ережелеріне негізделген. Математикалық логиканың негізгі элементтеріне предикаттар, кванторлар, логикалық операторлар (ЖӘНЕ, НЕМЕСЕ, ЕМЕС) және қорытынды жасау ережелері жатады.

Математикалық логикада конъюнкция (ЖӘНЕ), дизъюнкция (НЕМЕСЕ), терістеу (ЕМЕС) және импликация (Егер... ТЕН) сияқты логикалық операциялар маңызды рөл атқарады. Бұл операциялар күрделі логикалық өрнектер мен дәлелдеулерді құруға мүмкіндік береді. Информатикада математикалық логиканы қолдану:

1. Логикалық өрнектер:

Информатикада логикалық өрнектер алгоритмдерді, шартты мәлімдемелерді құру және бағдарламалардағы шарттарды тексеру үшін қолданылады. Мысалы, программалаудағы IF операторы логикалық өрнектерге негізделген.

2. Буль алгебрасы:

Буль алгебра – математиканың ЖӘНЕ, НЕМЕСЕ, ЕМЕС екілік амалдарына негізделген бөлімі. Ол сандық схемаларды жобалауда, компьютерлік желілерді өңдеуде, алгоритмдер теориясында және ақпаратты қорғауда кеңінен қолданылады.

3. Математикалық модельдер:

Информатика әртүрлі процестер мен жүйелердің математикалық модельдерін құру үшін математикалық логиканы пайдаланады. Мысалы, бағдарлама кодын оңтайландыруда, деректер қорын әзірлеуде, машиналық оқыту алгоритмдерін зерттеуде.

Информатикада математикалық логика алгоритмдерді құрастыру, есептерді формализациялау, бағдарламалар жасау және олардың дұрыстығын тексеру үшін қолданылады. Логикалық мәлімдемелер бағдарламадағы әрекеттерді орындау шарттарын анықтауға, орындалу ағынын басқаруға және бағдарламалық қамтамасыз етудің дұрыс жұмысын қамтамасыз етуге көмектеседі. Информатикада математикалық логиканы қолдану бағдарламалардың сенімділігін арттыруға, өңдеу процесін жеңілдетуге, есептеулердің дәлдігін қамтамасыз етуге, бағдарламаларды тиімдірек етуге мүмкіндік береді.

Информатикада математикалық логиканы қолдану бағдарламалық қамтамасыз етуді талдау мен тексерудің формальды әдістерін жасаумен байланысты. Логикалық өрнектер программа талаптарын сипаттауға және олардың дұрыстығын тексеруге мүмкіндік береді. Математикалық логика мәліметтер базасын жобалауда, машиналық оқыту алгоритмдерін құруда және информатиканың басқа салаларында да қолданылады.

Информатикада математикалық логиканы қолданудың классикалық мысалдарының бірі жиындар теориясы болып табылады. Жиындар – ақпараттық жүйелердегі деректермен жұмыс істеу кезінде кеңінен қолданылатын математикадағы іргелі ұғым. Жиынтық операцияларды пайдалана отырып, деректерді сүзу, сұрыптау және іздеу мәселелерін тиімді шешуге болады.

Осылайша, математикалық логика информатикада маңызды рөл атқарады, формальды сипаттауды және бағдарламалардың дұрыстығын тексеруді қамтамасыз етеді, күрделі алгоритмдер мен логикалық пайымдауларды жасау құралдарын қамтамасыз етеді. Математикалық логика информатикада шешуші рөл атқарады, талдау, дәлелдеу және есептерді шешудің қатаң әдістерін ұсынады. Бағдарламалық жасақтаманы әзірлеуде, алгоритмді жобалауда және ақпараттық жүйелерді басқаруда қолдану оны қазіргі информатиканың ажырамас бөлігіне айналдырады. Математикалық логиканың негіздерін түсіну компьютерлік ғалымдарға сенімді, оңтайлы және қауіпсіз бағдарламалық шешімдерді жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Шевелев Ю. Д. Математическая логика. М.: Высшая школа, 1990.
2. Мартин-Лёф П. Теория типов: введение в современную математику высоких уровней. М.: Мир, 1989.
3. Клини К., Харшорн Дж., Фридман М. Введение в теорию множеств и основания математики. М.: Мир, 1977.
4. John Perry. Introduction to Computer Logic, Prentice Hall, 1990.
5. Куликов М.А., Миронов Д.В. Введение в математическую логику, Издательство "МЦНМО", 2009.

ӘОЖ37

**МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ:
МАТЕМАТИКАНЫ ОҚИТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР**

Сакенова Гүлмира Тұрсынғалиқызы

Математика пәнінің мұғалімі

ШҚО Күршім ауданы, "Жолнұсқау негізгі орта мектебі" КММ, Қазақстан

Математика логикалық ойлауды дамытуда, аналитикалық дағдыларды дамытуда және болашақ кәсіпке дайындауда басты рөл атқарады. Бүгінгі әлем математиканы оқытудың жаңа әдістерін ұсынатын және студенттерге математикалық ұғымдарды жақсырақ түсінуге және қолдануға көмектесетін технологиямен қаныққан. Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар мен цифрлық білім беру ортасының дамуымен математикалық білім беру технологияларын қолданудың арқасында математика қолжетімді және қызықты болды. Бұл технологиялар тек математиканы оқыту тәсілін ғана емес, сонымен қатар математикалық ұғымдарды оқыту және меңгеру процесін де өзгертеді.

Математиканы оқыту үдерісінде өтілетін сабақтың мазмұнына, түріне байланысты дәстүрлі оқыту әдістері де және инновациялық оқыту әдістері де қолданылатыны мәлім. Дәстүрлі технологияның артықшылығы: оқушылардың күрделі материалды түсінуіне ыңғайлы, оқу-тәрбие үдерісін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Дәстүрлі технологияның кемшіліктері: оқу үдерісінде жекелеу және саралауға мүмкіндік жоқ, оқушылардың ойлау мүмкіндігін дамытуы төмен. Сондықтан, барлық қолданылып жүрген оқыту технологияларынан, дамытып оқыту технологияларының артықшылығы мол деп есептейміз. Денсаулық сақтау технологиясын оқыту технологияларының барлық түрлерімен біріктіріп (интегралдап) қолдану керек. Қазіргі ғылым мен техниканың, өндіріс технологиясының қарқынды дамуы, экономиканы көтерудің күрделі мәселелерін шешу кезеңінде мектептегі оқыту оқушыларды белгілі бір білім қорымен қаруландырумен шектелмеуі тиіс. Олар алған білімдерін өз беттерімен әрі қарай кеңейтіп, тереңдетіп әртүрлі және жаңа жағдайларға қолдана алатындай жоғарғы деңгейдегі ойлау қызметін дамытуға қол жеткізу керек. Басқа ғылымдар саласы сияқты математикалық жалпы білім ұғымдардан, ережелерден, заңдардан және басқалардан тұрады. Ал мұның барлығы мектепте оқу үрдісінде дамытылады.

1. Интерактивті оқыту платформалары: Қазіргі математикалық білім беру технологияларының негізгі элементтерінің бірі интерактивті оқыту платформалары болып табылады. Олар студенттерге математиканы ойындар, математикалық түсініктерді визуализациялау, интерактивті жаттығулар мен тапсырмалар арқылы үйренуге мүмкіндік береді, бұл оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді.

2. Виртуалды зертханалар мен симуляторлар: Виртуалды зертханалар мен симуляторларды пайдалану студенттерге виртуалды ортада тәжірибе жасауға, зерттеу жүргізуге және математикалық модельдерді зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл оларға абстрактілі математикалық ұғымдарды жақсы түсінуге және оларды іс жүзінде қолдануға көмектеседі.

3. Мультимедиялық ресурстар: Бейнесабақтар, презентациялар, анимациялар сияқты мультимедиялық ресурстарды пайдалану күрделі математикалық ұғымдарды елестетуге мүмкіндік береді, оларды оқушыларға қолжетімді және түсінікті етеді.

4. Бейімделетін онлайн курстар: Бейімделетін онлайн курстар әрбір студенттің білім деңгейіне, оқу қарқынына және қажеттіліктеріне негізделген жеке оқытуды ұсынады. Бұл әртүрлі студенттердің қажеттіліктерін жақсырақ қанағаттандыруға көмектеседі.

5. Интерактивті тақталар мен қолданбалар: Интерактивті тақта мен мобильді қосымшаларды пайдалану мұғалімдер мен студенттерге нақты уақытта математикалық түсініктермен өзара әрекеттесуге, есептерді шешуге, презентациялар беруге және математикалық идеяларды талқылауға мүмкіндік береді.

Заманауи математикалық білім беру технологиялары математикалық білімді меңгерудің жаңа мүмкіндіктерін ашады, оқу процесін интерактивті, тиімді және қызықты етеді. Математикалық білім беруде технологияны пайдалану математиканы оқытуды барлық оқушылар үшін қолжетімді, түсінікті және қызықты етуге, олардың табысқа жетуіне және математикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, математикалық білім беру технологиялары процесті интерактивті, қызықты және тиімді ете отырып, математиканы оқытудың бірегей мүмкіндіктерін береді. Заманауи технологияларды қолдану мұғалімдерге оқуды жекелендіруге, инновациялық оқу материалдарын жасауға және оқушыларды математикалық ұғымдарды шынайы өмірде жақсы түсінуге және қолдануға ынталандыруға мүмкіндік береді. Демек, математикалық білім беру технологияларын оқу үдерісіне кіріктіру оқушылардың математикалық сауаттылығын дамытуда және олардың табысқа жетуінде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер:

1. Ахметова Г.К., Семченко А.А., Мухамбетжанова С.Т. и др. Методика внедрения системы электронного обучения в организациях образования. Методическое пособие, Алматы: РИПК СО, 2012. -76 с.
2. Г.Ахметова, А.Мурзалинова. «Преимущества и перспективы STEM-образования» \ «Білімді ел — Образованная страна» №41 (102) 7 ноябрь 2017 г
3. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік.- // Қазақстан мектебі, № 4, 2006

МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУДА ҚОЛДАНУ

Сейтжанова Индира Зейнолдақызы

Математика пәнінің мұғалімі

ШҚО Күршім ауданы, «Ю.А. Гагарин атындағы №1 Күршім орта мектебі»

КММ, Қазақстан

e-mail: indira_2784@mail.ru

Математикалық статистика — математиканың бір саласы, бақылау немесе өлшеу арқылы анықталып, сандар түрінде тізілген деректерді жүйеге келтіру, өңдеу және солар бойынша тиісті ғылыми және практикалық қорытындылар шығару жайындағы ғылым. Байқалған құбылыстар, өлшеу жұмыстары немесе арнайы жүргізілген тәжірибелердің нәтижелері ретінде табылған сандар жиындарының белгілі бір шарттарды қанағаттандыратын элементтерінің сандары **статистикалық деректер** деп аталады. Математикалық статистика деректерді өңдеу мен талдауда шешуші рөл атқарады. Ол бізге деректердегі сандық заңдылықтарды зерттеуге, ықтималдықтарды талдауға және қолда бар ақпарат негізінде негізделген шешімдер қабылдауға арналған құралдарды ұсынады. Математикалық статистика деректерді талдауға, заңдылықтарды анықтауға және қолда бар ақпаратқа негізделген іскерлік шешімдерге арналған қуатты құрал болып табылады.

Математикалық статистиканың негізгі ұғымдарының бірі-іріктеу ұғымы. Үлгі-бұл бүкіл популяцияның негізгі сипаттамаларын білдіретін мәліметтер жиынтығы. Іріктеу арқылы біз популяция туралы қорытынды жасай аламыз және бөлу параметрлерін бағалай аламыз.

Математикалық статистиканың тағы бір маңызды элементі – орташа, медиана, дисперсия және стандартты ауытқу сияқты статистикалық көрсеткіштер ұғымы. Бұл көрсеткіштер бізге деректерді сипаттауға және талдауға, таралу заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі.

Мектеп бағдарламасында математика бойынша қазақстандық білім берудің жаңа жүйесінің негізгі ерекшеліктерінің бірі ықтималдық және статистикалық теория элементтерінің міндетті минималды мазмұнын енгізу болып табылады. Қосымша оқу құралын жарыққа шығаруға оқу және оқу әдістемелік материалдардың, сондай-ақ көптеген мұғалімдердің осы желіде мектеп математика курейлі жасайтын өте өзекті тапсырмаларды оқытуда тәжірибесі жеткіліксіз.

Математикалық статистика әдістері ықтималдықтар теориясымен тығыз қиылысады. Математиканың екі саласы да көптеген кездейсоқ құбылыстарды зерттеумен айналысады. Екі пән шектік теоремалар арқылы байланысқан. Дегенмен, бұл ғылымдардың арасында үлкен айырмашылық бар. Ықтималдық теориясы математикалық модель негізінде нақты дүниедегі процестің

сипаттамаларын анықтаса, математикалық статистика керісінше жасайды - ол модельдің қасиеттері бақыланатын ақпаратқа негізделген.

Деректерді талдауда математикалық статистиканы қолдану гипотезаларды тексеру үшін статистикалық сынақтар жүргізуге, сенімділік аралықтарын құруға, корреляциялық талдау жүргізуге және деректерді түсіндірудің көптеген басқа статистикалық әдістеріне мүмкіндік береді. Математикалық статистиканы қолдана отырып, деректерді талдау трендтерді анықтауға, қолда бар мәліметтер негізінде нәтижелерді болжауға, зерттелетін процеске әртүрлі факторлардың әсерін анықтауға және тағы басқаларға мүмкіндік береді. Математикалық статистиканы қолданудың бір мысалы – сауалнама немесе зерттеу нәтижелерін талдау. Статистикалық әдістердің көмегімен алынған нәтижелердің маңыздылығын бағалауға, топтар арасындағы айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығын тексеруге және қолда бар ақпарат негізінде қорытынды жасауға болады.

Корреляциялық талдау екі немесе одан да көп айнымалылар арасындағы дәрежені өлшеуге, факторларды іріктеуге мүмкіндік береді. Бұл белгісіз себепті байланысты табуға және нәтижелік белгілерге белгілі әсер етеді. Өңдеу нәтижелері бес таблицада көрсетіледі және сәйкесті графиктері болады.

Регрессиялық талдау бұл нақты айтымалының әр түрлі факторлардан бағыныштылығын зерттеуге арналған. Олардың арасындағы байланысты регрессиялық модельдер формасы мен сәйкесті графиктерде береді. Модель ретінде сызықты көптік, қадамдық, тарақты жұптық регрессиялар қолданыла алады.

Компонентті талдау кездейсоқ айнымалылар арасындағы құрылымдық бағыныштылықты анықтаудың әдісі болып табылады. Нәтижесінде бастапқы мәліметтер құрамында бар барлық ақпараттардан тұратын аз көлемдегі сығылған жазулар алынады. Факторлы талдау бастапқы айнымалылардың түрленуінің компоненттігі талдауға қарағанда жалпы әдіс. Есеп құрылымы бес таблицадан (өзіндік мән, факторлардың матрицаларының түзу және бұрылғаны жалпылық бағасы, бас факторлар мәні) тұрады. Кластерлі талдау бақылауларды біртекті топтарға (кластерлерге) бөліп тастауды қамтамасыз етеді. Статистикалық көрсеткіштер нәтижелері айнымалылар саны мен құралын дұрыс таңдауға бағынышты. Есеп құрылымы кластерлеу нәтижелері және кластер графиктерін қосады.

Жиілік талдау бұл уақыт қатарларын қатаң периодты немесе ретті ауытқуларды зерттеуге арналған. Анализ түрі болып гармоник талдауы. Спектрлі талдау, жиілік фильтрациясы, өзара спектр алынады. Барлық талдау түрлері үшін тек жиілік фильтрация үшін ғана емес бағдарлама автоматты түрде зерттелетін көрсеткіште тенденцияның бар болуын анықтайды және оны тапқан жағдайда сәйкесті мәлімдеме береді. Гармоникалық талдауда бағдарламадан шығуда есептік параметрлер берілген сәйкесті хаттама шығады. Осының нәтижесі бойынша гармоник қажеттілігін талдауға болады.

Дескрипті статистика көмегімен әлеуметтік-экономикалық статистика көрсеткіштерінің графиктерін тұрғызуға, олардың ерекшеліктерін бағалауға және алдағы терең талдауларда қолдану мүмкіндік береді. Тұрғындар статистикасы әлеуметтік-экономикалық статистиканың ең көне саласы болып табылады. Тұрғындар статистикамен зерттелетін, белгілі бір территорияда отырықтанған және туу мен өлу есебінде жаңарып отыратын адамдардың жиынтығы. Тұрғындар статистикасының бірлігі болып көбінесе адам болады, бірақ жанұя да болуы мүмкін. Тұрғындарды санақтан өткізу арқылы белгілі бір уақыт аралығында оның санын анықтай аламыз. Белгілі бір елді мекендерде санақ жүргізілу аралықтарында халық саны соңғы санақ және халықтың табиғи және механикалық қозғалысы туралы ағымдағы мәліметтердің баланстық схемасы бойынша анықталады.

Осылайша, математикалық статистика элементтері деректерді талдаудың ажырамас бөлігі болып табылады, бұл бізге ақпаратты объективті зерттеуге, негізделген шешімдер қабылдауға және объективті деректерге негізделген қорытындыларға арналған құралдарды қамтамасыз етеді. Математикалық статистика элементтері деректерді талдауда және нақты ақпаратқа негізделген негізделген шешімдер қабылдауда шешуші рөл атқарады. Статистика негіздерін түсіну және оларды қолдана білу іс жүзінде бизнес, ғылым, Әлеуметтану және деректерді талдау шешім қабылдаудың маңызды құралы болып табылатын басқа салаларда көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Ушакова, Г. В. (2018). Математическая статистика: учебное пособие. Москва: КНОРУС.
2. Петров, И. В. (2019). Прикладная математическая статистика. СПб: БХВ-Петербург.
3. Капельсон, Л. И. (2017). Введение в математическую статистику. Москва: Дрофа.
4. Бочаров П.П., Печинкин А.В. Теория вероятностей. Математическая статистика. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005. - 296 с.
5. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика. – М.: Высшая школа, 2003. - 479 с.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ

¹Мәлікова М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: Келгембаева Б., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Лирика (гр. *Lyra* - лира аспабының сүйемелдеуімен айтылатын көркем әдебиет жанрының бірі) Лириканың басты ерекшелігі - адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсетеді.

Әдіскер-ғалым Ә.Қоңыратбаев: «Лирикалық өлең-жырлардың тағы бір ерекшелігі – көлемі шағын келіп, ой тұжырымдалып айтылатындықтан, сөздің мәндік және мағыналық қасиеті, салмағы арта түседі», - дейді [1].

Лириканың бас қаһарманы - ақынның өзі. Ақын ең алдымен өз жайын, мұңын, арманын, қуаныш сезімін жыр ету арқылы халықтың тағдырын, қайғысын, күйзелісін, қуаныш-шаттығын, тілек-мақсаттарын білдіреді. Нағыз лирикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді. Лирика көлемі жағынан өте ықшам келеді. Оқиғадан гөрі отты сезім басымдау, күллі сурет сол сезім маңына, бас-аяғы тұжырымды бірер философиялық ой маңына жинақталады. Лирикалық шығармалар кейде шығарманың тақырыбына, мазмұнына қарай бөлінеді:

Саяси-азаматтық лирика

Махаббат лирикасы

Философиялық лирика

Табиғат лирикасы

Лирика – шындықты адамның ішкі көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезімін астастыра суреттейтін терең психологиялық шығарма. Ол әдебиеттің Аристотель заманынан бері келе жатқан дәстүрлі үш тегінің бірі. Көбіне өлеңмен жазылады, сюжетке көп бара бермейді. Оқиғадан гөрі отты сезімге, бас-аяғы тұжырымды философиялық ойға жинақталады. Лириканың бас қаһарманы – ақынның өзі. Мұның эстетикалық қасиеті де, тәрбиелік күші де айрықша үлкен. Себебі, бұл арада өлеңді жазған адам оқыған адамға айналып, ақын мен оқырманның көңіл-күйлері бір-біріне ұштасып, бірігіп, біте қайнасып кетеді.

Лирикалық шығармалардың өзіне тән ерекшеліктері мен олардың жанрлары туралы ұғым-түсінікті оқушыларға мектеп қабырғасында қалыптастыру көзделеді. Аталған ерекшеліктеріне байланысты лирикалық шығармаларды оқыту әдіс-тәсілдері де түрліше болмақ.

Лириканың жанрлық ерекшелігіне байланысты оқытудағы кездесетін қиындықтар мен кемшіліктер туралы әдіскер-ғалым Г.Құрманбаева «Сырлы да нұрлы жыр әлемі» мақаласында: «Мектепте өлеңді өту оңай сияқты. Прозалық, не драмалық шығарма емес, оқуға жеңіл» – деп ойлаймыз. Ал шын мәнінде поэзияны, яғни өлеңді оқыту қиынның-қиыны, оның себебі: біріншіден, кей мұғалім өлеңді өзі сүймейді, оқушыны өлең өмірге ендіре алмайды, екіншіден өлеңдер бір сарында өтіледі, үшіншіден, өлеңді сауатты талдай алмаймыз, міне, осыдан өлең оқылмайды. Бала өлеңге қызықпайды, әдебиетші мұғалімге поэзиялық шығармаларды оқыту едәуір қиынға соғады. Тұтас 45 минут бойы, өлеңнің әр тармағындағы, шумағындағы ойды жеткізуде,

талдауда ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, оқушыны ой тереңіне бойлата білу керек», – дейді [2].

Лирикалық шығармаларды оқытуға қойылатын басты талаптар:

а) Өлеңді әуенмен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға ерекше көңіл бөлу;

ә) Өлеңдегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезіміне, өлеңнің әсеріне де назар аудару;

б) Тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын тиімді пайдалану;

в) Өлеңді оқушының қабылдауына жағдай жасау;

г) Өлеңнің поэтикалық көркем тіліне назар аудару;

ж) Шығармашылық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының өлең оқуға қызығушылығын арттыру, шабыттарын ояту.

Ең бастысы лирикалық шығармалардың психологиялық иірімдері баланың рухани дүниесінің байытуға әсері зор екендігін естен шығармаған абзал.

Лирикалық шығармалардың өзіндік ерекшелігі, оны талдауда оқушының таным белсенділігін арттыру жолдары. Лирикалық шығармаға поэтикалық тіл қызмет етеді. Поэтикалық тіл ақынның жан тебіренісін, биік сезімін жарыққа шығарады. Образды ой мен поэтикалық тілдің тереңіне үніліп, лирикалық қаһарман арқылы жарыққа шығатын авторлық толғанысты, дүниетанымды, ақындық мақсат, мүддені, сезім-күйді тану, оқушыларға ғана емес, ересектер үшін де біршама күрделі. Авторды жете түсіну үшін дүниетанымдық, тілдік әлеуеттің де жоғары болуы қажет. Ал, оқушыларда бұл әлі қалыптасу үстіндегі үдеріс.

Көркем шығарманың тууы мен оқырман санасында сәулеленуіндеуштік одақтың бірлігі болуы керектігі кейінгі зерттеулерде жиі айтылып жүр. Сонда таным, дискурс автор → көркем шығарма → оқушы арасында қалып-тасады. Автор өмір сүрген уақыт, орта, кезең, таным-түсінік, құндылықтың көркем шығармадағы бейнесін оқушының қабылдауы, түсінуі, зерделеуі, бағалауы көптеген факторларға қатысты. Мәселен, жыраулық поэзияның дүниеге келген тұсы мен бүгінгі уақытты немесе XVIII –XIX ғасыр туындыларын, тіпті кешегі кеңес кезеңіндегі шығармалардағы уақыт, кезең, құндылық бүгінгі ұрпақ санасында қалай жаңғырады? Белгілі бір дәрежеде түсіну болғанымен, түйсіну қаншалықты жүзеге асады? Бүгінгі уақыт пен құндылық қандай, оның арақатысы қаншалықты деген мәселелер туындайды.

Ендеше көркем қабылдауды ұйымдастыруда өлеңді мәнерлеп оқуға басымдық береміз. Мәнерлеп оқу көркем мәтінді аудиалды қабылдаудың тетігі. Автордың ой-пайымымен көркем шығарманы сөйлету күрделі әрекеттің бірі. Көркем мәтіннің болмысына терең бойлап, жете меңгермейінше оны сөйлету қиын. Өлеңдегі әр сөз, бунақ белгілі ой ағымын ұсынады. Оны дәл сол мәнінде тиісті ырғағымен оқу үлкен шеберлікті талап етеді. Т.Ф.Рурдюшева орта мектеп іс-тәжірибесіндегі көркем шығармаларды қабылдаудың тиімділік әсерін 4 кезеңге бөліп қарастырады. 1 кезең –

қабылдауға дайындық; 2 кезең – мәтінді оқытудан кейін қалыптасатын қабылдау, 3 кезең – талдау кезіндегі тереңірек қабылдау, 4 кезеңі – қабылдаудағы жинақтау, қортынды [3].

Әр шығарма өзіндік даралығымен ерекшеленеді дедік. Аталған сыныптың өзінде оқытылатын өлең мәтіні бір-біріне ұқсамайды. Жанры, тақырыбы жағынан ұқсас шығарманың өзі айтпақ ойы, құрылымы, тілдік ерекшеліктері жағынан алуан түрлі болып келеді. Мәселен, 5-сыныпта М.Жұмабаевтың бірнеше өлеңі берілген. Автордың әр өлеңі өзіндік болмысымен дара. Ақынның «Қысқы жолда» атты өлеңі сыртқы формасына қарағанда табиғат лирикасына жататын сияқтанғанымен, ішкі мазмұны мен құрылымы біршама күрделі. Авторлық ұстаным айқын көрінбейді.

Өлеңнің композициялық құрылымына талдау жасай отырып, тақырыбы мен идеясын айқындауға болады. Өлеңнің алдыңғы фонына *мекеншақ* ұғымы шығады:

«Қараңғы түн» → «сары дала» → «Жолды басқан құр соран».

Келесі кезекте *желдің образы* іс-әрекет түрінде айқындалады.

Өлеңде қаһарлы қыстың сипатын ашатын «боран», «ызғарлы жел», «суық кебін» сияқты тіл бірліктері кездеседі. Өлеңде авторлық ұстанымды меңзейтін «сары дала» тіркесі ерекшеленеді. Қыс пейзажына сәйкеспейтін сияқтанған «сары дала» ұғымын оқушының өз түсініктеріне салып көру автордың ойын тануға жетелейді. Қазақ ұғымында «қоңыр», «қара», «ақ», «сары», «сұр» сөздерінің концептуалды мағынасы мен қызметі ескерілуі керек. М.Жұмабаевтың «Сағындым» өлеңіндегі оймен сабақтастыру тиімді болмақ.

Қорыта келгенде, лирикалық шығармаларды оқытудың негізгі ұстанымдары мен бағыттарын айқындай отырып, әр мәтінді талдаудың өзіндік жүйесін жасау қажеттігі туындайды. Ең бастысы - мұғалімнің автордың айтпақ ой мен сезімін түсініп түйсінуді. Сол арқылы оқушыларды да дұрыс арнаға бағыттай алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоңыратбаев Ә. 4-7 кластарда әдебиетті оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1987. 4-5 б.
2. Құрманбаева Г. Сырлы да нұрлы жыр әлемі // Жасымда ғылым бар деп ескермедім. - Алматы, 1995, -114-115 б.
3. Проблемы преподавания литературы в средней школе / Под ред. Т.Ф.Курдюмовой. – Москва, 1985.
4. Әдебиет. Жалпы білім беретін мектептердің 5 сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2013.

УДК 376.4: 616.896

МРНТИ 14.29.37

ВАЖНОСТЬ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ ДЛЯ УСПЕШНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Муталимова А.Р., Стельмах С.А.

КГУ «Средняя школа №36» отдела образования по городу Усть-Каменогорску управления образования Восточно-Казахстанской области.

alinaa.mutalimova@mail.ru

В данной статье описывается важность развития социальных навыков у детей с аутизмом. Рассматриваются понятие аутизм, особенности данного расстройства, проблемы диагностики и выявления, возможные причины возникновения, признаки аутизма и рассматриваются примеры помощи, которую государство пытается предоставить детям с особыми образовательными потребностями. Приведены примеры программ и методов, которые используются в Казахстане для коррекционной работы. Рассматривается понятие социальные навыки, их развитие и коррекция. С помощью эксперимента, выявлена необходимость развития социальных навыков у детей с РАС

Ключевые слова: аутизм, расстройство аутистического спектра, социальные навыки, коммуникация, интеграция.

Аннотация

Бұл жұмыс аутизмді бар балаларда әлеуметтік дағдыларды дамытудың маңыздылығын сипаттайды. Аутизм ұғымы, осы бұзылыстың ерекшеліктері, диагностика және анықтау мәселелері, аутизмнің ықтимал себептері, белгілері қарастырылады және мемлекет ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға беруге тырысатын көмек мысалдары қарастырылады. Қазақстанда түзету жұмыстары үшін қолданылатын бағдарламалар мен әдістердің мысалдары келтірілген. Әлеуметтік дағдылар ұғымы, оларды дамыту және түзету қарастырылады. Эксперименттің көмегімен аутисттерде оларды нақты өмірде қолдану үшін.

Түйін сөздер: аутизм, аутизм спектрінің бұзылуы, әлеуметтік дағдылар, байланыс, интеграция.

Annotation

This paper describes the importance of developing social skills in children with autism. The concept of autism, the features of this disorder, the problems of diagnosis and identification, possible causes, signs of autism are considered and examples of assistance that the state is trying to provide to children with special educational needs are considered. Examples of programs and methods that are used in Kazakhstan for correctional work are given. The concept of social skills, their

development and correction is considered. Through experiment, the need for the development of social skills in autistic people.

Keywords: autism, autism spectrum disorder, social skills, communication, integration.

Детский аутизм по данным нескольких источников считается спектральным расстройством. Он характеризуется расстройством развития, при котором возникает проблема социальной коммуникации и проблема принятия сенсорной информации. Но в европейской классификации (МКБ) четко определено, что аутизм – это психическое заболевание или психическое расстройство. То есть данный диагноз определяется рядом различных показателей и определить его не так уж просто. Здесь возникает определенная сложность по диагностированию данной болезни. [1]

Как высказывается известный профессор Макаров, видов детского аутизма очень много. И классический аутизм делится на синдром Кеннера, синдром Аспергера и органический. Все остальное – это расширительная диагностика. А в настоящее время есть тенденция ставить диагнозы «расстройство психиатрического спектра» или «расстройство аутистического спектра», которые попросту не существуют. Все потому, что еще в конце 70-х годов США стали говорить, что нужно шире смотреть на детский аутизм. И тогда был предложен термин «расстройство аутистического спектра». И конечно во всем мире, во всех странах произошел рост таких диагнозов. Отсюда и заключается вся сложность и путаница в статистике роста данного заболевания. Действительно ли сейчас детей с аутизмом становится больше, действительно ли у диагностированных детей подлинный аутизм – это еще большой вопрос. Под данный широкий диагноз сейчас включают не только детский аутизм, но и атипичный аутизм, органический аутизм, аутизм Аспергера, также и включают детей с умственной отсталостью, нарушением речи и вообще детей с любыми нарушениями в поведении, синдром Ретта, синдром Дауна, деменцией Геллера и другие. Данный вопрос, по определению, диагностированию и коррекционной работе детского аутизма действительно считается сейчас очень актуальным. [2]

И в данной теме сейчас идут огромные споры среди специалистов во всем мире. В особенности по диагностики и коррекции данного заболевания идут споры до сих пор и это уже отдельный большой вопрос.

Ни один ученый до сих пор не может с точностью определить причины появления данного заболевания, но принято считать, что косвенными причинами развития аутизма являются:

- генетический фактор
- отравление ртутью/свинцом
- наследственность
- сочетание вредных воздействий на организм матери во время беременности и родов
- позднее отцовство и материнство (в возрасте после 40 лет)

- заболевания: менингит, фенилкетонурия, энцефалит

Истинная причина до сих пор не известна. Диагностировать аутизм возможно уже до двух лет, по следующим признакам:

- Расстройство развития речи. Чаще всего у детей с аутизмом наблюдается задержка речи, а также несвязная и непонятная речь, которая совершенно не пригодна для коммуникации в социуме.
- Интеллектуальный дефицит. Ментальное отставание и умственная отсталость в различной степени.
- Стереотипные поведенческие модели. Заинтересованность детей с РАС очень ограниченными интересами, повторяющиеся двигательные манеры и т.д.
- Нарушение социальных отношений. Нарушение зрительного контакта, неспособность воспринимать вербальное и невербальное поведение и др. [3]

Особую сложность и трудности имеют коммуникация и социальные навыки, именно у детей с аутизмом. У детей с аутизмом возникают трудности при формировании взаимоотношений с другими людьми и с постоянно меняющейся средой, в том числе.

По данным ВОЗ аутистические расстройства могут выявляться у одного из ста шестидесяти детей, и в первую очередь главной проблемой является коммуникация. Связь ребенка в социуме и даже с родными людьми выстраивается не так, как принято в норме. Ребенок может не реагировать на процессы, происходящие в окружающей среде, а может и наоборот иметь очень много комплексов и быть замкнутым. Эта как его защитная реакция на происходящее. Ребенок может иметь фрагментарные представления об окружающей его среде, не осмыслять простых связей, происходящих в повседневной жизни. Таким вещам необходимо специально учить ребенка с аутизмом, обычного ребенка просто не нужно учить этому. Дети с аутизмом могут быть хорошо разбирающимися в определенных областях знаний – выделять формы, цвета, интересоваться буквами и цифрами и т.д. Но они трудно приспособляются к новым условиям и им очень сложно применять свои знания в настоящей жизни.

Основной задачей в работе с детьми с аутизмом является научить ребенка умению осмысливать происходящее. Основные потребности таких детей в период начального школьного образования можно разделить на следующие нужды:

- кроме посещения занятий в классе, ребенку обязательно понадобятся индивидуальные занятия с педагогом, чтобы ребенок мог отработать взаимодействие с учителем мог адекватно отрабатывать учебное поведение;
- отработка вербальной и невербальной коммуникации: отказ или согласие, выражение своего отношения, чтобы ребенок мог выразить свои впечатления;
- развитие социально-бытовых навыков;
- развитие понимания обращенной речи и собственное обращение к окружающим;

- необходимо научить ребенка планировать, выбирать, сравнивать, прорабатывать свои впечатления и т.п.;

- научить ребенка оценивать взаимоотношения других людей.

Всему этому необходимо научить ребенка для успешной социальной интеграции в общеобразовательной школе. Необходимо использовать и создавать дополнительные программы на развитие жизненной компетенции ребенка, а также можно адаптировать программы общего начального образования для детей с РАС. [4]

Ребенок с аутизмом может, как совсем не пользоваться речью, или простыми речевыми штампами, так и наоборот, иметь сложную, развернутую речь и богатый словарный запас. На основе тестирования у многих таких детей выявляется умственная отсталость, но типично аутичные дети оцениваются как одаренные или с нормальным интеллектуальным развитием.

Что самое главное, вовремя оказанная педагогическая и психологическая поддержка детям с аутизмом, в возрасте начального образования (7-10 лет) позволяет ребенку вступить в более активные и сложные взаимоотношения с окружающим миром и избежать формирования глубоких форм детского аутизма. [5]

В Республике Казахстан, как и в других странах по всему миру, существуют программы для осуществления инклюзивного образования. Термин “include”, что значит “заключать, включать” имеет латинское происхождение. Для особенных детей (в том числе детей с аутизмом) применяются следующие формы обучения: домашнее обучение, дистанционное обучение, спецшколы и интернаты, коррекционные классы общеобразовательных школ. Соответственно, адаптация и обучение детей с особыми потребностями в общеобразовательных школах проходит намного лучше, чем же при других вариантах. Социальный опыт дети получают больше при общении в социуме.

Необходимо отметить, что в Казахстане более 200 тысяч детей с особыми образовательными потребностями, по данным официальных источников на 2024 год. На базе общеобразовательных школ открыто 708 кабинетов поддержки инклюзии, 22 ресурсных консультативных центра. Принято около 2,5 тысяч педагогов-ассистентов, 9,7 тысяч специальных педагогов, свыше 12 тысяч педагогов-психологов и социальных педагогов. Разработано более 600 специальных программ. По итогам на сегодняшний день свыше 86 процентов школ страны создали условия для получения инклюзивного образования. [7]

Приказом МОН РК №595 глава 2, пункт 25, утверждено, что если в классе появляется ребенок с особыми образовательными потребностями, то управление образованием помогает школе с оснащением рабочего места для такого ребенка, с обеспечением учебными материалами и другим. Также у каждого такого ребенка должен быть помощник. [8]

Для того, чтобы быть педагогом-ассистентом необходима серьезная психологическая и методологическая подготовка. Такие необходимые курсы проводит фонд “Болашак”, например. По словам педагогов-ассистентов,

работа с каждым ребенком с ООП требует особого подхода, в зависимости от диагноза.

В Алматы, к примеру, есть Центр социальных инклюзивных программ. Он сопровождает школы в инклюзивном процессе, обучение тьюторов и программу работы с родителями. Многие дети предпочитают такие центры, нежели обучение на дому или, если нет возможности ходить в общеобразовательную школу. Но, к сожалению, этот центр пока единственный в стране. Площадок, где дети с особенностями могут обучаться и находить друзей должно быть больше. [6, с 3]

Так можно заключить следующее: дети с РАС, как дети с другими синдромами, все особые дети, нуждающиеся в особом образовании, не только могут, но и должны обучаться в общеобразовательных школах, наряду с обычными детьми. Такое общее образование хорошо влияет на общее самочувствие особых детей, подготавливает их к взрослой самостоятельной жизни и к их дальнейшему развитию. Дети учатся адаптироваться к окружающей среде и вырабатывают свои социальные навыки, которые, несомненно, обязательно понадобятся им в дальнейшей жизни. Поэтому очень важно, чтобы дети с аутизмом наряду с другими особыми детьми обучались в общеобразовательных школах.

Отсюда можно сделать вывод, что для успешной социальной интеграции в общеобразовательной школе очень важно развивать основные социальные навыки у детей с аутизмом.

Социальные навыки – это зрительный контакт, гигиена, коммуникативная речь, умение просить и принимать помощь, помогать, распознавание мимики, улыбки, хорошее поведение, участие в социальной жизни, умение ждать, навыки слушания, умение выполнять групповые инструкции, умение задавать вопросы и отвечать на вопросы, социально приемлемое поведение и многое другое. И этим навыкам нужно обучать детей с аутизмом. К сожалению, инклюзивная среда не может решить все проблемы особых детей. Обучение в саду или в школе это дальнейшее развитие социальных навыков и возможность освоить общеобразовательную программу в обычной школе вместе со своими сверстниками. А начало нужно закладывать намного раньше. Для поступления в общеобразовательную школу ребенка нужно сначала научить этим основным социальным навыкам. [9]

Разрабатывать социальные навыки нужно поэтапно. В первую очередь нужно пронаблюдать и оценить социальное взаимодействие ребенка. Сюда же входит и наблюдение за ребенком в его повседневной жизни, коммуникация с родителями, учителями и другими детьми.

Второй этап – это разграничения между недостатком владения навыками и недостатком применения их в жизни. Очень важно поощрять ребенка за каждое его участие в обучении.

Третий этап зависит от второго, так как на основе второго этапа мы можем подобрать коррекционную программу для работы с ребенком.

Методов обучения социальным навыкам огромное количество. Один из методов – это демонстрирование ребенку с аутизмом картинок с эмоциями, что необходимо для успешного общения. Ребенка просят показать эти эмоции самому, затем можно переходить на видеоролики с описанием различных социальных ситуаций. Еще один из методов – это привлечение сверстников. Детей-помощников готовят для общения с ребенком аутизмом. Такой метод позволяет обобщить изученные навыки и научиться применять их в реальной жизни. Также метод ролевых игр является очень хорошим примером обучения социальным навыкам. И самым популярным способом сейчас является видеомоделирование. Это просмотр поведенческого видео. Данный метод является отличным визуальным подтверждением собственного успеха ребенка.

Ну и заключительный этап – это коррекционная работа в саду, школе, коррекционном классе, центре и т.д. Обучение навыкам должно быть интенсивным и всеохватывающим. Его можно проводить и закреплять пройденные знания в любом месте, где бывает ребенок. [10]

Чтобы определить важность развития социальных навыков у детей с аутизмом, было проведено небольшое исследование. Исследование проводилось в средней школе № 36 города Усть-Каменогорск (Инклюзивная школа). Тестирование проводилось в начальных классах, испытуемые от 7 до 10 лет.

В ходе урока ученикам было предложено выполнить групповое задание. Не все дети успешно справились с данным заданием. Результаты задания приведены в диаграмме на рисунке 1:

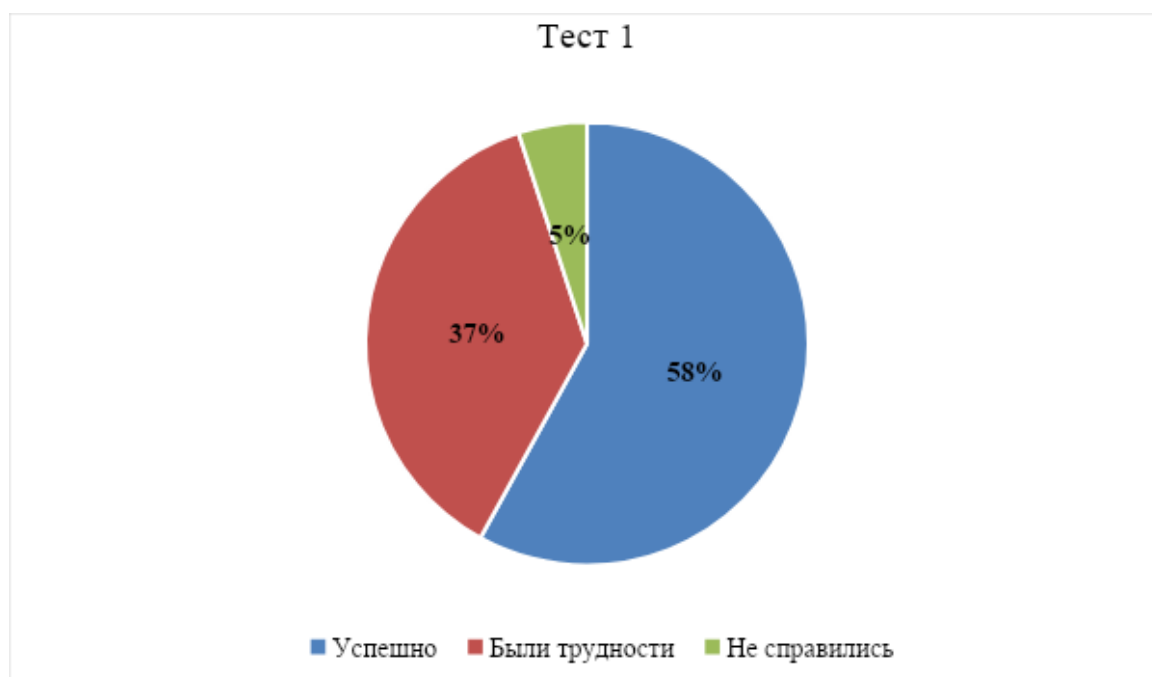

Рисунок 1: Показатели до коррекционной работы

58% учащихся выполнили задание успешно, 37 % - имели сложность в выполнении предложенного задания и 5 % детей не смогли справиться с данным заданием.

Из этого следует, что 42 % учеников имеют сложности в применении социальных навыков в группе с другими детьми.

При следующем этапе был применен комплекс методов по развитию социальных навыков у детей с аутизмом. Коррекционная работа продолжалась 2 недели, в результате чего испытуемым было предложено снова пройти комплекс заданий, для выполнения которых необходимо было работать в группе. Таким образом, исследовалось, может ли ребенок применять навык общения с другими детьми в разных ситуациях. Результаты отмечены на рисунке 2:

Рисунок 2: Показатели после первого этапа коррекционной работы

67% детей успешно выполнили все задания, 30% детей имели небольшие сложности при выполнении заданий и 3% детей не справились с заданием. Здесь мы видим явный положительный результат. Что доказывает, что методологически направленное обучение именно социальных навыков положительно влияет на общую успеваемость ребенка. Ведь они в ходе коррекционной работы не только научились общению друг с другом и взаимопомощи, но и выполнили ряд заданий, предложенных преподавателем.

После повторной коррекционной работы, еще через две недели, был проведен Тест 3. Результаты можно увидеть на рисунке 3:

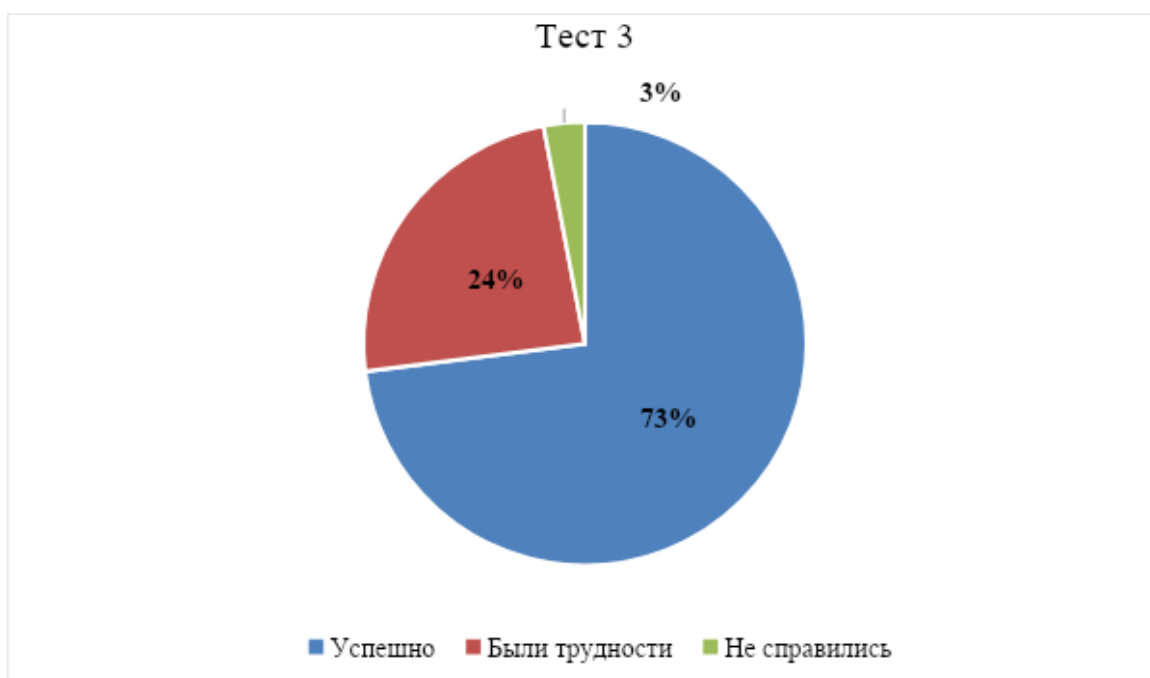

Рисунок 3: Показатели после второго этапа коррекционной работы

Здесь видно, что показатели выполнения детьми заданий на социальные навыки и на применение этих навыков в жизни, на коммуникацию между детьми, значительно возросли. Успешно выполнили 73%, имели сложности при выполнении – 24% и не выполнили задание вообще – 3%.

Таким образом, мы можем проследить разницу между развитием социальных навыков до коррекционной работы и после коррекционной работы, через месяц. Смотреть рисунок 4:

Рисунок 4: Итоговые результаты исследования

По результатам на графике, мы видим, что процент детей, которые успешно выполнили задание, значительно возрос, проценты детей, которые имели сложности при выполнении или вообще не справились с заданиями,

значительно упал. Что еще раз доказывает важность развития социальных навыков у детей с аутизмом.

Таким образом, можно отметить, что развитие социальных навыков у детей с аутизмом, как и при другом диагнозе, имеет огромное значение. Социальные навыки очень важны особым детям для их развития, для дальнейшей их жизни, для коммуникации и интеграции в социуме. Детей с аутизмом нужно обязательно учить социальным навыкам, чтобы они чувствовали себя полноценными и самостоятельными. Чтобы такие дети имели равные возможности с обычными детьми. Чтобы они могли получать общее образование в саду в общеобразовательной школе, в вузе наряду с обычными детьми. При получении социальных навыков дети с аутизмом намного быстрее и успешнее интегрируются в общеобразовательной школе. Быстрее справляются с обучающей программой и получают такое же обязательное образование, как и другие здоровые дети. Заводят друзей и учатся жить в реальной жизни, легче справляются с изменениями в окружающей среде. А обычные здоровые дети, в свою очередь, учатся толерантности и взаимопомощи. Эта также очень важные качества для будущего понимающего общества, без разделения на здоровых и инвалидов.

Список использованной литературы

1. Курганова Екатерина Алексеевна, учитель-дефектолог 1 категории, (2020 г.) Особые образовательные потребности детей с расстройствами аутистического спектра.
2. Игорь Владимирович Макаров, доктор медицинских наук, профессор (24.10.2021г) Психологическая газета, Почему детей с аутизмом становится все больше//<https://psy.su/feed/9292/>
3. Лещенко Светлана Викторовна (2020 г.) Аутизм у детей: причины, виды, признаки и рекомендации родителям// <https://moluch.ru/archive/234/54262/>
4. Ч. 3, СТ. 11, ФЕДЕРАЛЬНОГО ЗАКОНА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ОТ 29 ДЕКАБРЯ 2012 Г. N 273-ФЗ «ОБ ОБРАЗОВАНИИ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ»
5. Обучение детей с расстройствами аутистического спектра. Методические рекомендации для педагогов и специалистов сопровождения основной школы / Отв. ред. С.В. Алехина // Под общ. ред. Н.Я. Семаго. — М.: МГППУ, 2012. — 80 с
6. Наталья Батракова (27 августа 2019 год) Инклюзивное образование: как в Казахстане учат детей с особыми потребностями?// <https://informburo.kz/cards/inklyuzivnoe-obrazovanie-kak-v-kazahstane-uchat-detey-s-osobymi-obrazovatelnyimi-potrebnostyami.html>
7. Наиль Мивтохотдинов (15.03.2024) В Казахстане более 200 тысяч детей нуждаются в инклюзивном образовании / <https://www.np.kz/news/obshhestvo/obrazovanie/k-inklyuzivnomu-obrazovaniyu-v-kazahstane-est-voprosy>

8. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 30 октября 2018 года №595// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017657>
9. Tameika Meadows, ВСВА, Blog Author, Addressing social deficits (2012 г.)
10. Бирюкова Ю.В., (2021 г.) Развитие социальных навыков детей с расстройством аутистического спектра, «Теория и практика современной науки» №10(76)2021

ӘОЖ 821.512.122.09

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ЕҢБЕКТЕРІ

¹Ибраева Д.А.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.Қ., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: Dika02101983@mail.ru

XX ғасыр басында қазақ зиялылары түрлі салада қызмет етті. Олардың әрқайсысының ғалым, жазушы, журналист, ағартушы-ұстаз әмбебап маман болуы сол кездегі заман талабынан туған қажеттілік еді. Алаш қайраткерлері өз ұлтының келешегі үшін оқу-ағарту саласын жақсартуды көздеді. Осы бағыттағы Ә.Бөкейханұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Тынышпайұлы, Ж.Аймауытұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанұлы, Е.Омарұлы, М.Жұмабайұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Ж.Күдеріұлы, С.Садуақасұлы сынды азаматтардың еңбектері өлшеусіз. Қазақ зиялылары ана тілінде оқулықтар жазып, сөздіктер шығарып, аударма ісімен айналысып, ұлттық ғылым тілін қалыптастыруға күш салды, халықтың сана-сезімін оятып, мәдениетті елдер қатарына қосылу жолында аянбай еңбек етті.

XX ғасырдың басында қазақ жерінде орын алған саяси-әлеуметтік жағдай ел зиялыларының ұлт мүддесі жолында бірігіп, қазақ тілін, әдебиетін, мәдениетін бағдарға алып, бірлесе еңбек етуі – біздер үшін жарқын үлгі. Бұл кезең – қазақ қоғамының рухани жағынан серпілген, ұлттық сананың оянған кезеңі болды. Ұлттың қамын ойлаған зиялылар қазақ халқын алдыңғы қатарлы елдердің сапына қосу үшін қалың бұқараның арасында ағартушылық идеясын көтеріп, халықтың сана-сезімін оятуды мұрат санады. Қазақты оқу-білімге шақырды. Алаш көсемі Ә.Бөкейхан: «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» дейтін қазақ. Бәрінен білім жүйрік. ... «Білімге жақсы да, жаман да жоқ. Білім – алмас қанжар. Кім қолына алса, соның қолы, салып қалса, жақсы-жаманды айырмай, басты алып түседі», -деп жазды [1, 262 б.]. Алаш дәуірінің рухани көсемі, қазақ тіл білімінің атасы А.Байтұрсынұлы: «Асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиісті. Неге десек: ата кәсібін тастамай істеп келе жатқан – қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз алдына оңаша, оқшау жүрген – қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап, басқалардан тілін бұзуға, арасына жазу жайылмаған түрік

баласы – қазақ», – деп айтты [2, 395 б.]. Қазақ халқы өз алдына жазу-сызуы бар мәдениетті, оқыған ел болуға толық құқығы бар. Және аз уақытта солай болды да. Қазақстанның болашағы қандай болуы керек? деген мәселеге келгенде, біз бүгін осы ұстанымдарды басшылыққа аламыз. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ой-тұжырымдары ұлттық идеяның әрдайым тілмен байланысты екендігін байқатады.

Б.Алтынсарин негізін қалаған оқулық жазу мәселесін XX ғасыр басында алаш қайраткерлері жалғастырды. XX ғасырдың 20-30 жылдарында басты мәселе жаппай халықты сауаттандыру болды. Осы мәселені іске асыруда алаш оқығандары А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанұлы, Х.Досмұхаммедұлы, Қ.Жұбанұлы, Қ.Басымұлы еңбек етті. Алаш қайраткерлері бұл жылдарда ұлттық мектептердің ашылуына септігін тигізіп, қазақ тілінің өркендетуге күш салды. Олардың ұлттық мектептер жайлы ой-пікірлері мен қазақ тілін оқытуға қатысты ғылыми тұжырымдары әдістеме теориясының дамуына ықпал етті. XX ғасыр басында ұлт зиялылары қазақ мектептерінде қазақ тілінің оқытылуына қаншалық мән берсе, қазақ тілінің орыс тілді мектептерде оқытылуына да соншалық назар қойды. Қазақ оқығандары қазақ тілінің ұлт мектептері мен орыс мектептерінде оқытылуына көңіл бөліп, қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар жазды. Олар мектептерде қазақ тілін оқытуға байланысты оқулықтармен бірге орыс тілді мектептердегі қазақ тілі пәні үшін оқулықтар жазды.

Б.Алтынсариннен бастау алған оқулық жазу әдістемесін теориялық, практикалық жақтан дамытқан А.Байтұрсынұлы болды. А.Байтұрсынұлының оқулықтары – орта мектепке қазақ тілін оқытуға арналған алғашқы еңбектер. Ал Т.Шонанұлының «Әліппе», «Жаңа арна», «Қазақ тілінің оқу құралы», «Учебник казахского языка для взрослых» еңбектері сол қоғамның қажеттілігін өтеді. Қ.Кемеңгерұлының оқулығы сол заманда өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуге арналған бірден-бір құнды еңбек болды. Ғалым Ташкент қаласында әскери училищеде қазақ тілінен сабақ бере жүріп, тәжірибе мен теориялық білімін байланыстырды. Нәтижесінде екі бөлімнен тұратын «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» еңбегін жазды. Қ.Кемеңгерұлының «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» қазақ тілін аптасына он екі сағат оқитын әскер мектебіне арналды.

А.Байтұрсынұлының «Оқу құралы», «Сауат ашқыш», «Тіл – құрал» оқулықтары қазақ мектептері үшін жазылса, Қ.Кемеңгерұлының «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрету үшін әзірленді. Оның «Оқу құралы» сол заманда маңызды қызмет атқарып, өзге ұлт өкілдеріне арналған оқулықтардың бастауы болды. Өкінішке орай, қоғамдағы саяси ахуалдың орын алуына байланысты Қ.Кемеңгерұлының «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» біраз жылдар бойы жарыққа шығарылмай, көпшілік қауым назарынан тыс қалды.

Ж.Аймауытұлы –әдістеме ғылымына үлес қосып, педагогика, психология салаларында құнды ғылыми зерттеу еңбектер жазған жан-жақты

білгір ғалым. Ғалымның «Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау» сынды еңбектері өз заманында жоғары бағаланған. Ж.Аймауытұлы «Тәрбиеге жетекші» атты еңбегінде балаға білімді жүйелі меңгерудің жолдарын сөз етеді. Автор: «Баланы оқытудың ережелерін, заңдарын баяндайтын, оқытудың дұрыс жүйесін тауып, білімге тез жету шарттарын көрсететін педагогика бөлімі – дидактика», – деп [3, 297 б.]. дидактикаға қазақ тілінде тұңғыш ғылыми анықтама берген. Ж.Аймауытұлы «Хат таныту әдістері», «Ана тілін қалай оқыту керек» мақалаларында еуропалық әдістердің озық үлгілерін пайдалану қажеттігіне назар аударады.

XX ғасыр басы – «әдіс», «әдістеме» терминдері қолданысқа еніп, әдістеме ғылымы дами түскен кезең. Ж.Аймауытұлы әдіс туралы ұғымды төмендегіше түсіндіреді: «Әрбір үйретудің мүддесі: шәкірттерді болмыспен әбден таныстыру, дұрыс, анық, ұғым туғызу үшін ұғымсыз деректерді жақсылап түсіндіру. Жаңа болмыс, жаңа ұғымдарды миға сіңіру – соның бәрінен тізбекті бір бүтін ой шығару. Үйрету әдістері дұрыс қолданғанда ғана соңғы мүдде орынға келеді» [3, 323]. Ж.Аймауытұлы білім беруде әдістерді дұрыс таңдап қолданудың дұрыстығын айтады. Дұрыс таңдап алған әдіс арқылы оқытуда берілген білім нәтижелі болатыны белгілі. А.Байтұрсынұлы: жалқылау-жалпылау, талдау-жинақтау, салыстыру, дыбыс, ойын, зерттеу сұрақ-жауап, сауаттау т.б. әдістерге түсініктеме берсе [2, 364-372 б.], Ж.Аймауытұлы оқытудың талдау (анализ), ұластыру (синтез), жалқылау, жалпылау, әңгімелесу, түсіндіру, көрнекілік әдісі деген түрлерін [3, 323-327 б.], Қ.Кемеңгерұлы үйлестіру (синтез), талдау (анализ), аудару, көрнекілік, жаратылыс әдістерін [4, 174-178 б.] сипаттайды. Әдіскерлер халықтың сауатын ашуда, қазақ тілін оқытуда, өзге ұлт өкілдеріне (орыстарға) тіл үйретуде жоғарыдағы аталған әдістерді талдап, саралап, тиімдісін өз замандас оқытушыларына қолдануға кеңес береді. Жоғарыда аталған әдістер қазіргі білім беру үдерісінде де ыңғайына қарай пайдаланып, негізге алынып жүр деп айтуға болады. Бұл алаш әдіскерлерінің пікір-көзқарастары мен ой-тұжырымдарының өміршеңдігін аңғартады.

Ж.Аймауытұлы: «Ана тілін меңгеру – сөздерді жаттау, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен бірге бала тілдің сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлау жүйесін, ой пәлсафасын да меңгерді», – деп [3, 306 б.] ана тілімізді халықтың бүкіл жан дүниесі, болмысы деп санаған. Оның «Әр сабақ, әр пән бір жағынан өзіне тән хас мақсатын көздесе, екінші жағынан тіл түзетуге, тіл сабағының міндетін атқаруға тырысуы жөн», – деген пікірі [3, 306 б.] өзектілігін жоғалтпайды.

Қазақ ағартушылары сабақты дұрыс ұйымдастырудың жолдарын көрсетіп, тілді оқытуда негізгі көңіл бөлетін мәселелерге тоқталып өтеді. Ж.Аймауытұлы мұғалімнің өзі айтып бергенін қайталап айтқызудың пайдасы аз екенін айтады: «Мұғалімнің айтып бергені сабағын қайта қарап отырғаннан басқа балалардың өз бетімен ойлап табары жоқ қой. Өзі ойлап, өзі істеп таппаған білім жан қуаттарын жетілдіре алмайды», – деп [3, 330 б.] жаттату немесе айтқанды қайталатып сұрау баланың ойлау қабілетін жетілдірмейтінін

айтса, Қ.Кемеңгерұлы жат тілді үйретуде құрғақ жаттаумен сөз миға конбайтынын, ұмытыла беретінін еске салады [5, 176 б.].

XX ғасыр басындағы қазақ ағартушыларының бағыты бір, мақсат-міндеті ортақ болды. А.Байтұрсынұлы «Баяншы» әдістемелік еңбегін жазса, М.Жұмабайұлы «Бастауыш мектепте ана тілі», «Сауатты бол!» еңбектері арқылы бастауыш мектепте ана тілін оқыту, тіл дамыту әдістемесін жасауға үлес қосты. Ол еңбектерінде бастауыш мектепте қазақ тілін оқытуға,комплекстік оқыту әдісінің ерекшеліктеріне, баланың сөйлеу тілі, тіл дамыту мәселелеріне,жазба тілді меңгертуге, көрнекіліктермен жұмыс істей білуге тоқталады. Бастауыш сыныптағы балаларға арналған қазақ тілі мен жазуемлесі бойынша үйретілетін жұмыстарды әр жылға топтап жүйелеуде ғалым белгілі бір дидактикалық ұстанымдарды сақтайды. М.Жұмабайұлының ойынша, бастауыш мектеп сауат ашқызып, хат танытуымен бірге болашақ тұлға бойына ана тілінің байлығын бойына сіңіртіп, жан-жақты жетілдірумен ерекшеленуі тиіс. XX ғасыр басында өмір сүрген қазақ зиялылары А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, Қ.Кемеңгерұлы, М.Жұмабайұлылар осы мәселені алға тартты. А.Байтұрсынұлы: «Адамға тіл, құлақ, қол қандай керек болса, бастауыш мектепте үйренетін білімдер де сондай керек. Осы заманда хат білмеген адамның күйі тіл я құлағы, я қолы жоқ адамның күйімен бірдей, мұнан былай хат білудің керектігі онан да аспақшы. Бастауыш мектептен оқығандар писарь, учитель, фелдшер, адвокат, судья, инженер, агроном болар демей, ең әуелі, қазақша толық хат білетін дәрежеде болуын көздеу керек, екінші, бастауыш мектептен үйренген білім әрі оқимын дегендерге негіз боларлық жағын көздеу керек. Егерде бастауыш мектептен оқып шыққандар ілгері оқымай, үйінде қалса, ұлт әдебиеті мен матбуғатының мүлкін пайдаланарлық дәрежелі біліммен қалсын. Әрі оқимын деген халде, мұсылманша оқыса, бастауыш мектеп оқуы арғы оқудың негізі болуға жарасын; орысша оқыса, орысша үйренудің қиындығын жеңілдетерлік демеу һәм негіз болуға жарасын», – деп [4, 266-267] бастауыш мектептердің балаға тек сауат ашқызып, оған хат танытып қана қоймай, сонымен бірге олардың болашақ білімінің негізін қалап, ұлттың рухани құндылықтарымен сусындаған дара тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлуін міндеттеді.

XX ғасыр басындағы қазақ ағартушыларының оқу-ағарту мәселесі, қазақ мектептерінің хал-ахуалы, ұлт мектептері, ұлт тағдыры, ұлт мәдениеті жайлы айтқан ой-пікірлері бүгінгі қоғамда да өзекті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное). Құрастырып, түсініктері мен библиографиялық көрсеткіштерін жазып, баспаға әзірлеген Сұлтанхан Аққұлыұлы. Бас редактор Р.Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы, 1995. – 478 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

3. Аймауытұлы Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998. 4 т. – 448 б.
4. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
5. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2005. 1 т. – 320 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТАДҒУ БІЛІГ» ДАСТАНЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ

¹Жабел М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.Қ., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: 87479903273@mail.ru

«Құтты біліг» - ХІ ғасырға дейінгі түркі тілді халықтардың қоғамдық ой-санасында орын алған рухани құбылыстарды тұтас қамтыған энциклопедиялық қуатқа ие көркем туынды.

Жүсіп Балсағұн шығармасының өзегі етіп Әділдік, Ақыл, Дәулет, Қанағат секілді игі қасиеттерді алған. Әділдікті ол «Күнтуды» деп атайды да, оған мемлекет басшысы болуды меңзейді. Бақытқа «Айтолды» деген ныспы беріп, уәзірлік қызметті нұсқайды. Ақылға «Өгдүлміш» деген есім беріп, уәзірдің баласы (Өгдүлміш) болуды айтады, Қанағатқа уәзірдің інісі (Оғдұрмыш) болуға кеңес береді. Аталған Әділдік, Қанағат өзара сұхбат, өзара пікір алысуға кіріседі. Төртеуі – Құттың төрт діңгегі. Төрт «діңгек» - өлшемдік қағида, «Құтты біліктің» құрылымдық арқауы. Күнтуды (Әділет), Айтолды (Дәулет), Өгдүлміш (Ақыл), Оғдұрмыш (Қанағат) дара болып дүниеге тұтқа бола алмайды, адамды бақытты ете алмайды. Төртеуі бірлікке жеткен жағдайда ғана бақытқа кенеледі.

Дастандағы бас кейіпкерлердің арасындағы өзара қарым-қатынас әңгіме-сұхбат төңірегінде жүреді. Осындай ұлы мақсатты мұрат еткен ақын поэмасы үлкенді-кішілі «Тілдің пайда, зиян келтірудегі қызметі», «Пайдалы ақыл-кеңес жайлы сөз», «Айтолдының әміршісі Күнтолдыға қызметке келуі», «Бақытқа, жақсылыққа бастар харакеті мен жаман қылықтары», «Айтолдының әміршіге қойған сауалдары», «Әміршінің Айтолдыға жауабы», «Айтолдының ұлы Өгдүлмішке берген кеңесі», «Әміршіге ғылым, білімнің ерекшеліктері туралы айтуы», «Сарай, Әмірші қызметкерлерінің құқығы мен міндеттері», «Жоғары лауазымды адамдармен қатынас жасай білу керектігі туралы», «Үйлену мен бала тәрбиесі», «Тойға шақыру мен қонаққа бару, бармау мәселесі туралы», «Оғдұрмыштың көрген түсін жору туралы» деп аталатын түрлі тақырыптарды сөз ететін жетпістен аса тараудан тұрады.

Сонымен «Құтты білік» дастанының өзекті тақырыбы, алға ұстаған мұрат-мақсаты - халыққа құтты өмір сыйлау, бақытты, әділетті қоғам құру.

«Құтты біліктегі» халық педагогикасының негіздерін, ең алдымен, бас кейіпкерлердің аттарынан байқауға болады. Жүсіп Баласағұн осы орайда былай жырлайды:

Күнтуды деп бастадым сөздің басын,
Тізейін деп шындығын көздің асыл.
Айтолдыны еттім жыр – мархаббатты,
Нұрын төккен бақыттың, шапағаттың.
Бұл Күнтуды заңның шын қара басы,
Ал, Айтолды Бақытты баламасы.
(Бұл Күнтуды түп-тура заңның өзі,
Ал Айтолды – бақыт һәм құттың көзі).
Өгдүлмішті сонан соң сөзге қостым,
Ақылы асқан жоқ одан өзге достым.
(Ақыл жасар ғажайып, ғаламатты,
Ақыл деген зорайтар азаматты!)
Одғұрмышты сөз еттім тағы да мен,
Ақыбет деп ат қойдым мағынамен [1, 355-257 б.].

Міне, бұл бәйіттерден байқайтынымыз, Жүсіп халық тәлімін таным мәдениетімен ұштастыра білген. Мәселен, дастанның басты кейіпкерлері Күнтолды деп аталуында ежелгі түркі тайпаларының Күнге, Айға табынғанын білдіреді. Ол дәуірдегі адамдардың Күн, Ай, От пен Судың жойқын күштерінің сырын түсінбеуінен табиғатқа сыйынып, табынған, оларды адамша ойлап, әрекет жасайтын құбылыстар деп түсінген. Мұндай наным-түсініктер қазақ халқының салт-дәстүрінде әлі күнге дейін сақталып келеді. Мысалы, Күн – қазақта қасиетті зат. Бұлттың күркіреуі қазақ «күн күркіреді» - деп, оны күн тәңірінің дауысына балаған. Әділет жалпы әділеттілік, шындық идеяларына ұласса, дәулет - қанағат, ақыл ұстамдылық сияқты қасиеттермен астаса суреттелген.

«Құтты біліктің» бас кейіпкері Күнтуды - Әділет, яғни заң, әділ елбасы, әділетті әмір. Айтолдымен алғаш жолыққанда өзінің дүниеге ақиқат нұрын бірдей түсіретін әділетті де, мейірімді екендігін, тұрақтылығын, ақ жол әділ заңды ұстанатындығын айғақтап, атамыз қазақ атын күнге балап Күнтуды қойғандығын түсіндіреді. Елбасына ең керекті қасиеттер – ақыл, білім, заң, яғни адалдық. Ерекше көңіл бұратын сөз – жүрек дастанның бірнеше бәйіттерінде кездеседі. Жүрек арқылы Баласағұн үлкен ізгілік бағдарламасын ұсынып отыр. Бұл X-XIII ғғ. кеңінен тараған идея болып табылады. Соның арқасында жәуәнмәртлік деген тәрбиелік мәні зор бағыт орнайды.

«Құтты біліктегі» келесі бас кейіпкер - Айтолды. Ол - құттың өзі, яғни бақ, дәулет. Айтолды әмірші Күнтудының уәзірі. Ол Күнтуды еліне келгенде өзінің сыртқы сымбатымен, ішкі жан дүниесімен Хажыбтың көзіне бірден түседі. «Құтты білікте», сонымен қатар, Айтолдының тағы да бір символдық бейнесі бар. Ай сияқты бірде толып, бірде солып тұратындықтан атын

Айтолды қойған. Дәулет, бақ, құт қаншама жақсы болғанымен баянсыз екенін, өткінші қызыққа малданбау керектігі айтылады.

Соңында «Құтты білік» дастаны баяндағандай Айтолды мақсатына жетіп, елге құт, ырыс әкеліп, Күнтудының жанында адал қызмет етті. Бірақ өзінің образына сәйкес ол бұл өмірден де өтеді. Күнтуды еліне уәзір болып, Өгдүлміш (Ақыл келеді). Бұл жерде Жүсіп Баласағұнның Дәулет – мәңгілік емес, Ақыл – мәңгілік деген көзқарасы да анық байқалады.

Ежелгі дәуірдің өзінде-ақ қарапайым халық, ойшыл-ғұламалар, ақын-жыраулар өздерінің шығармашылығында «жетілген адамның» бейнесін ашуға тырысты. Қазақ халық педагогикасында «жетілген адам» «Сегіз қырлы, бір сырлы» формуласында берілген. Бұл дәстүрге айналған тақырып Жүсіп Баласағұнның да назарынан тыс қалған жоқ. «Құтты білік» дастанында «жетілген адам» бейнесін Өгдүлміш кейіпкері арқылы көрсетеді. Өгдүлміш – уәзір Айтолдының баласы. Дастанда ол ақыл-ой, білімнің баламасы. Өгдүлміш бейнесі арқылы Баласағұн бірнеше тәрбиелік қағидаларды ұсынады. Соның бірі - жәуанмәрттік тұжырымдамасындағы тәрбие мазмұны. Өгдүлміш жәуанмәрт тұлғаның нағыз көрінісі. Өйткені ол ақылды, парасатты, үлкен-кішіге сый-құрмет көрсететін кейіпкер. Өгдүлмішті сипаттауда Баласағұн жәуанмәрттік ұғымын алғашқы рет қолданады. Өгдүлміш:

Жасы кіші, жүзі нұрлы, көрікті,

Бар ізгілік бар өзінен өріпті!

Жомарт, ойлы білер істің шамасын,

Әділ, таза сақтар жұрттың арасын.

Қиянаттан сақтайды адам баласын

Шаң тигізбей, ұстар намыс жағасын.

Қайда барса – іс қиюын табады,

Сөйлесе ақыл – тіліңнен бал тамады.

Жүзі игі барлық жерде сыйымды,

Табыстырар қиыспайтын қиырды [1, 185-189 б.].

Баласағұн Өгдүлміш бейнесінің сипаттамасын әрбір бәйітте өрбітіп, жомарт адамға тән қасиеттерді кеңейтіп отырады. Алғашқы бәйіттерде жүзінің нұрлы екендігі айтылса, кейінгі бәйіттерде ақын Өгдүлміштің мінез-құлқын, жүріс-тұрысын сипаттайды. Келесі бәйіттерде жомарт адамның іскерлігін, шапшаңдығын айтып, олардың қоғамға қажеттігін жырлайды.

Жүсіп Баласағұн өмір сүрген дәуірде Даналық үйлер, мектептер өте дамыған. Олардың мақсаты ғылымды дамытып, ұрпаққа білім, тәрбие беру. Осындай білім саласындағы үрдістің бір көрінісі «Құтты білікте» жатыр.

дастанның алғашқы бәйіттерінен-ақ адамгершілік, білім мен тіл өнері, адам баласының қадір-қасиеті біліммен екендігі айтудан бастау тегін емес. Құт та, ырыс та – білімде. Бақытың – ақылыңда. Көне дәуір ғұламасының бұл прогрессшіл идеялары сонау, XI ғасырда айтылғанымен емес, халықтың санасында. Дәстүріне берік қалыптасып, бүгін халықтың тәлім-тәрбие, эстетика негізіне айналған. Жүсіп Баласағұн сол 1069 жылы:

Білім күтпе қызба адамнан, тасырдан,

Ашулы адам адасады ақылдан.
Қызбалық – сұм, ақыл-естен тандырар,
Жайсаң ерді ашу қапы қалдырар! [1, 334-335 б.].
Білім - байлық, азаймас та жоғалмас,
Ұры-қары қол жеткізіп ала алмас! [1, 313 б.].
Кісі мәңгі болмас, мәңгі – ат, ары,
Мәңгі қалар оның жақсы атағы! [1, 229 б.].

деп жазса, бір таңданарлығы осынау өлең жолдарындағы ақылды ойлар халық даналығында күні бүгінге дейін сақталып келгені ғаламат. Ақын сол кездегі ұлан-байтақ өлкені жайлаған түркі халықтарының рухани өмірінің, халықтың эстетикасының мәнін, дәнін қағазға көркем түсірген.

Адамшылдықты, жақсы атты бол! Жүрген тынып, тынған ақыр өледі. Уақыт та, өмір де бір орында тұрмайды. Келген кетеді. Туған өтеді. Бек бол, бай бол мейлі, кедей бол мейлі бір қара жердің қойнында теңеледі. Ал, жақсының өзі өлсе де, аты өлмейді. Жаман ат та сондай. Құттың құты, бақыттың бесігі билік те, байлық та емес, адамшылық. Адамдық. Адам бол, арлы бол, ізгі бол. Міне, Жүсіп Баласағұн дастанының көкірекке құяр бір сыры:

Кісі міні ақылменен күзелер,
Халық міні білімменен түзелер.
Ақылды бек – басшысы елдің шырығы,
Қылыш жұмсау – білімсіздің қылығы [1, 221-222 б.].

Адам бол, ақылды болу деу бір басқа да, оның жөн-жобасын көрсету, бағыт беру бір басқа. Баласағұн адамшылық негізін қанатты, даналық сөздерімен сіңіреді. Жақсы-жаманның тіл-жағын айырып көрсетеді:

Пайдасы көп, аз ақылды аз деме,
Қадірі көп, аз білімді аз деме! [1, 305 б.].

Баласағұнның пайымдауынша, надандық білместікке байланысты емес. Ол өмірдегі ең қауіпті, жағымсыз қасиеттердің бірі. Надандықтың көрсеткіштері: кісі қадірін білмеу, үлкенді сыйламау, кішіні қолдамау, құрметтемеу, қанағатсыздық, нәпсіқұмарлық, өтірікке, жалқаулыққа бейімделу. Ғұлама-ойшылдың осы тағлым сөздері адами, кісілік қасиетті қалыптастыруға арналған. Бұлар халық тәлім-тәрбиесімен тамырласып жатыр. Әсіресе, ақылды адамның ішкі дүниесіне тән қасиеттерді көрсеткенде.

Жүсіп Баласағұнның дастанындағы құттың төртінші діңгегі – қанағат, рахым. Олардың иесі - Одғұрмыш. Ол – уәзірдің інісі. Баласағұн Орта ғасырдағы сопылық ағымын Одғұрмыштың бейнесі арқылы көрсетеді. Бірақ Баласағұн көздеген қанағат адамзатты шыдамдылыққа, ұстамдылыққа шақырады. Одғұрмыштың дүниетанымы, білімділігі жетерлік. Ол тіршіліктің байлығына қызықпайды.

Сонымен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны мол мазмұнды арқау еткенімен, негізгі айтар ойы адамның жетілуі, кісілік кемелденуі, ал сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, құтты ету болды. Дастанның мазмұны өте астарлы, ұғымы тереңдігі соншалық, оған ерекше метрэн берсек,

шығарманың өзегі толыққанды адам екенін көреміз. Құт, береке, бақ, дәулет толық жетілген адамның еншісі Толық жетілген адам болу адамның өзіне байланысты болатындығы да мазмұнда көрініп тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. / Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев; Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
2. Жамирова У. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» дастанындағы халықтық педагогика негіздері. - Педагогика ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

УДК 811.111(075.8)

МРНТИ: TEACHING METHODS

DESIGNING FLIPPED LEARNING ACTIVITIES FOR TEACHING ENGLISH VOCABULARY AND GRAMMAR

A.V. Dmitryev, E.E. Zhang

КГУ “Средняя школа 4 имени Сагадата Нурмагамбетова” отдела образования по городу Усть-Каменогорску управления образования ВКО

Dmitrievartem2001@gmail.com

Annotation: This comprehensive text explores the concept of flipped learning in the context of language acquisition, particularly focusing on teaching English grammar and vocabulary. It delineates the key differences between traditional and flipped classroom models, emphasizing the advantages of flipped learning such as self-paced learning, access to diverse resources, individualized instruction, active learning, immediate feedback, enhanced engagement, flexibility, and adaptability. The text also provides practical guidance on designing tasks for flipped English language instruction, including selecting materials, preparing resources, structuring homework and in-class activities, providing support and feedback, and assessing learning outcomes. Drawing on insights from Bergman and Sams' book "Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day," it underscores the importance of interactive exercises and assignments to reinforce learning. While highlighting the benefits of flipped learning, the text acknowledges that its effectiveness depends on factors like the quality of educational materials, student motivation, parental support, and individual student needs. Overall, it advocates for a holistic educational approach that integrates flipped learning within a diverse range of teaching methodologies to maximize student learning outcomes in English grammar and vocabulary acquisition.

Key words: Flipped learning; Language acquisition; English grammar; Vocabulary instruction; Educational strategies; Active learning; Personalized learning; Instructional design; Student engagement; Teacher support.

In recent years, the concept of flipped learning has gained traction as a powerful educational strategy, particularly in the realm of language acquisition. Flipped learning, also known as inverted or reverse teaching, involves the reversal of traditional learning environments by delivering instructional content outside of the classroom, often through digital platforms, while using valuable in-class time for active learning activities and application.

In both traditional and flipped classroom settings, the dynamics of learning are fundamentally altered, each with its own distinctive approach. Traditional classrooms typically feature teacher-led instruction during class time, while flipped classrooms invert this structure by introducing new content outside of class. Flipped learning, or the flipped classroom model, is an educational approach in which students are engaged with instructional content, such as lectures, readings, or videos, outside of class, typically as homework assignments. Then, class time is dedicated to hands-on activities, collaborative projects, and discussions that allow students to apply and deepen their understanding of the material.

Let's delve deeper into the key differences between these two educational models.

In a traditional classroom setting, the teacher typically delivers lectures or presents content during class time. Students listen to the teacher's explanations, take notes, and may engage in some activities or discussions facilitated by the teacher. Homework assignments often consist of practice problems, readings, or other tasks to reinforce the material covered in class. The focus is primarily on teacher-led instruction during class time, with limited opportunities for active student participation.

In a flipped classroom model, students are introduced to new content outside of class time. This may involve watching pre-recorded video lectures, reading assigned materials, or completing online modules at home. Class time is then used for active learning experiences, such as discussions, group activities, problem-solving exercises, or hands-on projects. Instead of passively listening to lectures, students actively engage with the material and collaborate with their peers under the guidance of the teacher. The flipped classroom approach allows for more personalized learning experiences, as students can progress through the material at their own pace and receive individualized support from the teacher during class time.

The distinction between traditional and flipped classrooms underscores the need for tailored educational materials to suit each approach. While traditional classrooms rely on in-class lectures and teacher-led instruction, flipped classrooms prioritize independent learning outside of class, thereby necessitating the use of pre-recorded lectures, readings, or online modules. Understanding these differences allows educators to adapt their teaching methods and materials effectively to optimize student learning experiences in either setting.

Bergman and Sams in their book 'Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day' give a detailed overview of flipped learning and include tips for organizing lessons, creating video lectures, and supporting students inside and outside the classroom. [...] It contains a number of recommendations and

principles that can be considered as lesson requirements in the context of flipped learning. Here are some of them.

Development of video lectures: The authors recommend creating high-quality video lectures or other educational materials to familiarize students with new material before the lesson.

Active learning in the classroom: Lessons in a flipped classroom should focus on students actively interacting with the material and with each other. This may include discussions, group projects, practical exercises, etc.

Personalization of learning: The approach to learning should be individualized, allowing students to work at their own pace and receive support as needed.

Feedback and Support: It is important to provide students with feedback and support both outside and inside the classroom to help them learn the material and resolve issues that arise.

Use of Technology: Technology plays a key role in flipped learning and its use must be integrated into the learning process to effectively deliver content and provide interactivity and feedback.

When applied to the teaching English grammar and vocabulary, the flipped learning model offers several advantages and potentials:

Self-Paced Learning: Flipped learning allows learners to engage with instructional materials at their own pace, catering to individual learning preferences and needs. Learners can revisit content as needed, ensuring comprehension and mastery before progressing further.

Access to Diverse Resources: With the wealth of online resources available, flipped learning provides learners with access to a variety of multimedia materials, authentic texts, interactive exercises, and educational apps tailored to their learning objectives. This exposure to diverse resources enhances engagement and facilitates a deeper understanding of grammar and vocabulary concepts.

Individualized Instruction: Flipped learning enables educators to personalize instruction by tailoring resources and activities to meet the specific needs and interests of learners. Through diagnostic assessments and learner profiles, educators can provide targeted support and differentiated instruction, addressing areas of weakness and building upon existing knowledge.

Active Learning and Application: In-class time in the flipped learning model is dedicated to active learning activities that foster collaboration, critical thinking, and language production. Rather than passively receiving instruction, learners engage in discussions, role-plays, problem-solving tasks, and communicative activities that promote the application of grammar and vocabulary in meaningful contexts.

Immediate Feedback and Support: With the flipped learning approach, educators have the opportunity to provide immediate feedback and support during in-class activities, guiding learners in the application of grammar rules and lexical items. This real-time feedback encourages reflection, self-assessment, and continuous improvement.

Enhanced Engagement and Motivation: By leveraging technology and incorporating interactive multimedia materials, flipped learning enhances learner engagement and motivation. The use of videos, podcasts, games, and online quizzes captures learners' interest and makes the learning experience more dynamic and enjoyable.

Flexibility and Adaptability: Flipped learning offers flexibility in terms of scheduling and delivery, allowing learners to access instructional content anytime, anywhere. Whether through online platforms, mobile apps, or multimedia resources, learners can engage with materials at their convenience, accommodating diverse schedules and learning preferences.

Teaching vocabulary and grammar lies at the heart of language instruction, serving as the foundational elements, upon which effective communication is built. Whether in classrooms, language learning centers, or self-study environments, educators and learners alike are continually engaged in the process of acquiring, understanding, and utilizing the rich tapestry of words and linguistic structures that comprise a language, recognizing their pivotal role in facilitating language acquisition and proficiency.

Preparing tasks for learning vocabulary and grammar in a flipped learning environment requires careful consideration of instructional objectives, learner needs, and available resources. There is a breakdown of steps involved in designing tasks for flipped English language instruction.

Identify Learning Objectives: Begin by identifying specific vocabulary and grammar objectives aligned with curriculum standards or learner proficiency levels. Determine the key language skills and concepts that learners need to master, whether it is expanding vocabulary, understanding grammatical structures, or improving language fluency.

Select Appropriate Resources: Curate or create instructional materials suited to the flipped learning model. Choose a variety of resources such as online videos, interactive tutorials, digital textbooks, authentic texts, vocabulary lists, grammar explanations, and multimedia presentations. Ensure that resources are accessible, engaging, and aligned with learning objectives.

Develop Pre-Learning Materials: Create pre-learning materials that introduce vocabulary and grammar concepts outside of class time. This could include watching instructional videos, reading text-based explanations, completing online quizzes or exercises, and exploring interactive multimedia resources. Design materials to provide clear explanations, examples, and practice opportunities for learners to engage with the content independently.

Design In-Class Activities: Plan in-class activities that promote active learning, application, and interaction. These activities should build upon the pre-learning materials and provide opportunities for learners to deepen their understanding, practice language skills, and receive feedback. Consider activities such as group discussions, collaborative projects, role-plays, language games, and communicative tasks that encourage meaningful language use.

Provide Guidance and Support: Offer guidance and support to help learners navigate the pre-learning materials and prepare for in-class activities. Provide clear instructions, scaffolding, and resources to support independent learning outside of class. Address common misconceptions, anticipate questions, and offer supplementary materials or resources for further exploration.

Facilitate Reflection and Review: Incorporate opportunities for reflection and review to consolidate learning and reinforce key concepts. Encourage learners to reflect on their understanding, identify areas of difficulty, and articulate questions or insights. Provide opportunities for peer collaboration, self-assessment, and revision to enhance comprehension and retention of vocabulary and grammar.

Assess Learning Outcomes: Assess learning outcomes through formative and summative assessments that measure learners' mastery of vocabulary and grammar concepts. Use a variety of assessment methods such as quizzes, assignments, presentations, performance tasks, and portfolio assessments to gauge language proficiency and track progress over time. Provide timely feedback to guide learners' ongoing development and inform instructional planning.

Prepare lessons for learning grammar and vocabulary in a flipped learning format as follows:

Selecting Material: Determine the specific grammatical structures or vocabulary items you want to teach. This could be a new verb tense, vocabulary on the topic, phrasal verbs, etc.

Preparing Materials: Create video lessons, audio recordings, presentations, or other educational materials that explain and illustrate the selected material. Refer to online resources such as YouTube, TED Talks, or educational sites to find relevant content.

Homework: Have students pre-study the material you have prepared at home before class. This could be watching a video lesson, listening to an audio recording, reading a text, or doing exercises on online platforms.

In-Class Activity: Use class time to discuss and practice what has been learned instead of a traditional lecture. Have students complete exercises, games, role-plays, or discussions that allow them to put their knowledge into practice.

One-on-one assistance: Set aside time to work individually or in groups with students to help them understand the material and resolve any questions they may have. This may also include checking homework assignments and discussing difficulties.

Feedback: Provide feedback to students regarding their understanding and application of the material learned. This could be a discussion of exercise results, error analysis, or feedback on completed projects.

Remember that the goal of flipped learning is to activate students and encourage them to learn the material on their own. Keep students interested and motivated by creating interactive and engaging lessons.

In 'Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day' by Jon Bergman and Aaron Samers, the authors recommend creating interactive exercises and assignments for students to complete while learning at home. These

could be discussion questions, sentence problems, or exercises to reinforce vocabulary and grammar. It is important that these tasks are interesting, varied and appropriate to the students' level of knowledge.

Example task:

Topic: Past Simple

Assignment: Watch a short video lesson about the Past Simple on the BBC Learning English website. Then answer the following questions:

What key features of the past tense were discussed in the video lesson?

Give examples of three verbs in the past tense.

Write a short story about your last day off using the past tense.

This activity allows students to independently learn new material, apply it in practice, and prepare for discussion and additional exercises in class.

Flipped learning is an effective technique that allows students to personalize and deepen their learning of grammar and vocabulary. Preliminary familiarization with the material at home allows students to go through the theoretical part on their own, which gives more time for the practical application of knowledge and its in-depth development at the lesson. Students can learn the material at their own pace, focusing more on the parts they find more difficult and moving through the easier parts faster.

Interactive activities offered through flipped learning can activate students and encourage their engagement in the learning process. Discussing material, solving problems, and putting new knowledge into practice in class allows the teacher to provide feedback and additional support to students as they learn.

However, the effectiveness of flipped learning may depend on a number of factors, including the quality of the educational material prepared, student motivation, and parental support. In addition, it is necessary to take into account the individual characteristics of each student and adapt the methodology to their needs.

Overall, flipped learning can be an effective tool for learning grammar and vocabulary, especially with the right training and teacher support. In order to achieve maximum results, it is necessary to consider a variety of teaching methods and approaches, and to apply flipped learning in the context of a holistic educational strategy.

List of literature:

Bergmann, J., & Sams, A. (2012). *Flip your classroom: Reach every student in every class every day*. Eugene, OR: International Society for Technology in Education.

Hamdan, N., McKnight, P., McKnight, K., & Arfstrom, K. M. (2013). A review of flipped learning. Flipped Learning Network. Retrieved from https://flippedlearning.org/wp-content/uploads/2016/07/WhitePaper_FlippedLearning.pdf

Lee, J., & Kim, H. (2017). The effectiveness of flipped learning in EFL classrooms. *TESOL Quarterly*, 51(1), 62-84.

Mason, G. S., Shuman, T. R., & Cook, K. E. (2013). Comparing the effectiveness of an inverted classroom to a traditional classroom in an upper-division engineering course. *IEEE Transactions on Education*, 56(4), 430-435.

Lage, M. J., Platt, G. J., & Treglia, M. (2000). Inverting the classroom: A gateway to creating an inclusive learning environment. *The Journal of Economic Education*, 31(1), 30-43.

Bishop, J. L., & Verleger, M. A. (2013). The flipped classroom: A survey of the research. *ASEE National Conference Proceedings*, 1-18.

Roehl, A., Reddy, S. L., & Shannon, G. J. (2013). The flipped classroom: An opportunity to engage millennial students through active learning strategies. *Journal of Family & Consumer Sciences*, 105(2), 44-49.

Lage, M. J., Platt, G. J., & Treglia, M. (2000). Inverting the classroom: A gateway to creating an inclusive learning environment. *The Journal of Economic Education*, 31(1), 30-43.

Tune, J. D., Sturek, M., & Basile, D. P. (2013). Flipped classroom model improves graduate student performance in cardiovascular, respiratory, and renal physiology. *Advances in Physiology Education*, 37(4), 316-320.

Mason, G. S., Shuman, T. R., & Cook, K. E. (2013). Comparing the effectiveness of an inverted classroom to a traditional classroom in an upper-division engineering course. *IEEE Transactions on Education*, 56(4), 430-435.

Smith, J. D., & Johnson, A. (2018). *Flipped learning: A comprehensive guide for teachers*. New York, NY: Routledge.

Brown, P., & Williams, L. (2020). Flipping the classroom: A pedagogy for learner-centered education. *Journal of Education*, 45(2), 211-228.

García, M. L., & Rodríguez, A. B. (2019). The effectiveness of flipped learning in English language teaching: A systematic review. *Language Teaching Research*, 23(4), 512-531.

Chen, Y., & Chen, Y. (2017). Designing flipped classrooms for English language learners: Exploring teacher perceptions and student engagement. *English Teaching & Learning*, 41(3), 343-365.

Johnson, K. E. (2016). *Designing language teaching tasks*. New York, NY: Palgrave Macmillan.

ӘОЖ 37

**ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
КӨШІ-ҚОН ҮРДІСТЕРІНІҢ ТАРИХЫ, ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ
САЛДАРЫ**

Азылханова Айнур Бакытжановна

Шығыс Қазақстан облысы, Алтай қаласы

«Алтай қаласының №9 орта мектебі» КММ тарих пәні мұғалімі

bakytzhanovna-82@mail.ru

Қазақстан тарихында ХХ ғасырдағы аса елеулі оқиғалардың бірі – Тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны. Екінші дүниежүзілік соғыс салдарынан күйреп, қуаты кеміген ауылшаруашылығын қалпына келтіріп, дамыту мақсатында Кеңес Одағында ондаған жылдар бойы жүргізілген тарихи оқиға. «Тың эпопеясы» аталған дәуір жайында жетпіс жылға жуық уақыт жүзінде көптеген кітаптар жазылды, көркем және документальды кинотуындылар түсірілді, картиналар салынды, ғылыми еңбектер мен мақалалар жазылды.

Қазақстан мен Ресейдің Батыс Сібір өлкесін егін шаруашылығын дамытуға қолайлы өңірлер ретінде қарастыра отырып, осы ұланғайыр аумақты игеріп, Одақ бойынша ауқымды жасампаз еңбектің алабына айналдыру мәселесі алғаш КОКП Орталық Комитетінің 1954 жылы ақпан-наурыз айларында Мәскеуде өткен пленумында көтерілген болатын. «Елде астық өндіруді одан әрі ұлғайту мен тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» мәселе күн тәртібіне қойылды. Пленум Кеңес Одағының барлық аудандарында дәнді дақылдардың шығымын арттырумен қатар, астық өндіруді мақсатты түрде молайту үшін, Солтүстік Қазақстанның тың және тыңайған жерлерін игеру арқылы аз уақыт ішінде егістіктің көлемін кеңейту аса маңызды, әрі нақты міндет болуы екенін атап көрсетті. Дегенмен, осы пленумда биік мінберден ресми түрде «алғаш көтерілді» дегеніміз болмаса, Батыс Сібірді, әсіресе қазақ жерлерін астық егу мақсатында игеру мәселесі бұрыннан бері қозғалып келе жатқан еді.

Кеңес Одағының тоталитарлық коммунистік билік жүйесін қалыптастырушы бас көсемі И.В.Сталин 1953 жылы 5 наурызда қайтыс болып, елдің билігін қолына алған Н.С.Хрущев өзін ұлы істердің бастамашысы етіп көрсету үшін Тың және тыңайған жерлерді игеру науқанын бастауға пәрмен берді.

Тың игеру жылдары – батыл қадамдардың айқын көрінісі болды. Бұл қадамның арқасында сан ғасырлар бойы дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығының табиғи базасы болып келген Сарыарқаның ландшафтық келбетіне қоса, онда мекендеген байырғы халықтың тұрмыстық жағдайы, өмір сүру салтында үлкен өзгерістер орын алды. Атап айтқанда қысқа ғана тарихи кезеңнің ішінде бұрын мал жайылымы болған ұланғайыр жердің миллиондаған гектар алқабы жыртылып, өңделіп, ауылшаруашылық айналымына алынып, игерілді. Осы негізде егін және мал шаруашылығы қоса дамытылған, дамыған инфраструктурасы бар мыңдаған елді мекендер бой көтерді.

Тың игеру миллиондаған адамның өміріне тың жаңалық әкелді. Тың игеру – энтузиазмға толы қайнаған еңбектің алып алаңы болды. Тың игерудің алғашқы екі жылының өзіне ғана-ақ Қазақстанға үш жүз мыңнан астам механизаторлар, құрылысшылар, инженер-техниктер, кәсіби жұмыскерлер, ысылған ауылшаруашылық мамандары келді. Тың игеру – жалынды жастық күш-жігердің символы болды. Тың игерушілердің орташа жасы жиырма бесті құрауы – осының дәлелі. Туған дала төсінде дүбірлеген жаңашыл бастамаға,

қайнаған еңбекке қазақ халқы етене араласты. Тың көтеруге тек солтүстік облыстың тұрғындары ғана емес, батыс, оңтүстік, шығыс өңірлердің жастары да белсене қатысты. Қазақ халқының өмірінде үлкен серпіліс пайда болды. Қазақ халқынан шыққан алғашқы даңғайыр тыңгерлердің есімі Кеңес Одағы құрамындағы он бес республика ауқымында мадақталып жатты. Тыңгерлердің өмір жолы, еңбек сапындағы ерен тұлғасы туралы әдеби шығармалар жазылып, кинокартиналар түсіріліп жатты. Қылқалам шеберлері тың игерушілердің қанық бейнелерін сомдады. Композиторлар бітік өскен астықпен тербелген тың дала туралы небір тамаша туындыларды өмірге келтірді.

Тың игеру барысында көптеген қалалар, кенттер, кеңшарлар мен ұжымшарлар бой көтерді. Олардың ортасын қосатын жолдар салынып, су құбырлары тартылды. Зауыттар мен фабрикалар, шеберханалар көптеп салынып, адамзат игілігіне қызмет ете бастады.

Тың игерудің Кеңес Одағының экономикалық әлеуеті артуына, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға пайдасы болуымен қатар, қазақ халқының мүддесі тұрғысында тым кереғар нәтиже көрсетті. Тың игеру ұранымен байырғы қазақ жеріне миграциялық шабуыл жасау партиялық ұранмен бүркемеленгені белгілі. Себебі, Н.С.Хрущев бастаған КСРО билігі Солтүстік Қазақстанның шұрайлы аудандарын игеру деген желеумен, біртіндеп Ресейге қосып жіберуді көздеді. Бұрынғы Торғай, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Ақмола, Павлодар облыстарымен қатар бұрынғы Қарағанды облысының солтүстік аудандарын біріктіріп, Тың өлкесі атты әкімшілік бірлігін құрды. Тың өлкесінің дербес партия комиеті, атқару комитеті, жеке бюджеті болды. Партиялық, атқарушы-әкімшілік билігі Алматыға емес, тікелей Мәскеуге бағынатын басқару құрылымына ие болды. Бұл «үй ішінен үй тігу», Қазақстанды бөлшектеу саясатының нақ өзі еді. Тың өлкесінің орталығы – ежелгі Қараөткел, Ақмола қаласына Целиноград деген атау берілді.

Тың игерушілерді Қазақстанға көптеп тарту және олардың еңбегін ынталандыру мақсатында мемлекет көптеген материалдық жеңілдіктер жариялады. Тың игерушілер өндірістік жоспарды орындаған немесе асыра орындаған жағдайда қомақты сыйақылар тағайындады. Қазақстанға отбасы, үй мүлкімен келетін тыңгерлерің жол қаражатын мемлекет көтеріп алды. Сондай-ақ отбасына үй салу үшін 10 жылға 10 мың рубль көлеміндегі несие берілді. Бұл несиенің 35 пайызын мемлекет өз мойнына алды. Мал алуға 1500-2000 рубль несие берілді. Бір жарым центнер астық немесе ұн түрінде азық-түлік қарыз түрінде берілді.

Атап айтқанда, тың игерушілер отбасындағы әр адамға 150-1000 рубль көлемінде бір реттік ақшалай көмек берілді. Өзге де материалдық, азық-түліктік көмектер берілумен қатар, тың игерушілер ауыл шаруашылық салығынан босатылды.

Тың және тыңайған жерлерді игеру үшін Қазақстан бойынша 1954-1959 жылдары 20 миллиардқа жуық рубль (сол кездегі бағам бойынша 5 миллиард

АҚШ долларына тең қаржы) жұмсалған. Осындай үлкен қаржыны игерудің нәтижесінде Қазақстанда егістік жерлердің көлемі әлденеше есе артып, астық өндіру бойынша Кеңес Одағында Ресейден кейінгі екінші орынға шықты. Қазақстан Орта Азияны, Оралдан Сібірге дейінгі өңірді астықпен қамтамасыз ететін әлеуетке ие болды.

Тың игеруге келген аудан, кеңшар басшыларының көбі Қазақстаннан тыс өңірлерден келгендіктен, олар жергілікті жердің климаттық ерекшеліктерін, адамдарын т.б. мүлде хабарсыз адамдар еді. Тың игерудің дақпырт-желеуімен 1954-1960 жылдар арасында Қазақстанға Ресей мен Украинадан, Белоруссия мен Молдовадан екі миллионнан астам адам қоныс аударып келді. Олардың барлығы да беркелі еңбектің дәмін сезінген жұмысқа төселген жандар емес еді. Нағыз еңбек адамдарымен қатар, сотталғандар, оңай олжа іздеушілер, алаяқтар мен ұрылар т.б. аз болған жоқ. Бұл туралы қазақстандық татар жазушысы Ибрагим Салаховтың «Көкшетау даласында», Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романдарында т.б. көрініс тапқан. Әсіресе, қазақ халқының менталитетіне қатты әсер еткен маскүнемдік, отбасындағы тұрақсыздық қатарлы келеңсіз жағдайлардың дәл осы тұста қалыптасқаны аталған романдарда шынайы баяндалады. Тың игеру жылдарындағы сұрапыл миграциялық үрдістің салдарынан қазақ халқының Қазақстандағы үлес-салмағы 1959 жылғы санақ нәтижесі бойынша 29 пайызға дейін құлдырады. Н.С.Хрущевтің: «Біз патшалық Ресейдің екі ғасырда жасай алмағанын бірнеше жылда жасап үлгердік», - деуінің мәнісі де осы болатын. Бұл демографиялық кері сальдоның зардабын қазақ халқы әлі тартып отыр. Себебі, тың игеру жылдары құрылған көптеген аудандарда жергілікті ұлт өкілдерінің үлесі екі пайыздан аспайтын жағдайлар кездесті. Қазақстаннан тыс өлкелерден келген тың игерушілерге: «Бұл өлке ежелден игерілмеген, иен жатқан қу медиен дала», - деп ұғындырылды. Сондықтан да келімсектер үшін өздері келіп түскен аумаққа бағзыдан кіндігімен байланған жергілікті халықтың жан дүниесін, салт-дәстүрін, тілін үйренудің, танып білудің еш қажеті болған жоқ.

Қазақстан жеріне келген тың игерушілердің легін жастар құрады. Олар иен далаға қазығын қағып, орнықты. Ешқандай елді-мекен болмаған ең далаға келіп қоныстана бастады. Арман –мақсаттары соғыстан кейінгі тұралап қалған халықты астықпен тойдыру еді. Халыққа азық-түлік жетіспеді, адамдар нан алу үшін үлкен кезекте тұруға мәжбүр болды. Азық-түлік жетіспеушілік тапшылығынан арылу үшін, халықты астықпен қамтамасыз ету мақсатында 1954 жылы СОКП ОК елде ары қарай астық өнімін ұлғайтуға, тың және тыңайған жерлерді игеруге шешім қабылдады.

Қазақстанда 1954–1960 жылдары 25,5 млн. га тың және тыңайған жерлер жыртылса, оның 17 млн. жері Қостанай, Целиноград, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Көкшетау облыстарының аумағында болды. Игеру науқаны басталысымен КСРО-ның түкпір-түкпірінен жастар ағыла бастады.

1954 жылы мәліметтерге сенсек Қазақстанға 130 мыңнан астам адам, ал 1954–1955 жылдары барлығы 360 мың механизаторлар, құрылысшылар және т. б. мамандар, инженерлі-техникалық жұмысшылар жіберілді, ал 1954–1960

жылдары 640 мың-нан астам жастар келсе, оның жартысын комсомол жолдамаларымен келген жастар құрады. Сонымен 1954 жылы маусымында тың игеру аудандарында Кеңестік Одақтың республика мен облыстарынан 57 мың комсомолдар мен жастар және Қазақстанның облыстары мен аудандарынан 12 мың жастар жұмыс жасады. Тың игеру жылдары Қазақстан халқының саны 2,9 миллионға немесе 39,2% ұлғайды. Ал тың игеру аудандарында халық саны 61%-ға өсті. 1954-64 жылдар аралығындағы он жылдықта халық саны 4,4 миллионға өскен. Әсіресе Қостанай мен павлодар облыстарының халқының саны күрт ұлғайған.

Алғашқы тың игерушілерді орналастыруда және мәдени-тұрмыстық жағдайларын қамтамасыз етуде қиындықтар болмай қоймады. Тыңгерлер қаққан қазық толыққанды ауылға айналды. Басында шатырлар мен вагондарда өмір сүрген олар, совхоздарға бірігіп, елді мекендерде мәдени ошақтар, білім беру мекемелері мен тұрғын үйлер салына бастады.

Ақмола облысына – 3705;

Көкшетау облысына – 1363;

Қостанай облысына – 4877;

Павлодар облысына – 1431;

Солтүстік Қазақстан облысына – 2666 адам келген.

Әр елден Қазақстан даласына қарай ағылған адамдардың ағыны шынымен де жоғары болды. Алғашқы үш аптада тек комсомол еріктілері 25 мың адамды құрады, ал маусымның аяғында келушілер саны 75 мыңнан асып түсті. Сол жылдары бұл көрсеткіш бүкіл Көкшетау тұрғындарынан екі есе жоғары еді, ал Целинаның астанасы атанған Ақмола тұрғындарының саны екі жылдың ішінде 80 мыңға жетті. 1954 жылдың қыркүйегінде әскери қызметтен босаған әскери қызметшілері де еріктілер қатарына қосыла бастады. Тың игеру басталған алғашқы қыста дейін жыртылған тың жерлердің көлемі 11 мыңға жетті.

Осылайша, 1954-1959 жылдар аралығында Қазақстанның тың аймақтарында ауыл шаруашылығында жұмыс істейтіндердің саны бес еседен астам өсті! Жалпы, Ақмола облысының халқы 41%-ға, Көкшетау – 37%-ға, Қостанай – 56%-ға, Павлодар – 44%-ға өсті. Осы бес жыл ішінде республика тұрғындарының жалпы саны төрт есеге жуықтады.

Тың игеру деген бұл тек жердің жыртылуы ғана емес, бұл сонымен қатар тұрғын үй, мектеп, аурухана, балабақшалар, клуб, жол құрылысы, көпір, аэродромдар, мал шаруашылығының құрылысы, қоймалар, зауыттар мен өнеркәсіп ғимараттарының тұрғызылған уақыты. Республикада әсіресе әлеуметтік нысандар көптен тұрғызылды. Теміржол, елді мекендер арасындағы жолдың құрылысы, электр желілері, телеграф, радио байланыс, ірі элеваторлар мен ауыл шаруашылығы техникаларын құрастыратын ірі кәсіпорындар пайда болды. Осының бәрі де тың игеру жылдары қол жеткен жетістіктер.

Әрине толассыз келіп жатқан осыншама адамды тұрғын үймен азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемасы тұрды. Тыңгерлердің естеліктерінде кейбір совхоздар екі-үш күндеп азық-түліксіз қалатындығы жазылған. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысы, Черкасск совхозында 26 бала дүниеге келген, ал жұмыс кооперативінде сатып алуға көрпе де, жөргекте, балаларға арналған кереует те, жас нәрестеге арналған киімдер де жоқ, 6 мың жәшік емізік ғана әкелінген. Жұмыспен тұрмыстың қатаң жағдайларына шыдамай мыңдаған тың игерушілер Қазақстан жерлерлерін тастап, өз туған өлкелеріне кері қайтқан. Мәселен, Көкшетау облысына келген 2598 отбасынан 663 отбасы, Ақмола облысында – 412, Павлодар облысында – 416 отбасы өз елдеріне кетіп қалған.

Республика көлемінде ауыл шаруашылығы мамандарын дайындайтын бірнеше жоғарғы оқу орны, СПТУ лар мен арнайы техникумдар ашылып, жастарды оқыту мәселесі мен кадр тапшылығы мәселесін шешкен. 1953-54 оқу жылында 9,4 мың жалпы білім беретін мектептерде 1347 мың бала (*оның ішінде ауыл мектептерінде 791 мың*), балабақшаларда 33 мыңнан астам бала тәрбиеленді. Тың игеру жылдары 44 арнайы білім беретін, 13 жоғарғы білім беретін, олардың 3-еуі ауыл шаруашылығы мамандарын даярлайтын оқу орындары ашылды. 196 арнайы білім беретін оқу орындарында 171 мың бала оқыса, 39 – жоғарғы білім беретін оқу орындарында 144 мыңнан астам студенті тәлім тәрбие алды.

Тыңға келгендер ең алдымен партияның тапсырмасын орындап, патриоттық сезімнің желеңімен келгендер еді. Иен далаға қазық қағып, халықты нанмен тойдырамыз деген асқақ арман мен жалаң ұранның жетегінде келген жастардың – тың игеруге келген өзге ұлт өкілдерінің ұрпағы бүгінде Қазақстан жерінде тамырын тереңге жайып, халықтың басым бөлігін құрауда.

Қорытындылай келе, тың және тыңайған қазақ жерлерін игеру үшін 1954—1959 жылдары 1 млн 500 мың адам келді. Қазақстандағы тың эпопеясы , орталықтың ұйғаруымен жоспарлы ұйымдастырған көші-қон ғаламат этнодемографиялық өзгерістерге әкелді. Нәтижесінде Қазақстанның ұлттық құрамы түбірлі өзгеріп, қазақтар өз жерінде азшылыққа айналды. Қазақ ұлтының республика тұрғындары арасындағы үлесі 1959 жылғы санақ бойынша 38%-дан 30%-ға (2 млн 787 мың адам) күрт төмендеді. Жалпы, 1953—1965 жылдары ауыл шаруашылығы тұрғындары Қазақстанда 2 млн-ға көбейді, демек, 1,5 есеге артты. Қазақстандағы халық санының көбеюі табиғи өсім есебінен емес, механикалық өсу жолымен жүрді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы: әдістемелік // Алматы, №5, 2009 жыл
2. Тың игеру жылдарындағы Қазақстанның демографиясы | world-nan.kz <https://world-nan.kz/kz/blogs/demografiya-kazakhstana-v-gody-osvoeniya-tseliny>
3. “Тың эпопеясы тарих таразысында” С.Мәлікова. Алматы, 2014 жыл

ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ БИОЛОГИЯ: НЕГІЗГІ ИДЕЯЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ МАҢЫЗЫ

Амренова Қаншайым Серікханқызы

ШҚО Глубокое ауданы "Оралхан Бөкей атындағы қазақ орта мектебі" КММ
e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Эволюциялық биология – түрлердің пайда болуы мен уақыт бойынша өзгеруін зерттейтін ғылым. Оның іргелі идеялары медицина мен ауыл шаруашылығынан адам табиғатын және әлемдегі біздің орнымызды түсінуге дейінгі заманауи өмірдің көптеген салаларын қамтиды. Эволюциялық биология – тірі организмдердің уақыт өте келе өзгеріп, дамуын зерттейтін биология ғылымының негізгі бағыттарының бірі. Бұл ғылымның негізгі идеяларын Чарльз Дарвин 1859 жылы «Түрлердің шығу тегі туралы» еңбегінде ұсынды, содан бері эволюциялық биология тірі табиғатты түсінудің негізгі элементіне айналды.

Эволюциялық биологияның негізгі идеялары:

- Табиғи сұрыпталу: Чарльз Дарвин ұсынған теория, қолайлы белгілері бар ағзалардың сол белгілерді ұрпақтарына беру арқылы өмір сүру және көбею ықтималдығы жоғары екенін түсіндіреді. Бұл популяциялардың біртіндеп өзгеруіне және жаңа түрлердің пайда болуына әкеледі.
- Тұқым қуалаушылық: Ата-анадан ұрпаққа генетикалық ақпараттың берілуі. ДНҚ және оның репликация механизмдерінің ашылуы эволюцияны түсінудегі маңызды сәт болды.
- Мутациялар: популяцияларда әртүрлілікті тудыратын және табиғи сұрыпталуға материал беретін генетикалық материалдағы кездейсоқ өзгерістер.
- Бейімделу: организмдердің белгілі бір ортада жақсы өмір сүруіне және көбеюіне мүмкіндік беретін белгілерге ие болу процесі.
- Мамандандыру: Бар түрлерден жаңа түрлердің пайда болу процесі.

Қазіргі әлемдегі эволюциялық биологияның маңызы:

- Медицина: эволюцияны түсіну үнемі дамып келе жатқан және есірткіге төзімді болып келетін АИТВ және тұмау сияқты жұқпалы аурулармен күресуге көмектеседі. Сондай-ақ адам эволюциясы туралы білім генетикалық ауруларды емдеудің жаңа әдістерін жасауға көмектеседі.
- Ауыл шаруашылығы: Өсімдіктер мен жануарларды өсіру эволюциялық принциптерге негізделген. Қазіргі заманғы гендік инженерия әдістері жақсартылған сапасы бар жаңа сорттарды жасауға мүмкіндік береді.
- Қоршаған ортаны қорғау: түрлердің эволюциясын түсіну биоәртүрлілікті сақтаудың және инвазивті түрлерді бақылаудың тиімді стратегияларын жасауға көмектеседі.

- Антропология және психология: эволюциялық биология адамның шығу тегін, мінез-құлқын және әлеуметтік құрылымдарын түсінуге көмектеседі.

Қиындықтар мен перспективалар:

- Күрделі эволюциялық процестерді зерттеу: Геномика және биоинформатика сияқты заманауи зерттеу әдістері ғалымдарға эволюцияны молекулалық деңгейде зерттеуге және Жердегі тіршілік тарихын қайта құруға мүмкіндік береді.
- Гендер мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуін түсіну: Эволюция генетикалық және қоршаған орта факторларының әсерінен болатын күрделі процесс.
- Эволюциялық принциптерді басқа салаларда қолдану: Эволюциядан алынған идеялар жасанды интеллект, робототехника және басқа технологияларды дамытуда қолданылады.

Қазіргі әлемде эволюциялық биология жер бетіндегі тіршіліктің әртүрлілігін түсіну және көптеген практикалық мәселелерді шешу үшін үлкен маңызға ие. Мысалы, эволюцияны зерттеу жұқпалы аурулардың пайда болу және таралу механизмдерін түсінуге, сондай-ақ олармен күресу стратегиясын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, эволюциялық биология биологиялық әртүрлілікті және экожүйелердің тұрақтылығын сақтауға көмектесетін ауыл шаруашылығы мен қоршаған ортаны қорғауда маңызды рөл атқарады.

Эволюциялық биология бойынша орыс әдебиетінде В.И. сияқты көрнекті ғалымдардың көптеген еңбектерін табуға болады. Вернадский, Н.К. Кольцов, А.Н. Осы ғылымның дамуына зор үлес қосқан Северцов. Олардың еңбектері эволюция процестерін түсінуімізді тереңдетуге және оны іс жүзінде қолдануға көмектесті.

Сонымен, эволюциялық биология тірі табиғатты түсіну және қазіргі әлемнің өзекті мәселелерін шешу үшін үлкен маңызы бар іргелі ғылым болып табылады. Оның табиғи сұрыпталу және генетикалық вариация туралы негізгі идеялары жер бетіндегі тіршілік эволюциясын жақсырақ түсінуге және осы білімді адамзат игілігі үшін пайдалануға көмектеседі. Эволюциялық биология өткеннің ғылымы ғана емес, ол Жердегі тіршіліктің бүгінгі мен болашағын түсінудің кілті. Оның идеялары мен қағидалары маңызды мәселелерді шешуге және тұрақты әлем құруға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Дарвин Ч. Происхождение видов. М.: Наука, 1969.
2. Вернадский В.И. Научное мышление как планетное явление // Труды по биохимии. М.: Наука, 1984.
3. Северцов А.Н. Эволюция: факты и теории. М.: Наука, 1978.

4. Доукинс Р. Эгоист ген. – М.: Мир, 1993 ж.
5. Марков А.В. Адам эволюциясы. – М.: АСТ, 2014 ж.
6. Яблоков А.В., Юсуфов А.Г. Эволюциялық ілім. – М.: Жоғары мектеп, 2006 ж.

ӘОЖ 37

БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ҚОЛДАНУ

Құманова Жаннұр Мақсатқызы

Өскемен қаласы бойынша білім бөлімінің “№15 орта мектебі” КММ,
Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Заманауи әлем білімге жаңа талаптар қойып отыр, ал бастауыш мектеп те ерекшелік емес. Инновациялық білім беру технологиялары (ИББТ) барған сайын өзекті бола түсуде, тәрбиешілерге заманауи балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын тартымды және тиімді сабақтарды құруға көмектеседі. Заманауи білім беру әрбір оқушыға сапалы әрі тиімді білім беруді өз алдына міндет етіп қояды. Осы мақсатқа жетуге көмектесетін негізгі құралдардың бірі – білім беру технологиясы. Соңғы онжылдықтарда білім беру технологиялары оқу процесінің құрамдас бөлігіне айналып, бастауыш мектептерде кеңінен қолданылуда.

Бастауыш мектепте білім беру технологияларын қолдану оқу процесін қызықты, қолжетімді және тиімді етеді. Заманауи технологиялардың көмегімен мұғалімдер оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделген тартымды сабақтар жасап, тереңірек білім алуды қамтамасыз ете алады.

Бастауыш мектептегі ИББТ негізгі түрлері:

- Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ):
- Интерактивті тақта: материалды көрнекі түрде көрсетуге және ойындар мен жаттығулар арқылы оқушыларды оқу процесіне тартуға мүмкіндік береді.
- Компьютерлік бағдарламалар мен қолданбалар: логикалық ойлауды, есте сақтауды, зейінді дамыту, сонымен қатар әртүрлі пәндерді оқуға көмектеседі.
- Онлайн ресурстар: ақпараттың үлкен көлеміне қол жеткізуді қамтамасыз етіңіз, виртуалды экскурсиялар жүргізуге, онлайн жарыстар мен олимпиадаларға қатысуға мүмкіндік береді.
- Жоба әрекетінің технологиялары: Олар балаларды мақсат қоюға, жоспарлауға, топта жұмыс істеуге, шешімдерді табуға және нәтижелерді ұсынуға үйретеді.
- Ойын технологиялары: білімді ойын түрінде қабылдауға, оқуға деген ынта мен қызығушылықты арттыруға мүмкіндік береді.

- Дамыта оқыту технологиялары: Әр баланың жеке ерекшеліктеріне бағытталып, оның мүмкіндіктерін дамытуға ықпал етеді.
- Проблемалық оқыту технологиялары: Балаларды өз бетінше ойлауға, талдауға, проблемалық жағдаяттардың шешімін табуға үйретеді.

Бастауыш мектепте ИББТ қолдану мысалдары:

- Математика сабақтары: санауды, геометриялық фигураларды және есептерді шешуді үйрену үшін интерактивті ойындар мен бағдарламаларды пайдалану.
- Орыс тілі сабақтары: орфографиялық дағдыларды жаттықтыру, мәтіндер мен презентациялар жасау үшін онлайн тренажерларды пайдалану.
- Айналадағы әлем сабақтары: мұражайларға, қорықтарға, тарихи орындарға виртуалды экскурсиялар.
- Бейнелеу өнері сабақтары: сызбалар, коллаждар, анимациялар жасау үшін графикалық редакторларды пайдалану.

ИББТ пайдаланудың артықшылықтары:

- Оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттыру
- Дербестік пен шығармашылық ойлауды дамыту
- Оқытуды дараландыру
- Ақпараттық мәдениетті қалыптастыру
- Қазіргі қоғамдағы өмірге дайындық

Қиындықтар:

- Барлық студенттердің технологияға қолжетімділігін қамтамасыз ету
- Мұғалімдерді ИТ-пен жұмыс істеуге үйрету
- Интернеттегі балалардың қауіпсіздігін қадағалау
- Технология мен дәстүрлі оқыту әдістерін теңгерімді пайдалану

Бастауыш сыныптарда білім беру технологияларын табысты қолдану мұғалімдерден біліктілік пен кәсібилікті талап ететінін айта кеткен жөн. Мұғалімдер оқу үдерісіне жаңа технологияларды енгізуге дайын болуы керек, сонымен қатар цифрлық құралдармен жұмыс істеу дағдылары болуы керек.

Қазіргі заманғы білім беруде, әсіресе бастауыш сыныптарда білім беру технологиясының өзектілігі артып келеді, бұл оқу сапасын арттыруға, оқушылардың дағдыларын дамытуға және қызықты және ынталандырушы оқу ортасын құруға көмектеседі. Студенттерге білім беру жолының басында барынша қолдау көрсету үшін білім беру технологияларын дамыту мен жетілдіруді жалғастыру маңызды.

ИББТ дәстүрлі оқыту әдістерін алмастырмай, толықтыратын құрал екенін есте ұстаған жөн. Бастауыш мектепте технологияны сауатты пайдалану оқу үдерісін тиімді, қызықты және қазіргі заман талабына сай ете алады.

Әдебиеттер:

1. Селевко Г.К. Қазіргі білім беру технологиялары. – М.: Халық ағарту, 1998 ж.
2. Роберт И.В. Білім берудегі қазіргі ақпараттық технологиялар: дидактикалық мәселелер, қолдану перспективалары. – М.: Школа-Пресс, 1994 ж.
3. Хуторской А.В. Қазіргі дидактика. – Санкт-Петербург: Петр, 2001 ж.
4. Бастауыш жалпы білім берудің федералдық мемлекеттік білім стандарты. – М.: Білім, 2010 ж.
5. Кузьменко Н.И. Образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Юрайт, 2018.
6. Компьютерные технологии в начальной школе: Учебно-методическое пособие / Под ред. Е.А. Кузнецовой. – М.: Академия, 2016.
7. Сергеева Е.В., Педагогические технологии: Учебник для студентов педагогических вузов. – М.: Дашков и К°, 2019.

ӘОЖ37

МЕКТЕП ПСИХОЛОГЫНЫҢ РӨЛДЕРІ МЕН МІНДЕТТЕРІ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАР МЕН ТӘЖІРИБЕЛЕР

Сейлханова Линара Елтаевна

ШҚО Глубокое ауданы "Оралхан Бөкей атындағы қазақ орта мектебі" КММ,
Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Мектеп психологы – оқушыларға эмоционалдық, әлеуметтік және психологиялық проблемаларды жеңуге көмектесу арқылы оқу-тәрбие процесінде маңызды рөл атқаратын кәсіби маман. Мектеп психологының жұмысы қолайлы білім беру ортасын құруға көмектесетін және білім беру процесінің барлық қатысушыларына психологиялық қолдау көрсететін халықаралық стандарттар мен озық тәжірибелерге негізделген.

Мектеп психологы жұмысының негізгі аспектілерінің бірі оқушыларға, олардың ата-аналарына және мұғалімдеріне консультациялық көмек көрсету болып табылады. Мектеп психологы жанжалдарды шешуге, өзін-өзі реттеу дағдыларын дамытуға, өзін-өзі бағалауды арттыруға және әлеуметтік дағдыларды дамытуға көмектеседі. Ол сондай-ақ жеке және топтық кеңестер береді, дағдарыс кезінде кеңес береді және студенттерге жаңа ортаға бейімделуге көмектеседі. Қазіргі әлемде мектеп психологы балалардың дамуы мен оқуы үшін қолайлы және қолайлы жағдай жасауда маңызды рөл атқарады. Халықаралық стандарттар мен тәжірибелер осы маман атқаратын жауапкершіліктер мен рөлдердің кең ауқымын анықтайды. Бұл мақалада біз халықаралық тәжірибеге және қазіргі тенденцияларға сүйене отырып, мектеп психологының жұмысының негізгі аспектілерін қарастырамыз.

Мектеп психологының рөлдері:

1. Кеңесші: Мектеп психологы оқушыларға, ата-аналарға және мұғалімдерге эмоционалды, әлеуметтік және академиялық қиындықтарды шешуге көмектесу үшін жеке және топтық кеңес береді.
2. Диагностик: Оқушылардың даму ерекшеліктерін, интеллектуалдық қабілеттерін, тұлғалық ерекшеліктерін және эмоционалды жағдайын анықтау үшін психологиялық диагностика жүргізеді.
3. Әзірлеуші: Балалардың әлеуметтік, эмоционалды және академиялық дағдыларын дамыту, проблемалық мінез-құлықтың алдын алу және білім беру процесінің барлық қатысушыларының психологиялық құзыреттілігін арттыру бағдарламаларын әзірлейді және жүзеге асырады.
4. Зерттеуші: Оқушылардың психологиялық саулығына, оқу бағдарламалары мен жұмыс әдістерінің тиімділігіне зерттеу жүргізеді.
5. Адвокат: балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды, инклюзивті білім беру ортасын құруға ықпал етеді және барлық студенттерге тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді.

Халықаралық стандарттар мен тәжірибелер:

1. NASP (Мектеп психологтарының ұлттық қауымдастығы): Американдық мектеп психологтарының қауымдастығы бағалауды, араласуды, кеңес беруді, алдын алуды, зерттеуді және насихаттауды қамтитын 10 құзыреттілік саласын анықтайды.
2. EFPA (Психологтар қауымдастығының Еуропалық федерациясы): Еуропалық психологиялық қауымдастықтар федерациясы психолог жұмысының этикалық принциптеріне, бағалау, араласу және кеңес беру саласындағы құзыреттілікке, сондай-ақ балалардың нақты дамуын білуге бағытталған және жасөспірімдер.
3. ICSEE (International Congress for School Effectiveness and Improvement): Мектептің тиімділігі мен жақсарту жөніндегі халықаралық конгресс оқушылардың жетістіктері мен әл-ауқатын жақсартуға бағытталған мектеп бағдарламаларын әзірлеуге және жүзеге асыруға мектеп психологының қатысуының маңыздылығын атап көрсетеді.

Ағымдағы трендтер:

- Позитивті психологияға назар аударыңыз: мектеп психологтары балалардың күшті жақтарын, жағымды эмоцияларды және төзімділікті дамытуға көбірек көңіл бөлуде.
- Технологияны пайдалану: Ақпараттық технология диагностика, кеңес беру және білім берудің маңызды құралына айналууда.
- Көпсалалы әдіс: мектеп психологтары оқушыларға жан-жақты қолдау көрсету үшін мұғалімдермен, ата-аналармен, әлеуметтік қызметкерлермен және басқа да мамандармен белсенді жұмыс істейді.

Мектеп психологы өз жұмысында этикалық принциптер, ақпараттың құпиялылығы, құзыреттілік пен кәсібилік сияқты халықаралық стандарттарды басшылыққа алады. Сондай-ақ психология саласындағы зерттеулер мен тәжірибеге негізделген озық тәжірибелерді пайдаланады.

Мектеп психологы жұмысының маңызды аспектілерінің бірі басқа мамандармен - мұғалімдермен, әлеуметтік қызметкерлермен, педагогикалық психологтармен және басқа мамандармен ынтымақтастық болып табылады. Білім беру үдерісіне барлық қатысушылардың өзара әрекеті ғана балалар мен жасөспірімдердің дамуына қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеулер көрсеткендей, мектептегі психикалық денсаулықты қолдау оқушылардың үлгерімін жақсартады, стрессті азайтады, өзін-өзі бағалауды жақсартады және әлеуметтік дағдыларды дамытады. Сондықтан оқу-тәрбие үрдісінде мектеп психологының рөлі баға жетпес.

Қорыта айтқанда, мектеп психологы оқушылардың өмірінде қиындықтарды жеңіп, дамуына көмектесу арқылы маңызды рөл атқарады. Оның жұмысы халықаралық стандарттар мен озық тәжірибелерге негізделген, бұл қолайлы білім беру ортасын құруға және білім беру процесінің барлық қатысушыларына психологиялық қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Алексеев Н. Ю. Педагогика: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2019.
2. Васильев А. Г. Психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. – СПб.: Питер, 2020.
3. Лурия А. Развитие психики: Избранные труды. – М.: Просвещение, 2018.
4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: вопросы теории и практики. - М.: Педагогика, 1991.
5. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. - СПб.: Питер, 1999.

ӘОЖ37

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ШЫНАЙЫ МАТЕРИАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ: ОҚУДЫ ЖАНДАНДЫРУ

Нагасбекова Гулбаршын Сериккановна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Шет тілдерін оқытуда, шынайы тілдік ортаны құру оқушылардың қарым-қатынас дағдылары мен мотивациясын дамытуда шешуші рөл атқарады. Фильмдер, сериалдар, музыка, мақалалар және подкасттар сияқты ана тілінде

сөйлейтіндер жасаған шынайы материалдар тірі тілге еруге, әртүрлі екпіндер мен интонацияларды естуге, мәдени ерекшеліктермен танысуға және сөздік қорын кеңейтуге бірегей мүмкіндік береді. Қазіргі әлемде ағылшын тілін үйрену табысты қарым-қатынас пен мансаптық өсу үшін маңызды бола түсуде. Шет тілін тиімді оқытудың негізгі аспектілерінің бірі-фильмдер, сериалдар, музыка, мақалалар және басқа мәтіндер сияқты ана тілінде сөйлейтіндер жасаған шынайы материалдарды пайдалану. Мұндай материалдарды ағылшын тілі сабақтарына біріктіру оқушылардың мотивациясын едәуір арттырып, олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Түпнұсқа материалдар-ана тілінде сөйлейтіндер үшін ана тілінде сөйлейтіндер жасаған нақты мәтіндер. Олар күнделікті өмірде қолданылатын нақты қарым-қатынас жағдайларын, лексиканы және грамматикалық құрылымдарды көрсетеді. Ағылшын тілі сабақтарында мұндай материалдарды пайдалану студенттерге тілдік ортаға еруге, шынайы қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және ана тілінде сөйлейтіндердің сөйлеуін түсінуді жақсартуға мүмкіндік береді.

Шынайы материалдарды пайдаланудың артықшылықтары:

- Мотивация: шынайы материалдар, әсіресе оқушылардың қызығушылығына сәйкес келетін материалдар, тіл үйренуге деген қызығушылықты арттырады және оқу процесін қызықты етеді.
- Қарым-қатынас дағдыларын дамыту: оқушылар нақты өмірлік жағдайларда тілді түсінуді үйренеді, сөздік қорын кеңейтеді, сөйлеудің әртүрлі стильдерін меңгереді және өз ойлары мен идеяларын білдіруді үйренеді.
- Мәдениетті түсіну: шынайы материалдар зерттелетін тіл елдерінің мәдениеті, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен құндылықтары туралы білуге көмектеседі.
- Сыни ойлауды дамыту: оқушылар ақпаратты талдауға, ең бастысы, қорытынды жасауға және өз пікірін қалыптастыруға үйренеді.

Шынайы материалдарды сабақтарға қалай біріктіруге болады:

1. Материалдарды таңдау:

- Тілді меңгеру деңгейін және оқушылардың мүдделерін ескеріңіз.
- Оқытуды әртараптандыру үшін әр түрлі материалдарды қолданыңыз.
- Сабақтың тақырыбы мен оқу бағдарламасына сәйкес келетін материалдарды таңдаңыз.

2. Алдын ала дайындық:

- Материалды қарап шығыңыз және негізгі ойларды бөлектеңіз.

- Оқушыларға материалды түсінуге көмектесетін тапсырмалар мен сұрақтар дайындаңыз.
 - Оқушылардың материалды түсіну үшін қажетті сөздік қоры бар екеніне көз жеткізіңіз.
3. Шынайы материалдарды пайдалану идеялары:
- Субтитрмен фильмдер мен телешоуларды көру.
 - Музыка тыңдау және ән мәтіндерін талдау.
 - Мақалалар мен жаңалықтарды оқу.
 - Подкасттар мен радио хабарларын тыңдау.
 - Ана тілінде сөйлейтіндермен сұхбат жүргізу.
 - Мәдени ерекшеліктерді талқылау.
4. Кейінгі жұмыс:
- Оқушылармен материалды талқылаңыз, сұрақтар қойыңыз, түсінуді тексеріңіз.
 - Қаралған немесе оқылған материал негізінде рөлдік ойындарды, пікірталастар мен пікірталастарды ұйымдастырыңыз.
 - Оқушыларды эссе, пікір жазуға немесе материалға қатысты жобаларын жасауға шақырыңыз.

Шынайы материалдардың мысалдары:

- Фильмдер мен телешоулар: Disney, Pixar, Netflix, TED Talks.
- Музыка: Spotify, YouTube Music, Billboard charts.
- Мақалалар мен жаңалықтар: BBC News, CNN, National Geographic, Time Magazine.
- Подкасттар: Apple Podcasts, Google Podcasts, Spotify Podcasts.

Ағылшын тілі сабақтарында шынайы материалдарды пайдалану оқытуды қызықты, тиімді және нақты қарым-қатынас жағдайларына жақындатады. Бұл студенттерге қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, ой-өрісін кеңейтуге және зерттелетін тіл мәдениетін жақсы түсінуге көмектеседі. Ағылшын тілі сабақтарында шынайы материалдарды пайдалану оқушыларды табысты оқытуда маңызды рөл атқарады. Бұл материалдар студенттердің мотивациясын арттырып қана қоймай, олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Ағылшын тілі сабақтарында фильмдерді, сериалдарды, музыканы, мақалаларды және басқа да шынайы материалдарды біріктіру студенттерге тілдік ортаға жақсырақ енуге және жаңа тілді сәтті меңгеруге көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Peacock, M. (1997). The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51(2), 144-156.

2. Tomlinson, B. (2011). Materials development in language teaching. Cambridge University Press.
3. Gilroy, D. (2008). Authentic materials and culture content in EFL classrooms. The Reading Matrix, 8(2), 104-114
4. Браун, Медицина Ғылымдарының Докторы (2007). Принциптер бойынша оқыту: Тіл Педагогикасына Интерактивті Көзқарас. Пирсон Білімі.
5. Хармер, Дж. (2007). Ағылшын Тілін Оқыту Практикасы. Лонгман.
6. Ричардс, Дж.С. Және Роджерс, Т. С. (2001). Тілдерді Оқытудағы тәсілдер мен Әдістер. Кембридж Университетінің Баспасы.

ӘОЖ37

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ: БАСТАУЛАРҒА САЯХАТ

Рустемова Бахытгуль Касымбаевна

Жамбыл облысы Кордай ауданы, «Ж.Аймауытов атындағы орта
мектебі» КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерттеу қазақ тілін оқыту процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Тіл сабақтарына Қазақ әдебиеті мен ұлттық мәдениет элементтерінің шығармаларын енгізу оқушылардың өз халқының тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылығын дамытуға мүмкіндік береді, ұлттық сана мен өз мұрасына деген мақтаныш сезімін қалыптастырады. Қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерделеу ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және мәдени мұраны сақтау үшін маңызды мәнге ие. Алайда, көптеген студенттер үшін Қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерделеу осы аспектілерге деген қызығушылықтың жеткіліксіздігінен сын-тегеурін болуы мүмкін.

Әдебиет пен мәдениетті біріктірудің артықшылықтары:

- Сөздік қорын және грамматикалық дағдыларын кеңейту: қазақ әдебиетінің шығармалары тілдің лексикасын, грамматикасы мен стилистикасын зерделеу үшін бай материал ұсынады.
- Мәтінді оқу және талдау дағдыларын дамыту: әдеби мәтіндермен жұмыс жасау студенттерге сыни тұрғыдан ойлау, ақпаратты талдау және түсіндіру дағдыларын дамытуға көмектеседі.
- Мәдени контексті түсіну: қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерттеу оқушыларға қазақ халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, құндылықтары мен дүниетанымын жақсы түсінуге көмектеседі.
- Ұлттық сана-сезімді қалыптастыру: қазақ халқының бай тарихы мен мәдениетімен танысу ұлттық бірегейлікті және өз мұрасы үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

- Шығармашылық қабілеттерін дамыту: қазақ әдебиетінің шығармалары оқушыларды шығармашылық пен өзін-өзі көрсетуге шабыттандырады.

Әдебиет пен мәдениетті біріктіру жолдары:

1. Әдеби мәтіндерді қолдану:

- Қазақ әдебиетінің шығармаларын оқу және талдау: оқу бағдарламасына түрлі жанрдағы шығармаларды қосу: ертегілер, аңыздар, поэзия, проза.
- Әдеби шығармаларды талқылау: оқушылар өз әсерлері мен интерпретацияларымен бөлісе алатын пікірталастар, пікірталастар мен дөңгелек үстелдер ұйымдастыру.
- Әдеби шығармаларға негізделген шығармашылық тапсырмалар: шығармалар, өлеңдер, сценарийлер жазу, иллюстрациялар және басқа да шығармашылық жұмыстар жасау.

2. Қазақ фольклорын зерттеу:

- Ертегілермен, аңыздармен, мақал-мәтелдермен танысу: фольклорды зерттеу оқушыларға қазақ халқының даналығын, құндылықтары мен дүниетанымын түсінуге көмектеседі.
- Халық әндері мен билерін орындау: музыкалық және би фольклорының элементтерін сабаққа қосу оқуды қызықты әрі эмоционалды етеді.

3. Қазақстанның тарихы мен мәдениетін зерттеу:

- Тарихи оқиғалармен және тұлғалармен танысу: Қазақстан тарихын зерттеу оқушыларға әдеби шығармалардың мәдени және тарихи мәнмәтінін түсінуге көмектеседі.
- Қазақ дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын зерттеу: ұлттық киіммен, тағамдармен, мерекелермен және әдет-ғұрыптармен танысу оқушыларға қазақ мәдениетіне енуге көмектеседі.

4. Мультимедиялық ресурстарды пайдалану:

- Фильмдер мен бейнелерді көру: аудиовизуалды материалдарды пайдалану оқуды көрнекі және қызықты етеді.
- Виртуалды экскурсиялар: Қазақстанның мұражайлары, тарихи орындары мен көрікті жерлері бойынша Виртуалды турлар оқушыларға қазақ мәдениетіне енуге мүмкіндік береді.

5. Жобалық қызмет:

- Қазақ әдебиеті мен мәдениетімен байланысты жобаларды құру: мысалы, оқушылар қазақ жазушысы туралы презентация жасай алады, ертегі немесе аңызды сахналауды дайындай алады, халық қолөнерінің көрмесін ұйымдастыра алады.

Интеграция бойынша ұсыныстар:

- Оқушылардың жасына және қызығушылығына сәйкес келетін әдеби шығармалар мен мәдени элементтерді таңдаңыз.
- Оқуды қызықты және интерактивті ету үшін әртүрлі әдістер мен әдістерді қолданыңыз.
- Оқушылардың шығармашылығы мен өзін-өзі көрсетуі үшін жағдай жасаңыз.
- Топтық жұмысты, пікірталастарды және рөлдік ойындарды қолдана отырып, сабақтарды интерактивті түрде өткізіңіз.
- Оқушыларды қазақ әдебиеті мен мәдениетін өз бетінше оқуға ынталандыру

Қазақ әдебиеті шығармаларын қазақ тілі сабақтарына біріктірудің бір жолы-қазақ тіліндегі мәтіндерді оқу және талқылау. Абай Құнанбаев, Мұхтар Әуезов, Шәкен Мұсаұлы сияқты классиктердің шығармаларын оқыту студенттерге қазақ әдебиеті әлеміне еруге, оның құндылықтары мен ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі. Материалды тиімдірек игеру үшін талқылаулар жүргізуге, шығармалардың стилі мен тақырыптарын талдауға, сондай-ақ оқылған шығармалар негізінде эссе жазу немесе презентация жасау сияқты шығармашылық тапсырмаларды орындауға болады. Оқушылардың өз халқының тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылығын дамыту үшін ұлттық мәдениет элементтерін қазақ тілі сабақтарына біріктіру қажет. Бұл халықтық дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, мерекелерді, музыканы, билерді және халық өнерін зерттеу болуы мүмкін. Қазақ мәдениеті туралы тақырыптық сабақтар өткізу, ұлттық мәдениет тақырыбында көрмелер, конкурстар, концерттер ұйымдастыру студенттерге өз тарихы мен дәстүрлерін жақсы түсінуге және жақсы көруге көмектеседі.

Қазақ әдебиеті шығармалары мен ұлттық мәдениет элементтерін қазақ тілі сабақтарына біріктіру оқушылардың өз халқының тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылығын дамытуда маңызды рөл атқарады. Өз халқының әдеби шедеврлері мен дәстүрлері әлеміне ену студенттерге өздерінің өткенін, құндылықтары мен дәстүрлерін жақсы түсінуге көмектеседі. Бұл өз мәдениеті үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруға ықпал етеді және ұлттық мұраны сақтау жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Әдебиеттер.

1. Жүсіпбек, Б. (2017). Казахский язык и литература: интеграция в образовательный процесс. Журнал "Казахстанские педагогические чтения", 3(15), 78-84.

2. Мұратбек, Г. (2019). Применение методов интеграции казахской литературы и культуры в уроках казахского языка. Педагогика и методика обучения, 2(25), 45-51.

3. Абдраимова, Д., & Темиргалиев, А. (2020). Развитие интереса учеников к истории и культуре через изучение казахской литературы. Вестник КазНУ. Серия гуманитарные науки, 4(78), 112-118.

ӘОЖЗ7

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ: ОЙЫН АРҚЫЛЫ МОТИВАЦИЯ МЕН БЕЛСЕНДІЛІКТІ АРТТЫРУ

Оспанова Гульнара Абдиловна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Геймификация (gamification) – бұл ойын механикасы мен элементтерін ойын емес контексттерде, соның ішінде білім беруде қолдану. Бастауыш мектепте ойын ойнау оқушылардың ынтасы мен белсенділігін арттырудың күшті құралы бола алады, бұл оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді. Ойын әрекеті балалардың дамуы үшін табиғи орта болып табылады, ал бастауыш мектепте оқуды ойнау бұл принципті оқушылардың оқу процесіне ынтасы мен қатысуын арттыру үшін пайдаланады. Сабақтарға ойын механикасы мен элементтерін енгізу арқылы біз оқуды қызықты приключенияға айналдырамыз, мұнда әр бала жаңа білім мен жетістіктерге ұмтылады.

Негізгі ойын элементтері:

- Ұпайлар мен марапаттар: ұпайлар, төсбелгілер, виртуалды валюта-мұның бәрі бәсекелестік рухты және оқуға деген ұмтылысты ынталандырады.
- Деңгейлер мен прогресс: оқудағы прогресті визуализациялау оқушыларды алға жылжуға және жаңа мақсаттар қоюға ынталандырады.
- Тапсырмалар мен тапсырмалар: оқуды нақты мақсаттары мен жетістіктері бар қызықты приключенияға айналдырады.
- Ынтымақтастық және бәсекелестік: топтық жұмыс және салауатты бәсекелестік дағдыларын дамыту.
- Тарих және сюжет: оқушыларды қызықты білім әлеміне батырады және оқуды мағыналы етеді.

Сабақта геймификацияны қалай қолдануға болады:

- Интерактивті тақталар мен қосымшалар: сабақтарда қолдануға болатын көптеген білім беру ойындары мен қосымшалары бар.
- Карталар мен үстел ойындары: логикалық ойлауды, есте сақтауды және зейінді дамытады.

- Рөлдік ойындар: балаларға әртүрлі рөлдерді сынап көруге және алған білімдерін іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді.
- Викториналар мен байқаулар: бәсекелестік рухты және оқуға деген ұмтылысты ынталандырады.
- Өз ойындарын жасау: балалар өздері ойлап тауып, ойындар жасай алады, бұл олардың шығармашылығы мен қиялын дамытады.

Геймификацияның артықшылықтары:

- Оқушылардың ынтасы мен белсенділігін арттыру.
- Ынтымақтастық және коммуникация дағдыларын дамыту.
- Есте сақтау мен зейінді жақсарту.
- Шығармашылық пен қиялды дамыту.
- Оқуға деген қызығушылықты арттыру.
- Мотивацияны арттыру: ұпайлар, белгілер, деңгейлер және жарыстар сияқты ойын элементтері оқуға деген қызығушылықты және жақсы нәтижеге жетуге деген ұмтылысты ынталандырады.
- Қатысуды жақсарту: ойын механикасы балаларға ұзақ уақыт назар аударуға және материалды жақсы сіңіруге көмектесу арқылы оқытуды интерактивті және қызықты етеді.
- 21 ғасыр дағдыларын дамыту: Ойындар сыни ойлауды, шығармашылықты, коммуникативті дағдыларды және командада жұмыс істеу қабілетін дамытуға ықпал етеді.
- Позитивті оқу ортасы: ойын ойнау сыныпта жағымды атмосфераны қалыптастырады, стрессті азайтады және оқушылардың өз қабілеттеріне деген сенімін арттырады.

Есте сақтау маңызды:

- Ойын ойнау-бұл мақсат емес, құрал.
- Ойындар оқушылардың жасы мен қызығушылықтарын ескере отырып таңдалуы керек.
- Ойын мен оқу арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажет.
- Әр түрлі ойын механикасын қолдану маңызды.
- Ойын ойнау оны ауыстырудың орнына оқу процесіне біріктірілуі керек.
- Ойындар балалардың жас ерекшеліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып таңдалуы керек.
- Бәсекеге қабілетті және кооперативті элементтер арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету қажет.
- Нәтижелерді бақылау және қажет болған жағдайда тәсілді түзету маңызды.

Геймификация — бұл 21 ғасырдың негізгі құзыреттіліктерін ілгерілету үшін бастауыш мектепте қызықты және ынталандыратын оқу ортасын құрудың тиімді құралы. Геймификация — бұл оқу процесін қызықты әрі тиімді етудің тиімді әдісі. Ойын механикасы мен элементтерін қолдана отырып, біз балаларға оқуды жақсы көруге және жоғары нәтижелерге қол жеткізуге көмектесе аламыз.

Әдебиеттер:

1. Капп, К.М. (2012). Оқыту мен оқытудың геймификациясы: Оқыту мен тәрбиелеудің Ойынға негізделген әдістері мен стратегиялары. Пфайфер.
2. Зихерман, Дж. Және Каннингэм, С. (2011). Дизайн бойынша геймификация: веб және мобильді қосымшаларда ойын механикасын Енгізу. О'Рейли Бак.
3. Вербак, К., Және Хантер, Д. (2012). Жеңіске жету үшін: ойын ойлау сіздің бизнесіңізде қалай төңкеріс жасай алады. Wharton Сандық Баспасөзі.

ӘОЖЗ7

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУ: ИНТЕРАКТИВТІЛІК ЖӘНЕ САБАҚҚА ДЕГЕН ҚҰШТАРЛЫҚ

Нурпейсова Булбул Байгожаевна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Қазіргі әлемде цифрлық технологиялар әр адамның өмірінде маңызды рөл атқарады, ал білім де ерекшелік емес. Бастауыш мектепте цифрлық құралдарды пайдалану сабақтарды интерактивті және қызықты етуге, оқушылардың ынтасын арттыруға және оқу сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялар біздің өмірімізге мықтап енді, ал білім де ерекшелік емес. Бастауыш мектепте цифрлық құралдарды пайдалану жаңа оқу мүмкіндіктерін ашады, бұл сабақтарды интерактивті, қызықты және тиімді етеді.

Сандық құралдардың артықшылықтары:

- Интерактивтілік: сандық құралдар оқытуды қызықты әрі тиімді ететін интерактивті тапсырмалар, ойындар мен викториналар жасауға мүмкіндік береді.
- Көрнекілік: бейне, анимация және инфографика сияқты мультимедиялық материалдарды пайдалану ақпаратты жақсы сіңіруге және оны ұзақ уақыт есте сақтауға көмектеседі.
- Оқытуды жекелендіру: сандық құралдар оқу процесін әр оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді.

- Қол жетімділік: көптеген білім беру ресурстары интернетте ақысыз немесе қол жетімді бағамен қол жетімді.
- Ғылымға қатынастық: цифрлық құралдар студенттердің жобалар мен тапсырмалар бойынша бірлескен жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді, бұл коммуникация және топтық жұмыс дағдыларын дамытады.

Пайдалы қосымшалар мен платформалар:

Интерактивті тақталар мен планшеттер:

- Артықшылықтары: интерактивті презентациялар жасауға, виртуалды экскурсиялар жасауға, білім беру қосымшаларын пайдалануға мүмкіндік береді.
- Мысалдар: SMART Board, Promethean ActivPanel, Microsoft Surface, Apple iPad.

Білім беру қосымшалары:

- Артықшылықтары: оқу, математика, жаратылыстану, шет тілдері және басқа пәндерді оқытуға арналған әртүрлі қосымшалар.
- Мысалдар: Khan Academy Kids, Duolingo ABC, Prodigy Math, Starfall learn to Read, National Geographic Kids.

Интерактивті тапсырмалар мен ойындарды құруға арналған платформалар:

- Артықшылықтары: интерактивті тапсырмаларды, викториналар мен ойындарды жасауға мүмкіндік береді.
- Мысалдар: Kahoot!, Quizizz, LearningApps, Wordwall.

Мультимедиялық презентациялар жасауға арналған бағдарламалар:

- Артықшылықтары: мәтінді, кескіндерді, бейнелерді және анимацияларды пайдаланып түрлі-түсті және ақпараттық презентациялар жасауға мүмкіндік береді.
- Мысалдар: Microsoft PowerPoint, Google Slides, Prezi.

Онлайн оқыту платформалары:

- Артықшылықтары: қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруға, вебинарлар өткізуге, онлайн курстар құруға мүмкіндік береді.
- Мысалдар: Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams, Moodle.

Мұғалімдерге арналған ұсыныстар:

- Оқушылардың жасына және қажеттіліктеріне сәйкес келетін сандық құралдарды таңдаңыз.
- Сандық құралдарды дәстүрлі оқыту әдістерінің орнына қолданудың орнына оқу процесіне біріктіріңіз.
- Балаларды цифрлық технологияларды қауіпсіз және жауапкершілікпен пайдалануға үйрету.

- Білім беру технологиялары саласындағы жаңалықтарды қадағалаңыз.

Есте сақтау маңызды:

- Сандық құралдар дәстүрлі оқыту әдістеріне қосымша ретінде пайдаланылуы керек және оларды толығымен алмастырмауы керек.
- Балалардың жасына және даму деңгейіне сәйкес келетін қосымшалар мен платформаларды таңдау қажет.
- Балалардың экранда өткізетін уақытын бақылау маңызды.

Бастауыш мектепте цифрлық құралдарды пайдалану 21 ғасырдағы балалардың дағдыларын дамытуға ықпал ететін интерактивті және ынталандыратын оқу ортасын құрудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бастауыш мектепте цифрлық құралдарды пайдалану — оқуды заманауи, қызықты және нәтижелі студенттің тиімді жолы. Технологияны олардың әлеуетін ашу және балаларға жайлы және өнімді білім беру ортасын құру үшін саналы және мақсатты түрде пайдалану маңызды.

Әдебиеттер:

1. * Білім Берудегі Халықаралық Технологиялар Қоғамы (ISTE). (2016). Тәрбиешілерге арналған iste стандарттары.
2. Хью, К.Ф. және Браш, Т. (2007). Технологияны к-12 оқыту мен оқытуға интеграциялау: қазіргі білімдегі олқылықтар және болашақ зерттеулерге арналған ұсыныстар. Білім Беру Технологияларын Зерттеу және Дамыту, 55(3), 223-252.
3. Чжао, Ю.Және Фрэнк, К. А. (2003). Мектептерде технологияны қолдануға әсер ететін факторлар: экологиялық перспектива. Американдық Білім Беруді Зерттеу Журналы, 40 (4), 807-840.
4. Кубалық, Л. (2001). Артық сатылған және аз пайдаланылған: сыныптағы Компьютерлер. Гарвард Университетінің Баспасы.
5. Пренский, М. (2001). Цифрлық жергілікті тұрғындар, цифрлық иммигранттар. Көкжиекте-9 (5), 1-6.
6. Тәрбиешілерге АРНАЛҒАН ISTE Стандарттары (2017). Білім Берудегі Халықаралық Технологиялар Қоғамы.

ӘОЖ37

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ: ПРОГРЕСС ТОЛҚЫНЫНДА ОҚЫТУ

Қойшыбекова Нұргүл Қазбекқызы

Алматы облысы, Қонаев қаласы "Д.А.Қонаев атындағы 1 қазақ орта мектеп" КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Цифрландыру және технологиялардың қарқынды дамуы дәуірінде қазақ тілін оқытудың дәстүрлі әдістері жаңаруды және инновациялық тәсілдермен

толықтыруды қажет етеді. Заманауи технологиялар мен әдістер мотивацияны арттыру, материалды игеруді жақсарту және интерактивті оқу ортасын құру үшін тиімді құралдарды ұсынады. Технология мен цифрландыру білім беруде маңызды рөл атқаратын қазіргі әлемде қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістері оқудың тиімділігін арттыру және студенттерді ынталандыру үшін қажеттілікке айналуға. Заманауи технологиялар мен әдістемелерді қолдану қазақ тілін үйрену процесін қызықты, қолжетімді және тиімді етуге мүмкіндік береді.

Инновациялық әдістер мен технологиялар:

1. Сандық платформалар мен қосымшаларды пайдалану:

- Қазақ тілін үйренуге арналған Онлайн-курстар мен қосымшалар: Duolingo, Memrise, Babbel және басқа платформалар лексиканы, грамматиканы және айтылымды үйренуге арналған интерактивті сабақтар, ойындар мен жаттығулар ұсынады.
- Интерактивті оқулықтар мен электрондық ресурстар: аудио және бейне материалдары, интерактивті тапсырмалар мен тесттер бар сандық оқулықтар оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді.
- Виртуалды шындық (VR) және Толықтырылған шындық (AR): VR және AR технологиялары оқушылар виртуалды әлемге еніп, шынайы жағдайларда қазақ тілін қолдана алатын immersive оқыту ортасын құруға мүмкіндік береді.

2. Геймификация:

- Оқыту ойындары: қазақ тіліндегі ойындар оқушыларға материалды ойын түрінде игеруге, сөздік қорын, грамматика мен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға көмектеседі.
- Квесттер мен викториналар: қазақ тілі сабақтарында квесттер мен викториналарды пайдалану оқу процесін қызықты әрі ынталандырады.
- Ойын элементтерін пайдалану: оқу процесіне ұпайларды, рейтингтерді, жетістіктер мен марапаттарды енгізу оқушыларды белсенді қатысуға және жақсы нәтижелерге қол жеткізуге ынталандырады.

3. Жобалық қызмет:

- Қазақ тілінде жобалар жасау: оқушылар қазақ тілінде бейнероликтер, тұсаукесерлер, газеттер, спектакльдер және басқа да жобалар жасай алады, бұл олардың білімдерін тәжірибеде қолдануға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі.
- Онлайн ынтымақтастық платформаларын пайдалану: Google Docs, Trello, Miro және т. б. платформалар студенттерге топтарда жобалармен жұмыс істеуге, сөйлесуге және идеялармен бөлісуге мүмкіндік береді.

4. Әлеуметтік желілер мен мессенджерлерді пайдалану:

- Әлеуметтік желілерде топтар мен қауымдастықтар құру: оқушылар қазақ тілінде сөйлесе алады, қызықты тақырыптарды талқылай алады және өз білімдерімен бөлісе алады.
- Ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесу үшін мессенджерлерді пайдалану: студенттер тіл алмасу және сөйлеу тәжірибесі үшін серіктестер таба алады.

5. Жасанды интеллектті қолдану:

- Чатботтар және виртуалды көмекшілер: AI көмекшілері оқушылардың сұрақтарына жауап бере алады, тапсырмаларды орындауға көмектеседі және кері байланыс бере алады.
- Грамматика мен емлені автоматты түрде тексеруге арналған бағдарламалар: бұл бағдарламалар студенттерге қателерді түзетуге және жазу дағдыларын жақсартуға көмектеседі.

Инновациялық әдістерді қолдану бойынша ұсыныстар:

- Оқушылардың қажеттіліктерін талдап, олардың деңгейі мен қызығушылықтарына сәйкес келетін технологиялар мен әдістерді таңдаңыз.
- Қарапайым құралдардан бастап, біртіндеп күрделіге ауыса отырып, технологияны оқу процесіне біртіндеп енгізіңіз.
- Оқушыларға жаңа технологияларды қолдану бойынша қажетті техникалық қолдау мен оқытуды қамтамасыз етіңіз.
- Оқу, жазу және сөйлеу сияқты дәстүрлі оқыту әдістерінің маңыздылығын ұмытпаңыз.
- Оқушылар өздерін жайлы және ынталы сезінетін қолайлы оқу ортасын жасаңыз.

Цифрлық технологияларды пайдалану, оқытудың интерактивті әдістері және мультимедиялық ресурстар сияқты қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістері оқушылардың оқу тиімділігі мен уәждемесін арттыруда маңызды рөл атқарады. Қызықты әрі қолжетімді оқу үдерісін құру студенттердің тілдік дағдыларын дамытуға ықпал етеді және оларға қазақ тілін табысты меңгеруге көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Қуанышбаева, А. (2018). Қазіргі білім беруде қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістемелері. ҚазҰУ Хабаршысы. Педагогикалық Серия, 2 (65), 87-92.
2. Сейтбекова, Г. (2020). Қазақ тілін оқытуда цифрлық технологияларды қолдану: сын-тегеуріндер мен перспективалар. Білім берудегі инновациялар, 4 (31), 56-62.

3. Әбдірайымов, Е., & Темірғалиева, Ж. (2019). Қазақ тілін оқытудың интерактивті әдістемелері: тәжірибесі мен болашағы. Білім беру педагогикасы және психологиясы, 3 (18), 102-109.

ӘОЖ37

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ ДАМУЫ

Кунанбаева Карлыгаш Бекеновна

Бастауыш сынып мұғалімі

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Эмоционалды интеллект (EQ) әр адамның өмірінде маңызды рөл атқарады және оның ерте жастан дамуы оқудағы жетістікке, қарым-қатынас орнатуға және жеке әл-ауқатқа ықпал етеді. Бастауыш мектепте EQ негіздері қаланады және мұғалімнің міндеті-балаларға эмоцияларын тануға және басқаруға, сондай-ақ эмпатия мен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға көмектесу. Эмоционалды интеллект (EQ) – бұл сіздің эмоцияларыңызды түсіну және басқару, басқа адамдардың эмоцияларын тану және тиімді қарым-қатынас орнату қабілеті. Бастауыш сынып оқушыларының EQ дамуы олардың жалпы дамуының маңызды аспектісі болып табылады, бұл оқу жетістіктеріне, әлеуметтік бейімделуге және психологиялық әл-ауқатқа әсер етеді.

EQ негізгі компоненттері:

- Өзін-өзі тану: эмоцияларыңызды тану және олардың себептерін түсіну қабілеті.
- Өзін-өзі реттеу: әртүрлі жағдайларда эмоцияларыңыз бен мінез-құлқыңызды басқару.
- Мотивация: позитивті көзқарасты сақтай отырып, мақсаттар қою және оларға жету мүмкіндігі.
- Эмпатия: басқа адамдардың эмоцияларын түсіну және оларға жанашырлық таныту.
- Әлеуметтік дағдылар: тиімді қарым-қатынас жасау, қарым-қатынас орнату және жанжалдарды шешу.

Бастауыш сынып оқушыларында EQ-ны қалай дамытуға болады:

1. Эмоциялармен жұмыс:

- Эмоцияны анықтау: әр түрлі эмоцияларды бейнелейтін карталарды қолданыңыз, кітаптар мен фильм кейіпкерлерінің сезімдерін талқылаңыз, балаларға эмоцияларын атауға көмектесіңіз.
- Эмоцияны білдіру: балаларға эмоцияларын қолайлы тәсілдермен – сөздер, суреттер, музыка, қозғалыс арқылы білдіруге үйрету.

- Эмоцияларды басқару: балаларды релаксация әдістеріне үйретіңіз, оларға ашуланшақтықпен, қорқынышпен және басқа да жағымсыз эмоциялармен күресудің сындарлы жолдарын табуға көмектесіңіз.

2. Эмпатияны дамыту:

- Рөлдік ойындар: балаларға басқа адамның орнына тұруға және олардың сезімдерін түсінуге мүмкіндік береді.
- Жағдайларды талқылау: эмпатия қажет болатын жағдайларды талдаңыз және мүмкін болатын әрекеттерді талқылаңыз.
- Көркем әдебиетті оқу: балаларға кейіпкерлерге жанашырлық танытуға және олардың мотивтерін түсінуге мүмкіндік береді.

3. Әлеуметтік дағдыларды дамыту:

- Коммуникативті ойындар: белсенді тыңдау дағдыларын, өз ойлары мен сезімдерін білдіру, сұрақтар қою қабілетін дамытады.
- Топтық жұмыс: балаларды ынтымақтастыққа, рөлдерді бөлуге және компаға келуге үйретеді.
- Жанжалдарды шешу: балаларды жанжалдарды шешудің сындарлы тәсілдеріне үйрету – келіссөздер, пойскаға келу және басқалардың пікіріне құрметпен қарау.

4. Қолдау атмосферасын құру:

- Позитивті күшейту: балаларды жанашырлық танытуға, эмоцияларын басқара білуге және жанжалдарды сындарлы шешуге шақырыңыз.
- Ашық қарым-қатынас: балалар өздерінің эмоциялары мен тәжірибелерімен бөлісуге ыңғайлы болатын сенім атмосферасын жасаңыз.
- Жеке мысал: балаларға эмоцияларыңызды қалай танитындығыңызды және басқаратындығыңызды, эмпатия танытатындығыңызды және тиімді қарым-қатынас дағдыларын қолданатындығыңызды көрсетіңіз.

EQ дамуының артықшылықтары:

- Оқу үлгерімін жақсарту: EQ дамыған балалар стрессті жақсы басқарады, жаңа жағдайларға оңай бейімделеді және оқуға ынталы болады.
- Қарым-қатынасты сәтті құру: EQ балаларға құрдастарымен және ересектермен ортақ тіл табуға, берік достық қарым-қатынас орнатуға және қақтығыстардан аулақ болуға көмектеседі.
- Өзін-өзі бағалауды арттыру: EQ дамыған балалар өздерінің күшті және әлсіз жақтарын жақсы түсінеді, бұл салауатты өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға ықпал етеді.

- Болашақтағы жетістік: EQ-мансап пен жеке өмірдегі сәттіліктің маңызды факторы.

Эмоционалды интеллектті дамыту — бұл баланың болашағына инвестиция, ол оған табысты, бақытты және сенімді адам болуға көмектеседі. Эмоционалды интеллектті дамыту — бұл мұғалімдердің де, ата-аналардың да назары мен күш -жігерін қажет ететін үздіксіз процесс. Балалардың EQ дамуына уақыт пен күш жұмсай отырып, біз оларға табысты, бақытты және сенімді адамдар болуға көмектесеміз.

Әдебиеттер:

1. Големан, Д. (1995). Эмоционалды интеллект. Бантам Кітаптары.
2. Шапиро, Лос-Анджелес (2002). Эмоционалды интеллектті қалыптастыру: балалардың ішкі күшін дамыту Әдістері. Харперколлинз.
3. Элиас, Э.Дж. Және Тобиас, С. Е. (2005). Әлеуметтік және эмоционалды оқыту (SEL) тәсілі: балалардың табысқа жетуі үшін қажетті дағдыларды Қалыптастыру.

ӘОЖ37

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ STEM БІЛІМ БЕРУ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: СЫНИ ОЙЛАУДЫ, ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ШЕШУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Еменақынова Арай Бакытовна

Бастауыш сынып мұғалімі

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

STEM білімі-бұл ғылымды (Science), технологияны (Technology), инженерияны (Engineering) және математиканы (Mathematics) біріктіретін оқытудың интеграцияланған тәсілі. Бастауыш мектепте STEM білімі балалардың қызығушылығын, сыни ойлауын, шығармашылығын және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі – қазіргі әлемде табысқа жету үшін қажетті қасиеттер. Ғылымға, технологияға, инженерияға және математикаға бағытталған STEM білімі қазіргі әлемде өзекті бола түсуде. Бастауыш мектепте STEM тәсілін енгізу балалардың сыни ойлауын, шығармашылығын, проблемаларды шешу дағдыларын және табысты болашақтың негізі болып табылатын командада жұмыс істеу қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі уақытта STEM білімі (ғылым, технология, инженерия және математика) бүкіл әлем бойынша білім беру бағдарламаларында маңызды бола түсуде. STEM-білім беру элементтерін бастауыш мектепке енгізу үлкен

маңызға ие, өйткені бұл бастауыш сынып оқушыларында сыни ойлауды, шығармашылықты және проблемаларды шешу дағдыларын ерте жастан бастап дамытуға мүмкіндік береді. STEM білімін бастауыш мектепке біріктіру оқушылардың жас ерекшеліктерін және олардың даму деңгейін ескеретін арнайы оқыту әдістерін қажет етеді. Бастауыш мектепте STEM тәсілін сәтті жүзеге асыру үшін балаларға ғылым, технология, инженерия және математика саласындағы білімді түсінуге және қолдануға көмектесетін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдануға болады.

Бастауыш сынып оқушыларына арналған сабақтарға STEM элементтерін қалай енгізуге болады?

- Тақырыптық оқыту: "ғарыш" немесе "мұхит" сияқты жалпы тақырыптың айналасындағы заттарды біріктіріңіз. Бұл ғылыми тұжырымдамаларды зерттеуге, зерттеу үшін технологияларды қолдануға, модельдер құруға және бір тақырып аясында математикалық есептерді шешуге мүмкіндік береді.
- Жобалық іс-шаралар: балалар өз нәтижелерін зерттей, тәжірибе жасай, жасай және ұсына алатын жобалық тапсырмаларды енгізіңіз. Мысалы, қағаз көпірін салу немесе экологиялық таза үйді жобалау жобасы.
- Технологияны қолдану: бейнелеу, модельдеу және зерттеу үшін интерактивті тақталарды, планшеттерді, робототехникалық жиынтықтарды және басқа да технологиялық құралдарды қолданыңыз.
- Ойын жаттығулары: STEM тұжырымдамаларын қызықты түрде үйренуге көмектесетін сабақтарға ойындар, басқатырғыштар, квесттер қосыңыз.
- Нақты өмірмен байланыс: балаларға ғылым, технология, инженерия және математиканың күнделікті өмірде және әртүрлі кәсіптерде қалай қолданылатынын көрсетіңіз.

Бастауыш мектепте STEM интеграциясының мысалдары:

- Математика және ғылым: судың қасиеттерін зерттеу, көлем мен массаны өлшеу, температура графигін құру.
- Технология және инженерия: тапсырмаларды орындау үшін роботтарды бағдарламалау, жел диірмендерінің модельдерін жасау.
- Өнер және математика: суреттер мен мүсіндер жасау арқылы геометриялық фигураларды зерттеу.
- Оқу және ғылым: жануарлар туралы көркем емес кітаптарды оқу, зерттеулер мен эксперименттер жүргізу.

Мұғалімдерге арналған ұсыныстар:

- Әр түрлі заттарды біртұтас етіп біріктіру арқылы пәнаралық жобалар жасаңыз.
- Балалардың әртүрлі оқу стильдерін тарту үшін әртүрлі оқыту әдістерін пайдаланыңыз.
- Қызығушылық пен сұрақ қоюға шақырыңыз.
- Ынтымақтастық пен өзара көмек атмосферасын құрыңыз.
- Онлайн платформалар, білім беру қосымшалары және ақысыз материалдар сияқты қол жетімді ресурстарды пайдаланыңыз.

STEM білім берудің артықшылықтары:

- Сыни тұрғыдан ойлау мен проблемаларды шешу дағдыларын дамыту.
- Шығармашылық пен инновациялық ойлауды арттыру.
- Қарым-қатынас дағдыларын және командада жұмыс істеу қабілетін жақсарту.
- Оқуға деген ынтаны және STEM пәндеріне қызығушылықты арттыру.
- Шығармашылық пен қиялды арттыру.
- Ынтымақтастық және коммуникация дағдыларын дамыту.
- Технология және ғылым саласындағы болашақ мамандықтарға дайындық.

Мұғалімдердің STEM білім беру элементтерімен жұмыс істеуге дайындығына да назар аудару керек. Мұғалімдер өз сабақтарына осы элементтерді сәтті енгізу үшін ғылым, технология, инженерия және математика бойынша тиісті дайындық пен білімге ие болуы керек.

Зерттеулер көрсеткендей, STEM білімін бастауыш мектепке біріктіру балалардың проблемаларды шешу дағдыларын, сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық және қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл оларға болашақ кәсіби қызметке жақсы дайындалуға және қазіргі әлемнің қиындықтарымен сәтті күресуге көмектеседі.

Осылайша, STEM білімін бастауыш мектепке біріктіру бастауыш сынып оқушыларының негізгі дағдылары мен құзыреттіліктерін дамытудың маңызды қадамы болып табылады. Бұл оларға тез өзгеретін әлемге сәтті бейімделуге және ғылыми-техникалық прогрестің белсенді қатысушылары болуға көмектеседі. Бастауыш мектепте STEM білімін біріктіру балалардың болашағына маңызды инвестиция болып табылады, бұл оларға 21 ғасырда табысқа жету үшін қажетті дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Васильева Н.Н., Комарова Т.С. STEM-образование детей дошкольного и младшего школьного возраста. – М.: Владос, 2019.
2. Генденштейн Л.Э., Дик Ю.И. STEM-образование: проблемы и перспективы развития. – М.: Народное образование, 2017.
3. Байби, Р.В. (2013). STEM білім беру жағдайы: Қиындықтар мен мүмкіндіктер. Ұлттық Ғылым Мұғалімдері Қауымдастығы.
4. Ағылшын, Лос-Анджелес (2016). STEM білім Беру К-12: интеграция Перспективалары. Корвин.
5. Бал, М., Пирсон, Г. Және Швайнгрубер, Х. (2014). К-12 біліміндегі STEAM интеграциясы: Мәртебесі, болашағы және зерттеу күн тәртібі. Ұлттық Академиялардың Баспасөзі.

ӘОЖ37

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ:ДАЛАНЫ ЖАРЫҚТАНДЫРҒАН СӨЗ

Бектанова Айнакуль Муратовна

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Жамбыл облысы Кордай ауданы, «Ж.Аймауытов атындағы орта
мектебі» КММ,Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Абай Құнанбаев — XIX ғасырдың көрнекті қазақ ақыны, ағартушысы, ойшылы және қоғам қайраткері, оның шығармашылығы қазақ әдебиетінің, мәдениетінің және ұлттық санасының дамуына терең әсер етті. Оның шығармалары гуманизмге, даналыққа және өз халқына деген сүйіспеншілікке толы, бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді, ұрпақты шабыттандырады және тәрбиелейді. Абай Құнанбаев — шығармашылығы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына зор әсер еткен көрнекті қазақ ақыны, ойшылы және философы. Оның терең философиялық ойларға, туған жеріне және халқына деген сүйіспеншілікке толы шығармалары әлі күнге дейін көптеген ұрпақтар үшін шабыт көзі болып табылады.

Абайдың қазақ әдебиетін дамытуға қосқан үлесі:

- Қазақ тілін байыту: Абай әдеби қазақ тілінің дамуына елеулі үлес қосып, оны жаңа сөздермен, өрнектермен және стилистикалық тәсілдермен байытты. Ол халық тілінің байлығын классикалық араб және парсы поэзиясының элементтерімен үйлестіре отырып пайдаланды.
- Жаңа жанрлар мен формалар: Абай қазақ әдебиетінде Философиялық лирика, сатира, эпистолярлық проза сияқты жаңа жанрлардың негізін қалаушы болды. Ол сондай-ақ қазақ поэзиясына Шығыс поэзиясынан алынған верификацияның жаңа түрлерін енгізді.

- Философиялық тереңдік: Абай өз шығармаларында өмірдің мәні, адам табиғаты, жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен адамгершілік туралы маңызды философиялық сұрақтар қойды. Оның поэзиясы терең психологизммен және адам жанын жақсы түсінумен ерекшеленеді.
- Әлеуметтік сын: Абай өз заманының надандық, жалқаулық, ашкөздік, сыбайлас жемқорлық және әлеуметтік теңсіздік сияқты әлеуметтік жамандықтарын қатты сынға алды. Ол өз халқын ағартуға, білім алуға және адамгершілікті жетілдіруге шақырды.

Абай Құнанбаев-көптеген өлеңдердің, прозалық шығармалардың, әндер мен публицистикалық мәтіндердің авторы. Оның жұмысы өмірді, адамның сезімдері мен қарым-қатынастарын терең түсінумен сипатталады. Оның шығармаларында туған табиғатқа, қазақ халқына деген сүйіспеншілік тақырыбы, сондай-ақ рухани жетілуге деген ұмтылыс байқалады. Абайдың ең танымал шығармаларының бірі - "Қарлығаш" поэмасы, онда ақын достық, махаббат, табиғат және рухани даму тақырыптарына жүгінеді. Оның өлеңдері терең мағынаға, даналыққа және рухани жылулыққа толы, бұл оның шығармашылығын ерекше және ерекше етеді.

Негізгі еңбектері:

- "Қара сөздер" ("Қара сөздер"): Абай өмір, адам, қоғам және адамгершілік туралы ойлайтын философиялық трактаттар мен астарлы әңгімелер жинағы.
- Лирика: Абай түрлі тақырыптарға арналған көптеген өлеңдер жазды: махаббат, табиғат, философия, әлеуметтік сын.
- "Масғұт", "Ескендір", "Әзім әні" поэмалары - Абай өзінің философиялық және әлеуметтік көзқарастарын білдіру үшін шығыс аңыздары мен образдарын қайта қарастыратын поэмалар.
- Аудармалар: Абай Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гете, Байрон сияқты орыс және еуропалық классиктердің шығармаларын қазақ тіліне аударды.

Қазақ мәдениетіне әсері:

- Ұлттық сана-сезімді қалыптастыру: Абай шығармашылығы қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуға ықпал етті. Ол өз халқын ағартушылық пен дамуға шақыра отырып, өзінің дәстүрлері мен мәдениетін сақтауға шақырды.
- Болашақ ұрпаққа Шабыт: Абай шығармалары көптеген қазақ жазушылары, ақындары, суретшілері мен музыканттары үшін шабыт көзі болды.
- Моральдық компас: Абайдың "Қара сөздері" және оның поэзиясы адалдық, мейірімділік, әділдік және Отанға деген сүйіспеншілік сияқты

құндылықтардың маңыздылығын еске түсіре отырып, қазақ халқы үшін адамгершілік бағдар қызметін жалғастыруда.

Абай Құнанбаев қазіргі қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі болып саналады. Оның шығармашылығы қазақ поэзиясындағы әдеби тілдің, стильдің және тақырыптың дамуына айтарлықтай әсер етті. Ол қазақ халқының ұлттық жаңғыруы мен рухани жаңаруының символына айналды. Сонымен қатар, Абай өз халқының білімі мен өзін-өзі жетілдіруін белсенді түрде жақтады. Ол білім алуға, мәдениет пен ғылымды дамытуға шақырды, бұл оны ақын ғана емес, ойшыл және қоғам қайраткері етті.

Абай Құнанбаевтың шығармашылығы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің баға жетпес мұрасы болып табылады. Оның туған жеріне және халқына деген сүйіспеншілігіне толы терең ойлары бүкіл әлемдегі оқырмандарды шабыттандырады және қуантады. Абайдың қазақ әдебиеті мен мәдениетін дамытуға қосқан үлесі баға жетпес, оның есімі ұрпақтың жүрегінде мәңгі қалады. Абай Құнанбаевтың әдеби мұрасы — қазақ мәдениеті мен ұлттық санасына баға жетпес үлес. Оның даналық пен гуманизмге толы шығармалары адамгершілік құндылықтардың маңыздылығын және кемелдікке ұмтылуды еске түсіре отырып, ұрпақты шабыттандырады және тәлімгерлік етеді.

Әдебиеттер:

1. Сейткожин, М. (2015). Творчество Абая Кунанбаева как источник духовного развития казахского народа. Журнал "Казахстанская литература", 2(10), 56-63.
2. Жумабеков, А. (2018). Вклад Абая Кунанбаева в развитие казахской литературы и культуры. История и культура Казахстана, 4(20), 78-85.
3. Темиргалиев, К. (2020). Философские аспекты творчества Абая Кунанбаева. Журнал "Казахстанские философские чтения", 1(5), 112-118.

ӘОЖ37

**БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ ЖОБАЛЫҚ ІС-ШАРАЛАР:
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ АРҚЫЛЫ 21 ҒАСЫРДЫҢ
ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ**

Байсмакова Айнур Камитовна

Бастауыш сынып мұғалімі

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Жобалық қызмет — бұл оқушылардың нақты мәселелерді зерттеуге және шешімдерді табуға белсенді қатысуына негізделген оқыту әдісі. Бастауыш

мектепте Жобалық іс-шаралар ынтымақтастық, қарым-қатынас, сыни ойлау, ақпаратты өз бетінше іздеу және мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Жобалық іс – шаралар — бұл бастауыш мектепте оқудың тиімді әдістерінің бірі, бұл балаларға ынтымақтастық, қарым-қатынас, ақпаратты өз бетінше іздеу, сыни тұрғыдан ойлау және мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Жобада жұмыс істеу барысында балалар топта жұмыс істеуді, рөлдерді бөлуді, ақпаратты табуды және талдауды, нәтижелерін ұсынуды және қорытынды жасауды үйренеді.

Жобалау қызметін ұйымдастыру кезеңдері:

1. Тақырыпты таңдау: жоба тақырыбы балаларға қызықты болуы керек, олардың жасына және даму деңгейіне сәйкес келуі керек, сонымен қатар оқу жоспарымен байланысы болуы керек.
2. Команда құру: оқушылар жеке, жұпта немесе топта жұмыс істей алады. Командаларды құру кезінде әр баланың мүдделері мен күшті жақтарын ескеру маңызды.
3. Жобаны жоспарлау: оқушылармен бірге жоба жоспарын құрыңыз, мақсаттарды, міндеттерді, жұмыс кезеңдерін, мерзімдерін және нәтижелерді ұсыну тәсілдерін анықтаңыз.
4. Ақпаратты зерттеу және жинау: балаларға әртүрлі дереккөздерді пайдаланып қажетті ақпаратты табуға көмектесіңіз: кітаптар, интернет, сарапшылармен сұхбат.
5. Практикалық жұмыс: Студенттер өз жобаларын өнімді немесе мәселені шешу арқылы жүзеге асырады.
6. Нәтижелерді таныстыру: балалар өз жобаларын сынып, ата-аналар немесе басқа топтар алдында ұсынады.

Бастауыш мектептегі жобалардың мысалдары:

- "Мектеп бақшасын құру": балалар өсімдіктерді зерттейді, бақшаны жоспарлайды, көкөністер мен гүлдер өсіреді, оларға күтім жасайды.
- "Туған қаланы зерттеу": оқушылар өз қалаларының тарихы мен көрікті жерлерін зерттейді, Нұсқаулық немесе карта жасайды.
- "Үйсіз жануарларға көмек": балалар баспанадан қаражат, жем және жануарларға арналған заттарды жинауды ұйымдастырады.
- "Мультфильм жасау": оқушылар сценарий жазады, кейіпкерлерді салады, мультфильмді дауыстайды және монтаждайды.
- "Ғарышты зерттеу": Балалар планеталарды, жұлдыздарды, ғарышкерлерді зерттейді, зымырандар мен планеталардың модельдерін жасайды.

Жобалық қызметтің артықшылықтары:

- Ынтымақтастық және коммуникация дағдыларын дамыту.

- Ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және қолдану қабілетін қалыптастыру.
- Оқуға деген ынтаны және зерттелетін пәндерге қызығушылықты арттыру.
- Шығармашылық пен сыни ойлауды дамыту.
- Жауапкершілік пен тәуелсіздікті қалыптастыру.

Жобалардың түрлері:

- Зерттеу жобалары: балалар белгілі бір тақырыпты зерттейді, зерттеу жүргізеді және өз нәтижелерін ұсынады.
- Шығармашылық жобалар: балалар зерттелген тақырып негізінде өнімді (мысалы, сурет, қолөнер, спектакль) жасайды.
- Практикалық жобалар: балалар алған білімдері мен дағдыларын пайдалана отырып, практикалық мәселені шешеді.
- Ақпараттық жобалар: балалар белгілі бір тақырып бойынша ақпарат жинайды және оны баяндама, презентация немесе мақала түрінде ұсынады.

Мұғалімдерге арналған ұсыныстар:

- Ынтымақтастық үшін жағдай жасаңыз: топтық жұмысты ұйымдастырыңыз, өзара көмек пен пікір алмасуды ынталандырыңыз.
- Бастама мен тәуелсіздікке шақырыңыз: балаларға жоба тақырыбын таңдауға, жұмысты жоспарлауға және шешім қабылдауға мүмкіндік беріңіз.
- Әртүрлі ресурстарды пайдаланыңыз: балаларға кітаптарға, Интернетке, сарапшыларға және басқа ақпарат көздеріне қол жеткізуге мүмкіндік беріңіз.
- Шығармашылық пен эксперимент атмосферасын құрыңыз: балаларды стандартты емес шешімдерді табуға және әртүрлі жұмыс әдістерін қолдануға шақырыңыз.
- Нәтижені ғана емес, процесті де бағалаңыз: балалардың күш-жігерін, олардың топ жұмысына қосқан үлесін және дағдыларды дамытудағы жетістіктерін ескеріңіз.

Жобалық іс – шаралар-бұл балаларға өз әлеуетін ашуға, маңызды дағдыларды дамытуға және болашақта табысты өмірге дайындалуға көмектесетін қызықты және тиімді оқыту әдісі. Жобалық іс-шаралар бастауыш мектепте оқытудың тиімді әдісі болып табылады, ол балаларға 21 ғасырдың маңызды дағдыларын дамытуға көмектеседі және оларды қазіргі әлемде табысты өмір сүруге дайындайды.

Әдебиеттер:

1. Джонс Дж. К. жобалау әдістері. - М.: Әлем, 1986.

2. Полат Е. С. білім беру жүйесіндегі жаңа педагогикалық және ақпараттық технологиялар. - М.: Академия, 2000.
3. Сергеев и. с. оқушылардың жобалық қызметін қалай ұйымдастыруға болады: жалпы білім беру мекемелерінің қызметкерлеріне арналған практикалық нұсқаулық. – М.: АРКТИ, 2005.
4. Дьюи, Дж. (1938). Тәжірибе және білім. Саймон және Шустер.
5. Килпатрик, В.Х. (1918). Жоба әдісі. Педагогикалық Колледж, Колумбия Университеті.
6. Блюменфельд, П.С., Солоуэй, Э., Маркс, Р. В., Крайчик, Дж. С., Гуздиал, М., Және Палинчар, А. (1991). Жобаға негізделген оқытуды ынталандыру: жұмысты Қолдау, оқуды қолдау. Білім беру психологы, 26 (3-4), 369-398.

ӘОЖ37

ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ

Ахметова Гайни Хасеновна

Ағылшын тілі пәні мұғалімі

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Ағылшын тілін оқытудағы Жобалық іс – әрекет-бұл нақты өмірлік жағдайларда тілдік білімді қолданудың, коммуникативтік дағдыларды, сыни ойлау мен шығармашылық қабілеттерді дамытудың тиімді тәсілі. Жобалармен жұмыс жасай отырып, оқушылар ынтымақтастықты, мәселелерді шешуді, ақпаратты іздеуді және талдауды, өз идеялары мен нәтижелерін ұсынуды үйренеді. Қазіргі әлемде шет тілдерін оқыту табысты қарым-қатынас пен мансапты дамыту үшін маңызды бола түсуде. Ағылшын тілін оқытудың тиімді әдістерінің бірі-студенттерге тіл туралы білімдерін нақты өмірлік жағдайларда қолдануға мүмкіндік беретін жобалық әрекеттерді қолдану.

Жобалық іс-шаралар-бұл оқушылар әртүрлі тілдік дағдыларды қолдануды және біріктіруді қажет ететін белгілі бір жобада немесе тапсырмада жұмыс істейтін оқыту әдісі. Бұл тәсіл қарым-қатынас дағдыларын, шығармашылықты, тәуелсіздікті және ұжымдық жұмысты дамытуға ықпал етеді. Жобалар әртүрлі болуы мүмкін: белгілі бір тақырыпта презентация жасаудан бастап зерттеу жүргізуге немесе іс-шараны ағылшын тілінде ұйымдастыруға дейін.

Жобалық қызметтің артықшылықтары:

- Мотивация: оқушылардың қызығушылығына негізделген жобалар тіл үйренуге деген ынтаны арттырады және оқуды қызықты етеді.

- Қарым-қатынас дағдыларын дамыту: оқушылар әртүрлі тілдік құралдарды қолдана отырып, әртүрлі жағдайларда ағылшын тілінде сөйлесуді үйренеді.
- Ынтымақтастық дағдыларын дамыту: топтық жұмыс балаларды рөлдерді бөлуге, бір-бірімен қарым-қатынас жасауға және ортақ мақсаттарға жетуге үйретеді.
- Сыни ойлауды дамыту: оқушылар ақпаратты талдауға, қорытынды жасауға және шешім қабылдауға үйренеді.
- Шығармашылықты дамыту: жобалар балаларға өз шығармашылығын көрсетуге және өз ойын білдіру үшін тілді қолдануға мүмкіндік береді.

Жобалық тапсырмалардың түрлері:

- Зерттеу жобалары: оқушылар белгілі бір тақырыпты зерттейді, ақпарат жинайды, талдайды және өз нәтижелерін ұсынады.
- Шығармашылық жобалар: студенттер ағылшын тілінде өнім (мысалы, бейне, презентация, спектакль, газет) жасайды.
- Практикалық жобалар: Оқушылар практикалық тапсырманы ағылшын тілін қолдана отырып шешеді (мысалы, іс-шара ұйымдастырады, Нұсқаулық жасайды, сауалнама жүргізеді).
- Рөлдік ойындар мен модельдеу: оқушылар қарым-қатынас жасау үшін ағылшын тілін қолдана отырып, әртүрлі жағдайларды ойнайды.

Жобалық тапсырмалардың мысалдары:

- Өз қалаңызға ағылшын тілінде туристік нұсқаулық жасау.
- Ағылшын тілінде мектеп газетін немесе журналын ұйымдастыру.
- Белгілі бір тақырып бойынша ана тілінде сөйлейтіндермен сұхбат жүргізу.
- Өз еліңіз немесе мәдениетіңіз туралы ағылшын тілінде бейнеролик жасау.
- Ағылшын тілінде қайырымдылық акциясын әзірлеу және өткізу.

Мұғалімдерге арналған ұсыныстар:

- Оқушыларды қызықтыратын және олардың тілді меңгеру деңгейіне сәйкес келетін жоба тақырыптарын таңдаңыз.
- Жобаның нақты мақсаттары мен міндеттерін анықтаңыз.
- Оқушыларға қажетті ресурстар мен материалдарды беріңіз.
- Топтардағы ынтымақтастық пен өзара көмекке шақырыңыз.
- Нәтижені ғана емес, жоба бойынша жұмыс процесін де бағалаңыз.
- Жоба нәтижелерін ұсыну үшін жағдай жасаңыз.

Ағылшын тілі сабақтарында жобалық тапсырмаларды сәтті ұйымдастыру үшін келесі аспектілерді ескеру қажет:

1. Жоба тақырыбын таңдау: тақырып оқушылар үшін қызықты және өзекті болуы керек, олардың білім деңгейіне сәйкес келуі және әртүрлі тілдік дағдыларды қолдануға мүмкіндік беруі керек.
2. Топтарды қалыптастыру: оқушылар жеке де, топта да жұмыс істей алады, бұл ұжымдық жұмыс пен өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.
3. Жобаны жоспарлау: Жобаның мақсаттары мен міндеттерін анықтау, топтағы рөлдерді бөлу, жұмыс жоспары мен бағалау критерийлерін әзірлеу қажет.
4. Шынайы материалдарды пайдалану: жобаны сәтті жүзеге асыру үшін мақалалар, бейнелер, сұхбаттар сияқты шынайы материалдарды қолдануға болады, осылайша студенттер өз білімдерін нақты жағдайларда қолдана алады.
5. Жобаның тұсаукесері: жобалық қызметтің соңғы кезеңі-оқушыларға өздерінің жетістіктері мен дағдыларын көрсетуге мүмкіндік беретін жұмыс нәтижелерінің тұсаукесері.

Қорытындылай келе, жобалық іс-шаралар оқушыларға өз білімдерін нақты өмірлік жағдайларда қолдануға мүмкіндік беретін ағылшын тілін оқытудың тиімді әдісі болып табылады. Ағылшын тілі сабақтарында жобалық тапсырмаларды ұйымдастыру мұқият жоспарлауды, тақырыпты таңдауды, топтарды құруды және шынайы материалдарды пайдалануды талап етеді. Оқыту әдістемесі бойынша әдеби дереккөздерді пайдалану мұғалімдерге жобалық қызметті тиімді жүзеге асыруға және қойылған мақсаттарға қол жеткізуге көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Brown, H.D. (2007). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. Pearson Education.
2. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Longman.
3. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
4. Солер, Ф.Л. (2002). Жобалық жұмыс: тілдік мазмұнды насихаттау құралы. *Ағылшын Тілін Оқыту Форумы*, 40 (1), 2-11.
5. Томас, Дж.В. (2000). Жобалық оқыту бойынша зерттеулерге шолу. Сан-Рафаэль, КАЛИФОРНИЯ: Автодеск Қоры.
6. Блюменфельд, П.С., Солоуэй, Э., Маркс, Р. В., Крайчик, Дж. С., Гуздиал, М., Және Палинчар, А. (1991). Жобаға негізделген оқытуды ынталандыру: жұмысты Қолдау, оқуды қолдау. *Білім Беру Психологы*, 26 (3-4), 369-398.

ӘОЖ37

ТЫҢДАУ ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ ҮШІН ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ: ТІЛДІК ТӘЖІРИБЕГЕ АРНАЛҒАН САНДЫҚ ҚҰРАЛДАР

Умбетова Бакытжамал Ергалиевна

Ағылшын тілі пәні мұғалімі

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Заманауи технологиялар ағылшын тілінде тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған құралдардың кең арсеналын ұсынады. Қолданбалар мен онлайн платформалар интерактивті жаттығуларды, шынайы материалдарды, ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесу мүмкіндігін және т.б. ұсынады, бұл оқуды қызықты әрі тиімді етеді. Қазіргі әлемде технология білім беруде, оның ішінде шет тілдерін оқытуда маңызды рөл атқарады. Ағылшын тілін үйренудің маңызды аспектілерінің бірі-тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамыту. Әр түрлі қосымшалар мен онлайн-платформалардың пайда болуымен студенттер ағылшын тілін есту арқылы қабылдау дағдыларын тиімді түрде жетілдіруге және ауызекі тілде сөйлеуге машықтануға мүмкіндік алады.

Технологияны қолданудың артықшылықтары:

- Қол жетімділік: қолданбалар мен онлайн платформалар кез-келген уақытта және кез-келген жерде қол жетімді, бұл оқушыларға өздеріне ыңғайлы режимде тіл үйренуге мүмкіндік береді.
- Даралау: көптеген қосымшалар тілді меңгеру деңгейі мен оқушының қызығушылығын ескеретін жеке оқыту бағдарламаларын ұсынады.
- Интерактивтілік: интерактивті жаттығулар мен ойындар оқуды қызықты әрі ынталандырады.
- Кері байланыс: көптеген қолданбалар оқушыларға олардың үлгерімін бақылауға және қателерді түзетуге көмектесетін тапсырмалар бойынша кері байланыс береді.
- Қарым-қатынас мүмкіндігі: кейбір қосымшалар мен платформалар ана тілінде сөйлейтіндермен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді, бұл сөйлеу және есту тілін түсіну дағдыларын жақсартуға көмектеседі.

Танымал қолданбалар мен онлайн платформаларға шолу:

Тыңдау дағдыларын дамыту үшін:

- Duolingo: әртүрлі тақырыптар бойынша қысқа тыңдау сабақтарын ұсынатын ойын элементтері қолданбасы.
- English Listening Practice: әр түрлі деңгейдегі аудио материалдардың үлкен жиынтығы бар қосымша.

- TED Talks: субтитрлермен көруге болатын әртүрлі тақырыптарға арналған бейне дәрістері бар Платформа.
- Подкасттар: кез-келген тақырып пен қызығушылыққа арналған ағылшын тіліндегі подкасттардың үлкен таңдауы.
- YouTube: әр түрлі тақырыптағы бейнелерді ұсынатын ағылшын тіліндегі көптеген арналар.

Сөйлеу дағдыларын дамыту үшін:

- HelloTalk: бүкіл әлем бойынша ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесуге арналған қосымша.
- Tandem: сөйлеу тәжірибесі үшін серіктестер табуға мүмкіндік беретін тіл алмасу қолданбасы.
- italki: ағылшын тілі мұғалімдерімен онлайн сабақ платформасы.
- Cambly: ана тілінде сөйлейтін бейне чат қолданбасы.
- Clubhouse: ағылшын тіліндегі пікірталастарға қосылуға болатын дауыстық байланысқа негізделген әлеуметтік желі.

Технологияны пайдалану бойынша ұсыныстар:

- Мақсаттарыңыз бен тілді меңгеру деңгейіңізге сәйкес келетін қолданбалар мен платформаларды таңдаңыз.
- Оқытуды әртараптандыру үшін әртүрлі қолданбалар мен платформаларды пайдаланыңыз.
- Жақсы нәтижеге жету үшін үнемі жаттығулар жасаңыз.
- Қателесуден және тәжірибе жасаудан қорықпаңыз.

Технология ағылшын тілінде тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамытуға көптеген мүмкіндіктер береді. Оларды тілдік дағдыларыңызды жақсарту және мақсаттарыңызға жету үшін тиімді пайдаланыңыз. Технологияны басқа оқыту әдістерімен бірге қолданыңыз. Ағылшын тілін үйренуде тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамыту үшін технологияны қолдану студенттер арасында танымал бола бастады. Duolingo, Rosetta Stone және BBC Learning English сияқты қолданбалар мен онлайн платформалар есту қабілетін және сөйлеу тәжірибесін жақсарту үшін көптеген материалдарды ұсынады. Осы ресурстарды пайдалана отырып, студенттер өздерінің тілдік дағдыларын тиімді дамыта алады және ағылшын тілін оқытуда жетістікке жетеді.

Әдебиеттер:

1. Hubbard, P. (2011). Mobile learning for English language teaching: A guide for teachers. TESOL Press.
2. Levy, M. (2009). Technologies in use for second language learning. Modern Language Journal, 93, 769-782.
3. Godwin-Jones, B. (2011). Emerging technologies: Mobile apps for language learning. Language Learning & Technology, 15(2), 2-11.

4. Хаббард, П.Және Леви, М. (2006). МҰҒАЛІМДЕРДІ ШАҚЫРУ Бойынша Оқыту. Джон Бенджаминс Баспа Компаниясы.
5. Варшауэр, М., Және Керн, Р. (2000). Желілік Тілдерді Оқыту: Ұғымдар мен Практика. Кембридж Университетінің Баспасы.
6. Шапель, К.А. (2001). Екінші Тілді Меңгерудегі компьютерлік Қосымшалар: Оқыту, Тестілеу және Зерттеу Негіздері. Кембридж Университетінің Баспасы.

ӘОЖ37

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРГЕ АРНАЛҒАН КИБЕРҚАУІПСІЗДІК: ЖАУАПТЫ ЦИФРЛЫҚ АЗАМАТ БОЛУДЫ ҮЙРЕНУ

Досет Береке Нурқасымқызы

Информатика пәні мұғалімі

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: anissa.aituganova@mail.ru

Интернет өмірдің ажырамас бөлігіне айналған қазіргі әлемде балалар мен жасөспірімдер үшін киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету маңызды. Балалар интернетте көбірек уақыт өткізеді — әлеуметтік желілерде сөйлеседі, ойын ойнайды, бейнелер көреді. Сондықтан оларға интернеттегі қауіпсіз мінез-құлықты үйрету және киберқауіптерден қорғау маңызды.

Kaspersky Lab зерттеуіне сәйкес, балалар кибербуллингтің құрбаны болуы, зиянды мазмұнды көруі және киберқылмыскерлердің ықпалына түсуі мүмкін. Сондықтан ата-аналар, мұғалімдер және ақпарат қауіпсіздігі мамандары балалардың онлайн қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін күш біріктіруі керек.

Балаларды желіде қорғаудың бір жолы-оларға қауіпсіз мінез-құлық ережелерін үйрету. Балаларға жеке мәліметтерін, парольдерін немесе фотосуреттерін бейтаныс адамдармен бөліспеу керектігін түсіндіру маңызды. Сондай-ақ, оларды сенімді және сенімсіз сайттарды ажыратуға, күдікті сілтемелер мен файлдарды ашпауға үйрету керек. Сонымен қатар, ата-аналар мен тәрбиешілер желідегі балалардың белсенділігін бақылауы керек. Олармен ықтимал қауіптерді талқылау, проблема туындаған жағдайда қалай көмек табуға болатындығын түсіндіру қажет. Сондай-ақ, бағдарламалар мен қосымшаларды қолданған жөн балалардың интернетке кіруін бақылауға және белгілі бір сайттарды немесе қолданбаларды шектеуге мүмкіндік береді.

Балалар мен жасөспірімдерге арналған негізгі киберқауіптер:

- Кибербуллинг: балада психологиялық проблемаларға әкелуі мүмкін Интернеттегі қорлау және қорлау.

- Секстинг: ауыр құқықтық және әлеуметтік салдары болуы мүмкін жыныстық сипаттағы хабарламаларды жіберу және қабылдау.
- Фишинг: Құпия сөздер, несие карталарының нөмірлері және т. б. сияқты жеке ақпаратты алуға бағытталған алаяқтық схемалар.
- Зиянды бағдарлама: вирустар, Трояндар және Компьютерді зақымдауы немесе жеке деректерді ұрлауы мүмкін басқа бағдарламалар.
- Қалаусыз мазмұн: зорлық-зомбылық, порнография, экстремизм сияқты балаларға қолайсыз болуы мүмкін мазмұн.

Мектеп оқушыларын киберқауіпсіздікке қалай үйрету керек:

1. Ашық диалог:

- Интернетте балалармен қауіптер мен қауіптерді талқылаңыз.
- Балаларды өздерінің онлайн тәжірибелері туралы жағымды да, жағымсыз да айтуға шақырыңыз.
- Балалар сізге көмек сұраудан қорықпауы үшін сенімді қарым-қатынас жасаңыз.

2. Интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық ережелерін үйрету:

- Бейтаныс адамдарға жеке ақпаратты (мекен-жайы, телефон нөмірі, оқу орны) жарияламау.
- Күшті парольдерді қолданыңыз және оларды ешкімге айтпаңыз.
- Күдікті сілтемелер мен тіркемелерді ашпаңыз.
- Интернетте бейтаныс адамдармен араласпаңыз.
- Интернетте оларға қарсы қолданылуы мүмкін ақпаратты орналастырмаңыз.
- Интернеттен табылған ақпаратқа сын көзбен қарау.

3. Техникалық қорғаныс құралдарын пайдалану:

- Антивирустық бағдарламаны орнатыңыз және оны үнемі жаңартыңыз.
- Әлеуметтік желілердегі құпиялылық параметрлерін пайдаланыңыз.
- Баланың интернетте өткізетін уақытын бақылау.
- Қажетсіз мазмұнға қол жеткізуді шектеу үшін ата-ана бақылауын пайдаланыңыз.

4. Сыни ойлауды дамыту:

- Балаларды ақпаратты талдауға және сенімді дереккөздерді сенімсіздерден ажыратуға үйретіңіз.
- Интернетте көргендерінің бәрі шындық емес екенін түсіндіріңіз.
- Балаларға медиа сауаттылық дағдыларын дамытуға көмектесіңіз.

5. Мектеп пен жұртшылықты тарту:

- Мектептер балалар мен ата-аналарға арналған Киберқауіпсіздік бойынша сабақтар мен семинарлар өткізе алады.
- Қоғамдық ұйымдар киберқауіпсіздікке бағытталған ақпараттық науқандар мен іс-шараларды ұйымдастыра алады.

6. Жеке мысал:

- Ата-аналар онлайн режимінде қауіпсіз мінез-құлық ережелерін сақтауы және балаларына үлгі болуы керек.

Бүгінгі күні балалардың киберқауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектесетін көптеген құралдар мен ресурстар бар. Мысалы, ата-аналарға балаларының интернеттегі белсенділігін бақылауға, белгілі бір сайттар мен орнатылған қолданбаларды бұғаттауға мүмкіндік беретін ата-ана бақылауын басқару бағдарламалары. Сондай-ақ, құрылғыларды зиянды бағдарламалар мен хакерлік шабуылдардан қорғау үшін антивирустық бағдарламалық жасақтаманы пайдалану пайдалы.

Сонымен қатар, мектептер мен білім беру мекемелері оқушылар үшін Киберқауіпсіздік бойынша арнайы сабақтар мен тренингтер өткізе алады. Мұндай іс-шаралар шеңберінде балаларға интернеттегі қауіпсіз мінез-құлықтың негізгі принциптері түсіндіріледі, олар кездесетін қауіптер мен қауіптер туралы айтылады. Мұндай оқыту іс-шаралары балалар мен жасөспірімдердің хабардарлық деңгейін арттыруға және оларды желіде өздерін қорғауға үйретуге көмектеседі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, балалар мен жасөспірімдер үшін киберқауіпсіздік олардың білімі мен қорғанысының маңызды және қажетті құрамдас бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Ата-аналар, мұғалімдер және ақпараттық қауіпсіздік мамандары балаларды оқыту үшін бірлесіп жұмыс істеуі керек. Ол интернеттегі қауіпсіз мінез-құлыққа және киберқауіптерден қорғауға ие. Балалардың желідегі белсенділігін мұқият бақылау, олармен қауіпсіздік ережелерін талқылау және қол жетімді бақылау және қорғау құралдарын пайдалану маңызды.

Киберқауіпсіздік желідегі зиянды әсерлер мен қауіптерден қорғау ғана емес, сонымен қатар цифрлық дағдылар мен құзыреттерді дамыту мүмкіндігі екенін ұмытпауымыз керек. Балаларға интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық ережелерін үйрету оларға онлайн ресурстарды тиімді, креативті және жауапкершілікпен пайдалануға көмектеседі.

Балалар мен жасөспірімдер үшін жақсы киберқауіпсіздік — олардың цифрлық әлеммен қауіпсіз және табысты қарым-қатынасының кепілі. Сондықтан балаларды отбасында да, білім беру мекемелерінде де киберқауіпсіздікке үйретуге жеткілікті көңіл бөлу маңызды. Ата-аналардың,

мұғалімдердің және ақпарат қауіпсіздігі мамандарының бірлескен күш-жігері балалар үшін қауіпсіз және қолдау ортасын желіде құруға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Ковальски, Р.М., Лимбер, С. П. Және Агатстон, П. В. (2012). Кибербуллинг: цифрлық дәуірдегі Қорқыту. Джон Уайли Және Ұлдары.
2. Уиллард, Нью-Йорк (2007). Киберқауіпсіздік және киберқауіптер: интернеттегі әлеуметтік агрессия, қоқан-лоққылар мен күйзелістерге жауап беру. Зерттеу Баспасы.
3. О ' Кифф, Дж.С. Және Кларк-Пирсон, К. (2011). Әлеуметтік медианың балаларға, жасөспірімдерге және отбасыларға әсері. Педиатрия, 127 (4), 800-804.

ӘОЖ 811.512.122

ӘБДУӘЛИ ҚАЙДАР – ТҮРКІТАНУШЫ ҒАЛЫМ

¹Нугыбаева А.Б.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., қауымдастырылған профессор

филология ғылымдарының кандидаты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: nugybaeva84@mail.ru

Қазақ тіл білімі ғылымында өзіндік қолтаңбасын қалдырған профессор Ә.Т.Қайдар – отандық тіл білімі және түркітану ғылымының іргелі зерттелуі мен дамуына зор еңбек сіңірген ғалым, қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беруге бағытталған тіл саясатының қалыптасуына атсалысқан қоғам қайраткері, қазақ этнолингвистикасының негізін салушы.

Ә.Т.Қайдар – қазақ тіл ғылымының көрнекті өкілі, белгілі түркітанушы, қазақ және ұйғыр тіл білімінің маманы, Ұлы Отан соғысының ардагері, Ш.Уәлиханов атындағы I дәрежелі сыйлықтың иегері (1971 жыл), Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1982 жыл), ҚР Ұлттық ҒА-ның академигі (1983 жыл), Түркияның «Dil Kurumu» лингвистикалық қоғамының құрметті (академик) мүшесі (1989 жыл), Башқұрстан Ұлттық ҒА-ның академигі (1991 жыл), Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының құрметті президенті (2004 жыл), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының құрметті директоры қызметін атқарған филология ғылымдарының докторы (1970 жыл), профессор (1972 жыл), ҚР еңбек сіңірген Ғылым қайраткері (2014 жыл) [1; 2; 3].

Ә.Т.Қайдар 1973 жылдан бастап бірыңғай қазақ тілі мәселелерімен айналысуды мақсат тұтқан. Бұған себеп те жоқ емес. Ғалым осы мақсатты жүзеге асыру барысында қазақ тілін терең зерттеу арқылы ұлтымыздың болмысынтанытуды, ана тілінің қоғамдағы орнын анықтап, мемлекеттік тілдің мәртебесін жоғары деңгейге көтеруді көздеген еді. Тіл саясаты мен мемлекеттік тілдің қызметінің жүзеге асырылуы ісіне қоғам қайраткері ретінде

де белсене араласқанол, азаматтылықтың жоғары деңгейінің үлгісін көрсете білді.

Ә.Қайдардың ғалымдық тұлғасы мен лингвистикалық мұраларының маңыздылығы, мәні жөнінде түркітанушы тіл мамандары, әріптестері және шәкірттері жылы лебіздерін білдіріп, ой-пікірлерін қалдырған. Әсіресе, ғалымның түркітану, ұйғыртану саласы жөніндегі зерттеулеріне қатысты белгілі түркітанушы А.Н.Кононов, Н.Баскаков, Э.Тенишев, Г.Дерфер, В.Арсланов, Б.Чарыяров, Н.Мавыев, ж.б. ғалымдар пікір білдіріп, жоғары баға берген.

Ғылым әлеміне ұйғыр тіліне қатысты зерттеулермен қадам жасаған Ә.Туғанбайұлының алғашқы еңбектерінің бірі «Китайские заимствования в уйгурском языке» жөнінде 1967 жылы ірі ғалым Н.Баскаков [4]: «Труд А.Т.Кайдарова, выполненный на высоком научном уровне имеет большое значение для различного рода лингвистических обобщений и общей теории языкознания», – деп жоғары бағалайды.

Кеңестік және ресейлік түркітанушы-ғалым Э.Тенишев «Развитие современного уйгурского языка» еңбегінің ұйғыр диалектілері мен әдеби тілдің диалект негізі турасында Ә.Т.Қайдардың көпжылдық зерттеуі 1930-жж. талқыланып бастаған, сонымен қатар қазіргі заманғы ұйғыртанудың теориялық және практикалық маңыздылығын, ең өзекті мәселелерін қозғайтындығын айта келіп, мынадай қорытындыға келген (Советская тюркология, 1970 ж.): «Книга А.Т.Кайдарова – серьезное, основательное исследование, вносящее определенный вклад в развитие уйгуроведения. Оставляет весьма приятное впечатление также литературное и полиграфическое оформление издания» [1].

Ә.Туғанбайұлының «Развитие современного уйгурского языка» (1969 ж.) еңбегінің 1-томы жайлы 1973 жылы неміс түркітанушысы әрі алтайтанушы Г.Дерфер [4]: «Тақырыпты терең түсіну, анық мазмұн және кең эрудиция кітапты түркітану саласының үздік туындысына айналдырды», – деп атап өтіп, «бұл еңбек Шығыс Түркістан ұйғырларының жаңа ұйғыр диалектілері мен әдеби тілін зерттеудің таптырмас негізі», – деген бағамдау жасаса, ғалымның 1986 жылы жарық көрген «Структура односложных корней и основ в казахском языке» монографиясына қатысты түркітанушы В.Арсланов: «Монография А.Т.Кайдарова представляет собой ценный вклад в тюркологическую науку и, несомненно, станет настольной книгой многих тюркологов наряду с этимологическими словарями Э.В.Севортяна, М.Рясянена и Дж.Клоусона», – деген пікір білдірген [1].

Ә.Т.Қайдардың тіл тарихы мен түркітануға байланысты ғылыми шығармашылығы жөнінде көрнекті ғалым Ә.Айтбайұлы «Төрткүл дүниеге танымал тюрколог» атты мақаласында: «Әбекең жалғыз ұйғыр емес, өзге туыс халықтардың ғылымына, мәдениетіне үлкен үлес қосып отырған жан. Түркі халықтары ішінен ол дайындамаған маман кемде-кем. 500-ге таяу ғылыми ізденістер, оның ішінде 30-ға таяу кітап, ғылыми баяндама т.т. ғалымның бейбіт өмір жылдарында жасалған ерлігінің куәсіндей», – деп жазады [4].

«Академик Ә.Қайдардың ғылыми-шығармашылық қызметі жан-жақты, тіл біліміндегі зерттеу нысандары әр алуан. Тек лексикологияның сөзтану, этимология, ономастика, терминология, семасиология, диалектология, фразеология мен паремиология т.б. салаларына бейнелі түрде айтсақ, ғалым салған соқпақ қазақ тіл білімінің ғылыми жетістігін көрсетті, академик ғалымның өзіндік мектебін қалыптастырды», – дей келе Г.Смағұлова Ә.Қайдардың 2 үлкен ғылыми жетістігін атап көрсетеді:

1) қазақ тілінде ұлтымыздың өткен тарихы мен мәдени өмірінің көрініс табуын зерделеп, зерттеуге ден қою арқылы Қазақстандағы этнолингвистика ілімінің мектебін қалыптастыруы;

2) қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілуі үшін сіңірген еңбегі. Г.Смағұлова ұлты үшін аянбай ұлан-ғайыр іс тындырған ұстазы Ә.Туғанбайұлын «Ұлт абызына», «Тіл абызына» теңейді [4].

Ә.Туғанбайұлы «Ғылымдағы ғұмыр» атты мақалалар жинағының 3-томында «түркітану», «алтайтану» ұғымдарына түсінік бере келе, бұл екі саланың екеуіне де қызығуының және бұл салалар бойынша пікір айтуға талпынуының басты себебі – зерттеп жүрген тілдерінің табиғатын тереңірек білу, олардың алып отырған орнын анықтап, ортақ, сәйкес, ұқсас заңдылықтарды зерделеу арқылы сөз тұлғаларына этимологиялық талдау жасау. Осы мақсаттарға орай ғалымның бұл салалардағы зерттеулерін үш топқа бөліп қарастыруға болатын сияқты, олар: 1) ғылыми-теориялық және тарихи тұрғыдан жүйелеп зерттеу; 2) тіларалық ортақ құбылыстарды айқындау; 3) алтай тобына енетін жапон, моңғол, корей, тұңғыс-манжұр тілдерінің түркі тобындағы тілдермен тектік (генеологиялық), тарихи жақындығы мен қарым-қатынасын айқындау мәселелеріне барып саяды.

Ә.Туғанбайұлы «Қыпшақтанудың бір бұлағы – тіл» атты мақаласында жалпы тіл біліміндегі қыпшақтану мәселесіне келгенде алтайтану, түркітану секілді көлемді мәселелерге де соқпай кетуге болмайтындығын жазып, төмендегідей ақпараттарды келтірген:

«Түркітану – жер бетінде (әртүрлі құрлықта, әртүрлі мемлекет құрамында) жасайтын бүгінде жалпы саны 130 млн-нан астам ірілі-кішілі түркі халықтарының (этностарының) өткен тарихы мен бүгінгі болмысын және болашағын зерттеуге бағышталған төл ғылымы». Ғалым түркі әлемін танып-білуге үш рухани бұлақ негіз болғандығын тілге тиек етеді: «... соның бірі – барша түркі халықтарының өлі және тірі тілдері, екіншісі – сол халықтардың бай ауыз әдебиеті, үшіншісі – этнографиясы мен этнологиясы». Сонымен қатар, Ә.Қайдардың көрсетуінше, «түркі тілдерінің түп-төркіні алтай тілдеріне барып саяды, яғни ұлан-ғайыр өлкеде тым ерте замандарда, тек түріктер ғана емес, өзге де тектес бір-біріне ұқсас тайпалар жасаған», ғалым оларға да қысқаша тоқталып өтеді. Лингвистикада бұл тайпалар 5 топқа жіктелген: 1) түрік; 2) моңғол; 3) тұңғыс-манжұр; 4) жапон; 5) корей тілдері. Бұл тілдерге ортақ 10 шақты заңдылықтардың қатарына жалғамалылық, үндестік (сингармонизм), сөз басында 2 дауысты дыбыстың бірден келмеуі, грамматикалық родтың жоқтығы т.т. жатқызылады. Осылайша, Ә.Т.Қайдар

түркітану, алтайтану, қыпшақтану сияқты ғылым салаларын бір-бірінен ажыратпай тұтастықта, жан- жақты зерттеу қажеттігі керек екендігі жөнінде ой қорытады [6].

Ғалымдар Ә.Қайдар мен М.Оразовтың «Түркітануға кіріспе» еңбегінде жалпы түркі тілдерін «батыс хун, шығыс хун тілдері» деп 2-ге топтастырса, қазіргі түркі тілдерін мынадай 5 топқа бөліп қарастырған [7]:

- 1) түркі тілдерінің бұлғар тобы (чуваш тілі);
- 2) түркі тілдерінің оғыз тобы (түрік, әзірбайжан, түрікмен, гагауз, салар тілдері);
- 3) түркі тілдерінің қыпшақ тобы (қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым татар тілдері);
- 4) түркі тілдерінің қарлұқ тобы (ұйғыр, өзбек тілдері);
- 5) түркі тілдерінің ұйғыр-оғыз тобы (саха, хакас, тува, тофалар, шор, сары ұйғыр тілдері);
- 6) түркі тілдерінің қырғыз-қыпшақ тобы (қырғыз, алтай тілдері). Еңбекте басқа түркі тілдері қатарына халадж, үрім, боджнуру, долган, қырымшак тілдері жатқызылған. Бұл тілдер әлі толық зерттеле қоймаған, грамматикалық категориясы, дыбыстық жүйесі қарастырылмаған. Ғалымдардың болжамынша, бұл тілдердің зерттеліп, оқулықтарда орын алатын кезеңі уақыт еншісіне тиесілі болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Тіл-ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018. – 352 б.
2. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б. Т I.
3. Қайдар Ә. Өнегелі өмір / ред.басқ. – Ғ.М.Мұтанов. Қазақ университеті, 2018. – 385 б.
4. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б. Т IV.
5. Қайдар Ә. Тіл-ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018. – 352 б.
6. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 512 б. Т III.
7. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Оқу құралы. 3-ші басылымы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 360 б.

ӘОЖ 811.512.122

Ғ.МҰСАБАЕВ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ РЕТІНДЕ

¹ Узақбаева М.Е.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., қауымдастырылған профессор
филология ғылымдарының кандидаты

Қазақ тіл білімінің негізін қалаған А.Байтұрсынұлы мен оның замандас, ізбасарлары Е.Омарұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбановтардан кейінгі буынның ірі өкілі, тілші ғалымдардың бірі - Ғ.Мұсабаев.

Ғайнетдин Мұсабаевтың ғылыми-зерттеу еңбектері негізінен қазақ тілінің лексикасы мен лексикографиясына, сондай-ақ тіл тарихы мәселелеріне арналды. Ынта-жігердің молдығы, ерекше еңбексүйгіштік оның бойындағы басты қасиеттердің бірі еді. Сондықтан да ол ірі-ірі жұмыстарды қолға алудан жүрексінген емес. Осы қасиеттерінің арқасында ол қазақ лексикографиясының дамуына өз үлесін қосып, ізін қалдыра білді.

Көрнекті ғалым Ғайнетдин Ғалиұлы Мұсабаев 1907 жылдың 17 қыркүйегінде бұрынғы РСФСР-дің Омбы қаласында жұмысшы отбасында дүниеге келген. Ол бала кезінен-ақ өмірдің тауқыметін көріп өсті, тоғызға келгенде әкесі, он бір жасқа келгенде анасы да қайтыс болып, бес бірдей жетім бала атасы Мұсабайдың қолында тәрбиеленеді. Жетім қалған балалардың ең үлкені болғандықтан, Ғайнетдин жасынан қара жұмысқа түсіп, кісі есігінде жүреді. Жұмыс істей жүріп ара-арасында оқиды, осы қалада екі кластық білім алады. 15 жасынан бастап отбасының бар ауыртпалығы Ғайнетдиннің мойнына түседі, өйткені 1922 жылы атасы да қайтыс болады. Омбыдағы атақты кулак Буряковқа жалданып, жер жыртып, егін салады, шөп шабады, малын бағады. Омбы теміржол депосында теміржолшы, Қарағандыда, Степнякта шахтер болып істейді [1].

Омбыда дүниеге келген Ғайнетдин Мұсабаев 1936 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік институтын бітіргеннен кейін еңбек жолын 1937-1939 жылдары КСРО ғылым академиясының Қазақстандағы бөлімшесінің Тіл және әдебиет секторында ғылыми қызметкерліктен бастайды. 1939-1941 жылдары аспирантураны аяқтағаннан соң Отан соғысына аттанады. Ұлы Отан соғысы басталғанда аспирант Ғ.Мұсабаев бітіп тұрған кандидаттық диссертациясын тоқтатып қойып, өзі сұранып ел қорғауға аттанады. Қатардағы жауынгер әскери саяси училищені бітірген соң танк батальоны командирінің орынбасары болып, капитан дәрежесіне дейін көтеріледі. Шайқастарда талай рет ауыр жараланып, екі рет контузия алады. Елге кеудесін ордендер мен медальдарға толтырып, майданнан мүгедек болып қайтқанына қарамастан, қаламын қолға қайта алып, өнімді еңбек етіп, ана тілінің қыр-сырын зерттеуге, күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелерді шешуге өзіне тән қайсарлықпен белсене араласып, ғылыми зерттеулерінде үлкен табыстарға жетеді [1].

Ғалымның ғылыми шығармашылығы сан салалы, ол кең тынысты филолог. Проф. Ғ.Мұсабаев қазақ тілі тарихы, диалектология, этногенез, қазақ әдеби тілі (негізі, қалыптасуы, дамуы т.б.), тарихи лексикология, этимология, семасиология, грамматика, лексикология мен тіл тарихының оқулықтары, лексикография, жазба ескерткіштер, көркем шығарма тілі т.б. мәселелерге

калам тартты. Яғни, ғалым араласпаған, пікір айтпаған қазақ тіл білімінің саласы кемде-кем [1].

Отан соғысынан оралғаннан кейін 1946-1948 жылдары ҚазССР ҒА Тіл және әдебиет институтының бөлім меңгерушісі, 1948-1952 жылдары директордың орынбасары қызметтерін атқарды. 1952 жылдан бастап өмірінің соңына дейін Тіл білімі институтының екі тілді сөздік бөлімінің меңгерушісі болып еңбек етті. Осы бөлімді басқарған отыз жылдай уақыт ішінде ол қазақ лексикографиясының дамуына, екі тілді сөздік жасау ісіне елеулі үлес қосты. Үлкенді-кішілі бірқатар қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктердің жарық көруіне өзі тікелей басшылық жасады, құрастырушы авторлар қатарында болды.

Сөздік жасау – аса ыждағаттылықпен қатар еңбекқорлықты, жылдар бойы ерінбей-жалықпай ізденуді, төзімділікті қажет ететін жұмыс. Ал екі тілді сөздік жасау екі тілге бірдей жетік болуды талап ететін күрделі іс. Ғайнекең осындай жауапты да күрделі іске батыл кірісіп, көп еңбек етті. Оның жалпы редакторлығымен 1978-1982 жылдары орысша-қазақша екі томдық үлкен сөздік жарық көрді. Бұл сөздік 1954 жылы Н.Сауранбаевтың редакторлығымен жарыққа шыққан үлкен сөздіктен кейінгі көлемді еңбек ретінде күні бүгінге дейін жұртшылық қажетін өтеп, қолданылып келеді. Екі тілді сөздіктермен қатар ол қазақ тілінің орфографиялық, түсіндірме сөздіктерін жасауға, қазақ тілінің грамматикасын жазуға да қатысқан авторлардың қатарында болды [2].

Ғ.Мұсабаевтың көп жыл уақытын бөліп зерттеген саласы - тіл тарихы. Оның «Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан» (1-бөлім), «Қазақ тілі тарихынан» деп аталатын тіл тарихына, қалыптасу кезеңіне, түркі-моңғол тілдерінің бір негіз тілден шыққандығына қатысты ой-пікірлері қазіргі зерттеулерде жалғасын табуда. Тіл тарихына байланысты еңбектерінде ол түркі тілдеріне қатысты ортақ мұраларға, тұлғаларға, көне таңба, жазуларға өзіндік көзқарасын айқын білдіріп отырады; түркі тілдеріндегі бір буынды сөздің барлығы тұйық буынды болған деп тұжырымдайды; тарихи дыбыстық сәйкестіктерге назар аударып, нақты фоно-морфологиялық талдаулар жасайды. Мәселен, жұрнақ, жалғаулардың генезисі қазір кезде түсініксіз болғанмен, бұрын дербес сөз болғаны, одан шылауға ауысқаны, одан әрі жұрнақ болып өзгеріп кеткендігі жөнінде қисынды пікірлер айтады.

Тіл білімі үшін көне тілдің сарқыншағы, оның сөйлеу тіліндегі көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі ру-тайпа тілдерінің қалдықтары, көнеленген қат-қабаттары бар жергілікті тіл ерекшеліктерін жинап, зерттеудің маңызы зор. Ғалымның экспедиция материалдары негізінде жазған зерттеулері «Маңғыстау ауданының сөйлеу тілінің ерекшеліктері», «Маңғыстау сөзінің семантикасы», Ж.Досқараевпен бірлесіп жазған «Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері» атты монографиясы қазақ диалектологиясын дамытуға қосылған үлкен үлес деп бағаланады. Осындай еңбектеріне байланысты ол тарихи лексикология мен қазақ диалектологиясының негізін қалаған ғалымдардың бірі деп саналады [1].

Профессор Ғ.Мұсабаев қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып әдеби тіл туралы, оның қалыптасып, даму жолдары туралы ойлы пікір айтқан ғалымдардың бірі. Бұл ретте «Қазақ әдеби тілін дамытқан эпопея», «Об изучении истории казахского языка», «О литературном языке», «Қазақ әдеби тілінің кейбір мәселелері туралы» атты мақалалары мен «Становление и развитие казахского литературного языка и вопросы казахской диалектологии» атты көлемді еңбегінің орны ерекше, бұлар қазақ тіл білімінің елеулі табыстарының біріне жатады. Зерттеушінің тіл тарихына, оның даму барысына қатысты еңбектерінде тілдің әлеуметтік-қоғамдық, танымдық қызметіне ерекше көңіл бөлініп, көптеген тұрақты тіркестердің шығу негіздері анықталады [1].

Профессор Ғ.Мұсабаев қазақ тіліндегі сын есімнің шырайларын тереңінен зерттеген ғалымдардың бірі. Аталмыш зерттеуінде ғалым шырай категориясының зерттелу дәрежесіне, шырайлардың таптастырылуына және шырайлардың жасалу жолына тоқталып, зерттеу жүргізген. Ғалым: «Сын есім – негізгі сөз табының бірі. Сыртқы тұлғасына қарағанда сын есім мен зат есім түрлес. Атау күйінде тұрғанда бұл екі сөз табының тұлғалық айырмашылығы көзге көрінбейді, екеуінің арасында жік жоқ сияқты. Сондықтан Түрік системалы тілдерді зерттеушілерде сын есімді сөз табы деп тануда үлкен күманданушылық болып келді. Күні бүгінге дейін сын есімді танығысы келмей жүрген оқымыстылар да бар. Мұның негізгі себебі: Түрік системасындағы тілдердің ерекшеліктеріне көңіл аударылмаудан, демек өздері зерттеп отырған тілдің тұрғысынан қарамаудан, оны жете тексермей, өз ішіндегі елеулі фактыларын есепке алмаудан, үстірт айтылған, ертерек кездегі пікірлер күні бүгінге дейін кең өріс алып келгендігінен туып жүр. Міне, осындай күдік болғандықтан, сын есімнің шырай категориясына кіріспестен бұрын, ең алдымен сын есімнің өзін сөз ету және сын есімді негізгі сөз табының бірі екендігін дәлелдейтін фактыларды айту міндет сияқты. Ең алдымен сын есімді сөз табы емес деушілердің көзқарасына тоқтала кету керек болады» дей келе ғалым профессорлар Н.А.Баскаковтың, А.Н.Кононовтың қарақалпақ, ноғай, түрік тілдеріндегі сын есімнің негізгі белгілеріне тоқталады. Профессор ғалымдардың пікірлерін саралай келе қазақ тіліндегі *сын есімді жеке сөз табы деуімізге болатынына екі түрлі дәлел айтады:*

1. Сын есімде формант жоқ. Бұл оны зат есімнен бөліп алуға керекті белгі (критерий). Ал, зат есімге септік, көптік, тәуелдік жалғаулары меншікті. Ол синтаксистік категория болса, сонымен бірге грамматикалық категория болып, зат есімді өз алдына тапқа айналдырған. Ал, сын есімге септік, көптік, тәуелдік жалғаулар жалғанса, ол бұрынғы сын есімдік қалпынан айрылып қалып субстантқа айналады. Мұндай жағдайда, сын есім сындық қасиеттен мүлде қалмаса да, оның заттық мағнасы басым болады.

2. Сын есімнің синтаксистік қызметі – негізінен анықтауыш болушылық. Қазақ тіліндегі сын есімдерге тән ең мықты белгінің (критерийдің) бірі – осы. Бірақ синтаксисте атрибут позициясында тұрған

сөздің бәрі сын есім бола бермейді, оның сын есімге айналғаны ғана сын есім болады.

Басқа грамматикалық категориялар сияқты сын есім категориясы да біртіндеп дамитын тарихи категория. Ғалым қазақ тілінің қазіргі лексикасының құрамында ертерек кездердегі әдебиетте кездеспейтін формаларға зерттеу жүргізіп, «қызғылт, сарғылт, көкшіл, көгілдір, ақшылтым» дегендердегі – *зылт, шыл* тұлғалары ертедегі халық әдебиетінде кездеспейтіндігін, бұлардың жазу тілінде кездесе бастайтыны Абай өлеңдерінде, содан кейінгі шығармаларда, ал, совет әдебиетінде өте жиі ұшырайтындығына аса мән береді. Ал, Абайға дейін ауыз сөзінде айтылды ма, жоқ па, ол арасы бізге мәлім емес, өйткені ауыз тілінде бұл тұлғалар айтылуы, айтылмауы туралы біздің дәуірімізге жеткен деректі дәлелдер жоқ екенін айтып өтеді.

Ғалым сын есімнің төмендегідей формаларын атап көрсетеді:

1) көрнекті белгісінің біреуі – *рақ/рек* жұрнағы, өйткені бұл жұрнақ басқа есімдерге ешқашан жалғанбайды. Сондықтан бұл жұрнақ сын есімнің дербес жұрнағы.

2) күшейткіш буындар тек қана сын есімде болады. Зат есімге бұл буындар жалғанбайды. Сөйтіп басқа есімдерге шырай қосымшалары (аффикстері) қосылмайды. Бұл дәлелдерді баса айту қазақ тіліндегі сын есімдерді орыс тілінің типологиясына апарамыз деп әуре болушылықтан аулақ болуды қажет етеді. Дұрысында орыс тілінің қазақ тіліне, немесе түрік тілдерінің басқасына үйлеспейтін ерекшеліктері көп. Бірақ бұл екі тілге бір өлшеу қолдануға болмайды [1].

Ғалым қазақ тілін алғаш зерттеген орыс ғалымдары Мелиоранский, Катаринский, Катанов, Терентьев, Радлов, т.б. көп нәрселерді болжап айтып, зерттеу жүргізіп кетсе дағы нақты ғылыми зерттеу ісі Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін, соңғы кезде ұзақ өріс алып, қанат жайып жүріп жатқанын, зерттеу жұмысының әлі аяқталмағандығын, бүтіндей толық зерттеліп бітпегендігін, сондықтан қазақ тілінің сын есім саласы терең зерттеуді, тексеруді керек ететін мәселесінің бірі екенін баса айтады.

Қазақтың қазіргі тілінде шырай категориясын мағынасы мен тұлғасы жағынан: салыстырма, бәсең, шағын, күшейтпелі, үдетпелі шырай деп беске бөледі. Бұлардың негізгі айырмашылығы ретінде алғашқы үшеуінде салыстырылатын біркелкі сапаның дәрежесі анығырақ, дәлірек болады десе кейінгі екеуінде салыстырылудан көрі сапаның жалпы дәрежесінің артық-кемдігі айқын көрсетілетіндігін атап көрсетеді. Ал, шырайлардың жасалу (тұлғалық) жағын қазіргі тілімізде жұрнақ арқылы да, белгілі сөз тіркестері арқылы да, күшейту буыны арқылы да жасалатынды дей келе, интонация арқылы шырайлық ұғымның тууы – шырай жасау жолының бір түрі деп біледі.

Ғайнетдин Ғалиұлы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізумен бірге мектеп оқулықтарын жазуға да белсене қатысқан ғалымдардың бірі. Ол авторлардың бірі ретінде орыс мектептерінің 5-6 және 8-10 сыныптарына арналған қазақ тілі оқулықтарын жазуға қатысты. Ал ғалымның жоғары оқу орындары

филология факультеттерінің студенттеріне арналып жазылған оқулығы Білім министрлігі ұсынған негізгі оқулық ретінде ұзақ жылдар бойы оқу процесінде пайдаланылып, мамандар дайындауға қызмет етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.
2. Сауранбаев Н., Искаков А., Махмудов Х., Балакаев М., Мусабаев Г. К итогам дискуссии по некоторым вопросам казахского языкознания. – Вестник АН КазССР. – 1952. – №6.
3. Абдрахманов А., Қалиев Ғ. Сөздіктегі кейбір кемшіліктер жайында. – Социалистік Қазақстан. – 1954. – 17 октябрь (1954 жылы басылған қазақша-орысша сөздігіне сын)
4. Қазақ тіл білімінің мәселелері («Тіл білімінің озық үлгілері» сериясы бойынша»). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 472 бет.
5. Кенесбаев С., Мусабаев Г., Неталиева Х. Орфография казахского языка. – В кн.: Исследования по казахскому языкознанию. – Алма-Ата, 1987, С. 338-349
6. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы, 1975. – 302 б.
7. Русско-казахский словарь. II том (О-Я). Под общей редакцией Г. Мусабаева. – Алматы, 1981.

ӘОЖ 811.512.122

Ғ.МҰСАБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ЛЕКСИКОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

¹ Узакбаева М.Е.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., қауымдастырылған профессор
филология ғылымдарының кандидаты

¹ Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: uzakbaevamoldir83@gmail.com

Тіл білімінің лексикология саласы бірнешеге бөлінеді. Соның ішінде семасиология: сөздің лексикалық мағыналарының негізгі типтерін қарастырса, қазақ тілінің фразеологиясы: фразеология және оның өзіндік белгілерін, түрлерін, ал лексикография: қазақ тіліндегі сөздіктер жүйесін, диалектология: халық тілінде кездесетін жергілікті тіл ерекшеліктерін қарастырады. Аталған саланы және жалпы басқа салаларды дамытуда теориялық, тәжірибелік тұрғыдан негізін салуда түрлі тілші ғалымдардың қосқан үлестері өлшеусіз. Бұл жолда талай лингвистика саңлақтары тарихта қалды. Соның бірегейі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан ғылым академиясының корреспондент мүшесі (1967), Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген

ғылым қайраткері, қазақ тіл біліміндегі лексиколог ғалым – Ғайнетдин Ғалиұлы Мұсабаев.

Кеше де, бүгін де адалдықты бетке ұстаған ғалым Ғайнетдин Ғалиұлы Мұсабаев ағамыздың ғылыми мұраларын саралап - салмақтау бүгінгі ұрпаққа үлгі - өнеге, берері мол дәріс екені еш даусыз. Сондай-ақ, семасиология, лексикография, этимология салаларын қарастырудағы зерттеулері мен ғылыми тұжырымдарын оқып - білу – тіл білімінің теориялық-методологиялық деңгейін көтеруге пайдасын тигізері сөзсіз.

Лексика – көне гректің *lexikos* (сөздік) деген сөзі. Лексика деген сөз жер жүзіндегі халықтар тілінің көпшілігінде термин болып қалыптасып кеткен. Біздің тілімізге ол орыс тілі арқылы келіп орнықты. Бұл термин – бір тілдегі барлық сөздердің жинағы деген ұғымды білдіреді. Осы лексика деген терминнің ұғымына тілдің жергілікті ерекшелігі де, сол бір тілдің говорлары да, диалектілері де енеді.

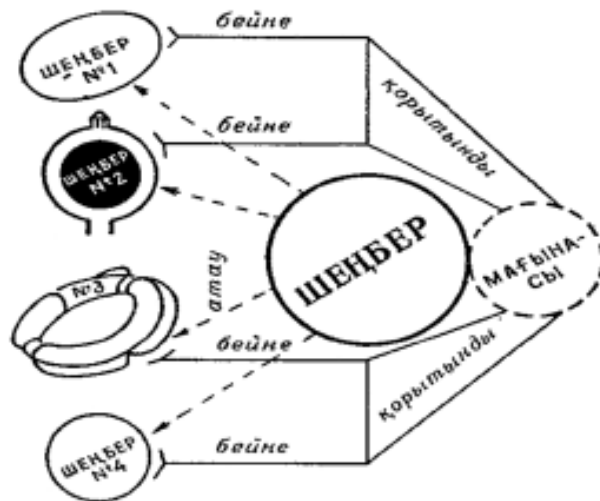
Ғайнетдин Мұсабаев кейде бұл термин жазушының немесе жеке шығарманың тілі яки ғылымның бір саласының тілі деген мағынада да қолданылады дейді. Және мұның сөздік құрам (инвентарь) деген ұғымның мағынасына да жақын болуымен қатар, одан гөрі өзгешерек, өзіне тән ерекшелігі де барлығын, лексика сөздік құрам мен негізгі сөздік қорды түгел қамтығанымен, бірақ олардың арасындағы айырмашылықтарын ажыратпайтындығын атап көрсетеді.

Лексикология тілдегі барлық сөздердің жиынтығын, сөз байлығын зерттейді, тілдің негізгі сөздік құрамының келелі мәселелерін түгел қамтып, оны егжей-тегжейлі түсіндіруді мақсат етеді. Сөзді саралап тексеріп, олардың ішкі заңдылықтарын, сыртқы (дыбыстық) көріністеріндегі ерекшеліктерін қарастырады, яғни сөзді негізгі екі тұрғыдан алып қарастырады. Олар: ішкі мағына мен сыртқы дыбыс. Бұлардың бірінсіз бірі қолданылмайды және олардың өзара ерекшеліктері бар [1].

Сөз жоқ, дыбыс болған жердің бәрінде мағына бола бермейді. Мағынасыз нәрседе ұғым да болмайды. Ұғым болмаса, сөз де жоқ. Сондықтан системалы тілде белгілі тілдік заңға бағынып, айтушы мен тындаушыға ортақ, яғни екеуіне де түсінікті, сөз жасарлық, белгілі мағына берерлік ақиқат дыбыстардың бірлестігінен туатын мағыналы дыбыс құрылысын сөз жасаудың бір элементі деп ұғыну керек.

Осыны ескерген профессор А.И.Смирницкий: «Звуковая материя языка, крайняя существенная для него (языка), без которой он не может существовать и развиваться как действительно важнейшее средство общения, составляет все же лишь одну его сторону, внешнюю; у языка есть и другая сторона, внутренняя, смысловая сторона значений», – деген еді [2].

Ғалым сөзге анықтама бере келе, сөздің дыбысталуы мен мағынасын жалаң түрде түсінбей, оның күрделі екенін жете ұғыну үшін А.И.Смирницкийдің еңбегінен төмендегі схеманы ұсынады (1-сурет).

Сурет -1. Сөздің дыбысталуы мен мағынасы

Аталмыш схеманы жете түсіну үшін, атаудың не екенін түсіну қажет екенін айтады. Ғалым бұған Л.Фейербахтың берген анықтамасын яғни В.И.Лениннің өзінің «Философиялық дәптерінде» берген анықтамасын келтіреді: «Что такое название? Служащий для различения знак, какой-нибудь бросающийся в глаза признак, который я делаю представителем предмета, характеризующим предмет, чтобы представить его себе в его целостности» [3].

Мағына деген дөңгелекпен ірі жазылған шеңбер суретте көрсетілгендей, бөлек, іргелес қана болып тұруға тиіс емес, екеуі бірге болуы керек еді. Өйткені дыбысталу мен мағына бір бүтін болғанда, бір нәрсенің екі беті де, екі жағы да емес. Олар бірінен бірі ажырамайды. Сондықтан мына схема тек қана екеуін көрсету үшін бөлініп тұр. Дұрысында оларды бір бүтін деп түсінген жөн.

Сыртқы дөңгелектерді зат, құбылыс, ал олардың барлығына ортақ сөз үлкен жазылған шеңбер деген дөңгелек деп қарау керек; өзгелері үлкен әріппен жазылған шеңбер деген сөздің мағыналары, бұл шеңбер атау болып, оның затқа қайтқан белгісі (пунктир сызықпен) көрсетілді.

Заттың бейнеленуінің тілдік дыбысталуға тікелей әсері жоқ болғандықтан мағына арқылы көрсетіледі. Әрине, дыбысталусыз, дыбыс образынсыз мағына да жоқ екені ескеріліп, ортадағы сөздердің қоршауын соқтыра өткізген бейнелеу (отражение) жинақты, яғни жинақталған ой болатынын ескерте кеттік.

Сөздің күрделілігі, міне, осындай болады. Оны жалаңаштап, жабайылап ұғынуға болмайтынын естен шығармау керек.

Сөйтіп, ең алдымен сөйлеудің ең ұсақ единицасы – сөзді, оны құрайтын мағыналы дыбыстарды зерттей келіп, ақырында, тілдің жоғарғы единицасы – сөйлемді тексерген жөн [1].

Ғалым сөз бен дыбыстың арасында заңды бірлік барын айтады. Ол заңдылық бұзылса, екеуі де тұрақты қалыптан айрылып қалады. Бұл заңдылық дәстүрлік принципке сүйенеді. Сөз бен дыбыстың бірлігі мынада екендігіне баса наза аударады: 1) Сөз болмаған жерде дыбыс жүйесі жоқ. 2) Дыбыссыз сөз жоқ. Дыбыс – сөздің материалы.

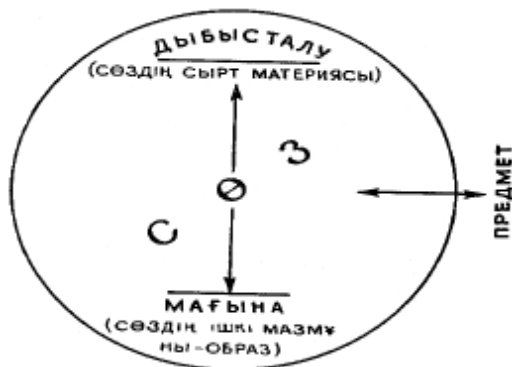
Зерттеуші дыбыс – тілдің материалдық қабығы, оның көрінісі екенін, бірақ тілдегі сөйлеудің ең кіші бөлшегі сөз болып табылатынын естен шығармау қажет екенін, өйткені мағына сөйлеммен, сөз тіркесімен, олардың ең кішкентай бөлшегі – сөзбен берілетіндігін, ал дыбыс ол мейлі жалаң, мейлі күрделі болсын мағынаға ие бола алмайтындығын, бірақ сөздің мағынасын ажыратуға құрал бола алатындығын айта келе өз ойын мынандай мысалдармен дәлелдейді. Мысалы: біз, боз деген сөздерді ажыратуға құрал, белгі болып тұрған – *o* мен *i* дыбыстары. Сондай-ақ бөз деген сөздің дауысты дыбысын өзгерту арқылы *баз, бұз, без, біз, бөз, боз* деген 6 түрлі сөз жасап, алты түрлі мағынаны білдіре аламыз. Осы сөздің басқы дыбысын өзгерту нәтижесінде *көз, сөз, төз* т.б. сөздер, соңғы дауыссыз дыбысын өзгерту арқылы *бөс, бөл, бөк* тәрізді сөздер жасауға болады. Ал осы дыбыстарды жеке алып қарасақ, ешбір мағына бере алмайтындығын, сөйтіп, жеке айтылған дыбыста мағына болмағанымен, дыбыстар тіркесі – сөз жасайтын қажетті материал, тілдің материалдық көрінісі болып табыла алатындығына талдау жасайды.

Бірақ ғалым жоғарыда келтірген мысалдарына қарап, дыбыс болған жердің бәрінде сөз жасауға қолайлы өзіндік ортақ заңы бар екен деп те ұғынуға болмайтындығын ескертеді. Егер бүкіл тілдерге ортақ сөз жасайтын фонетикалық заң болса, қазақша – *нан*, парсыша – *шүрек*, орысша – *хлеб*, немісше – *брот* деп аталмай, барлығына ортақ бір аты болатындығын, әрбір тілдің дыбыстық құрылым ерекшелігіне қарай, өзіне тән ішкі заңы барлығын, адамдардың ерте кезден бері қолданып келе жатқан қоғамдық қатынас құралы – тіл бірте-бірте даму барысында шындалып, икемделіп отыратындық тәжірибесі салдарынан әр тілдің өзіне тән ішкі заңдары келіп шығатынын және жағдай сөз құрылымы жағынан жақын, грамматикалық құрылысы үйлес, туысқан тілдердің өзінде де әртүрлі болатындығын атап көрсетеді.

Ғайнетдин Мұсабаев сөз бен оның дыбысталуы да бір-бірімен тығыз бірлікте екенін айтады. Өйткені тілге тән дыбыстар арқылы тәртіпсіз құрғақ дыбысталу сөз бола алмайды. Сөз болу үшін лексика құрылымына сай болу керек екенін, дыбысталусыз сөз болуы да мүмкін емес екенін айта келе, *бал* деген сөзді мысалға келтіреді. Бір тілдің көлемінде сөздің дыбысталуы да, мағынасы да біріне бірі сай болатындығын, және бұл сөзге тән заңды құбылыс болып саналатындығын айта келіп, егер бұл сөзді керісінше, *лаб* деп айтсақ, ешбір мағына жоқ, әлдеқалай айтыла салған жүйесіз дыбыстар тобы болатындығын, өйткені сөз объективтік ақиқаттың бейнесі болғанның өзінде заттың тікелей қатынасы емес, ойлау арқылы сөзбен байланысатындығын, ал сөз жүйесіз, қалай болса солай айтыла салған дыбыстардың топталуы емес, белгілі дәстүр бойынша дыбысталған ұғым мазмұны мағынамен шеңберленген болатындығын, сондықтан да *лаб* дегенде дыбысталу бар да, сөздік мағына жоқ екенін, сөздік мағына жоқ болса, сөз де жоқ, ойлау да болмайтынын, мағынаның өзі де жылжымалы, өзгермелі болып, бір мағына біресе көптеген затқа ортақ болып, біресе бірнеше мағына бір затты айтуға қолданылатынын да естен шығаруға болмайтындығын және сөз бен дыбысталу арасында елеулі айырмашылық бар екенін зерделейді. Сөз жүйелі дыбыс қосындыларынан да

жасалатындығын, жеке сөз емес, сонымен қатар грамматикалық элементтер де жасалатындығын, үшін, сайын, гөрі дегендер сөз емес, бірақ мұнда жүйелі дыбысталу бар екендігін, дыбысталу мен сөздің бір емес, екі айырым ұғым және дыбысталу – сөздің басты элементі екендігіне баса назар аударады.

Дыбысталусыз сөз де, мағына да жоқ дей келе, олардың ара қатысын Л.О.Резниковтың схемасымен көрсеткенді қолайлы деп табады (2-сурет).

Сурет - 2. Дыбысталу мен мағынаның арақатынасы

Ғалым схеманы төмендегідей түсіндіреді:

1. Предмет – зат, оның белгісі, әрекеті (қалыпты мағынасын түгел қамтып, кең мағынада алынды). Предмет сөзге әсер етсе, сөз оны дыбысталу арқылы атайды.
2. Сөз орталықта тұрып, мағына мен дыбысталуды жүзеге асырады;
3. Дыбысталу – сөздің сыртқы материясы, бірақ, схемадағыдай; бір жағы емес.
4. Мағына – сөздің ішкі мазмұны – образ. Бұл да өз алдына дара емес.
5. Сөз үлкен шеңберді түгел қамтиды.

Сөйтіп, бұл схема сөздің байланыстарын нақты көрсетпегенмен, бірсыдырғы көрнекі түрде түсінік береді.

Профессор Ғ.Мұсабаевтың аса мән беріп зерттеген, қазақ тіл білімінде құнды мұра қалдырған саласының бірі – қазақ тілінің лексикологиясы. «Қазіргі қазақ тілінің лексикасы» атты филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған еңбегі, «Қазіргі қазақ тілі. Лексика» деп аталатын қазақ, орыс тілдерінде шыққан көлемді кітаптары сол кезеңдегі лексикология мәселелерін толық, жан-жақты қарастырған алғашқы зерттеу болды. Бұл еңбектердің қазақ тіл білімі үшін мәні мен маңызы айрықша. Кезінде оқырмандар мен ғалымдар тарапынан жоғары бағасын алған ғалымның осы зерттеулері мен оқулықтары қазақ лексикологиясын шын мәнінде ғылыми пән дәрежесіне көтерді. Ғалымның лексикология саласындағы зерттеулері мен оқулықтары қазіргі күнде де жоғары оқу орындарында пайдаланылып келе жатыр. Оқулық жазуда өзінің алдында қалыптасқан мектебі болмағандықтан, оқулықтар ғылыми база жасалмай тұрып жазылғандықтан, заман талабының асықтыруынан туған кейбір кемшіліктеріне қарамастан, Ғ.Мұсабаевтың оқулықтары қазіргі жоғары оқу орындарында лексикология курсы бойынша оқытылып жүрген

оқулықтардың негізін қалағаны даусыз шындық. Бүгінгі күнде де көптеген ғалымдар арасында дау туғызып жүрген семасиология мәселесі тұңғыш рет ғалымның оқулығында сөз болады. Сөз мағынасының түрлері, семантикалық үштік, ұғым мен мағынаның қатынасы сияқты мәселелерді арнайы қамтуы нәтижесінде ол қазақ семасиологиясының негізін салушылардың бірі ретінде танылады [1].

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.
2. Смирницкий А.И. Объективность существования языка. сб. МГУ., 1954. С. 23.
3. Ленин В.И. Философские тетради. М., 1947. С. 320.
4. Қазақ тіл білімінің мәселелері («Тіл білімінің озық үлгілері» сериясы бойынша). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 472 бет.
5. Резников Л.О. Понятие и слово. ЛГУ., 1958. С. 12.
6. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы, 1975. – 302 б.
7. Русско-казахский словарь. II том (О-Я). Под общей редакцией Г.Мусабаева. – Алматы, 1981.

ӘОЖ 811.512.122

ҒАЛЫМ ТЕЛҒОЖА ЖАНҰЗАҚ ЖӘНЕ ОМОМАСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

¹Қаратаева А.Ж.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., қауымдастырылған профессор
филология ғылымдарының кандидаты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: Karataeva-2014@list.ru

Телғожа Сейдинұлы Жанұзақ - Ономастика секторының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, ҚР ҒА-ның Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлығының иегері, ҚР Гуманитарлық Ғылым академиясының академигі. 1927 жылы 15 шілдеде Алматы облысы Райымбек ауданы Нарынқол ауылында қызметкер отбасында дүниеге келді.

Тіл қызметінің ерекше бір саласы – ономастика. Жалқы есімдердің жинақтық атауын лингвистикада ономастика дейді де, оны зерттейтін ғылым ономосиология деп аталады. Ономастика – кез келген жанды және жансыз заттарды не құбылыстардың есімін зерттейді. Ономастика грек сөзі «ономия» (грек тілінде «онома» есім, ат) *onomastika* – ат қою өнері, яғни атауларды зерттейтін ғылыми сала. Ономастиканы (кісі аттарын, жер, су, ру, тайпа аттары т.б.) зерттеудің теориялық-әдістанымдық негіздері мен тілмен сабақтастықта

қарастырылатын ұлттық этномәдени, әлеуметтік сипатын анықтаудың қажеттілігін В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Н.Катанов, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Қ.Жұбанов, І.К.Кеңесбаев, С.Аманжолов, Ә.Қайдар, Т.Жанұзақов, Ә.Абдрахманов, Е.Жанпейсов, Қ.Рысбергенова, Г.Мадиева, А.Жартыбаев, Б.Н.Бияров, т.б. ғалымдар өздерінің еңбектерінде жан-жақты көрсетті. Ономастика өз ішінде бірнеше салаға бөлінеді: топонимика (жер, су, қала атауларын зерттейтін ғылым), антропонимика (адам аттарын зерттейтін ғылым), этнонимика (ру, ел, халық аттарын зерттейтін ғылым), зоонимика (хайуандар аттары), гидронимия (теңіз, өзен, су, көл атауларын зерттейді) т.б.

Түркі тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласы – антропонимика. Антропонимика кісі аттары, әке аты *patronim* (отчество), фамилиялар, лақап аттар (прозвища), бүркеншік аттарды (псевдонимы) зерттейтін ономастиканың бір саласы.

Қазақ ономастикасының зерттелу тарихында бұл саладағы зерттеулер 4 кезеңге бөлінген. Соның ішінде жалқы есімдерге қатыстылары мыналар:

1 кезең: 1950-1970 ж.ж. (Т.Жанұзақов «Лично-собственные имена в казахском языке» 1961 ж; «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» 1965 ж; «Қазақ есімдерінің тарихы» 1971 ж.)

2 кезең: 1970-1990 ж.ж. (Т.Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» 1982; Е.Керімбаев «Атаулар сыры» 1986; «Қазақ есімдері» 1988; В.Махпиров «Собственные имена в памятнике X в. «Дивану лугат ат-турк Махмуда Кашгарского»» 1980 ж. канд. дисс.)

3 кезең: 1990-2000 ж.ж. (В.Махпиров «Имена далеких предков» 1997; М.Мұсабаева «Қазақ тіліндегі антропонимиялық «аталымдардың» этнолингвистикалық сипаты» 1995 ж. канд. дисс.; У.Мусабекова «Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков» 1996 канд. дисс. Е.Керімбаев «Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен» 1992 ж. док. дисс; К.Головина «Сопоставительный анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков»; К.Жаппар «Эстетические функции имен собственных в поэзии О.Сулейменова» 2000 ж.).

4 кезең: ХХІ ғасырдың басы, жаңа кезең (Б.Көшімова «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» 2001 ж; Б.Досжанов «Қазақ тіліндегі көне антропонимдер» 2003 ж.; Д.Керімбаев «Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты» 2004 ж; Г.Аубакирова «Идиоэтническая семантика и лингвостилистическая функции собственных имен в художественном тексте» 2004; А.Бахамова «Уйгурские прозвища и их этнолингвистическая характеристика» 2004;).

Сонымен бірге ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі ономастика өзінің бойына лингвистикалық, тарихи, өркениеттік және мәдени деректерді жинаған ерекше лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады. Олар халықтың бітім болмысы мен өмірге көзқарасынан хабар береді. Айтылған мәселе

Т.Жанұзақов, Қ.Рысбергенова т.б. ономаст-ғалымдардың еңбектерінде арнайы зерттелген [1].

Телғожа Сейдінұлы Жанұзақтың айтуынша қазақ тіл білімінің жаңа және жас саласы ономастика елімізде соңғы 50 жыл ішінде көлемі бойынша өсіп, барған сайын кең таралуда. Қазақ тіл білімінің бұл жаңа саласы қазіргі уақытта түрік тілдерінде ономастикалық зерттеулер айтарлықтай алға жылжып, шыңға көтерілді. Бұл салада көптеген құнды еңбектер мен ономастикалық сөздіктер жарық көрді жүздеген кандидаттық және ондаған докторлық диссертациялар қорғалды.

Телғожа Жанұзақ еңбегінің «Қазақ ономастикасының келелі мәселелері» атты тараушасында ономастиканың антропонимия, топонимия, этнонимия, фитонимия салалары бойынша республикамызда ғылыми ізденіс-зерттеулермен қатар қолданбалы мәні зор жұмыстар орындалып, мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылып келе жатқаны да бізге мәлім екендігін, алайда қазақ ономастикасын бүгінгі таңда көп болып, жұмыла шешер, келелі де маңызды мәселелері де аз емес екендігін айтады. Оның біріншісі - қолданбалы жағы, яғни практикалық мәселесі болса, екіншісі - ғылыми тұрғыдан зерделей зерттеу, толассыз ізденіс жүргізу, ал үшіншісі - білікті де білімді, әр жақты мамандар дайындап, оларды мәпелеп өсіру. Онымен қатар мемлекеттік ономастикалық каталог жасауды ұйымдастыру.

Ғалым бірінші мәселе бойынша Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясының жұмысын жетілдіруді ұсынады. Өйткені Мемлекеттік ономастика комиссиясы тарапынан тарихи географиялық атауларды қалпына келтіру, өзгерту, жаңадан ат беру барысында кеткен кемшіліктер барын және 1990 жылы құрылған Мемлекеттік ономастика комиссиясының ережесі мен Тұжырымдамасын толық ескермеу салдарынан және де тәжірибенің кемдігінен жіберілген кемшіліктер болғанын айтады. Ол кемшіліктер атап айтқанда 500-ден аса елді мекен атауларын өзгерту, тарихи атауларды қалпына келтіру барысында 130-дан аса мекен аттарының есім-фамилиядан қойылғанын, олардың ішінде республикамызға белгілі атақты да айтулы адамдармен қатар, көпке белгісіз адамдар есімдерін де беру орын алғандығын да, бұның басты себебі: біріншіден, Үкімет тарапынан бекітілген заңды тұжырымдаманың жоқтығы болса, екіншіден, ономастика комиссиясының тәжірибесінің кемдігінен туындағын жайттар екендігін, тіптен 1990 жылы республикалық баспасөз беттерінде жарияланып, халық талқысына ұсынылған ономастика тұжырымдамасындағы «қалалар мен елді мекендерге (ауыл, село, поселкелерге) кісі аттары қойылмайды» деген ереже де ескерусіз қалғандығын және бұдан былай елді мекен аттарына кісі есімдерін қоюға тыйым салған жөн болатындығын атап көрсеткен.

Ғалымның пікірінше, ономастика комиссиясы жұмысының тиянақты да тыңғылықты болуы үшін, ономастика комиссиясының тұжырымдамасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулыларымен заңды түрде жарық көру керек. Ономастика жұмысындағы келелі бір мәселесі болып табылатын мәдени орындар мен мектеп, жоғары оқу орындарына, т.б. ұйымдар мен

мекемелерге белгілі қоғам, ғылым, білім, өнер т.б. қайраткерлер есімдерін беруде де орынсыз жіберілген ағаттықтардың жоқ емес екендігі. Біріншіден, бір адамның есімін республика бойынша 7-8 мектепке беру фактісі де кездесетіндігі. Әсіресе, ауылдық, қалалық, поселкелік, аудандық мектептер мен жоғары оқу орындарын кісі есімдерімен атау туралы ұсыныстардың тым көп екендігі. Бұл шешуі қиын мәселеге келгенде Мемлекеттік ономастика комиссиясының мүшелері қиналысқа түсетіндігін, сондықтан да мектептер мен жоғары оқу орындарына есім-фамилиялармен атау мәселесі осы шаруаға тікелей мүдделі мекемелердің құзырына тапсырылуы жөн болатындығын да баса назарға алған.

Қорыта келе ғалымның өз сөзімен айтар болсақ, қазақ ономастикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу – ең басты да елеулі мәселе екені даусыз. Ұлан-ғайыр, кең байтақ жеріміздің тарихилығын дәлелдей түсетін ескерткіштердің бірі – тарихи жер-су аттары. Тарихтың қарт куәсіндей мұндай атаулардың қазіргі біздің заманымызға жетуі ғажайып құбылыс. Орта Азиядағы туыстас түркі тілдес республикалармен салыстырғанда жерімізде тарихи атаулардың көбірек сақталуы сан-қилы тарихи оқиғамен байланысты. Ол атаулар түрлі ұлыстар мен тайпа, тайпалық одақтардың таралу шегін, мекен жайын, сол жерлердегі этностардың, яғни ру, тайпаларға тән адамдардың аты-жөндерін айқындап көрсетіп отырады. Ондай көптеген тарихи топонимдер (палетопонимдер) мен этноним, антропонимдер өздерінің шығу төркінін, пайда болу жайын, мән-мағыналарын анықтауды қажет етеді [2].

Әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақ Т., Рысбергенова Қ. Қазақ ұлттық ономастикасының өзекті мәселелері // Қазақстанның ғылыми әлемі. Научный мир казахстана. 2005, №1. Б. 44-48.
2. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. Т. 1. - Алматы-Астана. «Іс Сервис» ЖШС, 2006, 400 бет.
3. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикалық жүйесін стратиграфиялық және типологиялық тұрғыдан зерттеудің кейбір мәселелері // Тілтаным. Языкознание. 2011, №3, Б. 20-39.
4. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикалық жүйесінің этномәдени сипаттары // Қазақ тілінің тарихы мен түркітану мәселелері. Алматы, 2011. Б. 217-224.
5. Жанұзақ Т. Қазақ топонимдерінің типологиялық сипаттары // Қазақ тіл білімі: тарих, тәжірибе, болашақ. Алматы, 2011, Б. 209-215.

ӘОЖ 811.512.122

НЫҒМЕТ САУРАНБАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

¹Болтекбаев Н.М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., қауымдастырылған профессор
филология ғылымдарының кандидаты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: nur-22-88@mail.ru

Академик Н.Сауранбаев – қазақ тіл білімінің барлық салаларына қалам тартып, оның негізгі теориялық бағыт-бағдарын анықтап, іргетасын қалыптастыруға үлес қосқан ғалымның бірі. Бүгінгі таңда Н.Сауранбаевтың зерттеулері қазақ тілінің бүгінгі дамуы мен оның өзекті мәселелерін шешуге әлі де ғылыми теориялық құндылығын жоймаған еңбектер ретінде пайдаланып келеді. Бұл – ғалымның теориялық білімінің тереңдігінің, өміршеңдігінің куәсі.

Қазіргі қазақ тілінің алфавит пен орфография, терминология, диалектология, тіл тарихы, әдеби тіл, көмекші есімдер мен құрмалас сөйлемдер жүйесінің өткені мен бүгінгі жай-күйін, көкейкесті мәселелерін танып білуде академик Н.Сауранбаевтың теориялық тұжырымдарын зерттеудің маңызы зор. Жоғарыда айтқанымыздай Н.Сауранбаевтың ғылыми зерттеу еңбектері қазіргі таңда қазақ тіл білімінің дамуы мен оның өзекті мәселелерін шешуде баға жетпес мұра.

Н.Т.Сауранбаевтың алфавит пен орфография мәселелеріне байланысты негізгі ұстанымдары төмендегідей болды:

- жазу ережелерінің жатықтығы;

- оқушы қауымға түсініктілігі;

- халық сауатын тез көтеруге, қазақ әдеби тілінің даму заңдылығына бейім келуі.

Алфавит жасау мен ережелер түзуге Н.Т.Сауранбаев күнделікті өсіп келе жатқан өмір талабының тұрғысынан қарады. Қазақ алфавиті мен орфографиясының даму тарихы туралы ойларын, олардың әр кезеңге сәйкес табыстары мен кем-кетік жерлерін Н.Т.Сауранбаев өзінің «Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы және оның келелі мәселелері» (1947, 1948 ж.), «Қазақ әдеби тілінің даму тарихына» (1947 ж.) деген мақалаларында атап көрсеткен болатын. Ғылыми негізге сүйеніп түзілген, шын мәніндегі жалпы халықтық алфавит тек Октябрь революциясынан кейін ғана жасалған еді. Н.Т.Сауранбаевтың бағалауы бойынша, араб алфавитінің негізінде жасалған қазақ жазуы қазақ тілінің дыбыс жүйесін айқын таныта алмады. Консонанттық принципке құрылған араб жазуында дауысты дыбыстарды таңбалау үшін үш-ақ әріп қолданылатын еді. Қазақ тіліндегі 9 дауысты дыбыстарды бейнелеу үшін оларды қалай өзгертіп, қалай құбылтқанмен де, ойдағыдай алфавит шықпады. Оның есесіне қазақ тіліндегі кейбір дауыссыз дыбыстар бір емес, бірнеше (екі не үш) таңбамен берілетін болды. Дыбыс пен әріп өзара үйлесім таппай, сөздердің бұзылып жазылуы мен қате оқылуына әкеліп соқты, үндестік заңы сақталмады.

Қазақ жазуына 1924 ж. реформа жүргізілді. Күн тәртібіне латын алфавитінің негізінде жасалған жаңа жазу жүйесіне көшу міндеті қойылды.

Латын алфавитіндегі (1929-1940 жылдар арасында қолданылған) кейбір әріптердің қазақ тіліндегі дыбыстық мазмұны мен олардың жазылу ережелері жөнінде Н.Т.Сауранбаев біраз мақалалар жариялады. Ол «Қазақ тілінің емлесі туралы» деген мақаладан бастау алды (1938 ж.) [1]. «V» мен «u» әріптерінің жазылуы», «i» мен «j» әріптерінің жазылуы [2], «Ю», «x», «v» әріптерінің жазылуы туралы» [3], Қысаң «ь» «j» әріптерінің жазылуы туралы» [4], «Емле жөнінде бірқатар ұсыныстар» (1938 ж.) деген мақалалары мен заметкалары - осыған куә [5]. Жаңа алфавит пен жаңа жазу емшелері жөнінде Н.Т.Сауранбаев зерттеулер жүргізіп, пікір білдіріп, белсене қызмет көрсеткен.

1941 ж. жаңа жазу ережелері бойынша жасалған орфографиялық сөздікті редакциялап, Н.Т.Сауранбаев өз ойларын осы сөздікті жасау үстінде іс жүзіне асырып отырды. Арнайы бірнеше мақалалар жазды. «Жаңа әліппе» (1941 ж.) [6], «Орыс тілінен енген сөздердің емлесі туралы» (1941 ж.) [7], «Орыс тілінен енген сөздердің орфографиясы» (1941 ж.) [8] деген туындылары жаңа жасалған ережелердің негізгі принциптерін түсіндіріп, насихаттай түсу мақсатын көздеген.

Алфавит пен орфография қағидаларын одан әрі жетілдіре беру мәселесі Н.Т.Сауранбаевтың назарынан еш уақытта тыс қалған емес. Ғалым осы мәселеге байланысты пікір алысу ретінде мақалалар жариялап тұрды. «Әдеби тілдің ал әліппесі мен емлесін жетілдіру мәселелеріне» (1950 ж.), «Қазіргі Қазақ алфавитін рационализациялау мен унификациялаудың жолдары жайлы» (1950 ж.) және «Қазақ тілі алфавиті мен орфографиясы туралы» (1953 ж.) деген жазбалары қазақ алфавиті мен орфографиясын шынғаудың әр алуан мәселелеріне арналған. Қазақ тілінің өз ерекшелігіне тән дыбыстарды беретін әріптер саны да баршылық - 9 (ә, ө, ұ, ү, і, қ, ғ, ң, һ). Пікір алысу ретінде ол қазақ алфавитіндегі ә, ө, ү, ұ әріптерінің орнына я, о, у, ё таңбаларын жазсақ қайтеді деген пікір ұсынды (мысалы, дән - дян, сірә - сіря, жөн - жён, күн - кюн).

Оның үстіне қосымша һ таңбасын әдеттегі а, не х әріптерімен алмастыратын болсақ (мысалы, жаһан – жаан, уһ – ух), қазақ алфавитіндегі 41 әріптің орнына 36 әріп қалады. Н.Т.Сауранбаев жоғарыда аталған «Қазіргі қазақ алфавитін рационализациялау мен унификациялау жолдары жайлы» деген мақаласында қазақ әріптерін (ә, ө, ү, ұ, һ) орыс әріптерімен берудің әдістерін айтып, ол әдістердің практикалық қолайлы жақтарын талдайды. Осы әріптердің позициялық қолданылу ерекшеліктерін әңгіме етеді.

Н.Т.Сауранбаев өзінің «Қазақ тіл білімінің проблемалары» атты еңбегінің «әдебиет тілінің әліппесі мен емлесін жетілдіру мәселелері» бөлімінде мынадай өзіндік пікірін ұсынады: «Қазіргі алфавитімізге осы тарихи тұрғыдан қарасақ, оның тіліміздің қазіргі шын қалпын айнытпай көрсете алатыны айқын. Мұның бұлай болатын себебі - алфавит дұрыс жүйемен тізілген. Біріншіден, қазақ тіліндегі ескілі-жаңалы жеке фонемалар дербес әріптермен таңбаланатын, екіншіден, әріптерді жамау-жасқау өте аз, үшіншіден, әріптердің тұлғасы өзінің орысша қалпынан алыстап кетпеген. Тіпті, қазақ тіліндегі ерекше дыбыстарды таңбалау үшін алынған қосымша

ә, ө, қ, ғ, ң, ү, ұ әріптері өзінің негізгі түрінен қашық емес. Тек орысша түрінен бір ғана айырмашылық і әрпінде. Бұл алфавиттің сиқын бұзып тұрған жоқ, ол ұлт тілінің өзіне тән ерекшелігін көрсетеді.

Ал қазіргі алфавитімізді екінші тұрғыдан, басқа «тілдердің алфавитімен салыстырсақ, оның тағы артықшылығы байқалады. Мәселен, қазақ тіліндегі қ, ғ, ң, ә сияқты ерекше дыбыстарды кейбір көршілес халықтар не мүлдем таңбаламайды (мәселен, қырғыздар, татарлар), не олардың әрқайсысын қос әріппен таңбалайды, мәселен, -кь-қ, гь-ғ, нь-ң деген сияқты. Қазақ алфавитімен жинақты, бірыңғай жазылатын, жеңіл оқылатын қызыл, таң сияқты ортақ сөздер оларда қзыл, танг деп жазылады.

Сөйтіп, қазіргі қазақ алфавиті барлық жағынан қолайлы, толық, орамды алфавит деп есептелінеді. Мұны еліміздің белгілі тіл ғалымдары да мойындап отыр. Сондықтан, қазіргі алфавитті түбірінен өзгерту туралы пікірлер артық пікір болып шығады. Бір кезде осы мақаланың авторы да осы алфавитті мінеп, түзеу бағытында болған. Бұл пікірдің мезгілсіз екендігін мойындауға тура келеді.

Алфавит қысқартып, ықшамдау туралы пікірлердің шығу себебі кейбір тіл мамандарының, интеллигенттердің түсінуінше қазақ алфавитіндегі әріптердің саны тым көп сияқты көрінетін. Мұның өзі, олардың ойлауынша, біріншіден, баспа шығынын көбейтеді де, экономия жағынан тіліміз болады, екіншіден, қазақ алфавиті орыс алфавитінен және басқа халықтардың алфавитінен алшақ кетеді деген пікірден туған» [9].

Академик Н.Сауранбаевтың қазақ тіл білімі туралы ғылымға қосқан үлесінің бірі – терминология жайындағы еңбектері.

Н.Сауранбаев 1939-1944 жылдары Қазақ ССР-інің Халық комиссарлар советі жанындағы Терминология комиссиясының ғылыми хатшысы болып жүрген кезінен бастап, өмірінің соңына дейін терминология мәселелерінен қол үзген емес.

Терминология комиссиясының ғылыми хатшысы бола жүріп Н.Сауранбаев терминдердің қолданылуына байланысты көптеген мақала жазды, терминологиялық сөздіктер түзуге қатысты, олардың редакциясын басқарды.

Мысалы мектеп жасындағы балалар үшін «орысша-қазақша сөздік» жасады (1942 ж.), «терминологиялық» (1950 ж.), «орфографиялық» (1941 ж.) сөздіктердің редакциясын қарады. Екі томдық «орысша-қазақша сөздіктің» (1946 ж.) жауапты редакторы болды. Москва баспасы жарыққа шығарған үлкен бір томдық «орысша-қазақша сөздіктің» (1954 ж.) жалпы редакциясын басқарды.

Ғалым өзінің зерттеулері арқылы қазақ тілінің құрылысы жөнінде, оның даму тарихы мен байлығы жайында, маңызы мен рөлі жөнінде мағлұматтар берді. Сөздік жасаудың үлгілерін көрсетті. Жас буын жеткіншектерге арнап Н.Т.Сауранбаев әр алуан оқулықтармен қатар түрлі сөздіктер де жазды. Терминологиялық сөздіктер жасаудың негізгі принциптерін талдай отырып, ондағы сөздіктердің әдеби тілімізді жетілдіре түсетін нақтылы қасиеттерін

көрсетті. Тіл байлығымыздың молая, көркейе түсетін көздерін зерттеді. Н.Т.Сауранбаев түзген және оның редакторлық етуімен жарық көрген сөздіктер – қазіргі кезге дейін құнын жоймаған, өз алдына бір зерттеуге жүк боларлық дүниелер.

Н.Т.Сауранбаев 1941 жылы терминология мәселелеріне арнап «Қазақ әдебиет тілі және оның терминологиясын жасау туралы» деген мақала жазды.

Автор өзінің мақаласында: «Жалпы тіл құрлысындағы жұмыстарды жақсарту, жөндеу көп жағдайға байланысты. Сол көп жағдайдың бірі - әдебиет тілінің терминологиясын жасау.

Терминология жасау - өте керекті мәдениет, қоғам үшін пайдалы ғылыми жұмыс. Терминология жасау арқылы біздің өсімпаз тұрмысымызға лайықты әдебиет тіліміздің сөздік қорын байыта аламыз» - деп атап көрсетеді.

Н.Т.Сауранбаев қазақ тіліндегі байырғы сөздердің төмендегідей семантикалық заңдылықтарын көрсетеді:

- 1) Қарама-қарсылық заңы.
- 2) Ат ауысу заңы.
- 3) Ұқсату заңы.
- 4) Бөлшектік тұтастану заңы.
- 5) Қызмет заңы.

Қазіргі қазақ тіліндегі байырғы сөздер мағына жағынан осы семантика заңдары бойынша пайда болған. Бұл айтылғандардың барлығы қазақ тілінің негізгі сөздік қорының жасалу, даму, баю заңдарын сипаттайды.

Қорыта келе айтарымыз, Нығмет Тінәліұлы орфография мен алфавит мәселелеріне байланысты болып өткен неше алуан кеңестер мен дискуссияларға белсене қатынасып, әрдайым өз пікірін ортаға салып отырды. Жұртшылықтың сауаттылық дәрежесін үздіксіз арттыра түсетін, олардың практикалық талабын дәл тауып, тез қанағаттандыра білетін орфографиялық ережелерді құптап, оларды мерзімді баспасөз беттерінде насихаттап отырды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілінің емлесі туралы // Төте оқу, 1938, 16 қаңтар, № 2, 4 б.
2. Сауранбаев Н.Т. «і» мен «І» әріптерінің жазылуы // Төте оқу, 1938, 3 ақпан, № 4, 3 б.
3. Сауранбаев Н.Т. «Г», «Х», «V» әріптерінің жазылуы // Төте оқу, 1938, 15 қаңтар, № 5, 7-8 б.
4. Сауранбаев Н.Т. Қысаң «Ы», «І» дыбыстарының жазылуы туралы // Төте оқу, 1938, 8 наурыз, № 7, 4 б.
5. Сауранбаев Н.Т. Емле жөнінде бірқатар ұсыныстар // Социалистік Қазақстан, 1938, 26 қараша, 8 б.
6. Әмірова Г. Тіл білімінің тарланбозы // Жұлдыз, 1996, № 2, 192-195 б.
7. Сауранбаев Н.Т. Жаңа әліппе // Жас большевик, 1941, № 1, 4-5 б.
8. Сауранбаев Н.Т. Орыс тілінен енген сөздердің емлесі туралы // Социалистік Қазақстан, 1941, 11 қаңтар, 8-9 б.

9. Сауранбаев Н.Т. Орыс тілінен енген сөздердің емлесі туралы // Халық мұғалімі, 1941, № 10, 7-8 б.

10. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары. - Алматы: Ғылым, 1982 ж., 352 б.

ӘОЖ 811.512.122

Н.САУРАНБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР ЖҮЙЕСІ ЕҢБЕГІ ЖАЙЛЫ

¹Болтекбаев Н.М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., қауымдастырылған профессор
филология ғылымдарының кандидаты

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: nur-22-88@mail.ru

Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеу кешеуілдеп басталған салалардың бірі. Қазан төңкерісіне дейін жай сөйлемдер синтаксисінен аз да болса зерттеу еңбектері болса, құрмалас сөйлем синтаксисі жөнінде олай айтуға болмайды. Бұл кезеңге дейінгі зерттеулерде құрмалас сөйлемдер жүйесі өз алдына жеке қарастырылмаған. Берілген кезеңдегі зерттеулерде «сложное предложение» «подчиненное предложение» деген лингвистикалық терминдерді кездестіреміз, бірақ бұнда бұлар құрмалас сөйлемнің сырын ашу мақсатында емес, есімше, көсемше және етістік райларының синтаксистік қызметтерін анықтау мақсатында берілген. Ал құрмалас сөйлемнің басқа құрылымдық, семантикалық түрлері туралы сөз қозғалмаған десек те болады. Түркологияда құрмалас сөйлемдер жөніндегі алғашқы зерттеу еңбек ретінде П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казах-киргизского языка», В.Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка» деген еңбектерді атай аламыз. Аталған еңбектерде құрмалас сөйлемдердің грамматикалық табиғатын табуда көптеген кемшіліктер мен олқылықтар болғанымен, сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары және басыңқы мен бағыныңқы компоненттерінің арасындағы синтаксистік қатынастар жөнінде алғашқы мағлұматтар беріледі. Мәселен, шартты рай сабақтас құрмалас сөйлемнің мезгіл, себеп, шартты, қимыл-сын, амал, мақсат бағыңқылардың баяндауыштары бола алатындығын дұрыс көрсеткен [1].

Қазақ тілі құрмалас сөйлемінің зерттелу барысында 1956 жылы Алматы қаласында түркі тілдеріндегі етістік түрі мен сабақтас сөйлем проблемаларына арналған координациялық кеңестің зор маңызы болды. Өйткені бұл кеңесте жалпы түркі тілдеріндегі сабақтас құрмалас сөйлемнің табиғаты әңгіме болумен қатар, осы мәселе жайында қазақ тілінің өзіндік заңдылықтары да қамтылды.

Н.Т.Сауранбаев өз шығармашылығының нағыз шарықтау кезеңінде құрмалас сөйлем синтаксисі мәселелерін зерттеумен шұғылданды. Ғылым

құрмалас сөйлемдердің табиғатын танып, тарихына көз жүгіртумен бірге, ішкі сыртқы заңдылықтары мен ерекшеліктерін, жасалу жолдары мен жұмсалуды аясын қарастырып, синтаксистік қызметін саралады.

Құрмалас сөйлемдерді зерттеуде даулы мәселелердің бірі - жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдерді айырудың критерийлері қандай деген мәселе. Бұл мәселе жөнінде ғалым «жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің арасындағы айырмашылық жай сөйлем жеке сөздерден, сөз тіркестерінен құралса, құрмалас сөйлемдер бірнеше жай сөйлемдерден (синтаксистік компоненттерден) құралады. Яғни, әрқайсысының өзіне тән дербес бастауышы, баяндауышы және тұрлаусыз мүшелері бар, әр сөйлем бөлек тұрған қалпында бөлек-бөлек ойды білдіре алады». Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің негізгі белгілері ретінде мыналарды береді: 1. Құрмаластағы синтаксистік компоненттерде айтылатын ойдың дербестігі; 2. Компонентте дербес бастауыш пен баяндауыштың болуы; 3. Құрмаластағы әрбір компоненттердің интонациялық жігі айқын болуы [2].

Ғалымның пікірінше, компоненттердегі бірнеше ойдың дербестігін компоненттің тұлғалық дербестігімен шатастырмау керек. Құрмаластағы жай сөйлемдер өзінің тұлғалық дербестігін сақтауы да, сақтамауы да мүмкін. Н.Сауранбаев құрмалас сөйлемдер жай сөйлемдерден құралатындықтан, ондағы синтаксистік компоненттерде бастауыш пен баяндауыштың болуы құрмалас сөйлем деп танудың басты критерийі болғанымен, ғалым бұл екі мүшенің синтаксистік рөлі бірдей еместігін, бастауыштан баяндауыштың рөлі басым екендігін, сондықтан құрмалас сөйлем компоненттерінің бастауыштары кейде ортақ болып, тіпті болмауы мүмкіндігі көрсетеді.

Н.Сауранбаев құрмалас сөйлемдердегі синтаксистік компоненттердің ара жігі бірнеше тәсілдермен ажыратылады деген қорытындыға келеді. Олар: интонация, баяндауыштың тиянақты формасы, жалғаулықтар, септеуліктер немесе солардың қызметін атқаратын жалғаулық сөздер. Сондықтан «сабақтастарда компоненттердің жігін көрсетуші көбінесе интонация болады да, ал салаластарда үш тәсіл (баяндауыштың тиянақты формасы, жалғаулық, демеулік, интонация) бірдей қолданылады» деп, әрқайсысына талдау жасаған. [3]. Бұл түркологияда бұрын сонды айтылмаған пікір.

Ғалым тұжырымдарын 1939 жылы С.Аманжоловпен бірігіп жариялаған «Қазақ тілі грамматикасының» синтаксис бөлімінде толықтырып, жетілдіре түседі. Құрмалас сөйлемдер салалас, сабақтас және аралас деп үш топқа бөлініп, аралас құрмалас сөйлемдер жеке зерттеу нысанасы ретінде алынған. Салалас жалғаулықты және жалғаулықсыз салаластар деп екіге бөлінген де, жалғаулықты салалас жеті түрге жіктелген: тіркесті, қарсылықты, үдетпелі, талғаулы, себепті, кезектес, бейтарап салалас сөйлемдер. Ал сабақтас құрмалас сөйлемдер; себеп салдар, мезгіл мәнді, шартты мәнді, салыстырмалы, мақсатты, қарсылықты, нұсқаулы, іргелес, аяулы, сілтеулі сабақтастар деп бөлінген. Қазіргі грамматикада «үдетпелі салалас» пен «тіркесті салалас» - ыңғайлас салалас, «бейтарап салалас» - талғаулы салалас деген атаулармен берілсе, «іргелес салалас» сабақтас құрмалас сөйлемдер

қатарынан «үлектес сабақтас» деп танылған. Ал сабақтастардың ішінде «нұсқаулы сабақтас», «аяулы сабақтас», «сілтеулі сабақтас» дегендерден басқасының барлығы қолданылып жүр.

Н.Сауранбаев құрмалас сөйлемдерді жасаудың тәсілі ретінде интонацияны, компоненттердің ретін, шылауларды, етістіктің есімше, көсемше, шартты рай тұлғаларын, изафеттік тіркестерді қолдануға болатындығын айтады. Ғалымның жаңалығы – құрмалас сөйлемнің компоненттері изафеттік тіркестер арқылы құралады.

Қай тілде болмасын, адамның айтайын деген ойының аяқталғанын немесе аяқталмағанын білдіруде интонацияның атқарар қызметі өте зор. Тілде интонация тиянақты және тиянақсыз болып екіге бөлінеді. Тиянақты интонация сөйлемнің соңында келеді де, айтылған ойдың аяқталғанын білдіреді. Бұл қағида – тек жай сөйлемге ғана тән емес, сонымен қатар құрмалас сөйлемдерге де ортақ қасиет. Н.Сауранбаевтың айтуынша, интонация құрмалас сөйлемнің грамматикалық табиғатының негізгі критерийлерінің бірі. Ғалымның айтуынша, құрмалас сөйлем тиянақты ойды білдіретін екі я одан да көп жай сөйлемдерден емес, біршама аяқталған ойды білдіріп, өзара предикативтік қатынаста тұратын жеке компоненттерден жасалады. Құрмалас сөйлемнің әрбір компоненті тиянақсыз немесе біршама тиянақсыз үнмен айтылады да, тиянақты интонация сөйлемнің соңында келеді. Сондықтан ол тек құрмалас сөйлемге ғана емес жай сөйлемге тән құбылыс. Құрмалас сөйлемдердегі интонацияның бұл түрінің қызметі сол, оларды синтаксистік бір бүтін етіп тұрады. Н.Сауранбаев: «интонация имеет различные ритмика-мелодические разновидности, которые используются в подчеркивании эмоциональной окраски стилистических и смысловых оттенков предложений» [4]. Ғалым жалғаулықтар арқылы үстеме жаңа мағына жасауға болатынын анық көрсеткен.

Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің пайда болу жолдарын зерттеп, олардың даму мен қалыптасу тарихын белгілеуге ден қойған ғалым 1944 жылы «Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары» деген мақала жариялады. Академик Н.Сауранбаев үндіеуропа тілдеріндегі құрмалас сөйлемдердің даму жолдары айтылған пікірлерге сүйене, бай тілдік материалдарды қолдана отырып, түркі тілдерінің синтаксистік жүйесінің тарихына зерттеу жасаған. Автор мұнда құрмалас сөйлемдер жайында бұрын соңды айтылып жүрген теориялық болжамдарға шолу жасай келіп, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесінің даму жолын тарихи нұсқалар негізінде төрт кезеңге бөліп көрсетеді. Олар:

1. Біздің жыл санауымыздың IV-VI ғасырдағы түркі халықтарының тілінде жазылған орхон жазуының құрмалас сөйлемдер жүйесі;

2. Біздің жыл санауымыздың VIII-X ғасырдағы ескі ұйғыр жазуы тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі;

3. Біздің жыл санауымыздың XII-XV ғасыр аралығындағы Азиядағы түркі тілдерінің (шағатай, оғыз) тілінде жазылған нұсқалар;

4. Қазақ халқының құрала бастаған дәуірінде шыққан халық әдебиет нұсқалары тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі [5].

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер туралы жазған Н.Т.Сауранбаев еңбектерінің ең бір белдісі 1948 жылы жазылған «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі» деген очерктері (Бұл еңбек бір жағынан монографиялық жаңа ізденулер болса, екінші жағынан жоғарыда көрсетілген мақалалар мен оқулықтар көлемінде айтылған толғамдардың жиынтығы мен қорытындылары іспеттес еді.

Н.Т.Сауранбаевтың монографиясы осы тақырыпқа жазылған бүкіл тюркологиялық әдебиеттердің маңдай алдысы болып есептеледі. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерді автор мұнда үш топқа бөледі: іргелес құрмаластар, салалас құрмаластар және сабақтас құрмаластар. Мәселенің желісін ол синтаксистік қатынастар мен сол синтаксистік қатынастардың көріну тәсілдерінен бастайды. «Жеке сөздер сөйлем болу үшін өзара бір-біріне байланысты болады». Сөздердің осындай ішкі байланысын Н.Т.Сауранбаев «синтаксистік қатынас» деп атайды. Синтаксистік қатынасқа енген сөздердің арасындағы ішкі байланысты автор мынадай топтарға бөліп қарайды: субъект-предикаттық, объектілік және атрибуттық қатынастар.

Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесін Н.Т.Сауранбаев басты-басты үш топқа бөледі: іргелес құрмаластар, салалас құрмаластар және сабақтас құрмаластар [6]. Іргелес құрмалас сөйлемнің бойында, автордың айтуы бойынша, салаластың да, сабақтастың да белгісі болады. Салалас құрмалас сөйлемдерге тән белгі – іргелес құрмалас сөйлемдегі жай сөйлемдердің грамматикалық жағынан бір-бірімен тең дәрежеде құрмаласатындығы және сөйлемнің баяндауышы тиянақты қалыпта болатындығы. Сабақтас құрмалас сөйлемдерге тән белгі – іргелес құрмалас сөйлемдердегі жай сөйлемдер ішкі мағына жағынан бірін-бірі сипаттап, бірін-бірі тәуелді болып байланысады. Іргелес құрмаластар – жалпы құрмалас сөйлемдердің ең алғашқы көне түрі, ол – салалас құрмалас пен сабақтас құрмалас сөйлемдердің даму тарихының негізгі базасы. Ол көбінесе ауыз әдебиетінде, ескі жазу нұсқаларының тілінде жиі қолданылады. Стильдік жағынан алып қарағанда, іргелес құрмалас сөйлемдердің екі түрін ажыратуға болады: жайылыңқы іргелес және қойылыңқы іргелес [7].

Салалас құрмалас сөйлемдердің өзара байланысу тәсілдерін суреттей отырып, ғалым олардың аналитикалық тәсілмен және белгілі жалғаулықтар арқылы не болмаса сол жалғаулықтар орнына жүретін көмекші сөздер арқылы құрмаласатынын айтады. Әрбір грамматикалық категориялар мен морфологиялық тұлғаларға, синтаксистік қатынастар мен қалыптасқан сөздердің формасына ылғи да тарихи өлшем тұрғысынан қарайтын Н.Т.Сауранбаев әрбір жалғаулықтардың бір кезде толық мағыналы жеке сөздер болып, осы күнгі қалпына ғасырлар бойы өзгеру үстінде барып қана ауысқанын айтады. Жеке мағыналы сөздердің «жалғаулыққа (кейде демеулікке) айналуының негізгі себебі – сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасындағы синтаксистік қатынас» негізінде ғана қалыптасады.

Қорыта келе, ғалымның қазіргі қазақ тіл біліміне байланысты барынша көп жазып, баса назар аударған бөлімі синтаксис, оның ішінде құрмалас сөйлемдер жүйесі. Қырқыншы жылдарға дейін бұл салада тиіп-қашып айтылған бірді-екілі ғана жеке пікірлер болмаса, бұрын-соңды жазылған байыпты ой мен қорытылған тұжырымдар жоқ еді. Н.Т.Сауранбаев құрмалас сөйлемдер жүйесін терең зерттеп, оның бар табиғатын танытып берді. Құрмалас сөйлемдерді өзара топтастырып, жік-жігімен саралап, жүйе-жүйеге бөліп көрсетті. Олардың теориялық негізін ашып, құрылысын қарастырды. Сөйлемдегі сөздердің өзара құрмаласып келгенде қандай жолдар мен тәсілдер арқылы байланысатын сырларын айқындап берді. Құрмалас сөйлемдердің жай сөйлемдермен, сөз тіркестерімен салыстырғанда қандай айырмасы бар екендігін анықтады, олардың синтаксис жүйесіндегі орнын белгіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мелиоранский П.М. Синтаксисіндегі құрылымдық ерекшелігі. 2005, 3 қараша, 23 б.
2. Сауранбаев Н.Т. Құрмалас сөйлем синтаксисі / Академик Сауранбаев Н.Т. еңбектері. 2-том. Алматы, 2000., 256 б.
3. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі / Академик Сауранбаев Н.Т. еңбектері. 2-том. Алматы, 2000., 396 б.
4. Әмірова Г. Н.Т.Сауранбаев мақаласы хақында бірер сөз.// 1995, № 1.
5. Әмір Р. Іргелес салалас сөйлемдер // Қаз МҰ Хабаршысы. Филология сериясы. – 1999, № 31, 21-30 б.
6. Сауранбаев Н.Т. Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары // Академик Сауранбаев Н.Т. еңбектері. 3-том. Алматы, 2000, 281-309 б.
7. Өмірзақова А.К. Н.Т.Сауранбаев және құрмалас сөйлемдер жөніндегі теорияның қалыптасуы // Қазақ тілі мен әдебиеті 14 қазан, 2005 ж., 23 б.

ӘОЖ 37

БАЛАЛАРДАҒЫ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫ ДАМУ: ТАБИҚТЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТІ

Молдағалиева Лена

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

Логикалық ойлау-бұл логика мен парасаттылыққа негізделген талдау, пайымдау, қорытынды жасау және негізделген шешімдер қабылдау қабілеті. Бұл дағды сыни ойлауды дамытуда, проблемаларды шешуде және қазіргі әлемнің тез өзгеретін жағдайларына бейімделуде маңызды рөл атқарады. Сондықтан балалардағы логикалық ойлауды дамыту қазіргі білім берудің негізгі міндеттерінің біріне айналуға тиіс.

Балалардағы логикалық ойлауды дамытудың бір жолы-логикалық ойындар мен міндеттерді оқу процесіне біріктіру. Шахмат, басқатырғыштар, логикалық басқатырғыштар және логикалық есептер сияқты ойындар балаларға жағдайларды талдау, үлгілерді табу және күрделі мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мұндай ойындарды ойнау арқылы балалар логикалық ойлауды, болжам жасауды және оларды тексеруді үйренеді, бұл олардың шығармашылығы мен білімді шешім қабылдау қабілетінің дамуына ықпал етеді.

Генри Дженкинс пен оның әріптестерінің пікірінше, ойын технологиясы балаларда логикалық ойлауды дамытудың тиімді құралы бола алады. Компьютерлік ойындарда логика элементтері жиі кездеседі, мұнда ойыншы жағдайды талдау және салдарын болжау негізінде шешім қабылдауы керек. Ойындар сонымен қатар балаларды шешім табуға, шығармашылық ойлауға және ынтымақтастыққа ынталандыруы мүмкін, бұл олардың логикалық ойлауына ықпал етеді. Сонымен қатар, математика мен ғылымды оқыту балаларда логикалық ойлаудың дамуына ықпал етеді. Математика-бұл логика мен заңдылықтар туралы ғылым, сондықтан математиканы үйрену балаларға ақпаратты талдау, қорытынды жасау және есептерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Майкл Риббл мен Гарри Бэйлидің (2015) зерттеулері математиканы оқыту балалардағы сыни ойлау мен логикалық ойлауды дамытатынын растайды. Балаларда логикалық ойлауды сәтті дамыту үшін логикалық дағдыларды белсенді қолдануға ықпал ететін ынталандырушы білім беру ортасын құру маңызды. Ойын технологияларын пайдалану, логикалық есептерді оқу процесіне біріктіру және математика мен ғылымдарды оқытуға баса назар аудару балаларға логикалық ойлауын дамытуға және қазіргі ақпараттық қоғамда табысты өмірге дайындалуға көмектеседі.

Психолог ғалымдар: Н.Н. Поспелов, Ю.А. Петров, А.Н. Леонтьев «логикалық ойлау» ұғымына нақты анықтама берген. Олардың пікірінше «логикалық ойлау» дегеніміз логика заңдылықтарын пайдалана отырып ой-пікірлерді, тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі. Балалардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту жөнінде А.В.Запорожец, Л.Н.Венгер, И.С. Якиманская еңбектері жарық көрді. Жоғарыдағы авторлардың пікірлерінше «Логикалық ойлауды дамыту» дегеніміз:

- барлық логикалық ойлау операцияларын (талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау, саралау) арнайы жүйелі түрде қалыптастыру;
- ойлау белсенділігін, өз беттілігін дамыту.

«Логикалық ойлау логикалық сөйлеудің негізі, ал мұны логикалық сөйлеуді ұстаз дамытуға тиіс», - деп көрсетті К.Д.Ушинский. Мектеп жасына дейінгі баланың логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі деп есептеледі. Өйткені логикалық ойлау кейінірек бейнелік ойлаудың негізінде қалыптасады, ауқымы кеңірек мәселелерді шешуге ғылыми білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Балалардың ойлауын дамыту туралы М. Жұмабаевтың сөзімен алсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, білімге деген ынта- ықыласы, құштарлығы болуы керек». Баланың логикалық ойлауы арқылы тілін дамыту үшін, тәрбиешіге оның ториясын терең білу міндеті жүктеледі. Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін:

- Есепті, жаттығуларды талдай білу іскерліктерін қалыптастыру;
- Сызба графикалық модель бойынша есеп объектілерінің арасындағы байланыстарды түсіндіру;
- Есептегі нақты заттарды оның моделімен ауыстыру;
- Пәнге деген қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыру;
- Сыныпқа дұрыс психологиялық жағдай орнатуға мүмкіндік туғызу.

Оқу процесіндегі осындай іс-әрекеттердің арқасында қоғам талап етіп отырған шығармашылық қабілеті жоғары, өз ойын жүйелі де ашық айта алатын, қоғамға еркін сіңетін, өндіріске белсене араласатын азамат қалыптасады. Қорытындылай келе, балалардағы логикалық ойлауды дамыту балалардың білім алуында және қазіргі әлемде өмірге дайындалуында маңызды рөл атқарады. Ойындар, математика мен ғылымдарды оқыту сияқты әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдану балаларға логикалық дағдыларын дамытуға және болашақтың табысты және сауатты азаматтары болуға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Jenkins H., Clinton K., Purushotma R., Robison A.J., Weigel M. *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. — MIT Press, 2009
2. Б. А. Тұрғынбаева. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту.: теория және тәжірибе // Алматы. 2005, 174-бет
3. К. Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ: БАРЛЫҚ БАЛАЛАР ҮШІН ТЕҢ МҮМКІНДІКТЕР ЖАСАУ

Исмаилова Айгуль Сейткуловна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: elerki@mail.ru

Инклюзивті білім беру-бұл барлық балалардың жеке ерекшеліктеріне, қабілеттері мен қажеттіліктеріне қарамастан тең мүмкіндіктер жасауға тырысатын оқыту тәсілі. Қабілеттері мен қажеттіліктері әртүрлі деңгейдегі балаларды бір білім беру ортасына қосу олардың бірге дамуына, бір-бірінен үйренуге және әртүрлілікті қабылдауға мүмкіндік береді. Бастауыш сыныптарда инклюзивті білім беру ерекше маңызды рөл атқарады, өйткені дәл осы жерде білім. Дағдылар мен қарым-қатынастардың негіздері қалыптасады, бұл оқушылардың әрі қарайғы оқу мен өмірдегі жетістіктерін анықтайды. Сондықтан бастауыш сыныптарда инклюзивті орта құру табысты білім берудің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Мария Вермеер мен оның әріптестерінің зерттеуіне сәйкес, бастауыш сыныптардағы инклюзивті білім ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді, оларға басқа балалармен бірге оқуға және өздерін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінуге көмектеседі. Бұл барлық балаларда жағымды өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға, сондай-ақ олардың әлеуметтік дағдылары мен эмоционалды интеллектін дамытуға ықпал етеді. Бастауыш сыныптарда инклюзивті білім берудің негізгі принциптерінің бірі-оқытуға сараланған көзқарас. Бұл дегеніміз, мұғалімдер әр баланың жеке қажеттіліктерін ескеріп, әр баланың жетістікке жетуі үшін әр түрлі оқыту әдістері мен қолдауын ұсынуы керек. Оқытудың сараланған әдістерін қолдану барлық балалардың өз қабілеттеріне деген сенімділігі мен оқуға деген ынтасын дамытуға ықпал етеді. Джон Хатчинсон мен оның әріптестерінің зерттеулері бастауыш сыныптардағы инклюзивті білім барлық оқушылардың үлгерімін арттыруға, сыныптағы климатты жақсартуға және әртүрлілікке оң көзқарасты қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетеді. Бұл балалардың табысты оқуы мен дамуы үшін инклюзивті орта құрудың маңыздылығын растайды.

Ерекше қажеттіліктері бар балалар өз құрбы-құрдастарымен тең деңгейде білім алуға құқылы. Әр балаға қоғамға пайда келтіруге және оның толыққанды мүшесі болуына мүмкіндік беру инклюзивті білім берудің негізгі мақсаты дейді мамандар. Бастауыш сыныптарда инклюзивті білім беруді табысты іске асыру үшін мұғалімдерге қолдау көрсетуді, бейімделген оқу материалдары мен технологияларының қолжетімділігін, сондай-ақ ата-аналармен және ерекше қажеттіліктері бар балалармен жұмыс жөніндегі мамандармен ынтымақтастықты қамтамасыз ету қажет. Білім беру процесіне қатысушылардың барлығының бірлескен күш-жігерінің арқасында ғана

инклюзивті орта құруға болады, онда әр баланың оқу және даму үшін тең мүмкіндіктері болады. Қазіргі қоғамда қоғамның физикалық, психикалық, әлеуметтік және басқа мүмкіндіктерге қарамастан тұлғаның жеке қасиеттерін дамытуға және қалыптастыруға қайта бағдарлануына байланысты білім берудегі көзқарастардың өзгеруі байқалады. Инклюзивті білім беру жүйесі келесі принциптерге негізделген:

- білім берудің жүйесі мен сабақтастығы;
- инклюзивті білім берудің вариативтілігі;
- еріктілік және таңдау еркіндігі;
- интеграцияланған тәсіл және әлеуметтік серіктестік;
- жеке және сараланған тәсіл;
- сауықтыру және әлеуметтік бейімделу бағыттылығы.

Инклюзивті білім берудің мен қағидаларын терең құндылықтары қабылдау және түсіну Қазақстанның педагогтары қауымдастығы мен жалпы қоғамырымдарды және мінез-құлық рөлдерін қайта бағалау үшін белгілеу пен күшті талап етеді. Сонымен қатар, инклюзивті білім берудің даму жолымен жүретін болсақ, еліміздегі төмендегідей үш үлкен мәселені шешу қажет:

- мүгедектігі бар тұлғалар және мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың қала мен ауылда сәулет пен көлік мәселелері тұрғысынан кез-келген нәрсеге қолжетемділігін ұйымдастыру болып табылады;
- білім беруде ерекше қажеттіліктері бар оқушыны арнайы қолдауды қамтамасыз ету үшін қаржыландыруды ойластыру болып табылады;
- әлеуметтік кедергілерді жоя отыра біртіндеп негізге максат ала отырып, жалпы білім өзгерту.

Қазіргі таңда елімізде мүмкіндіктері шектеулі балаларға дамуындағы бұзылыстар түріне қарай (көру, есту зердесі, сөйлеу тілі, тірек-қимыл аппараты) сегіз түрдегі арнайы жалпы білім беру мектептері қызмет ететін педагогикалық-психологиялық қолдауды қоса отыра, оқуына қажетті жағдайлар мен олардың дамуына арнайы білім беру жүйесінде жағдай жасалды.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныптардағы инклюзивті білім барлық балалар үшін табысты білім беруді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктер жасау, оқытудың сараланған әдістерін қолдану және білім беру процесінің барлық қатысушыларының ынтымақтастығы әлеуметтік бейімделуді, оқу үлгерімін және әртүрлілікке оң көзқарасты дамытуға ықпал етеді. Инклюзивті білім - бұл әділетті және үйлесімді қоғам құруға апаратын жол.

Әдебиеттер:

1. Vermeer M., de Boer A., de Boer A., Pijl S.J. Inclusive Education: A Global Agenda for Change. — Routledge, 2017.
2. Дефектология 2008- №3. 10. Г.Б. Алипкалиева «Инклюзивтік білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру».
4. Қазақстандағы инклюзивті білім // egov.kz мемлекеттік порталы.

**БІЛІМ БЕРУ ТЕНДЕНЦИЯСЫН ЖАҢҒЫРТУ – КОУЧИНГ
ӘДІСІ НЕГІЗІНДЕ**

Иманкулова Гулмира Сагиддуллаевна
ШҚО Глубокое ауданы білім бөлімі
«Мәлік Ғабдуллин атындағы орта мектеп» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Әлемдік даму аспектілерінде соңғы он жылда көптеген инновациялардың пайда болуы – ғылыми ізденісте, бизнес сферасында, білім беру салаларында қарқынды жетілу тенденциясын туғызуда. Соның нәтижесінде: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, әлемнің көптеген елдеріндегі ұлттық экономикалық өркендеудің тетігі ретінде әрекет ететін креативті индустриялар – үнемі даму бағытын ұстанған, өзгермелі жүйе ретінде көрініс табуда. Яғни, үздіксіз «өсу» деңгейіндегі аталмыш тенденциялық бағыттың ұстанымдары тікелей білім беру кеңістігіне әсер етті.

Ақпараттандырудың қазіргі қарқыны: білім беру жүйесін кеңінен цифрландыру және оның парадигмасын өзгертетін оқыту тәсілдерін анықтауды көздеп отыр. Білім берудің жылдам өзгертетін үрдістері және жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың белсенді дамуы оқытудың кешенді тәсілдерін өзектендіреді. Жасанды интеллект пен киберфизикалық жүйелерді адамзат өміріне енгізу болып табылатын болжамды төртінші өнеркәсіптік революция бүгінгі күні білім беру жүйесін өзгертуді талап етеді. Осыған сәйкес, бұрын ең алдымен, математика мен технологияның бағыты дамыған болса, енді оқу жоспарына көркемдік және шығармашылық пәндерді енгізу қажеттілігі айқын байқалады [1, 17].

Осы тұрғыда, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев еліміздің алдында тұрған басты міндеттің бірі – салауатты, саналы, білімді, ақыл-парасаты мол және ғылыми-мәдени өрісі кең ұрпақ тәрбиелеу басты реформаларының бірі екендігін ерекше атап өтті [2]. Сондықтан да мұғалімдердің дамуына негізделген жаңашыл әдістер – жоғарыда атап өткеніміздей білім беруді жаңғыртуды жеделдетуге арналған, оның нәтижесі қоғамның өзгеріп отыратын сұраныстары мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларының күрделенген мәселесін шешуге қауқарлы болуы қажет.

Қазіргі білім берудегі қажетті жүйелі өзгерістерді ынталандырудың екі негізгі тетігі енгізілген: Біріншіден, бұл көшбасшыларды анықтау және қолдау – білім берудің жаңа сапасының «өсу нүктелері», екіншіден – жаңа басқару тетіктері мен тәсілдерінің элементтерін жаппай практикаға енгізу [3,18].

Тәжірибеде сыналған ең тиімді, инновациялық оқу сауаттылығын ұйымдастыру тетіктері мен тәсілдерінің бірі – коучинг. Қазіргі уақытта коучингтің бірнеше анықтамалары бар, олардың әрқайсысы оның белгілі бір қырын көрсетеді. Коучинг – бұл жеке және кәсіби өсуді мақсат ететін адамдарға кеңес беру мен қолдаудың ерекше түрі [4,37].

Өз қызметінде коучинг тәсілін қолданатын және коучингтің негізгі принциптеріне сүйенетін мұғалім: жалпы оқытудың мемлекеттік білім беру стандартында көрсетілген мақсаттар мен міндеттерге тиімді қол жеткізе алады.

Өйткені, білім берудегі коучингтің басты міндеті, мұғалімнің оқушымен ара-қатынасын реттеп, өзін-өзі түсінуге, оның сұраныстарын бағалауға, өз проблемаларын жүйелеуге, қазіргі жағдайдың шешімін таба отырып, одан әрі өзін-өзі дамыту үшін де өзінің барлық ішкі және сыртқы ресурстарын жұмылдыруға көмектесу болып табылады.

Жалпы, зерттеу негізі болып отырған коучинг әдісі жалпы ғылыми даму интеграциясында білім берумен қатар, бизнес, спорт салаларында да өзіндік озық нәтижелерімен ерекше сарынға ие болуда.

Қазіргі мұғалімдерге қойылатын негізгі талап – тәуелсіз, коммуникативті, топта жұмыс істей алатын, үнемі жаңа нәрселерді үйренуге, қажетті ақпаратты өз бетінше өндіруге және қолдануға дайын және қабілеттілік екені анық. Осы тұрғыда, мұғалімдердің жан-жақты ашыла түсіп, өз мамандығына сәйкес оқу-тәрбие процесін басқара отырып, ұйымдастыруына: біздің негізгі зерттеу объектімізге айналған коучинг әдісінің өзіндік ықпалы бар.

Коучинг мұғалімдерге оқу процесінде пассивті қатысушылары болуын тоқтатуға және оқу іс-әрекетінде жеке тұлғаның ішкі мотивациялық ресурсын анықтауда белсенді, саналы көзқарасқа көшуге көмектеседі.

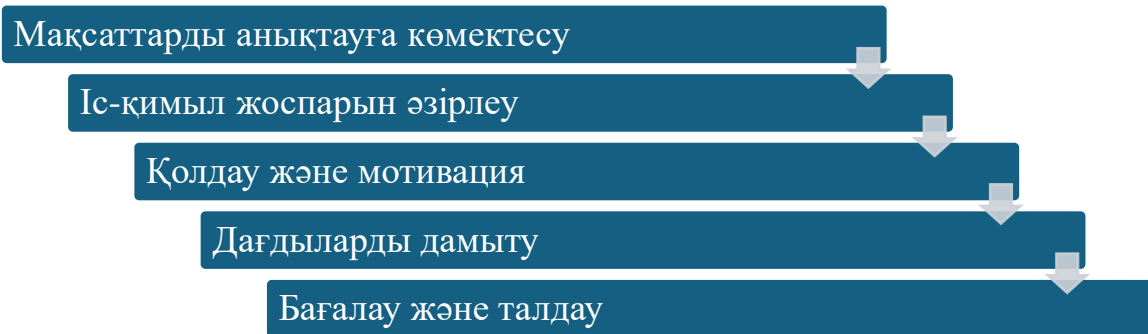
Бүгінгі оқыту және тәрбие беру үдерісінің басты мүддесі және құндылығы: өзін-өзі жүзеге асыруға және өзін-өзі дамытуға қабілетті тұлғаны жетілдіру болып саналады. Сондықтан білім алушылардың жеке-тұлғалық дамуын педагогикалық қолдаудың инновациялық технологияларына үлкен қажеттілік туындайды. Мұндай технологияларға дәл осы коучинг тәсілі жатады, оның мәні жеке тұлғаның ішкі ресурстары мен субъективті ұстанымын өзектендіру болып табылады. Коучинг тұлғаға бағытталған, дербестендірілген оқыту мен тәрбиелеу қағидаттарына жауап береді және жаңа буынның білім беру стандарттарының талаптарына толық сәйкес келеді.

Коучинг – классикалық тренингтен және классикалық кеңес беруден ерекшеленеді, өйткені коуч кеңестер мен қатаң ұсыныстар бермейді, бірақ клиентпен бірге шешімдер іздейді. Коучинг психологиялық кеңес беруден - мотивацияның фокусты қолдану арқылы ерекшеленеді [5,19].

Жоғарыда атап өткеніміздей, коучинг әдісінің бірінші даму сатысы бизнес пен спорттан бастау алған болатын. Кейін келе, оның нәтижелі жол екендігін ескере отырып, шет елдік оқыту орталықтары педагогикалық білім беру саласында кеңінен қолдана бастады.

Аталмыш тәсілдің өзіндік атқару функциялары мен қамтитын міндеттері бар. Ол өз кезегінде педагогикалық білім беру саласын жетілдіру мен оны дамытудың тенденциялық бағытын нұсқайды.

Сызба-1. Коуч педагогикалық процесте келесі міндеттерді орындайды:

Жоғарыда көрсетілген (сызба-1) негізгі бөліктерге қысқаша тоқталып өтетін болсақ:

1. Мақсаттарды анықтауға көмектесу

Коуч оқушылардың өз мақсаттарын анықтауға және оқу процесінде не істегісі келетінін түсінуге көмектеседі.

2. Іс-қимыл жоспарын құру

Коуч оқушыға өз мақсаттарына жетуге көмектесетін іс-қимыл жоспарын құруға көмектеседі. Бұл оларға табысқа жету үшін қажетті қадамдарды анықтауға көмектеседі.

3. Қолдау және мотивация

Педагогикадағы коуч оқушыға қолдау мен мотивация рөлін атқарады. Бұл оқушыға кедергілерді жеңуге, өзіне деген сенімділікті дамытуға көмектеседі және оны мақсатқа жету процесінде қолдайды. Коуч сонымен қатар оқушыға оқу мен дамудың ішкі мотивациясы мен ынталандыруын табуға көмектеседі.

4. Дағдыларды дамыту

Коуч оқушыларға өз дағдылары мен құзыреттерін дамытуға көмектеседі. Бұл оларға тәжірибе мен кері байланыс мүмкіндіктерін ұсынады.

5. Бағалау және талдау

Коуч оқушыларға олардың үлгерімін бағалауға және жетістіктерін талдауға көмектеседі. Бұл оларға қателіктерінен сабақ алуға және үнемі дамуға ұмтылуға көмектеседі.

Осы тұрғыда коучинг әдісінің оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудағы артықшылығын айқындай түсу мақсатында дәртүрлі тәсілмен салыстырмалы түрде ерекшеліктерін екіге бөліп жаздым.

Кесте-1. Салыстыру кестесі: коучинг және педагогикадағы дәстүрлі тәсіл

Аспектi	Коучинг	Дәстүрлi тәсiл
Мақсат	Оқу-тәрбие процесiнiң әлеуетiн дамыту, мақсаттарға жетуге көмектесу	Бiлiм мен ақпаратты беру
Мұғалiмнiң рөлi	Жаттықтырушы, коуч, қолдаушы	Сарапшы, бiлiм көзi

Басымдық	Тәуелсіздік және өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын дамыту	Пәндік білімді игеру
Әдіс	Сұрақтар, белсенді тыңдау, мотивация, кері байланыс	Дәрістер, түсініктемелер, демонстрациялар
Нәтиже	Жеке тұлғаны дамыту, жеке және кәсіби мақсаттарға қол жеткізу	Білім мен дағдыларды игеру

Көріп отырғандарыңыздай, білім берудегі мұғалімнің оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру және басқаруы тұрғысында коучинг әдісінің мақсатты айқындау мен сол арқылы нәтижеге тез жетуге тигізер ықпалы айқын екені анықталып тұр.

Коучинг – бұл адамға ішкі әлеуетті жұмылдыру, қажетті қабілеттерді дамыту және жаңа дағдыларды қалыптастыру арқылы оңтайлы уақытта ол үшін маңызды мақсаттарға жетуге көмектесетін консультациялық қолдаудың бір түрі [6,22].

Оқытудағы коучингтің мақсаты – оқушыларға белсенді және саналы түрде білім алуға көмектесу, өз бетінше білім алу ниетін қолдау, олардың әлеуетін барынша арттыруға, дағдыларын дамытуға, оқу міндеттерін жақсырақ орындауға және нәтижесінде қажетті мақсатқа қол жеткізуге көмектесу [7,57].

Ұсынылған инновациялық технологияның дұрыс бағытта жүргізілу деңгейін анықтау үшін, оның оқытудағы тиімділігін сараптауымыз қажет.

Осы орайда, коучинг тәсілінің құрылымдық-мазмұндық моделін құрастыра отырып, оның білім беру процессіндегі маңызылығы мен өзіндік өзектілігіне көз жеткізе аламыз.

Кесте-2. Коучингтің тиімділігін көрсететін мазмұндық модель

Коучинг не үшін қажет	Әлем өзгеруде (технология, жаһандану)	Топтағы өздік жұмыс артады	Оқыту мақсаттары мен әдістері даму керек	Өзгермелі уақыттағы оқудың қажеттіліктерін қанағаттандыру
Коучинг қалыптастыратын дағдылар				
Өзін-өзі басқару	Өз бетінше ойлау және мәселені шешу	Төзімділік	Ынтымақтастық және топтық жұмыс дағдылары	Өзін-өзі тану
Коучингтің кері байланыс үлгісінің тиімділігі				
1.Осы әрекеттен қандай нәтижеге қол жеткізгіңіз келеді?		Оқушының өз ынтасын, біліктілік деңгейімен байланыстыра отырып, өзін тануға ықпал ету;		

2.Орындауыңыздан байқадыңыз?	не	Кей сәтте оқушының мұғалім тарапынан берілетін бағаға қанағаттанбайтын көңілін ескере отырып, өзін-өзі бағалауға, өз жұмысына сыни көзқараспен қарауға, өз мәселсін өзінің көзқарасымен шешуге дағдыландыру;	
3. Не жақсы өтті немесе қиындықтарға не себеп болды?		Дайындық деңгейі мен ізденіс нәтижесін түсіне отырып, дұрыс бағытты таңдауына жол ашылады.	
4.Маған ұнады деп айта аламын ба?		Өз бетінше ойлау және саралау, анализдеу түсінігі дамиды.	
5.Егер сіз мұны қайталай алсаңыз, нені басқаша істер едіңіз?		Өз қателігін мойындай отырып, оның алдын алу мен дұрыс шешім табуға жол ашылады.	
6.Сіз мұны істей алатын болсаңыз, ол қандай болады?		Қабілетін тану, нақтылықпен жұмыс жасауға, іс-әрекетін алдын ала жоспарлы, мақсатты түрде ұйымдастыруға ықпал етеді.	
7.Мен ұсыныс жасай аламын ба? Талқылай аламын ба?		Өз біліміне, сындарлы ойлау жүйесіне баға бере отырып, өзгенің жұмысын сараптауға дағыдыланады.	
8.Болашақта бұл туралы не істейсіз?		Бүгінгі білім ертеңгі қызмет ететін фактор екенін түсіне отырып, әрбір әрекеті арқылы болашақтың кірпішін қалап жатқандығына есеп береді.	
Коучтың оқу-тәрбие процесін дамытатын құралдары			
Күшті сұрақтар (ашық және ойландыратын)			
Белсенді тыңдау (тәкелей нұсқаулар бермей-ақ эмпатия)			
Кері байланыс және рефлексия үлгілері			
Күшті бағалау құралдары			
Есеп беру, өзіндік рефлексия құралдары (мақсатты қою және қадағалау, өз құндылықтарын түсіну)			
Интервевция және араласпау (олардың арасындағы тепе-теңдікті сақтау)			
<i>Коучингтің тиімділігі көп жағдайда жаттықтырушының тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларына, жаттықтырушының эмоционалдық және коучингтік қарым-қатынастың сапасына байланысты.</i>			
Коучинг әдісін жүргізуде басымдық берілетін жұмыстар			
Коучпен қарым-қатынас орнатуға сену	Нәтиже мен мақсатты орындауға мотивация беру	Оның жанында тұрмай-ақ, жұмысын толық орындап шығуына қолдау білдіре алу	Рефлексия мен кері байланысты дамыту

--	--	--	--

Білім беру тенденциясын жаңғыртудағы – коучинг әдісі біздің қоғамдық үдеріс пен жаһандық сұраныстың негізгі заңдылығына ілесе алатын, сауатты және сыни тұрғыдан жетілген, ішкі рухани болмысы толыққанды тұлғаны тәрбиелеуге түрткі болатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Л.К.Көмекбаева, З.Б.Мадалиева «Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметті ұйымдастыру» А.,2001 -340б.
2. [Реформы Касым-Жомарта Токаева: становление новой политической культуры \(inform.kz\)](http://inform.kz)
3. Ф.Бурнард «Тренинг межличностного взаимодействия» С-П. 2001 – 157с.
4. Д.Корнеги « Как приобрести друзей и оказать влияние других» Киев 1989 – 164с.
5. К.Рудестам «Групповая психотерапия» М. 1993 жыл – 176с.
6. Л.К.Көмекбаева, З.Б.Мадалиева «Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметті ұйымдастыру» А.,2001 – 150 б.
Карандашев В. Н. Методика преподавания психологии: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2003б -160 с.
7. Э.Парслоу, М.Рэй. Коучинг в обучении: практические методы и техники. – СПб.: Питер, 2003. – 204 с.

ӘОЖ 37

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ

Туякбаева Меруерт Егимбековна

Жетісу облысы Сарқан ауданы ,«Тасарық орта мектебі МДШО» КММ
Қазақстан

e-mail elerki@mal.ru

Математикалық ойлау-бұл табысты оқу және жалпы өмір сүру үшін қажет негізгі дағды. Балалар мен жасөспірімдерде бұл ойлаудың дамуы олардың әртүрлі салаларда математикалық ұғымдарды талдау, мәселелерді шешу, шешім қабылдау және қолдану қабілетімен тығыз байланысты. Бұл мақала оқушылардың математикалық ойлауын дамытудың маңыздылығын

талқылайды және осы мақсатқа жетуге көмектесетін стратегиялар мен әдістерді ұсынады. Математикалық ойлау әр адамның өмірінде маңызды рөл атқарады, логикалық ойлауды, аналитикалық қабілеттерді және шығармашылық ойлауды дамытуға көмектеседі. Математика пәнін оқытуда дидактикалық принциптерді қатаң сақтап, әр оқушының жеке ерекшелігіне қарай әр түрлі формадағы оқыту, тәрбиелеу жұмыстарын тиімді жүргізу керек. Оқушылардың логикалық ой-өрісін арттыруда, оларды математикаға қызықтыруда, логикалық есептер шығарудың ерекше маңызы бар.

Оқушылардың математикалық ойлауын дамытудың негізгі аспектілерінің бірі-берік іргелі дағдыларды қалыптастыру. Бұл Негізгі математикалық амалдарды меңгеруді, Негізгі математикалық ұғымдарды түсінуді және есептерді шешу дағдыларын дамытуды қамтиды. Зерттеулер көрсеткендей, мықты математикалық іргетасы бар оқушылар күрделі математикалық есептер мен қиындықтарды жеңе алады. Математикалық ойлау тек оқу мәселелерін шешу үшін ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде, жұмыста, шешім қабылдауда қолдану үшін қажет. Дамыған математикалық ойлау логикалық ойлауды дамытуға, ақпаратты талдауға, мәселелерді шешудің жолдарын табуға ықпал етеді.

Оқушылардың математикалық ойлауын дамыту үшін оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану маңызды. Интерактивті сабақтар, ойындар, тапсырмалар, басқатырғыштар, топтық жұмыс және нақты өмір мысалдары оқушыларды ойлау операцияларына, талдауға және математиканы күнделікті өмірде қолдануға ынталандырудың тиімді әдістері болып табылады. Математикалық Ойлауды Дамыту Әдістері :

1. **Ойындар мен тапсырмалар.** Ойын есептері мен басқатырғыштар балаларда математикалық ойлауды дамытуға ықпал етеді, оларға математикалық білімді практикада қолдануға, логиканы дамытуға, есептерді шешу қабілетін дамытуға көмектеседі.
2. **Контекстік оқыту.** Нақты өмірлік жағдайларда математикалық есептерді қолдану оқушыларды белсенді ойлауға, нақты мәселелерді шешу үшін математикалық тұжырымдамаларды қолдануға ынталандыруға көмектеседі.
3. **Кооперативті оқыту.** Топта жұмыс істеу және математикалық есептерді бірлесіп шешу оқушыларға идеялармен алмасуға, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және есептерді шешуде әртүрлі тәсілдерді қолдануға үйренуге мүмкіндік береді.

Дамыған математикалық ойлау математикалық білімді тиімдірек игеруге, емтихандарды сәтті тапсыруға ықпал етеді, сонымен қатар оқушыларды өмірдің әртүрлі салаларында салмақты шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін сыни ойлауға үйретеді. Сонымен қатар, математикалық ойлауды дамытатын орта құру маңызды. Бұл тәуелсіздікке, сыни тұрғыдан ойлауға, балама шешімдер табуға және тәжірибе жасауға ынталандыруды қамтиды.

Оқушыларға дұрыс жауаптарды ғана емес, сонымен қатар мәселені шешу процесін де үйрету маңызды.

Қорытындылай келе, оқушылардың математикалық ойлауын дамыту олардың білімі мен болашақ табысында шешуші рөл атқарады. Математиканы оқытудың дұрыс тәсілі, оқытудың әр түрлі әдістері және ынталандырушы орта құру құзыретті және математикалық тұрғыдан ойлайтын оқушылардың қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен, оқушылардың математикалық ойлауын дамыту олардың білімінде және жалпы өмірінде шешуші рөл атқарады. Математикалық ойлау қабілеті студенттерге ақпараттық кеңістікте сенімді шарлауға, сыни ойлау мен аналитикалық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді, бұл қазіргі әлемде табысқа жету үшін маңызды.

Әдебиеттер:

1. Серікбоева Д. А. (2019) Математика сабақтарында өзіндік жұмыстарды қолданудың ерекшеліктері Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 2(78). 29-35 б.
2. Даулеткулова А. У. (2015) Формирование приемов логического мышления один из способов развития математической грамотности // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. №5 (59).

ӘОЖ 37

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Нарымбаева Жансая Байболатовна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail elkerki@mal.ru

Қазіргі қоғамда технология өмірдің әртүрлі аспектілерінде, соның ішінде білім беруде маңызды рөл атқарады. Технологияны білім беру процесінде, әсіресе ағылшын тілі сияқты шет тілдерін оқыту мен үйренуде қолдануға баса назар аударылады. Бүгінгі білім беру ортасы инновациялық технологиялардың әсерінен тез өзгеруде және ағылшын тілін оқыту да ерекшелік емес. Оқу процесінде заманауи технологияларды қолдану оқушылар үшін жаңа мүмкіндіктер ашады және оқытушылар үшін оқыту әдістемесін байытады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (акт) дамуымен ағылшын тілі мұғалімдері білім беру процесін жақсартудың қуатты құралына ие болды. Технологияны интерактивті сабақтар құру, сөйлеу, оқу, жазу және тыңдау дағдыларын дамыту және әр оқушыға оқуды даралау үшін пайдалануға болады.

Технологияны қолданудың басты артықшылықтарының бірі — интернеттегі оқу материалдарының үлкен көлеміне қол жеткізу. Оқушылар

бейне сабақтарды көру, онлайн курстарға қатысу және интерактивті қолданбалармен айналысу арқылы тілді үйрене алады. Бұл қолдануға болатын әртүрлі форматтар мен әдістерді ескере отырып, оқытуды қол жетімді және қызықты етеді.

Екінші маңызды аспект-оқытуды даралау мүмкіндігі. Заманауи технологиялар жеке тапсырмалар мен тестілерді ұсына отырып, оқу материалдарын әр оқушының білім деңгейіне бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл материалды тиімдірек игеруге және оқушылардың ынтасын арттыруға ықпал етеді. Оқушыларға көмектесетін көптеген онлайн ресурстар мен мобильді қосымшалар арқылы ағылшын тілін үйрену тиімдірек. Мысалы, Duolingo, Memrise, Quizlet және басқа платформалар грамматиканы, лексиканы және айтылымды қызықты және интерактивті түрде оқыту мүмкіндігін ұсынады. Ағылшын тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда:

- лексиканы оқып үйретеді;
- сөйлеу ырғағын;
- диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- хат жазуға үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, оқушылардың есінде сақтауға көмектеседі. Жаңа ақпараттық құралдарды ағылшын тілі сабағында қолданғанда күтілетін нәтижелер:
- үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі;
- оқушыларың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- оқушылардың шығармашылығын арттырады;
- оқушыларды жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- оқушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;
- пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады.

Сонымен қатар, технологияны қолдана отырып, оқу процесін қызықты әрі есте қаларлық ететін интерактивті сабақтар мен ойындар жасауға болады. Мұндай әдістер оқушыларды сабаққа белсенді қатысуға ынталандырады және

олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытады. Оқу процесінде аудио және бейне материалдарды пайдалану оқушыларда тыңдау, есту арқылы сөйлеуді түсіну дағдыларын дамытуға, сондай-ақ айтылымды жақсартуға көмектеседі. Подкасттар, бейне сабақтар, онлайн трансляциялар — бұл оқушыларды оқу процесіне тартудың барлық тәсілдері.

Қорытындылай келе, технология оқытушылар мен студенттер арасындағы байланысты жақсартуға ықпал етеді. Онлайн платформалар, бейнеконференциялар және чаттар арқылы байланысу мүмкіндігі оқушыларға нақты уақыт режимінде кері байланыс пен қолдау алуға мүмкіндік береді, бұл тиімдірек оқуға ықпал етеді. Ағылшын тілін оқытуда технологияны қолдану мұғалімдерге де, оқушыларға да көптеген пайда әкелді. Мұғалімдер оқуды жекелеңдіре алады, әр оқушының үлгерімін бақылай алады, интерактивті сабақтар жасай алады. Оқушылар өз кезегінде тілді ыңғайлы форматта өздігінен үйрену үшін шексіз ресурстарға қол жеткізе алады. Сонымен, ағылшын тілін оқытуда технологияны қолдану тиімді және қызықты оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашатыны сөзсіз. Жаңа технологиялар арқылы білім беру процесін жаңғырту оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға, олардың шет тілін үйренуге ынталандыруына ықпал етеді, сондай - ақ оқытуды қолжетімді әрі интерактивті етеді.

Әдебиеттер:

1. Ишанғалиева А. М. Құзыреттілік — білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. № 2. — 34-б.
2. А. Иманбаева ,Оқу – тәрбие үрдісін ақпараттандыру жолы. Қазақстан мектебі, №2, 2000
3. Г. Исаева. Шет тілі сабағында инновациялық технологияларды қолданудың кейбір ерекшеліктері. «Жаңа тұрпатты мұғалім дайындаудың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми конференцияның материалдары.
4. С. Т. Мұхамбетжанова, Ж. Ә. Жартынова, Мектептегі шет тілі, 2011ж. №33 Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасау. Әдістемелік құрал.-Алматы, 2008ж.
5. Мейрамов Н. М. Ағылшын тілі сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану. – Алматы, 2015. – 26 б.

УДК 37

ИСТОРИЯ СЕЛА НОВО-ХАЙРУЗОВКА В МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧАХ

Буш К.

Руководитель: Ангибаева У.С. Учитель математики КГУ «Ново-Хайрузовская средняя школа» e-mail: ulfira86@mail.ru

Для того чтобы составить задачу на историческом материале, необходимо изучить те исторические факты, которые будут использоваться при её составлении. Далее нужно выделить в этих фактах математическое содержание и определить, какого типа задача будет составляться. После этого устанавливается зависимость между числами. Задача должна содержать в себе условие и вопрос. При этом нужно помнить, что в задаче должно находиться необходимое количество данных, чтобы можно было ответить на вопрос, поставленный в задаче.

История зарождения села

В 1802 году было основано село Хайрузовка (Макарова).

В 1920 году в селе 140 дворов и 945 душ населения.

В 1924 году село Макарова в составе Поздняковской волости Бухтарминского уезда 219 дворов 1190 душ.

В 1927 году 261 двор 1127 душ.

В 1928 году Хайрузовка была причислена в состав Катон-Карагайского района. С 1935 года село в составе вновь образованный Больше-Нарымский район. В 1954 году Хайрузовский, Усть-Нарымский, Уркорский сельские советы были объединены в один Хайрузовский сельский совет с центром в селе Хайрузовка.

Задача 1.

В 1920 году в селе Хайрузовка (Макарова) 140 дворов и 945 душ населения. А в 1924 году село Макарова в составе Поздняковской волости Бухтарминского уезда 219 дворов 1190 душ, в 1927 году 261 двор 1127 душ. Определите изменение численности населения за 1920 и 1924, за 1924 и 1927, за 1920 и 1927 годы?

Решение: 1) $1190 - 945 = 245$ (душ) за 1920 и 1924 годы увеличилась

2) $1190 - 1127 = 63$ (душ) за 1924 и 1927 уменьшилось

3) $1127 - 945 = 182$ или $245 - 63 = 182$ (душ) за 1920 и 1927 годы увеличилась.

Ответ: увеличилась на 245 душ, уменьшилось на 63 души, увеличилась на 182 души.

Задача 2.

В 1920 году в селе Хайрузовка (Макарова) 140 дворов и 945 душ населения. А в 1924 году село Макарова в составе Поздняковской волости Бухтарминского уезда 219 дворов 1190 душ, в 1927 году 261 двор 1127 душ. Определите на сколько процентов увеличилась численность населения за 1920 и 1927 годы?

Решение: 945 душ - 100%

1127 душ - x%

$$\frac{945}{1127} = \frac{100}{x}; \quad x = \frac{100 \cdot 1127}{945} \quad x = 119,26\%$$

$119,26\% - 100\% = 19,26\%$.

Ответ: 19,26%.

В 1956-1958 годах в связи со строительством Бухтарминской ГЭС из зоны затопления Бухтарминского водохранилища были переселены жители сел: Мало-Красноярка-195 дворов, Усть-Нарым-199 дворов, Село Хайрузовка-174 дворов. Образовались новые села: Ново-Хайрузовка – центр сельского совета, село Алыбай, село Приморское. В Ново-Хайрузовку, в основном, приехали жители села Мало-Красноярка и старая Хайрузовка.

Первым жителем села Ново-Хайрузовка был Кнаус Егор Егорович. На новом месте определили земельные участки размером по 15 соток, которые разыгрывались по жребию. Всего переехало 11 семей. А к концу 1958 года их число возросло до сорока. Ускорило переселение бесплатное выделение для строительства 30 кубов леса по решению облисполкома. [1]

Задача 3.

В 1956-1958 годах в связи со строительством Бухтарминской ГЭС из зоны затопления Бухтарминского водохранилища были переселены жители сел: Мало-Красноярка-195 дворов, Усть-Нарым-199 дворов, Село Хайрузовка-174 дворов. Сколько всего дворов были переселены?

Решение: $195+199+174=568$

Ответ: 568 дворов.

Задача 4.

В 1956-1958 годах в связи со строительством Бухтарминской ГЭС из зоны затопления Бухтарминского водохранилища были переселены жители сел: Мало-Красноярка-195 дворов, Усть-Нарым-199 дворов, Село Хайрузовка-174 дворов. Найдите среднее арифметическое численности дворов.

Решение:

$$1) \quad \frac{195+199+174}{3} = \frac{568}{3} = 189 \text{ среднее арифметическое численности}$$

дворов

Ответ: 189.

В 1959 году построена восьмилетняя школа. В 1963 году восьмилетняя школа было преобразована в среднюю. В 1964 году состоялся первый выпуск учащихся средней школы. Первым директором школы был Польшин Павел Архипович-заслуженный учитель Казахской ССР. В 2005 году была построена новая школа, оснащенная современным оборудованием. Школа рассчитана на 320 учеников.

Больница построена в 1960 году. В 1969 году клуб, а в 1967 году молочно-товарная ферма. В 80-х началось строительство двухэтажных домов. [1]

Задача 5.

В 1959 году построена восьмилетняя школа. В 1963 году восьмилетняя школа было преобразована в среднюю. В 1964 году состоялся первый выпуск учащихся средней школы. А в 2005 году была построена новая школа, оснащенная современным оборудованием. а) Через сколько лет постройки школы был выпущен первый выпуск? б) Через сколько лет была построена новая школа,оснащенная современным оборудованием?

Решение:

а) $1964-1959=5$ (лет) был выпущен первый выпуск

б) $2005-1959=46$ (лет) построена новая школа

Ответ: а) 5 лет б) 46 лет.

Население и национальный состав (Приложения 2, таблица 2.1)

Задача 6.

В приложении 2 по таблице 2.1 определите сколько процентов составляет казахов 2017 году, русских в 2012 году.

Решение:

По данным этой таблице определите сколько процентов составляет казахов 2017 году, русских в 2012 году.

1057 человек – 100%

489 человек – x%

$$\frac{1057}{489} = \frac{100}{x}; x = \frac{489 \cdot 100}{1057}$$

x=46,26%.

1308 человек – 100%

513 человек – x%

$$\frac{1308}{513} = \frac{100}{x}; x = \frac{513 \cdot 100}{1308}$$

x=39,22%

Ответ: 46,26%,39,22%.

Задача 7.

В приложении 2 по таблице 2.1 определена сколько процентов уменьшилась численность населения за 1992 и 2017 годы?

Решение: $3370-1057=2313$ (человек) уменьшилось

3370 человек -100%

2313 человек - x%

$$\frac{3370}{2313} = \frac{100}{x}; x = \frac{2313 \cdot 100}{3370}$$

x=68,64%.

Ответ: 68,64%.

В 1999 году население села составляло 1652 человека(796 мужчин и 856 женщин). По данным переписи 2009 года, в селе проживали 1084 человека (528 мужчин и 556 женщин).[4]

Задача 8.

В 1999 году население села составляло 1652 человека: 796 мужчин и 856 женщин. По данным переписи 2009 года, в селе проживали 1084 человека: 528 мужчин и 556 женщин. Найдите среднее арифметическое численности населения, мужчин и женщин.

Решение:

$$2) \quad \frac{1652+1084}{2} = \frac{2736}{2} = 1368 \text{ среднее арифметическое численности}$$

населения

3) $\frac{796+528}{2} = \frac{1324}{2} = 662$ среднее арифметическое численности
мужчин

4) $\frac{856+556}{2} = \frac{1412}{2} = 706$ среднее арифметическое численности
женщин

Ответ: 1368; 662; 706.

По Ново-Хайрузовскому сельскому округу проживают:

Казахи-955 человек

Русские-672 человек

Немцы-100 человек

Другие национальности-30 человек.

С 2005 года в Ново-Хайрузовский сельский округ прибыли из КНР 21 семья, 105 человек оралманов.

Из города в село прибыло из межрегиональной и региональной зон – 23 человека. Выбыло из села в город 26 человек, прибыло по округу – 9 человек.

Задача 9.

По Ново-Хайрузовскому сельскому округу проживают:

Казахи-955 человек

Русские-672 человек

Немцы-100 человек

Другие национальности-30 человек.

Постройте круговую и столбчатую диаграммы, используя эти данные.

Решение: Построение круговой диаграммы:

$955+672+100+30=1757$ (человек) Всего.

1. Разделили 360° на общее число (1757)

$360^\circ:1757=0,205^\circ$ (такому углу соответствует оценка одного учащегося)

Затем последовательно умножаем $0,205^\circ$ на количество людей, получивших ту или иную оценку.

$0,205^\circ \times 30 = 6,15^\circ = 6^\circ$ сектор образованный этим углом соответствует другим национальностям.

$0,205^\circ \times 100 = 20,5^\circ = 20^\circ$ сектор образованный этим углом соответствует национальности немцы.

$0,205^\circ \times 672 = 137,76^\circ = 138^\circ$ сектор образованный этим углом соответствует национальности русские.

$0,205^\circ \times 955 = 195,775^\circ = 196^\circ$ сектор образованный этим углом соответствует национальности казахов.

В процессе работы над проектом мною были изучены краеведческие материалы школьного музея, школьного и сельского библиотек, методы и приемы составления и решения математических задач. Всё это в целом, способствовало тому, что мною были составлены математические задачи, содержание которых отражает историю родного села, моей малой родины.

Я считаю, что процесс составления и решения задач, включающих данные краеведческого характера, способствует развитию творческого, логического, критического мышления, эрудиции, умения классифицировать и обобщать, расширяет наш кругозор. В процессе выполнения

исследовательской работы, я в соответствии ее цели и задачам, получила важные для себя выводы и результаты: придумывая собственную задачу, мы глубже вникаем в ее математическую суть, анализируем и сравниваем известные типы задач и пополняем свой математический опыт. Особый интерес у меня вызвала составление задач по материалам нашего села, в котором мы родились и живем.

Д. Пойа сказал: «Хочешь научиться плавать – иди в воду, хочешь научиться решать задачи – решай их». И тот, кто хоть раз испытал радостное чувство от решения трудной задачи, познал радость пусть маленького, но открытия (а каждая задача в математике – это проблема, к решению которой человечество шло порою долгие годы), будет стремиться познавать всё больше и использовать полученные знания в жизни. Задачи, содержащие краеведческий материал – это хорошие примеры практических задач, позволяющие продемонстрировать, как формальные математические знания применяются в реальных жизненных ситуациях. При этом возникает желание решать такие задачи. Кроме этого, составленные математические задачи можно будет использовать на уроках математики при изучении соответствующих тем, при проведении математических викторин, соревнований.

Вывод: Таким образом, в результате проведенной работы, подтвердилась моя гипотеза. Изученный материал способствовал составлению текстовых задач. Придумывая собственную задачу, мы глубже вникаем в ее математическую суть, анализируем и сравниваем известные типы задач и пополняем свой математический опыт. А знание истории родного края поможет в развитии умений решения текстовых задач с практическим содержанием и, наоборот, умения в составлении и решении текстовых задач, расширят знания об истории родного села и каждый из нас захочет более глубоко изучить прошлое и настоящее родного края.

Надеюсь, что моя работа будет полезна и интересна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гофман Е.А. Учитель перед именем твоим... / Е.А.Гофман. Алматы 2016 -90с.
2. Документы из школьного музея.
3. Фридман Л.М. и Турецкий Е.Н. «Как научиться решать задачи».- М: Просвещение, 1989
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%A5%D0%B0%D0%B9%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0#-интернет> ресурс
5. <https://ru.calameo.com/read/002950357904347fe1f6d> - Краеведческие уроки. Методическое пособие в помощь библиотекарю и учителю. Усть-Каменогорск 2014. – 6-13с.

УДК 37

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ

ПЛАСТИКОВОЙ БУТЫЛКИ НА РОСТ РАСТЕНИЙ

Ем Алина

Руководитель: Чекина Анар Абылхановна, учитель художественного труда КГУ «Ново-Хайрузовская средняя школа». *e-mail: chekina_5@mail.ru*

Пластиковые бутылки широко используют при выращивании рассады. И мы решили с руководителем проверить, насколько практичны для рассады контейнеры из пластиковых бутылок. Таким образом можно было бы решить и экологическую проблему: вторичного использования пластиковых бутылок. Было решено провести исследование на тему «Вегетативное размножение смородины одревесневевшими черенками» с использованием вместо обычных горшков для черенков контейнеров из пластиковой бутылки (рис 1).

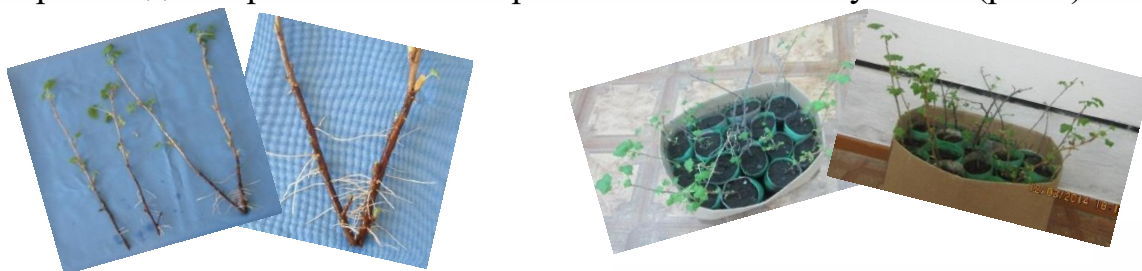

Рисунок 1. Размножение черенков смородины одревесневевшими черенками

Однако хорошо укоренившиеся черенки, пересаженные в пластиковые бутылки, пропали. Возникли вопросы: почему посаженные укоренившиеся черенки смородины в пластиковых бутылках пропали? Связано ли это с материалом контейнеров?

И в 2021-22 учебном году провели второе исследование на тему «Вторая жизнь пластиковой бутылки». С учителем химии Пономарёвым И.В. провели консультацию для решения возникших вопросов.

На лабораторной работе «Сравнение свойств синтетических, искусственных полимеров промышленного и бытового назначения» взяли образцы пластиковой бутылки и горшочка для цветов (рис 2).

Рисунок 2. Проведение лабораторной работы

Выводы данного исследования: материалы бутылок не влияют на рост растения.

Тогда по какой причине черенки и растения плохо растут в пластиковых бутылках? Из проведённых исследований вытекает следующий вопрос: влияют ли физические параметры пластиковой бутылки на рост растений?

Следовательно, возникла исследовательская тема: «Определение влияния физических параметров пластиковой бутылки на рост растений»

Для решения исследовательского вопроса необходимо было рассчитать высоту бутылки. Для этого мы использовали формулу (рис 3).

Расчёт по формуле $k = \frac{h}{d}$, где

k – коэффициент пропорции

h – высота бутылки

d – диаметр бутылки:

Взяли коэффициенты 0,6; 0,8; 1; 1,2; 1,4; 1,6; 1,8; 2; 2,5; 3. Данные коэффициенты позволили нам, рассчитать высоту контейнера пластиковой бутылки. Высота контейнеров разные (диаг 1)

$$k = \frac{5}{8,8} = 0,6 \text{ – опыт №1, высота } h = 5 \text{ см}$$

$$k = \frac{6}{7,5} = 0,8 \text{ – опыт №2, высота } h = 6 \text{ см}$$

$$k = \frac{7,5}{7,5} = 1 \text{ – опыт №3, высота } h = 7,5 \text{ см}$$

$$k = \frac{9}{8,5} = 1,2 \text{ – опыт №4, высота } h = 9 \text{ см}$$

$$k = \frac{12}{8,3} = 1,4 \text{ – опыт №5, высота } h = 12 \text{ см}$$

$$k = \frac{14,5}{9} = 1,6 \text{ – опыт №6, высота } h = 14,5 \text{ см}$$

$$k = \frac{13,5}{7,5} = 1,8 \text{ – опыт №7, высота } h = 13,5 \text{ см}$$

$$k = \frac{15}{7,5} = 2 \text{ – опыт №8, высота } h = 15 \text{ см}$$

$$k = \frac{18}{7,5} = 2,5 \text{ – опыт №9, высота } h = 18 \text{ см}$$

$$k = \frac{22,5}{7,5} = 3 \text{ – опыт №10, высота } h = 22,5 \text{ см}$$

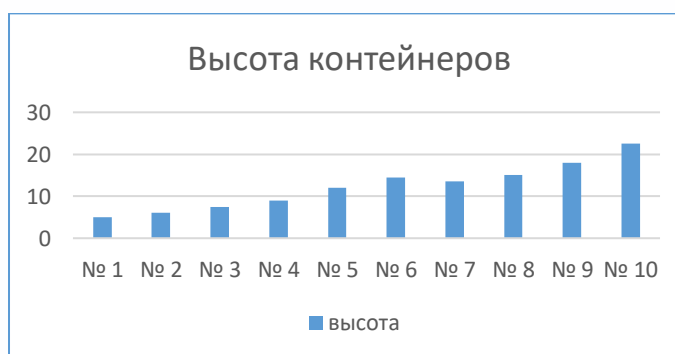

Диаграмма 1. Высота пластиковых бутылок

По диаграмме видно, что высота пластиковых контейнеров меняется постепенно. Но высота бутылки №7 ниже, чем №6.

Рисунок 3. Проведение расчётов

Для более точного результата работы мы брали пластиковые бутылки разных диаметров. В зависимости от диаметра бутылки находили высоту с применением коэффициента пропорции. (рис 4).

Рисунок 4. Определение по диаметру высоты пластиковой бутылки
Для полной достоверности мы взяли 20 пластиковых бутылок: 10 опытных и 10 контрольных.

В подготовленные контейнеры засыпали почву, была использована специальная почва «Универсальная, для рассады» (Рис 5).

Рисунок 5. Подготовка почвы

Цветы в комнате – это очень хорошо. Они украшают жилище, придают ему уют и свежесть. Кроме того, они регулируют влажность воздуха, в течение дня активно поглощают углекислоту и выделяют кислород, обеззараживают воздух. Комнатные растения размножаются семенами, черенками, листьями, корневыми отпрысками, делением куста, луковичками.

Черенки – отдельные отрезки веточек с 2-3 листочками. Герань размножают верхушечными черенками (побегами). При размножении черенками их следует брать с хорошо развитых здоровых растений, лучше в феврале – в апреле. [3, 325]

А также, чтобы вызвать обильное цветение герани (пеларгонии), обрезку делают рано весной, до начала роста, удаляя все слабые и переплетающиеся ветки. Обрезку производят над глазком, обращённым наружу. Чтобы удлинить срок цветения, ножницами срезают отцветшие цветы. [3, 329]

Поэтому данную исследовательскую работу мы начали 31 марта. Подготавливая черенки, провели обрезку герани для лучшего роста ее и цветения (рис 6).

Рисунок 6. Обрезка герани и нарезания черенков

Нарезанные черенки не следует помещать даже на короткий срок в посуду с водой, что ведёт к вымыванию питательных и ростовых веществ из них и значительно ухудшает укоренение.

Верхние листья у черенков, как правило, укорачивают наполовину, а нижние – только на одну треть. [1, 26]

Поэтому при подготовке черенков к посадке особое внимание уделяли правильной обрезке (рис 7).

Рисунок 7. Обрезка черенков

Черенки герани можно укоренять в бутылке с водой или же в ящике, наполненном влажной почвой. [3, 326]

Следующий этап работы – это посадка черенков пеларгонии в пластиковые контейнеры. Для этого черенки перед посадкой обработали средством «Корневин» и посадили во влажную почву (рис 8, 9).

Рисунок 8. Увлажнение почвы перед посадкой

Рисунок 9. Обработка черенков перед посадкой

Уход за комнатными растениями не сложен. Их нужно систематически (не обильно!) поливать, время от времени протирать листья. Среди широко разводимых в комнатах растений имеются такие виды, которые могут жить при различной температуре жилого помещения или более требовательные к теплу. Герань же можно содержать в прохладной комнате.

Некоторые растения очень чувствительны к источнику света. Поэтому не следует переставлять их с места на место. Особенность герани, их не поворачивают, так как при обращении листьев и веток к свету они лучше цветут. После зацветания их можно поворачивать цветами внутрь комнаты. [3, 326]

Учитывая полученные теоретические знания, мы вели наблюдение и уход за посадками. За время работы были записаны следующие наблюдения.

В течении первой недели черенки были в хорошем состоянии, появились мелкие корешки, 1-8 опыт и контроль (рис 10).

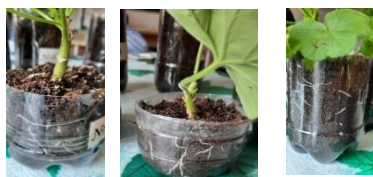

Рисунок 10. Первые корешки

Каждое растение при пересадке, проходит период адаптации. Во время адаптации старые листья могут пожелтеть. [4, 11]

В адаптационный период растениям нужны специальные условия содержания: отсутствие прямых солнечных лучей и сквозняков, а также умеренный полив. [2, 15]

Поэтому, как и ожидалось, через неделю появились первые желтые листья, растения стали вялыми в номерах с 1 по 8 бутылках. (рис 11).

Рисунок 11. Черенки стали слабнуть, появились желтые листочки

Горшечные растения имеют ограниченную площадь питания. Из-за небольшого объема земля в горшке, кадке, ящике быстро истощается. Поэтому производят подкормку растворёнными в воде удобрениями. [3, 327]. Убрали пожелтевшие листья, провели подкормку с использованием удобрения «Эпин экстра».

Не всё так было плохо. Уже в конце апреля появились бутоны на герани в 7 и 8 опытах.

Полученные теоретические знания и наблюдение за геранью привели нас к следующему шагу, 24 апреля мы провели вторую подкормку, с использованием другого удобрения «Циркон».

Но всё равно, в пластиковых контейнерах с 1 по 6 стали гибнуть растения. А именно, черенки стали гнить, корневая система стала не видна. Так как объем бутылки маленький, то после полива они высыхали раньше. Поэтому их поливали чаще, но из-за получившегося переувлажнения корни сгнили. (рис 12)

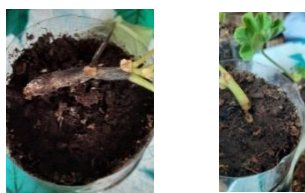

Рисунок 12. Сгнившие черенки герани

В пластиковые контейнеры, чтобы не пустовали, посадили новые цветы-Глоксинию. (рис 13)

Рисунок 13. Посадка Глоксинии

Наблюдение показали, что в пластиковых контейнерах, коэффициенты которых 0,6 до 1,6, это с 1 по 6 номер герани в начале исследования дали хорошие всходы и корневую систему, но затем из-за маленького объема стали пропадать: гнить и корневая система ухудшилась, в некоторых контейнерах стала не видна. (рис 14, рис 15)

Рисунок 14. Контейнеры №1 - №3

Рисунок 15. Контейнеры №4 - №6

В 10 контейнере герань росла медленно, была слабая, корневая система была еле видна. В конце 2 месяца почва позеленела, так как объем бутылки большой, и влага застаивалась. (рис 16)

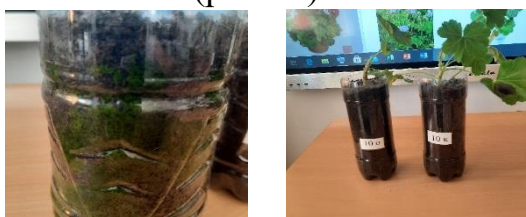

Рисунок 16. Контейнеры №10

Ответ на наш исследовательский вопрос мы получили. Хороший результат получен у растений в контейнерах с номерами 7-9. Герань зацвела, корневая система развита. (рис 17)

Рисунок 17. Контейнеры №7 - №9

Цель данной исследовательской работы нами достигнута, были найдены оптимальные физические параметры контейнеров из пластиковых бутылок для выращивания рассады.

Практическим способом доказано, что для роста растения есть зависимость диаметра пластиковой бутылки от ее высоты. Это когда

коэффициент пропорции , то есть отношение высоты к диаметру бутылки, в диапазоне от 1,8 до 2,5.

Если коэффициент меньше 1,8, то рассада будет подвержена гниению и корневая система будет слабой, так как из-за малого объема бутылки, вода будет выходит быстрее, земля высыхает быстрее, следовательно, необходим более частый полив. А частый полив приводит к загниванию рассады.

Если коэффициент будет больше 2,5, то рассада в таких емкостях будет слабой и корневая система слаборазвитой, так как растение не будет использовать всю землю, часть земли после полива просто закисает.

Материалы данной исследовательской работы могут быть использованы учителями биологии, художественного труда на уроках. А так же любой человек при вторичном использовании пластиковой бутылки для выращивания растений.

Использованная литература

1. Громов А.Н.. Книга цветовода. Москва «Колос» 1983 г.
2. Занина К. Цветок в горшке. Серию «Дизайн-студия. Как создать дом, в котором хочется жить»
3. Масюкова М.А., Сушков К.Л.. Наши цветы. Алма-Ата. «Кайнар».1972 г.
4. Ченг Д. Зелёный дом. Бомбора. 2022 г.

ӘОЖ 37

БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Салиева Венера Абдурасулиевна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: elerki@mail.ru

Қазіргі әлемде тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті табысты қарым-қатынас, білім беру және кәсіби қызмет үшін қажет негізгі дағды болып табылады. Балалар үшін қарым-қатынас дағдыларын дамыту олардың жеке басын қалыптастыруда, әлеуметтік бейімделуде және болашақта табысқа жетуде маңызды рөл атқарады. Тиімді қарым- қатынас жасай білу, басқаларды тыңдау және өз ойларыңыз бен сезімдеріңізді білдіру-бұл бала кезінен қалыптасуы керек маңызды дағдылар. Ерте жастан бастап қарым-қатынас қабілеттерін дамыту оқу ортасында да, күнделікті өмірде де сәтті қарым-қатынастың негізі болып табылады.

Байланыс – бұл адамдар арасындағы ақпарат, идеялар, сезімдер алмасу процесі. Өз ойларыңызды нақты және анық жеткізе білу, әңгімелесушіні тыңдау, жанжалдарды шеше білу және басқалармен ортақ тіл таба білу қарым-қатынас дағдыларының маңызды аспектілері болып табылады. Балаларда осы дағдыларды дамыту эмоционалды интеллектті қалыптастыруға, өзін-өзі

бағалауды арттыруға, әлеуметтік қатынастарды жақсартуға және табысты оқуға ықпал етеді.

Қарым - қатынас дағдылары – бұл жай ғана сөйлеу қабілеті емес, ол өз ойын нақты жеткізе білу, әңгімелесушіні тыңдау, басқалардың пікірін құрметтеу, сондай-ақ қақтығыстарды шешу және өзара әрекеттесу. Бұл дағдыларды бастауыш мектепте дамыту балаларға жақсы оқуға, құрдастарымен және ересектермен оңай қарым-қатынас жасауға, өзін-өзі бағалауды арттыруға және табысты әлеуметтенуге ықпал етеді. Балаларда қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру үшін келесі әдістерді қолдану маңызды:

1. **Белсенді тыңдауға үйрету:** балаларды әңгімелесушіні мұқият тыңдауға, олардың пікіріне қызығушылық танытуға, сұрақтар қоюға және түсіністік пен қолдау көрсету үшін маңызды идеяларды қайталауға үйрету.

2. **Ойын әдістері:** ойындар, рөлдік пьесалар, жағдайларды драматизациялау балаларға коммуникативті дағдыларды қолдануға, өз ойлары мен сезімдерін еркін ортада білдіруге мүмкіндік береді.

3. **Кері байланыс әдістері:** балаларды бір-біріне кері байланыс беруге, сондай-ақ олардың мәлімдемелері мен мінез-құлқына өздері кері байланыс беруге шақырыңыз, бұл эмоцияларды талдау және түсіну дағдыларын дамытуға көмектеседі.

4. **Коммуникация бойынша тренингтер:** балалар тиімді қарым-қатынас, Жанжалдарды басқару, өз ойлары мен эмоцияларын білдіру негіздерін үйрене алатын тренингтер мен шеберлік сабақтарын ұйымдастырыңыз.

Балалардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға қандай әдістер көмектеседі?

1. **Рөлдік ойындар:** балалар әртүрлі рөлдерді орындай алатын ойын жағдайларын ұйымдастыру оларға басқа адамның позициясын түсінуге, эмпатиялауға және әртүрлі жағдайларға барабар жауап беруді үйренуге көмектеседі.

2. **Топтық жұмыс:** бірлескен жобалар мен тапсырмалар топтық жұмыс дағдыларын дамытуға, жалпы шешімдерді талқылауға және қабылдауға, басқалардың пікірін тыңдай білуге ықпал етеді.

3. **Пікірталастар:** өзекті тақырыптар бойынша пікірталастарды ұйымдастыру балаларға өз көзқарастарын айтуға, өз ойларын дәлелдеуге және басқаларды сендіруге үйренуге мүмкіндік береді.

4. **Белсенді тыңдауға үйрету:** мұғалімдер балаларды әңгімелесушіні дұрыс тыңдауға, сұрақтар қоюға, жақсы түсіну үшін айтылғандарды қайталауға үйрете алады.

5. Сөйлеуді дамыту ойындары: сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған әртүрлі жаттығулар, ойындар мен тапсырмалар балаларға өз ойларын дәлірек және қысқаша жеткізуге көмектеседі.

Қорытындылай келе, балалардағы қарым-қатынас дағдыларын дамыту олардың қоғамға сәтті бейімделуі үшін маңызды. Бастауыш сынып мұғалімдері балалардың тиімді қарым-қатынас жасау, басқаларды тыңдау және өз ойын білдіру қабілетін қалыптастыруда шешуші рөл атқара алады. Сыныпта осы дағдыларды ынталандыру және қолдану балаларға болашақта сенімді және табысты болуға көмектеседі. Балалардағы қарым-қатынас дағдыларын дамыту олардың әлеуметтік бейімделуіне, табысты оқуына және басқалармен үйлесімді қарым-қатынас қалыптастыруына ықпал етеді. Бұл дағдыларды жас кезінен қалыптастыруға көмектесу олардың алдында өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі көрсетуге және әлемде табысты қарым-қатынас жасауға кең мүмкіндіктер ашады.

Әдебиеттер:

1. Екжанова Е. А. Коррекционно-педагогическая помощь детям раннего и дошкольного возраста с неярко выраженными отклонениями в развитии. — СПб.: КАРО, 2013. — 336 с.
2. Бетанова С. С. Развитие коммуникативных навыков обучающихся возраста, имеющих легкую степень умственной отсталости // Вестник Московского государственного областного университета. — 2012. — № 3. — С. 97–107.
3. Рыскулова, А. А. Психикалық дамуы тежелген балаларда қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру ерекшеліктері / А. А. Рыскулова. — непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 16.1 (358.1). — С. 13-14.

ӘОЖ37

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ЖАУАПКЕРШІЛІК СЕЗІМІН ДАМЫТУ

Умарова Кульбаран Медиахыновна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: elerki@mail.ru

Жауапкершілік сезімі және өздігінен әрекет ету қабілеті қазіргі әлемде сәтті бейімделу үшін қажет маңызды қасиеттер болып табылады. Бұл дағдылар адамға салмақты шешімдер қабылдауға, мәселелерді тиімді шешуге,

міндеттерді орындауға және өз әрекеттері үшін жауапкершілікті алуға көмектеседі. Білім беру процесінің маңызды бөлігі балаларда жауапкершілік пен тәуелсіздік сияқты қасиеттерді қалыптастыру болып табылады. Бұл дағдылар балаларға сәтті оқуға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың болашақ жеке және кәсіби дамуына негіз болады. Бастауыш сынып мұғалімдері балаларға жауапкершілік сезімін және өз бетінше әрекет ету қабілетін дамытуға қалай көмектесетінін қарастырайық.

Жауапкершілік сезімі жеке тұлғаны дамытудың негізгі аспектісі болып табылады. Бұл адамға өзінің іс-әрекеті мен салдарын білуге, моральдық және этикалық принциптер негізінде шешім қабылдауға, жалпы игілік үшін өз іс-әрекеттерін шектеуге мүмкіндік береді. Жауапкершілік сезімі дамыған адамдар, әдетте, жеке және кәсіби өмірде сәтті болады, өйткені олар саналы және өздігінен әрекет ете алады. Өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдай білу және дербес болу жеке тұлғаны қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Осы қасиеттерге ие балалар тапсырмаларды жақсы орындайды, өзгерістерге бейімделеді, бастама көтереді, олардың өз қабілеттеріне деген сенімділігі артады. Бұл дағдылар балаларға өз әрекеттерінің салдарын жақсы түсінуге, өзін-өзі тәрбиелеуге және нәтижеге бағдарлануға көмектеседі.

Өздігінен әрекет ету, өз кезегінде, адамға таңдау еркіндігін, сыртқы жағдайларға қарамастан әрекет ету, сырттан көмексіз шешім қабылдау және орындау қабілетін береді. Өздігінен әрекет етуді дамыту жеке бастаманы, шығармашылық ойлауды, өзгерістерге бейімделуді және өз қабілеттеріне деген сенімділікті қалыптастыруға көмектеседі.

Адамда жауапкершілік пен дербестік сезімін дамыту үшін келесі әдістерді енгізу маңызды:

1. Жауапкершілікті тапсыру: адамдарға шешім қабылдауға және өз әрекеттері үшін жауап беруге мүмкіндік беріңіз.
2. Дербестікті ынталандыру: адамдарды тапсырмаларды өз бетінше орындауға және шешім қабылдауға ынталандырыңыз.
3. Кері байланыс: адам өзінің жетістіктері мен қателіктері туралы хабардар болуы үшін әрекет нәтижелері бойынша кері байланыс беріңіз.
4. Мәселелерді шешу дағдыларын үйрету: адамдарға жағдайды талдау, балама іздеу және негізделген шешімдер қабылдау дағдыларын дамытуға көмектесіңіз.
5. Мақсаттар мен үміттер қою: мақсаттар мен үміттерді нақты анықтау балаларға олардан не күтілетінін түсінуге және осы мақсаттарға жету үшін жауапкершілікті сезінуге көмектеседі.

6. Көтермелеу және қолдау: балалардың тапсырмаларды өз бетінше орындауға күш салуы кезінде мұғалімнің оң қолдауы мен қолдауы оларға өздерін сенімді сезінуге көмектеседі.

7. Таңдау мүмкіндігін беру: балаларға өз бетінше шешім қабылдауға және тапсырмаларды орындау жолын таңдауға мүмкіндік беру олардың жауапкершілігін дамытуға ықпал етеді.

8. Жоспарлауды үйрету: іс-әрекет пен уақытты жоспарлау дағдыларын үйренуге көмектесу балаларға тапсырмаларды орындауда дербестікті дамытуға көмектеседі.

9. Күрделіліктің біртіндеп артуы: міндеттердің біртіндеп күрделенуі және балалардың жауапкершілігі мен дербестігі дамыған сайын күтулердің артуы.

Жауапкершілік пен дербестік сезімдері жеке тұлғаны қалыптастыруда және қоғамда табысты өмір сүруде маңызды рөл атқарады. Бұл қасиеттердің дамуы тұрақты процесс болып табылады және жеке адамның да, оның қоршаған ортасының да күш-жігерін қажет етеді. Өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдай білу және шешім қабылдауда тәуелсіз болу-табысты өмір мен кәсіби дамудың кілті. Балалардағы жауапкершілік пен дербестік сезімін дамыту білім беру процесінің маңызды аспектісі болып табылады. Бастауыш сынып мұғалімдері балаларға осы қасиеттерді қалыптастыруға көмектесуде шешуші рөл атқарады, бұл ұзақ мерзімді перспективада олардың табысты бейімделуіне және жеке тұлға ретінде табысқа жетуіне ықпал етеді. Балалардағы жауапкершілік пен тәуелсіздікті дамыту бойынша жұмыс – бұл олардың болашағына инвестиция.

Әдебиеттер:

1. В.М. Чубко В.Д. Рахимбекова М.А.Дүйсебаева А.О. Сәрсембаева Айналамен таныстыру, Экология. Алматы: «Алматыкітап», 2006ж,-162-бет.
2. Белошистая А.В., Иванов А.Н. Бастауыш мектеп оқушыларының дивергентті ойлауын дамыту Сұрақтар психологиясы. 2010. № 2-5.72-75.
3. Брушлинский А.В. Паннин психологиясы. Санкт-Петербург: Алетей, 2003. — 272,6.
4. И.В. Дубровина, А.М.Прихожан, В.В.Зацепин. Дамытушылық— педагогикалық психология: оқырман: оқу құралы, студенттерге арналған жоғарырақ оқулық мектеп. 5-ші
5. Басылым, сержант. М.. «Баспа орталығы» академиясы, 2012. — 368 б.
6. Выготский Л.С. Балалық шақтағы қиял мен шығармашылдық Петербург: СОЮЗ, 1997.-96 б. 8. Выготский Л.С. Ойлау және сәйлеу, жынақ М.: АСТ, Астрель, 2011. — 637 б.

МЕКТЕПТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНДА ТІРІ ОБЪЕКТИЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ

¹ Арысбаева А.Ж.*

Ғылыми жетекші: Майматаева А.Д., PhD доктор

¹ С. Аманжолова атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.,

Қазақстан

e-mail: aisha02.06.77@ mail.ru

Биология мұғалімінің негізгі міндеті – оқушыларға қызығушылықты, ойлау қабілетін, сұрақтар қою және оларға жауап беру қабілетін ояту, қоршаған жабайы табиғат әлемін түсінуге үйрету, оны кез-келген көріністе сүю, оны көбейтуге тырысу. Мұндай мәселені тек табиғатты зерттеп, оны бақылау арқылы шешуге болады. Тірі заттармен байланыссыз биологияны оқыту мүмкін емес, ал егер оқушылар оларды жануарлар мен өсімдіктерді бақылау арқылы алса, пән бойынша алынған білім берік және нақтырақ болады. Белгілі бір білім қорына ие болып қана қоймай, сонымен қатар танымдық және практикалық сипаттағы бірқатар дағдыларға ие болуы керек. Биология оқу пәні ретінде осы мәселелерді шешудің бірегей мүмкіндіктерін ұсынады, білімнің бастапқы көзі ретінде тірі объектілерге негізделген білім беру процесін ұйымдастыруды талап етеді. Бұл маңызды шарт оқыту әдістерінің ерекшелігін анықтайды, олардың арасында практикалық жетекші болады.

Сабақтарда тірі зоологиялық нысандармен жұмысты ұйымдастыру өте шектеулі. Тірі зоологиялық нысандарды үйде, сабақтан тыс, сыныптан тыс биологияда қолдану өте сирек қолданылады. Мектепте оқушылардың дайын білімдерін жеткізуге негізделген, оқушылардың өзіндік ойлау, сондай-ақ тікелей сенсорлық-практикалық әрекеттерін шектейтін әдіс басым. Бұл оқушылардың ақыл-ой әрекетінің қарапайым әдістерін жүзеге асыра алмауына, зерттелетін заттар мен құбылыстардың маңызды белгілерін бөліп көрсетуге, оларды ұғымдарға жалпылауға әкеледі.

Жануарлар мен өсімдіктермен тікелей танысу және қарым-қатынас жасау, оларды бақылау, тәжірибе жасау және эксперименттер жүргізу-оқушылардың жабайы табиғат туралы шынайы білім алуына ықпал етеді. Тірі нысандарды сабақтарда, үйірме сабақтарында, зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін пайдалануға болады. Тірі организмдермен қарым-қатынас оқушылардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін және оған ұқыпты қарау қажеттілігін тәрбиелеуге ықпал етеді. Тірі заттарды қолданатын сабақтар жоғары эмоционалды деңгейде өтеді.

Алайда, мектептегі биологиялық білім беруде білімнің пайда болуының эмпирикалық және теориялық компоненттерін ажыратпаған. Құбылыстарды сипаттайтын эмпирикалық білімнен айырмашылығы, теориялық оны түсіндіреді, мәнін ашады, практикалық мәселелерді ұтымды шешуге, ғылыми дүниетанымды, әлем бейнесін қалыптастыруға негіз болады. Теориялық білім құбылыстар мен процестерді барабар және жан-жақты түсінуге ықпал етеді.

Қазіргі заманғы биологияны ол жұмыс істейтін әлеуметтік-мәдени фоннан бөлек қарастыруға болмайды.

Қоршаған ортаны білу ұғымдарды қалыптастырудан және олармен жұмыс жасаудан басталатындықтан, биологияны оқыту процесі «оқу процесінде оқушыларда ұғымдарды жоспарлы түрде қалыптастыру мен дамытудан тұратын» іргелі әдістемелік заңдылыққа негізделген [1]. Алайда, қазіргі оқытуды талдау бұл жерде қайшылықты ашады:

- бір жағынан, мектеп алдында оқушыларда бірқатар биологиялық ұғымдарды қалыптастыру мақсаты тұр, екінші жағынан, тәжірибе көрсеткендей, мұғалімдер оқушыларға ұғымдарды қалыптастыруға үйретпейді, биологиялық объектіні зерттеу кезінде тұжырымдаманың пайда болу механизмін ашпайды.

Тәжірибеде қалыптасқан жағдайдың себебі түсінікті, өйткені зерттелетін объектінің маңызды белгілерін ұғымға бөліп, жалпылау тек онымен жұмыс кезінде мүмкін болады. Біз жүргізген зерттеуге сәйкес, сабақтарда тірі заттарымен жұмысты ұйымдастыру өте шектеулі. Бағдарламаның практикалық бөлігі орындалмайды. Тірі объектілерлі үйде, сабақтан тыс биологияда пайдалану өте сирек қолданылады.

Мектепте оқушыларға дайын білімді жеткізуге негізделген, оқушылардың өзіндік ойлау, сондай-ақ тікелей сенсорлық-практикалық әрекеттерін шектейтін әдіс басым. Бұл оқушылардың ақыл-ой әрекетінің қарапайым әдістерін жүзеге асыра алмауына, зерттелетін заттар мен құбылыстардың маңызды белгілерін бөліп көрсетуге, оларды ұғымдарға жалпылауға әкеледі.

Белгіленген қайшылықтар мектеп жұмысының қазіргі жағдайында биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану проблемасының өзектілігін анықтады.

Мәселені жан-жақты зерттеу мақсатында, ғылыми мақалалар мен әдеби дерек көздерге шолу жүргізілді. Ол үшін алдымызға келесідей міндеттер қойылды:

1. XVIII-XIX ғасырларда жаратылыстану пәндерін оқытуда тірі объектілерді қолдану;

2. XX ғасырдың бірінші жартысында биологияны оқытуда тірі объектілерді қолдану әдістемесі;

3. XX ғасырдың екінші жартысында биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану әдістемесіндегі негізгі бағыттар.

Жоғарыда берілген үш сұраққа жауап беру нәтижесінде, келесідей қорытынды жасалды:

1. Биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану проблемасының қалыптасуы XVIII-XIX ғасырлардағы прогрессивті педагогтар мен натуралист ғалымдардың таным процесінің заңдылықтарына сәйкес жаратылыстану пәнін оқытуды жүзеге асыру қажеттілігін және осыған байланысты көрнекі оқыту қажеттілігін түсінуіне байланысты. Я.А.Коменскийдің, сондай-ақ В.Ф.Зуев, А.М.Теряев, В.И.Даль, А.Н.Бекетов, Н.И.Раевский, А.Я.Герд сияқты бірқатар

отандық натуралист-педагогтардың еңбектерінде көрнекі оқыту проблемасы аясында табиғи көрнекіліктің артықшылығы туралы, оқу процесін табиғи объектілермен қамтамасыз ету қажеттілігі туралы, типтік объектілерді таңдау критерийлері туралы сұрақтар қояды. XIX ғасырдың 60-жылдарындағы педагогикалық идеялардың прогрессивті дамуы жаратылыстану пәнін оқытуда тірі объектілерді пайдалану қажеттілігін көрсетті, олардың маңыздылығын тек оқушылардың білімін қалыптастыруда ғана емес, сонымен бірге олардың ақыл-ой дамуында, эстетикалық тәрбиесінде де қарастырды.

2. XX ғасырдың бірінші жартысында орыс мектебіне жаратылыстану ғылымдарын оқытуда озық педагогтар белсенді түрде биологиялық бағытты енгізуде, оны жүзеге асыруда бақылау мен тәжірибе арқылы тірі табиғатты зерттеудің сипаттамалық емес, түсіндірме сипатын талап етті. Осыған байланысты жаратылыстану ғылымдарының алдыңғы қатарлы әдіскерлері Г.Н.Боч, С.В.Герд, В.Ф.Натали, Л.Н.Никонов, В.В.Половцов, И.И.Полянский, Б.Е. Райков, К.П.Ягодовский тірі заттарымен жұмыс істеуге тікелей бағытталған оқытудың осындай формаларының әдістемелерін жасауға көп көңіл бөлді: практикалық сабақтар, экскурсиялар, сыныптан тыс үйірме жұмыстары. XX ғасырдың бірінші жартысындағы оқу-әдістемелік әдебиеттерді талдау озық мұғалімдерді оқыту тәжірибесінде практикалық жұмыстардың дәстүрлі тізімі, сондай-ақ оған сәйкес тірі өсімдіктер түрлерінің жиынтығы дамығанын көрсетеді. Мұғалімдер арасында тірі объектілерді қолдану қажеттілігі жалпыға бірдей танылды, бірақ тірі материалды иллюстрациядан бастап зерттеуге дейін қолданудың әртүрлі тәсілдері болды.

3. Кеңес одағы кезіндегі мектептің алғашқы жылдарында революцияға дейінгі мектептің озық тәжірибесінің таралуына байланысты тірі нысандармен жұмыс істеуге назар аударылды. Осы кезеңде биологиялық ғылымның жетістіктеріне сәйкес қолданылатын өсімдіктер жиынтығының, олармен жүргізілетін тәжірибелер мен бақылаулардың тақырыптарының кеңеюі байқалады, бұл күрделілік деңгейі мен оқушылардың дербестік дәрежесі бойынша тірі объектілермен жұмыстың әртүрлі түрлерін ажыратуға әкеледі. Кеңес одағы кезіндегі мектепте зерттеліп отырған мәселенің одан әрі қалыптасуына П.И.Боровицкий, Н.М.Верзилин, Б.В.Всесвятский, В.Ф.Натали, И.И.Полянский, Б.Е.Райков, К.П.Ягодовский сияқты жаратылыстану мұғалімдерінің жұмыстары ықпал етті.

4. Жинақталған құнды әдістемелік тәжірибе революцияға дейінгі кезеңде, жаратылыстану бағдарламасының қысқаруына және ұсынылған жұмыстарды орындау үшін материалдық базаның жеткіліксіздігіне байланысты жаппай халық мектебінде таралмағанын атап өткен жөн. Кеңес одағы кезіндегі мектепте биологияны оқытуда тірі объектілерді шектеулі пайдалану байқалды, бұл мұғалімдердің осы мәселе бойынша жақсы әдістемелік дайындықтың болмауымен түсіндірілді.

5. XX ғасырдың екінші жартысында биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану мәселелеріне жүгіну көп қырлы. Кейбір жалпылау жасай отырып, мектепте пайда болған әртүрлі бағыттардың көптігіне

қарамастан, тірі объектілермен натуралистік жұмысты ұйымдастыруға ықпал ететініне қарамастан, бұқаралық мектепте бұл бағыттар бойынша жұмыс белсенді емес болғанын атап өткен жөн. Қазіргі биологиялық білім берудегі өзгерістер зерттелетін мәселенің дамуына кейбір жағымсыз салдарларды тудырды. Сонымен, биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану бойынша жинақталған тәжірибенің көп бөлігі тақырыптарды оқытудың қысқаруына байланысты мүмкін болмады. Пайда болған баламалы бағдарламалар мен оқулықтардың көпшілігі биологияны оқытудың жаңа жағдайында тірі объектілерді пайдалану әдістемесінің ерекшеліктерін ашатын тиісті әдістемелік ұсыныстармен, жеке әдістемелік құралдармен қамтамасыз етілмеген.

Осы уақытқа дейін адамның табиғи қабілеттерін өзін-өзі жасанды құрылғылармен, «жансыз» табиғатпен әлемді тануға толықтай алмастырды. Нәтижесінде, 21 ғасырдың соңындағы адам білім алуға делдал болады. Оның және әлемнің арасында өзіндік «дидактикалық қабырға» бар, оның өткізгіштігі «ақпараттың тазалығы» тұрғысынан әр түрлі болады. Үнемі өшу, әлсіреу, адамды табиғатпен байланыстыратын ақпараттық сигналдардың бұрмалануы бар. Шартты әлем құрылды, онда адам оқуының барлық алдыңғы кезеңдерін анықтайтын ақпарат шарасы толығымен бұзылады. Бір жағынан, ақпарат ағыны үнемі күшейіп отырады, сөзбе-сөз бізді барлық жағынан таң қалдырады. Екінші жағынан, оқу орындарында жинақталған тәжірибенің мазмұны адамның жеке басының нақты қажеттіліктерінен барған сайын алшақтай түседі. Қазір кезде мектептерде оқыту кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану сәнге айналды. Оқушыларда пәнге деген қызығушылық төмен. Мұның басты себептерінің бірі, биология пәнін оқыту кезінде тірі объектілерді өте аз мөлшерде қолдану немесе мүлдем қолданбау.

Ірі отандық әдіскер ғалымдардың еңбектерінде Макарова О.Б., Сивохина Л.Н., Орлова Л.Г., Бутвиловский В. Э., Давыдов В. В., Романова Т. Г., Якунчев М. А. [2, 3, 4] таным процесінің заңдылықтарына сәйкес педагогикалық процесті ұйымдастыру мектептегі бақылау мен эксперимент әдістемесін дамытуды ғана емес, оның негізінде ғылыми таным әдістері негізделуі керек, сонымен қатар тірі объектілердің оқу құралы ретіндегі жетекші рөлін талап ететіндігі дәлелденді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Криволапова Н. А. Внеурочная деятельность. Сборник заданий для развития познавательных способностей учащихся. 5-8 классы; Просвещение - Москва, 2013. - 224 с.
2. Макарова О.Б., Сивохина Л.Н. Методика обучения биологии: современные подходы / О.Б.Макарова, Л.Н.Сивохина. Монография. Часть 1 – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2013. – 275 с.

3. Орлова Л.Г. О-66 Методика преподавания биологии: учебно-методическое пособие. - Костанай: КГУ имени А. Байтурсынова, 2019. - с.105

4. Бутвиловский В. Э., Давыдов В. В., Романова Т. Г. Биология: методические рекомендации / В. Э. Бутвиловский, В. В. Давыдов, Т. Г. Романова. – Минск: БГМУ, 2016. – 151 с. Биология: методические рекомендации / В. Э. Бутвиловский, В. В. Давыдов, Т. Г. Романова. – Минск: БГМУ, 2016. – 151 с.

5. Якунчев М. А., Маркинов И. Ф., Ручин А. Б. Методика преподавания биологии: учебник/ М. А. Якунчев, И. Ф. Маркинов, А. Б. Ручин. – Москва: Академия, 2014. – 332 с.

ӘОЖ 821.512.122

«ӘДІЛ-МАРИЯ» РОМАНЫНДАҒЫ ДРАМАТИЗМ ТАБИҒАТЫ

Нуржанова Айнур Бактияровна

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

XX ғасырдың басындағы қазақ прозасының қалыптасуы, оның жанры, стилі, көркемдік растауы, рухани әлемде өз орнын табуы үшін. Ретінде және оның әріптестері, ол баспаға шығатын бірде-бір облыста проза. Мен әртүрлі тақырыптар туралы сөйлестім. Алайда, Шәкәрімнің прозасы басқаларға қарағанда ерекше белгілерге бай болды. Осылайша, қазақтың тұңғыш романының авторы Міржақып Дулатов әлеуметтік прозаның бастауында тұрды, Шәкәрімнің прозалық шығармаларында философиялық-психологиялық сипат басым болды. Бұл Шәкәрімнің қазақ прозасының философиялық-психологиялық бағытының бастауы болғанын білдіреді. «Ақиқат құбылыстарына философиялық тұрғыдан баға беруге ұмтылу мен оны түсіндіру Ш.Құдайбердіұлының проза стилінің айрықша белгісіне айналды».

Шәкәрім тарихи-философиялық трактаттар, мақалалар, әңгімелер, эсселер, романдар сияқты прозаның көптеген жанрларында көрінбеді. Алайда, саны мен саны жағынан Шәкәрімнің прозалық мұрасы көркемдік жағынан бай, ал ғылыми, тарихи және философиялық тұрғыдан алғанда бұл ұлттың құнды мұрасы деп айта аламыз. «Шәкәрімнің прозалық шығармалары реалистік дәстүрдің күшіне еніп, идеялық мазмұны жағынан олар ағартушылардың шығармалары арасында орын алады. Шәкәрім прозасының барлық жанрларында гуманистік мағына үнемі сезіліп тұрады».

XX ғасырдың басында көркемдік ізденістер нәтижесінде туған осы жанрдағы туындылардың бірі Ш.Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романы болды. Қолда бар мәліметтерге сәйкес, роман 1925 жылы жазылған. Мен бір уақытта бірде-бір баспа бетін көрмедім. Шәкәрімнің есімі мен әдеби мұрасы 1988 жылы ақынның шығармалар жинағында пайда болды.

Романдағы кеңістік пен уақыттағы оқиғаның көлемін анықтауға келгенде, Шәкәрім, әдеттегідей, шынайы. Өлеңдеріндегідей, ол жер мен судың

атауын, әр оқиғаның күні мен айын дәл көрсетеді. Өйткені, хронологияда ғана емес. Уақыт пен Кеңістікті бірдей өлшеу арқылы романның психологиясын тереңдетіп, көркемдік күресті күшейте отырып, адамдар өздерінің мінездерін жан-жақты ашуға мүмкіндік алады. Тіпті «сол сәтте», «сол күні», «Ан», «осында» экспрессивті бояуы оқиғаның маусымдық, тақырыптық сәттерін анықтайтын нақты тірек фразалар мен сөздердің көмегімен автор іс-әрекет пен сезімді адамдардың санасында жеткізеді.

Қарапайым өмір шындығын сипаттайтын «Әділ–Марияда» Шәкәрім өзінің шығармашылық болмысының тағы бір ерекшелігін көрсетеді. Онда сызылады ұғымдар адамгершілікке, адалдық, парасаттылық, адалдық. Шәкәрімнің айтуынша, адамның барлық іс-әрекеттері мен ниеттері осы ұғымдарға бағынуы керек. Сіз адамдарды бай және кедей деп бөле алмайсыз. «Мен білмеймін», - деді ол. Адамға материалдық жағдай емес, ішкі әлем, оны әртүрлі сапалы топтарға бөлетін жан қажет. Бұл Шәкәрімнің романынан байқауға болатын алғашқы ерекшелік.

«Әділ мен Мария» романын жазудың мақсаты-аттың өзі біреудің тағдырын қайғылы түрде жоя алатын күш, байлық, күш пен айла-амалдарды жинау емес. Сол сияқты, Қазақ әдет-ғұрпына сәйкес, құмық тілінде бата алған әкелер ерлі-зайыпты өмірлері кезінде бір-біріне ғашық болған жастар туралы електörténetét туралы айта алмады. Жазушының мақсаты, ойы терең. Автор Шыңғыстаудың қойнауында болып жатқан сансыз оқиғалардың біреуін ғана алып, оны мәңгілік өмір, адам философиясы тұрғысынан қарастырады. "Мен білмеймін", - деді ол.

«Әділ және Мария» романында синкретикалық кейіпкерлер көп. Мәтіндері философияға толы автордың монологтары оқиғаларды баяндаудың әртүрлі деңгейлеріне сәйкес келеді, сонымен қатар диалог бейнесінің дәстүрлі драмалық, классикалық формалары қатар қолданылады. Көркем пейзаждар, адамның портреттері, әр түрлі кейіпкерлердің психологиясы, кеверве іс-әрекеттерінің суреттері. Бірақ әңгіме ырғағы да үнемі өзгеріп отырады. Романның бір бөлігі суретке дәйекті түрде көшірілсе, екіншісі толығымен жалаңаш. Әсіресе романның соңғы бөліктері.

Қазақ ауылының өмірін сипаттауда Ш.Құдайбердіұлы басқа да күтпеген тәсілдерді қолданады. Жалаңаш ауыл балалары қолдарын құлағына тигізіп, қозының, қойдың қатты дауысын естіді де: О, олар қолдарын шапалақтап, содан кейін Қозыға өтті.

Қоңыр үйден шыққан Шәкәрім өзімен бірге таяқ алып, шашылған қойдың алдына «шайтан-шайтан» деген жазумен тұрды. Осы кезде ескі Шыңғыстау, баурайды жауып тұрған қара шымылдық сияқты, сенің ақ қымыз екенінді білгендей, өз көлеңкесін жерге түсірді де, шидемнің бауларының бірін көтеріп, үйден шығып, қойға жақындап, өрімді лақтырып, қойдың басына еңкейе бастады...».

Шәкәрім көп өмір сүрді, әлем басқа елде де, басқа елде де, табиғат әнінде де, құшағында да, өмірдің мәні туралы өз ойларында да өз жолымен өтеді. Ш.Құдайбердиев осы қазақ болмысына үңіліп, оған, ертелметтің оқиғалары

мен өміріне өз көзқарасын білдірді. Оқырмандарына дәл солай жасауға кеңес беріледі. Жұмыста оқиғалар арқылы жұмыста өскен адамдар мен қоршаған орта арасындағы қатынастардың сипатын көрсетуге деген ұмтылыс байқалады. Сондықтан қоғамдық іс-шаралар тиісті деңгейде сипатталады. Алайда, бұл проблема отызыншы жылдардан кейінгі романдардағыдай қарама-қарсы формада емес, табиғи жағдайда. Мысалы, Торбектегі шашта ғана емес, оны қайта-қайта айдайтын Шешенбайда да, әкесі қорланған Торбектегі шашта да.

Еріктілер үшін Мария рухани әлемі, өмірге көзқарасы, талғамы, қалауы бар адам емес. Сонымен, Мария қызда емес, Үлкен, бауырлас, әкелік ризашылықта болуы мүмкін. Бұл көзқарас осы тақырыптағы романдарда жиі кездеседі. Бұл ұзақ уақыт бойы қоғамдық санада қалып, барлық халықтарда кездесетін көзқарас.

XIX ғасырдың басында, 1910-1911 жылдары қимымбек, Шешенбайдың санасында әйелге, қызға деген көзқарас «Еңлік-Кебек», «Нақаман – май» кезеңдерінің нормасынан ерекшеленбеді. Надандық немесе надандық? Ресей заңдарын Мемлекетті басқаруда, зорлық-зомбылықта ұтымды пайдаланатын қазақтар уақыт жаңалығын қабылдамайды деп айту қиын. Патша шенеуніктері ортақ тіл тапқан орыс шенеуніктеріне сүйене отырып, қазір арында пара алу үшін тұр. Олар сонымен бірге олармен қарым-қатынастың кілтін тапты, бұл ақша. Еркімбектердин қалалық Мәдениет комитетінің кезекті отырысы елімізде жақсы өтті, демек, АҚ білімі жұмыс істейді.

Қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі тақырып-жастардың махаббаттан қашуы, ұлы қарама-қайшылыққа ауысып, трагедияға айналуы. Әулет әкелерге түсіп, бір - біріне ғашық болған жастар, ерлі-зайыптылар, отбасылар арасындағы күйреу әдебиет тарихында сирек кездеседі. Әдетте мұндай әрекет шығарманың мазмұны жағынан да, авторлық көзқарас тұрғысынан да айыпталады. Шудайбердіұлы да осы дәстүрді қолданады.

«Әділ және Мария» романында біреудің үйленбеген әйелін күшпен қабылдауға деген ұмтылыс жаңа әлеуметтік қатынастарға байланысты екендігі жүйелі түрде сипатталған. Оны жақсы білетін Билетинимбек ештеңе білмейді, бірақ әкесі амалды іздейді. Ол бәрін заңдастыру туралы ойлайды. Осы заңдардың арқасында әділ отбасы екі жазықсыз адамды теңдіксіз құрбан ету арқылы трагедияға айналады.

Жазықсыз жер аударылған әділ ресми үкіметтен қашқан адам қашып кетіп, әйеліне жүгінді. Автордың мақсаты-Кимимбектің дәстүрлі қазақ әдебиеттеріндегідей емес, жазаланғанын көрсету. Мұндағы мақсат басқаша. Шығарманың идеялық бағыты мен тақырыптық мазмұны тек әйел теңсіздігіне, махаббатқа ғана емес. Мысалы, рухани әлемі, мақсаты, махаббаты, қазақ әйелінің, қызының махаббаты бар екенін түсіне алмайтын қазақтар ескі әдет жаңа замандағы қасіретке алып келуі мүмкін екенін көрсетеді.

«Әділ-Мария» романы туралы философиялық ойлар әртүрлі. Оның берілуін автор әртүрлі көркемдік әдістерде де жүзеге асырады. Шәкәрім бейнелеген Шыңғыстау кейде тірі құбылысқа айналып, динамикалық пішінге

айналады, кейде автор оның бейнесіне енген сияқты. Содан кейін бір күні кейіпкер ахаулдың басындағы мінезін, жан құбылыстарындағы өзгерістерді жеткізу үшін психологиялық талдау әдістерінің біріне - ішкі рефлексияға жүгінеді. Осындай монологтар, срывающиеся с уст Адиля қиын сәттерді ғана емес, ашады кейіпкердің сипаты, бірақ көрсетеді көркемдік келбеті туындылары, драматургиясы шиеленіскен күрес.

Прозалық шығармалар тек жазбаша түрде жасалатындықтан, Шәкәрім шығармалары көбінесе белгілі бір сюжетті, оқиғаны жасайды, адамдарды, әлауқатты, әрекеттерді, ойларды, мінез-құлықты, психологиялық сипаттамаларды автордың сөздерімен, монологтармен және кейіпкердің диалогтарымен сипаттайды. Моральдық принциптерді қолдану орны-жақында өткен ой, сөйлеу. Сондықтан Шәкәрімнің шығармалары - қазақ прозасын өз өрнектерімен байыта түскен көркем қазына деп айтсақ қателеспейміз. Шәкәрім шығармаларындағы тарихизм мен драматургияның негіздерін, көркемдік ерекшелігін, дәстүрлері мен жаңашылдығын зерттей отырып, біз мынадай тұжырымдар жасай аламыз.

Шәкәрім шығармашылығы-қазақ әдебиетінің Абайдан кейінгі басты құбылыстарының бірі. Ол шығармашылық мұраны мұра етіп, тікелей Абай мектебіне ауысқан нағыз оқушы.Өзінің ұлы ұстазын құрметтейтін, өмірдің адамгершілік қағидаттарына мән беретін, Шығыс және батыс әдебиетін жетік білетін, мұсылман ілімдерін еркін меңгерген, түркі халықтарының тарихын терең зерделейтін, діни және тарихи тақырыптарға жазады. Поэтикалық шығармашылықтан кейін үлгі болған ұлы адам.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321б.
- 2 Сыдықов Е. Шәкәрім. – Алматы: Ғылыми-танымдық басылым, 2013. – 441б.
- 3 Сыдықов Е. Шәкәрім: энцикл. – Семей: Тенгри. – 863б.
- 4 Қосаева Н.Қ., Бурыбаева А. Ұлы тұлғалар – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2009. – 274б.
- 5 Мұхамедрахым Ж. Әке аманатын ақтаған.//Семей мемлекеттік педагогикалық институты, 2006. - № 2 (2). – Б.47-51.
- 6 Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа – Астана: KUL TEGIN, 2001. – 352б.
- 7 Қайратұлы Б. Қажыны атқан Қарасартов емес.//Жас қазақ, 2008. - № 38. – Б.2.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сейпутанова А.Қ., Мамедулданова А.Ж.
С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Егеменді еліміздің болашағы жас жеткіншектердің білім дәрежесінің тереңдігімен өлшенеді. Қазіргі заманғы білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің біріне айналды. Қазіргі уақыттағы жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті, тұтастықты сақтау, ұлттық сананың саркылмауы, тіл мен ділдің баянды болуы үшін мектеп қабырғасында елжандылық тәрбие идеяларының санасына дарытуда әдебиеттің алатын орны ерекше.

Әдебиеттік оқу жүйесінде поэзиялық шығармалар елеулі орын алады. Поэзияда ақын сезімі өмір сүреді, оқушы оны өз сезімімен қабылдайды. Екі сезім түйіскенде ғана, яғни ақын сезімі мен оқушы сезімі түйіскенде, бір-бірін тапқанда ғана ол туралы сөз қозғау тиімді болмақ. «Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру»- дейді ғалым Қажым Жұмалиев [1].

Оқушыларды лириканы сүйуге, түсінуге, оны өз еріктерімен оқуға, өмірлік сырлас досы етуге талаптандыру оны оқытудың басты мақсаты болып табылады. Оқушылардың оған деген жағымды көзқарасын қалыптастыру жүйелі жұмысты талап етеді.

Лирикалық шығармаларды өткенде олардың ішкі жан сырларына тереңдеу керек. Өмір ақиқатының бейнеленуіне, ақын жүрегінің соғуына, оның жан лүпіліне шәкірт назарын аударту ұтымды. Шәкірт ақынмен бірге толғанып, бірге қайғырып, бірге кектенсе, сонда ғана шығарма терең меңгерілімек. Лирикалық шығармаларды оқытуда лирика туралы әдеби-теориялық бастапқы ұғым беру, өленді үйде алдын-ала оқып танысуға беру, мұғалім өлеңнің поэтикалық көркем тіліне, құрылымына міндетті түрде назар аударуы, өзі талдамас бұрын оқушылармен жұмыс жүргізуі тиіс. Яғни олардан өздеріне ұнаған шумақтар, әдемі, сұлу деген бейнелі сөздері ұтымды, шебер шыққан сөз тіркестерін сұрап білудің маңызы зор. Себебі лириканы оқытудың басты мақсаттарының бірі - оқушыларды поэзияны сүйуге баулу, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге, ұлттық құндылықтың асыл қазына екенін терең сезінуге баулу болып табылады.

Әдебиет - ұлттық танымның қайнар көзі, сондықтан поэзиялық шығармадан алынған үзінділерді оқығанда өленді әуенімен, сазымен мәнерлеп оқуға жатқа оқуға ерекше көңіл бөлу, өлендегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі, өлеңнің әсеріне де назар аудару, тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын, көрнекілікті үйлесімді, тиімді пайдалану қажет. Лирикада оқиға, әрекет,

кейіпкер тұлғасы жалпылай акын сезімімен танылса, қара сөзбен жазылған шығармада кейіпкер тұтас тұлғасымен қабілеті, ойы, әрекеті, сөзі бейнелететінін осындай нақты салыстыру арқылы аңғаруға болады. Қазіргі әдістемеде лирикалық шығармаға талдау жасаудың 4 түрі ұсынылып жүр: образ бойынша, тақырыптық, проблемалық, тұтас немесе автор ізімен [2].

Қандай талдау түрі болса көзделетін мақсат: оқушының туындыны қабылдауы, әсері эмоциясын тану; эстетикалық талғамын қалыптастыруға сеп болу; таным қабілеті, ойлау белсенділігі мен дербестігін ұштау; ең бастысы - көркем туынды бойынша талдау жасау, пікір айту жолдарын меңгерту (тақырыбы, авторлық идея, образдар жүйесі, сюжеттік-композициялық ерекшелігі, көркемдік-эстетикалық жағын т.б. кешенді түрде қарастыру) болып табылады.

Көркем туындыны оқытып, сауатты талдауға кол жеткізу үшін автордың мақсат- мұратын, ойын білдіретін әрбір деталь, көркемдік тәсілді дәл танып, суреткер шеберлігін оқушыға дұрыс таныта білу керек. Оқушының танымдық-шығармашылық қабілетін, ойлау белсенділігін дамытатын, өз жоба-жорамалын ұсыну, салыстыру негізінде дұрыс шешім табуға жетелейтін әдістің бірі - проблемалық талдау. Ол көркем туынды негізіндегі проблеманы дәл танып, ізденіске, әдеби айтыс- тартысқа жетелейтін сұрақтар әзірлеуді қажет етеді. Сұрақ авторлық идея, проблема, кейіпкер іс-әрекеті т.б. негізінде туындайды. 10-сыныпта М.Дулатовтың азаматтық лирикасын оқытуда мәселеге дәстүр және жаңашылдық тұрғысынан карау, отаршылдық езгіге қарсы күрескерлік үні, әсіресе жер мәселесін ХҮІІІ ғасырдағы жыраулар поэзиясы, ХІХ ғасырдағы «зар заман акындары», Махамбеттің күрескер поэзиясынан бастап талдау тиімдірек. Дәстүрлі тақырып, оған Міржақыптың жаңаша көзқарасы, жаңаша жырлауы туралы сөз қозғау оқушының өткен материалға қайта үңілуіне, негізгі саналы игеруіне мүмкіндік туғызады.

Лирикалық өлеңдерді оқыту мәселесі, онымен істелетін жұмыс түрлері өлеңнің тақырыбына, композициялық құрылысына қарай өзгеріп отырады. 8-10 орыс сыныптарының қазақ әдебиеті сабағында поэзияны оқытуда атқарылатын негізгі жұмыс түрлері мынандай:

Лирикалық өлеңді оқу алдындағы кіріспе әңгіме. Ол әңгіме акынның өміріне байланысты ол кім, қандай акын, нені жырлады, осы лирикалық өлеңнің жазылуы, ол арқылы нені және қандай ой сезімін білдіреді. Кейбір өлеңдер акынның өміріне тікелей қатысты болады. Махамбеттік Баймағамбетке айтқаны, Сұлтанмахмұттың «Шәкірт ойы», «Бір адамға», Абайдың «Жасымда ғалым бар деп ескермедім» т.б.

Өлеңді мұғалімнің өзі келістіріп оқуы және оқушыға мәнерлеп оқыта білуі лириканы танытудың бірден бір методикалық жолы деуге болады.

Лирикалық өлеңдегі негізгі мәселені анықтау. Егер суреттемелі көріністер болса, оны қандай сезіммен бергенін ашу.

Осындай өлеңді, мүмкіндігіне қарай, тектес өлеңмен салыстыру. Мысалы, табиғат, оқу-ағарту лирикалары т.б.

Лирикалық өлеңнің сюжет белгілеріне, өмір көрінісінің суреттемелеріне қарай оның композициялық құрылысын талдау, ой-пікірдің жүйесін тауып, жоспарын жасау.

Өткір сықақ, әжуа, мысқылды өлеңдердің қоғамдық мәнін ашу.

Өлең тілінің көркемдігіне тоқталып ақынның образ жасаудағы шеберлігін дәлелдеу.

Аллегориялық не символдық бейнедегі лирикалық өлең болса, оның қоғамдық мәнін ашу.

Өлеңнің құрылысым ұйқасын таныту. Ұғымға ауыр сөздерге түсінік беру [4].

Қорыта келгенде, әдебиет - тұнып тұрған тілдік байлық. Көркем әдебиетте тілдің эмоциялық және эстетикалық қуаты ерекше көрінеді Ахмет Байтұрсынұлы шығарма тілін ақын тілі және әншейін тіл деп жіктей келіп: «Бұл екі тілдің арасындағы айырмасы мынау: әншейін тіл көбінесе сөздің дұрыстығын, анықтылығын, тазалығын дәлдігін талғайды. Ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекті, әуезді болу жағын талғайды» [5] деп жазады. Ендеше, әдебиет пәні арқылы оқушылардың рухани дүниесі байды, туған тілін сүюден елін, адамзатты құрметтеуге дейінгі сезімдері тәрбиеленеді. Әдебиет арқылы оқушылар алдында еліміздің тарихы, оның ғасырлар қойнауында қалған сөз сандығы ашылады, солар арқылы халық арманы, қиялы, болашақтан күтер үміті, ақ сенімі көрінеді. Әдебиетті оқытудың басты мақсаты - оқушыларды сөз өнерінің қыр-сырымен таныстыру, халық даналығы, халық өсиеттерінен нәр алғызу, кітапқа деген ынтасын ояту, халықтың рухани байлығы - әдебиетін жан-жақты игерту, сол арқылы парасаттылыққа, имандылыққа, инабаттылыққа, сұлулыққа тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ақшолоқов Т.Қ. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Алматы, 1994ж.
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы, 1997ж.
3. Даулетбекова Ж. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Алматы, 1997ж.
4. Б. Сманов. Кейіпкер бейнесін талдау. А., Рауан 1990ж.
5. А. Байтұрсынұлы, Тіл тағылымы, А, «Жазушы», .1992.

**Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына
арналған БІЛІМ-ҒЫЛЫМ-БИЗНЕС
ИНТЕГРАЦИЯСЫ:
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ
тақырыбында
студенттер, магистранттар, докторанттар және жас
ғалымдардың X Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
II бөлім**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
X Международной научно-практической
конференции
студентов, магистрантов, докторантов и молодых
ученых на тему ИНТЕГРАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ-
НАУКИ-БИЗНЕСА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ,
посвященной 125-летию Каныша
Сатпаева
Часть II**

**COLLECTION OF MATERIAL
X International Scientific and Practical Conference
of students, undergraduates, doctoral students and
young scientists INTEGRATION OF EDUCATION-
SCIENCE-BUSINESS: PROBLEMS AND
PROSPECTS
dedicated to the 125th anniversary of Kanysha
Satpaeva
Part II**

Басуға жауапты Ислямова С.А.

*Автор түпнұсқасынан көшірме жасау арқылы басып
шығарылды Мазмұны үшін Баспа жауапты емес*

Басуға 24.04.2024 ж. қол қойылды

Шартты баспа табағы 24,64
табағы 32,44 Таралымы 500 дана

Пішімі 60x84/16
Есептік баспа
Тапсырыс 357

**С. Аманжолов атындағы ШҚУ
«Берел» баспасы
070020, Өскемен қаласы, 30-шы Гвардиялық дивизия көшесі, 42**